अथर्ववेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितेन भाष्येण सहिता.

पण्डितोपाभिधेन पाण्डुरङ्गसूनुना शंकरेण

संशोधिता.

सा च

मुंबय्यां

जावजी दादाजी

इत्येतेषां "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता.

गवर्नमेन्ट सेन्ट्रल बुक डिपो.

१८९५.

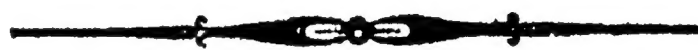

The Department of Public Instruction, Bombay.

ATHARVAVEDASAMHITÂ

WITH THE

COMMENTARY OF SÂYAṆÂCHÂRYA.

EDITED BY

SHANKAR PÂNDURANG PANDIT M. A.

Vol. I.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1895.

BOMBAY:

PRINTED AT JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

ABBREVIATIONS & SYMBOLS.

संक्षिप्तसंज्ञा.	ग्रन्थनाम.
अ० को०	अमरकोशः.
अ० शि० उ०	अथर्वशिरउपनिषत्.
आप० गृ०	आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्.
आप० ध०	आपस्तम्बधर्मसूत्रम्.
आप० सू० अथवा आप०	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्.
आश्व०	आश्वलायनश्रौतसूत्रम्.
आश्व० गृ०	आश्वलायनगृह्यसूत्रम्.
आश्व० प०	आश्वलायनश्रौतसूत्रपरिशिष्टम्.
उ० अथवा उ० पा०	उणादिसूत्रम्.
ऋ० अथवा ऋ० सं०	ऋक्संहिता.
ऐ० आ०	ऐतरेयारण्यकम्.
ऐ० उ०	ऐतरेयोपनिषत्.
ऐ० ब्रा०	ऐतरेयब्राह्मणम्.
क० व०	कठवल्ली.
कु०	कुन्तापसूक्तम्.
के०	केशवी गृह्यपद्धतिः.
कौ०	कौशिकसूत्रम्.
कौ० उ० अथवा कौ० ब्रा०	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्.
गो० ब्रा०	गोपथब्राह्मणम्.
गौ० सू०	गौतमन्यायसूत्रम्.
छां० उ० अथवा छा०	छान्दोग्योपनिषत्.
जा० उ०	जाबालोपनिषत्.
जै०	जैमिनिसूत्रम्.
तै० आ०	तैत्तिरीयारण्यकम्.
तै० ब्रा०	तैत्तिरीयब्राह्मणम्.
तै० सं०	तैत्तिरीयसंहिता.
न० क०	नक्षत्रकल्पः.
नि०	निरुक्तम्.
निघ०	निघण्टुः.
नि० प०	निरुक्तपरिशिष्टम्.
निवि०	निवित्.
नृ० पू० अथवा नृ० पू० ता०	नृसिंहपूर्वतापिनी.
प० अथवा अ० प०	अथर्वपरिशिष्टम्.
पा०	पाणिनीयम्.
पा० सू०	पातञ्जलसूत्रम्.
प्र० उ०	प्रश्नोपनिषत्.
फि०	फिट्सूत्रम्.
बा०	बादरायणसूत्रम्.
बृ०	बृहद्देवतानुक्रमणी.
बृ० आ०	बृहदारण्यकोपनिषत्.
ब्रह्मवि० उ०	ब्रह्मविद्या उपनिषत्.
भ० गी०	भगवद्गीता.
भा०	श्रीमद्भागवतम्.
म० स्मृ०	मनुस्मृतिः.
महोप०	महोपनिषत्.
मी० भा० वि०	मीमांसाभाष्यविवरणम्.
मु०	मुण्डकम्.
या० स्मृ०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः.
वा० सं०, In notes, V. S	वाजसनेयिसंहिता.
वि०	विष्णुपुराणम्.

संक्षिप्तसंज्ञा.	ग्रन्थनाम.	संक्षिप्तसंज्ञा.	ग्रन्थनाम.
वै०	वैतानसूत्रम्.	स० अ०	सर्वानुक्रम ऋक्संहितायाः.
श० ब्रा० अथवा श० प०	शतपथब्राह्मणम्.	स० अ० परि०	सर्वानुक्रमपरिभाषा ऋक्संहितायाः.
शा० क०	शान्तिकल्पः.	सत्या० सू०	सत्याषाढसूत्रम्.
शि०	शिक्षा.	हिर० सू०	हिरण्यकेशिसूत्रम्.
श्वे० उ० अथवा श्वे०	श्वेताश्वतरोपनिषत्.		

CORRECTIONS.

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
[४]	१	४.४.१०	२.४.१०
[७]	२१	भवि:तु	भवितुः
[२२]	६	पर्कं पदम् पर्कं	पर्कं पदम् पर्कं
[२८]	२८	प्रदाना०	प्रधाना०
[३०]	८	६५	६८
१	२३,२४	Read Kd for S′, and vice versa.	
२	२४	मेधाजनन आयु०	मेधाजननायु०
५	१४	बली०	वली०
१०	२०	[नृ० पू० १.]	[नृ० पू० १. ७]
११	१३	प्रयोक्तरि"	प्रयोक्तरि०"
१४	४	इषगमि०	इषुगमि०
१५	२५	तुह्या०	°तुह्या०
१९	३	आद्युदात्तत्वम्	आँद्युदात्तत्वम्
२१	२	म्रक्षि०	[कु] म्रक्षि०
"	१६	शरुं	शँरुं
२३	९	बन्धनम् । मूषि०	बन्धनम् मूषि०
२४	५	साहि०	सांहि०
२५	२५	विम्र ।	विम्र ।
२६	१४	जगद् विधात्रा	जगद्विधात्रा
३०	१९	°सूक्तानि[४.२,३–२९]उत्तमं वर्जयित्वा	°सूक्तानि उत्तमं वर्जयित्वा [४.२३-२९]
३१	२,६	[११. ६]	[११. ८]
"	२७	Read Kd for S′, and vice versa.	
३४	२६	"	
३६	२६	"	
३७	२२	[४. १]	[४. १] [५. ६]
"	"	[९. ९]	[९. १४]
"	"	[१३. १]	[१३. १. २५, २६]

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
४०	८	सार्वधातुकम्॰" अनुदात्तम्	सार्वधातुकमनुदात्तम्॰"
४४	२७	Read Kd for **S′**, and vice versa.	
४६	२७	WR	Rw
४९	२६	WR	Rw
५०	२०	धात्त्वर्थे	धात्वर्थे
५१	१९	राभस्ये ▓ । राभस्यं कार्योपक्रमः।	राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः ▓ ।
५३	११	" अस्ताति " च	" अस्ताति च "
५५	५	प्रापयति । तद्वत्	प्रापयति तद्वत्
५६	१	युष्मद्विषयया	युष्मद्विषयां
५८	१४	अग्निणो	अग्निणो
५९	१३	[११. ४]	[११. ६]
६०	२७	Read Kd for **S′** *&* vice versa in both places.	
६६	२७	सत्यधर्मणो मुञ्चामि वरुणादहम्।	सत्यधर्मणो मुञ्चामि वरुणादहम् ।
६८	२७	Read Kd for **S′** & vice versa.	
६९	९	ॐ इति ।	ॐ इति ।
,,	२६	Read Kd for S′ & vice versa.	
७०	१९	व्यूर्णुवन्तु	व्यूर्णुवन्तु
७१	१२	व्यूर्णोतु	व्यूर्णोतु
,,	१४	टापयामसि ।	हापयामसि ।
७६	१२	मत्त्वर्थीयो	मत्वर्थीयो
७८	१	त्वा त्वा	त्वा त्वां
८०	१७	(७. ११)	[७. १२]
८७	२४	आसता	॰ष्वासता
८९	८	उपासिच्य	उपासेचं
,,	२५	Omit ? S′ Kd उपा &c.	
९०	२७	Read Kd for **S′** & vice versa.	
९४	२१	१. ३१.	१. ११. ३१. २१
,,	२७	TS.	तै॰ सं॰
१००	१३	शतसंख्याना	शतसंख्यानां
१०७	१	केशाना	केशानां
१०९	२१	निाघतः	निघातः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
११४	२४	अमतः	अमुतः
११७	१३	अविनाशि नाम	अविनाशिनाम
१२२	१०	ह्रिर°स°	ह्रिर°सु°
१२४	४	°तश्नुष्यन्तः°	°तश्नुःष्यन्तः°
१३३	५	चिकित्सकाना	चिकित्सकानां
१४०	२०	पिनाकमिव	पिनाकमिव
१४१	२०	ऋद्दो°	ऋद्धो°
१४८	२७	माहेन्दीम्	माहेन्द्रीम्
१५१	२२	सपत्नाना	सपत्नानां
१५५	१२	आग्रित्याः।	आदित्याः।
१६०	२१	मृत्यु°	[अति]मृत्यु°
१६१	२०,२१,२२	[११. ६	[११. ८
१६८	७	१	१.२.
,,	१७	°तश्नुष्वन्तः°	तश्नुःष्वन्तः°
१७२	१७	यासा	यासां
१७३	१	पापिना	पापिनां
१८०	१	अग्नेः	"अग्नेः
१८१	१८	रेवा°	देवा°
१८२	७	अन्येषामपि	अन्येष्वपि
,,	२२	स्यो	स्यो*
१८४	३	°प्रभृतीना	°प्रभृतीनां
१८८	१०	°स्पर्शनेन मरि°	स्पर्शनेन [बहुचारिणी भविष्यति श्मशानलोष्टस्पर्शनेन] मरि°
१८९	२०	घञर्थे कविधानम् "स्था°	"घञर्थे कविधानम् स्था°
१९३	१८	पुत्रा°	पित्रा° [S'. Kd have पत्रा°]
१९९	१४	रेव।	देव।
२००	२७	3	3 S'kd
२०१	६	११४	११०
२०३	१४	पुर्ववद्	पूर्ववद्
२०४	२६	टित्वाद्	टित्वाद्
२०५	५	कमेर्णिच्	कमेर्णिङ्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२०६	६	धाव् आदेशः	धावादेशः
२०७	४	°पूवात्	°पूर्वात्
२११	२४	मयःभुवा	मयःऽभुवा
२१५	७	उपचार०	उपाचार०
२२०	५	७.८२	७.८७
,,	२५	भवंति	भवति
२२७	१४	ता	तां
२२८	२६	45. 9.	45. 1.
२२९	१	°लोष्ठं	°लोष्टं
,,	२३	⧗ तथा च	तथा च
२३०	४	इति ⧗	इति
२३६	१४	°स्करति''	°स्करति°''
२३९	५	भवन्तु ।	भवन्तु ।
२४५	६	°पद्रेषु	°पदेषु''
२४७	२३	तप्यतां	तप्यतां
,,	२५	Read Kd for S′ & vice versa.	
२४८	१२	५. ७. २	३. ७. २
२५५	२	आतिष्ठेति	आ तिष्ठेति
२५८	१७	°तस्थुष्वन्तः०	°तस्थुःष्वन्तः°
२६२	२५	तिष्ठतु ।	तिष्ठतु ।
२६७	९	५. ४. ७	५. २४. ७
२६८	३	द्याव्या°	द्यावा°
२७०	२५	1 S′	1 Kd.
२७२	१	आसा	मासां
२७८	१	यत् ते ।	यत् । ते ।
२८१	१८	मासा°	मांसा°
२८४	१९	°विशेपाणा	°विशेषाणां
२८७	२६	T B.	तै० ब्रा०
२९३	२४	Read Kd for S′ and vice versa.	
२९९	१०	दीर्घायुप	दीर्घायुषं
,,	१३	इट	इटः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
३०२	५	संज्ञाया	संज्ञायां
३०९	१८	ह्रन्यते	ह्रन्यैते
३१३	२६	क्रिमिन्	क्रिमिन्
३१८	१४	९. ८	९. १३
३३३	१	संपातवत्या	संपातवत्यां
३३४	९	च छन्दसि	च च्छन्दसि
,,	२६	Read in note No. 1 **S′** for Kd and vice versa.	
३४४	१३	मूढा	मूढां
,,	१९	°रजि°	°राजि°
३५०	२४	BBBP.	BBP.
३५१	१	च छन्दां°	च च्छन्दां°
३५४	१२	[३. ३]	[वै० ३. ३]
३५५	२६	I पूर्व°	I S′Kd पूर्व°
३५७	१२	त्वा त्वा	त्वा त्वां
,,	२५	P P	P P^3
३५९	२०	पररूपत्वम्	परपूर्वत्वम्
,,	२६	Omit line 26.	
३६४	२६	On ग्रामण्यः add the v. l. J ग्राम°न्यः; P ग्राम°न्य(ण्य)ः.	
३६५	१९	"तत्र पुमान्	तत्र "पुमान्
३६८	१२	भिन्द्धि*	भिन्धि*
३७१	११	°णाग्रे म°	णाग्रे (ग्र?) म°
३८५	११	ययं	यूयं
३९६	९	°सुषसा	°सुषसां
३९७	२०	नित्वात्	निस्वात्
३९८	४	कर्मणा	कर्मणां
,,	१५	एकाष्टकाया	एकाष्टकायां
४००	१६	नीत	नीति
४०६	४	°सहिता	°सहितां
,,	२५	°कृष्टे । दक्षि°	°कृष्टे दक्षि°
४०७	१७	प्रियसत्व°	प्रियसत्य°
४१०	२७	$\overset{2}{P}$ J	$\overset{2}{P}$ (as corrected) and Cp.

पृष्ठ	पङ्क्ती	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
४११	२७	समत्समिधां	मत्समिधां
४१९	१८	९. ७	९. १२
४२२	१	समृद्धाना	समृद्धानां
४२४	१३	सम्ऽस्वरन्ति ।	सम्ऽस्वरन्ति ।
४२५	११	अनुदात्तेत्वात्	अनुदात्तत्वात्
४२६	७	च ।	च ।
,,	१४	हविषा ।	हविषा ।
,,	१९	मे ।	मे ।
४३०	२५	भक्षि ।	भक्षि ।

At the end of page 430 add the following as v. l. P̊ भक्षि Cp भक्षि we with PJ भक्षि.

४३५	१५	यथा वितानं	यथावितानं
४५३	१२	स्वर्हस्वती इति ।	सर्हस्वती इति ।
४५२	२३	बृहता	बृहतां
४५३	५	दधातु ।	दधातु ।
४७४	२२	भरेयं	भरेयम्
४८१	२३	सूक्ताभ्या	सूक्ताभ्यां
४८४	२५	ये३स्यां	ये३स्यां
४९४	१	नाभ्या	नाभ्यां
५०३	२६	Read Kd for S′ and vice versa regarding ब्रह्मपाशे.	
५१४	१६	यत्	यत्
[illegible]	[illegible]	B J S	B S
[illegible]	[illegible]	IV. 56.	II. 56.
[illegible]	[illegible]	J K V	K V
,,	,,	P J	P P̊ J.
५३३	१६	वृक्षाणा	वृक्षाणां
५५९	२३	सर्वां ज°	सर्वां ज°
,,	,,	°यंत्स°	°यंत्स°
५८५	१	दकारः	दकारः
५९३	११	समग्धि	समग्धि
,,	१४	अग्धि	अग्धि

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
,,	१९	समङ्घि	समङ्घ्रि
५९६	६	प्यायता	प्यायतां
६०४	९	शतेन	शतेन
६०७	२१	१२८. ३	१. २८, ३.
६११	९	कृत्या	कृत्यां
६१३	५	या	यां
६२४	२३	[७. ८]	[७] [७. ७९]
६२५	४	,,	,,
,,	४	९. ७	९. १२
६३७	२१	P J R.	P R.
६४०	२०	मीढ्वा°	मीढ्वां°
६४५	१३	३. ७. १.	३. ७. ३
६५२	२५	ते ।	ते इति ।
६५८	१६	४. ४	कौ० ४. ४
६६९	२०	ता मां	तां मां
६७०	२०	४. १. ३१	४. ३. ३२
६७९	३,४.	अनवाना	अनवानां
७००	१३	ऋद्रो°	ऋद्रो°
७०१	१	निशाया	निशायां
७०५	१	°ख्याया	°ख्यायां
७१४	२७	After 6 Read Kd for S′ and vice versa.	
७२१	१७	२. २. ५	२. २. ३
७३०	२१	अजुर्यम्	अजुर्यम् ।
७४६	२०	एनान् ।	एनान् ।
,,	२१	एनान् ।	एनान् ।
७४७	१४	द्यावापृथि°	द्यावापृथि°
,,	२१	गोपा ।	गोपा ।
,,	२३	द्वितीये°	इति द्वितीये°
७४८	१९	°दासात् ।	°दासात् ।
७४९	१०	दक्षिणा	दक्षिणां
७५०	१६	पृश्नि	पृश्निं

पृष्ठं	पङ्क्तौ	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
७५८	१६	“एका च” मे	“एका च मे”
७६७	१९	कुच्छुना ॥	कुच्छुनां ॥
,,	२०	सेधन्ति छा°	सेधन्ति च्छा°
७८०	१४	°मस्या प्रतिष्ठायामस्या	°मस्यां प्रतिष्ठायामस्यां
७९४	२५	मासे	मांसे
७९[illegible]	[illegible]६	[illegible]ालांया	शालायां
[illegible]	[illegible]	जभारैणां	जंभारैणां

CRITICAL NOTICE.

The text of the Atharva Veda Samhitâ given in the following edition is based upon the materials specified below.

A. A very old MS. of the Samhitâ belonging to and in the possession of an Atharva-Vedî Brâhmaṇ of Ahmedâbâd named Jais'ankar Haris'ankar. It is a MS. of a small size written in Devanâgarî characters. No date is given, but the MS. must be at least three or four hundred years old. It is accented throughout, but the only accent shown is the Udâtta by a red ink dot on the head of the proper syllable. The XVIIIth Kâṇḍa is not accented. It is a beautiful little MS., and generally very correct. It has been returned to the owner. A loan of it was obtained for me by my venerable friend the late Rao Bâhâdur Bholânâth Sârâbhâi, of the Ahmedâbâd Prârthanâ Samâj. It contained all the Kâṇḍas except the twentieth.

B is a small MS. belonging to a priest of the Atharva Veda named Bâpujî Jîvanrâm, a Visanagarâ Nâgar of Lûṇâvâḍâ. It is a correctly written manuscript, containing all the Kâṇḍas except the XIXth and sûktas 29 to 33 both inclusive of the XXth, and subsequently revised according to the changes introduced by Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ, about whom see further on. It is the MS. which Bâpujî used when he learned the Samhitâ by rote at Gwalior. It always indicates the anusvâra on a syllable before य, र, ल, व, श, ष, स, ह by ँ, *i. e.* turns it into an anunâsika as required by the *Chaturâdhyâyî* (I. 67-69). Thus, पुवँ वेदं for पुवं वेदं (IX.10.3), पृथिव्याँ विश्वरूपम् for पृथिव्यां विश्वरूपम् (IX. 11. 7), अयँ सोमो for अयं सोमो (IX. 15.14), मँस्त for मांस्त (XI.2.8), वृक्षँ यद् for वृक्षं यद् (I.2.3), वदेहँ रायस्पोष° for वदेहं रायस्पोषं (I. 9. 4), विलीढ्यँ ललाम्यं° for विलीढ्यं ललाम्यं° (I. 18. 4), सँ श्रुतेन for सं श्रुतेन (I. 1. 4), कर्त्यँ हविः for कर्त्यं हविः (I. 4. 3), दँष्ट्रौ for दंष्ट्रौ (VIII. 3. 3). It contains 485 folios of eight lines to the page of about twenty-six to twenty-nine letters to a line. Kâṇḍas XI and XII are written by a different hand from the rest of the

MS., and are not so correct as the other Kâṇḍas. Like the rest they are also subsequently corrected but not always rightly, several of the corrections being quite wrong as in the other Kâṇḍas. From the date given at the end as the time when the MS. was written, it appears to be about two hundred and twenty-eight years old. It has the following colophon: संवत् १७२१ वर्षे श्रावणमासे शुक्लपक्षे ३ तृतीयायां तिथौ सोमवासरे अद्य श्रीअणहिलपुरपटणवास्तव्यं आभ्यंतर नागरं ज्ञाति ॥ पंचोळी श्रीविश्नुपसुतपंचो०वसीष्टसुतपंचो०लडूआसुतपंचो०वासणसुतपंचो०नारायणसुतपंचो०बच्यांसुतपंचाळीबाळासुतभवानीदासलिखितं ॥ शुभं भवतु कल्याणमस्तु ॥ छ ॥

Bp. This was the Vaidika Bâpujî Jîvaṇrâm mentioned in the foregoing paragraph. He knows the Saṁhitâ text by heart except the latter half in the recitation of which he had to be assisted by his MS. and parts of which he could only read from the latter. He also knows the Pada text and the Krama text of the first four Kâṇḍas. I went over the whole Saṁhitâ text with him as with a MS. and noted down all varieties of reading. He is considered one of the best Vaidikas in Gujarât, and had been a pupil of Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ of Mâhulî of whom more will be said hereafter. Kâṇḍa XVIII he doe, not know, not having learned it owing to its inauspicious character as relating to the funeral ceremonies. So great was his prejudice against that Kâṇḍa, that he would not even read it from a MS. or hear it read by others in the houses but I had to go with him to an Araṇya for the purpose, of which there being little in Bombay we considered the *Victoria Gardens* would answer the purpose, and there we read the Kâṇḍa under an as'oka tree.

B[h]. A modern MS. consisting of two parts, the first containing the first ten Kâṇḍas on two hundred and one folios written on thick Ahmedâbâd paper, $10\frac{1}{2}'' \times 6''$, with ten lines to the page and twenty-seven letters to the line. The second part contains the remaining Kâṇḍas except the unlucky XVIIIth, and is written on one hundred and seventy-four folios, $10\frac{1}{8}'' \times 5''$, of eight lines to the page with about thirty six letters to the line. This part is written on old paper. The MS. belonged to the late Mr. Veṇilâl Udes'ankar, brother of the late Divân Gauris'ankar Udes'ankar of Bhâvanagar. The first part ends thus: छा १६ अर्थसूक्त १ ऋचा ३४ अनुवाके अर्थसूक्त २ ऋचा ६१ चतजः ६१ कांडे सूक्त ३५ इति दशमं कांडं समाप्तः छ संपूर्णः समाप्तः संवत् १८८४ ना श्रावण मासे शुक्लपक्षे चतुर्दश्यायां १४ रविवासरे लखितं गः

संपूर्णः श्रीः. The second part ends thus: अनुवाके सूक्त ४७ ऋचा १०१ ॥ इत्याथर्वणसिंहितायां विंशतितमं कांडं समाप्तं ॥ ॥ एवं कांडे अनुवाक ९ ॥ सूक्त १४३ ऋचा ॥ ९३६ ॥ आथर्वणसिंहितायां सर्वेषु कांडेषु ऋचां संख्या ॥ ६०३५ ॥ ॥ छ ॥ शुभमस्तु ॥ ॥ वासुदेवप्रसादोस्तु ॥ मरुस्थल्यंतर्गतप्रदेशविशेषयोधपुरांतर्गतसुरपुरवास्तव्यं नांदीमुखाज्ञातीय ओझाकेलासुत वोहोरागिरिधरेण ब्राह्मणेन रेवांतर्गतराजनगरवास्तव्यं रा । बाह्मणागरविसहंगरा अथर्वण आप्पु ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ The MS. bears the marks of having been thoroughly revised by Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ, but not always correctly, his corrections consisting of alterations of the traditional readings so as to make them conform to Sâyaṇa's readings, he having obtained and wrongly read the commentary of that scholar on the first four Kâṇḍas of the Saṁhitâ. This MS. has been returned to its present owner Mr. Gaṇpatrâm Veṇilâl Ojhâ at Bhâvanagar.

C. This is an old MS. containing Kâṇḍas XI to XX, and belonging to the Government collection of MSS. at the Deccan College, Poona. Kâṇḍas XI to XIX are on 149 folios and Kâṇḍa XX is on 57 folios separately numbered. The whole MS., however, is in one hand, beautifully written and in perfect preservation. It is nearly 10 inches by about 4 inches and has 6 to 8 lines on each page, each line containing about 34 letters. It is very correctly written. The accents are marked not by horizontal and perpendicular strokes, but by round dots in red ink at the foot of a syllable to mark the anudâttatara, and in the middle of the syllable towards the right hand side to mark the svarita. The jâtya and other true svaritas are indicated by a straight line beginning from the south-west corner of the syllable and passing on to the north-east of it, thus संवृक्ताः. The date of the genesis of the MS. is not given, but its appearance would show that it is between three and four hundred years old. At the end of folio 54, there are the following interpolations in a different handwriting from that of the MS. પચલી ગોવીંદજી ॥ છ ॥ અરથતેમેજ શ્રીરસ્તુ ॥ છ ॥ સં. ૧૭૩૮ ના ચૈત્ર શુદ ૧૦ લ. બલરાંમ. શ્રી સંવત ૧૭૪૬ વરખે જેઠ શુદ ૧૨. લ. ધનેશ્વર. On the second page of folio 72 at the end of Kâṇḍa XX are scribbled the letters પચા. ગોવંદજીની પોથી છે. On the first page of the first folio on which Kâṇḍa XX begins and which is kept blank are written the following words in careless Gujaráti and Devanâgarî characters: પંચા. ગોવંદજીની પોથી છે. पंचा गावंदजीनी पाथी छे. In St. 1738 and 1746 Balarâm and Dhanes'var respectively must have used the MS. to read from, while Govindjî Pancholî must

have been the owner at some other time. Like **B** this MS. gives the **anunâsika** instead of the anusvâra before य, र, ल, व, श, ष, स, ह. It begins: ॐ नमः । ॐ ब्रह्म जायस्वादि.तिनों॰. It ends: इति नवमोऽनुवाकः । अनुवाके सूक्तानि ४७ ऋचः १०९ ॥ इत्यथर्ववेदसंहितायां विंशतिमं कांडं समाप्तं ॥ ॥ शुभं भवतु ॥ ऋक्संख्या ६०१५ ॥ ग्रंथसंख्या ११९८० ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

D. This is also from the Government collection of MSS. at the Deccan College, Poona. It contains all the Kâṇḍas of the Saṁhitâ except the unlucky XVIIIth Kâṇḍa. The first seventeen Kâṇḍas are written on 442 folios; the XIXth and the XXth Kâṇḍas are contained in 40 and 77 folios respectively, each separately numbered. The whole MS. thus contains 559 leaves, 9 inches long by 4 inches broad, with six or seven lines to the page, each line containing 22 to 32 letters; the handwriting is the same throughout, but differs in size in different parts. The MS. is written correctly and does not appear to have been subsequently corrected. Some corners of the paper have been eaten away by moths, but the writing itself is in a good state of preservation. Like **B** and **C, D** writes the anunâsika instead of the anusvâra before य, र, ल, व, श, ष, स, ह; and indicates the real svarita by a diagonal line from the south-west to the north-east corner of the letter, considerably bent about the middle. The MS. has apparently been much used, and also ill-used, parts appearing to have been under water or subjected to damp; and the whole bears an appearance of being very old. But the date given at the end is only St. 1748, so that it would appear to be just two hundred years old. It should be added, however, that the concluding part in which the date occurs, appears to be in a different hand from that of the rest of the MS. If so, the date refers to the time when the man who gives his name as S'ivadeva as writer and mentions the fact that Paṇḍyâ S'ripushimji Nṛisiṁha presented the MS. to Pancholî Krishṇadeva and his brother S'ivadeva and S'ankara, scribbled the concluding portion on the last page, and the MS itself might be much older than St. 1748. The concluding portion is as follows: कल्याणमस्तु ॥ ॥ स्वस्ति संवत् १७४८ वर्षे पौष शुदि ५ दिने लि. शिवदेव ॥ पंड्या श्रीपुषीमजी नृंसिंहे पंचोली कृष्णदेव तथा भ्रातृशिवदेव त. शंकरने शिवार्पणबुद्धे आपी ॥ ॥ शिवमस्तु ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्रीपंडिनाथजी कृपा छे ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥ श्री ॥ श्रीअंबाजी आरासुरीनी कृपा छे ॥ शिव । Over the top of the same page in a different hand and written with a much paler ink occurs the following, पानां ४० ते स्वयंपत् पंचोळी कृष्णराम रायरामे, which

might refer to a Krishṇa Râma Pancholî surnamed Sûryadatta having borrowed or read forty leaves at some unspecified time. On the first page of the first leaf of the XIXth Kâṇḍa, which is left blank occurs the following compliment to a Vaishṇava: तुलशिकाष्टधरो विप्रा स्वछिर्द्रं तिलकं घृता ॥ तस्य दरशणमात्रेण ब्रंह्महत्या पदेपदे ॥ १ ॥

E is a fragment of a very old MS. containing Kâṇḍas XI to XVII. It has also the last three and half mantras beginning with श्रद्धा चापो ब्रह्म समाहिता; (475. 11) of Kâṇḍa X. It also contains Kâṇḍa XX of which, however, the first four hymns and the first mantra of the fifth hymn and the second mantra up to सुबाहुरन्धं are wanting. It is wanting in Kâṇḍas XVIII and XIX except that it has the first two mantras and the third up to मर्त्यस्य ॥ of the former Kâṇḍa. It contained 273 folios of which the first 136 are wanting, as are also folios 199 to 235, both inclusive. It is written by one hand throughout. The udâtta is indicated by a red dot on the top of the proper syllable, the svarita by a red dot to the right hand of the syllable, and the anudâtta or the anudâttatara by a similar dot at the foot of the letter. It comes from the Deccan College Government Collection of MSS. It contains 100 folios about 9½ inches by 4 inches with 10 lines to the page, and sometimes 11, each line having 31 to 38 letters. The date is given on the last page in the colophon and is St. 1541 or A. D. 1485. The colophon runs as follows: इति शस्त्रकांडं समाप्तं ॥ ॥ श्रीः ॥ संवत् १५४१ वर्षे भाद्रपद वदि --। सोमे ॥ अद्येह धीरमग्रामवास्तव्ये ॥ श्रीः ॥ पंचुली लक्ष्मीधरसुत ॥ पंचुली मा--नपठनार्थं पुत्रपौत्रादीनां तथा शिष्यादीनां परोपकारयें इदं पुस्तकं लिखितं । ॥ -- मस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीः ॥ लेखकपाठकयोः कल्याणं भूयात् ॥ ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ यादृशं पुस्तके दृष्टमिति ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ --- जलाद्रक्षद्रक्षेः श्रथलबंधनात् ॥ याधिकाम्सततं रक्षे एवं वदतु पुस्तिका श्रीः ॥ श्रीः पंचोलीविद्याधरने भागे तेमा कोनो अलाधो नही ॥ पंचोली गणेशनी पोथी णेशनी पोथी. The edges on the right and left are crumbling away, but the MS. on the whole is in a good state of preservation, except in the case of two or three pages at the end where pieces of the paper have fallen off with portions of the writing.

K. A Vaidika of the Atharva Veda from Mâhulî; his full name is Keśava Bhaṭ bin Dâjî Bhaṭ. He knew the Saṁhitâ and Pada texts by heart as also the Krama of the first four Kâṇḍas. He knew the whole Saṁhitâ except the inauspicious XVIIIth Kâṇḍa. His memory of the last two anuvâkas of Kâṇḍa X was defective and his mastery of Kâṇḍa XIX was also im-

perfect. With these exceptions, his memory of the whole Saṁhitâ text was thorough. I made him recite each verse line by line and collated my text so recited with the basis of my collations. He was recommended to me by S'rîmant S'rînivâs Rao Paras'urâm Paṇḍit, the Pant Pratinidhi of Aundh, who is well-known as a pious patron of Vedic learning in the Deccan. Kes'ava Bhat remained with me for about a year, assisting me in the collation of MSS. He was about fifty-five years old, very dark and tall, and one of the only four good Vaidikas of the Atharva Veda in the Deccan. Surprised as he was to see that the sacred Saṁhitâ of his Veda had already been published (he saw Roth and Whitney's beautifully printed text in my hand), he was more shocked that the several MSS. of that Veda, which were with me, exhibited numerous varieties of reading, and still more horrified when he found that the text he knew by heart and which was as it had been improved by Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ was the worse for the improvements. His great anxiety at first was that the text I was going to publish should not show that his pâṭha was incorrect. But when he saw that the improvements made by Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ were only one source of incorrectness and variety in reciting or reading, and that in the end in hundreds of instances the traditional text must be admitted to be quite corrupt, he resigned himself to the necessities of the situation and came to change his view of my duties as editor of a sacred text, and wished that with all materials available, as good a text as could be constructed should be obtained for the interpretation of the Veda, though he little hoped the Vaidikas would exchange their corruptions for our corrections. He was anxious to see my text published without any foot-notes in English, which he thought vulgarised the sacred text. It is very much to be regretted that Kes'ava Bhaṭ died about six years ago and saw no portion of my edition in type.

$\mathbf{K}^{m}$. A small-sized modern MS. belonging to and used by Kes'ava Bhaṭ, written on modern green paper. It closely followed the version recited by **K**, and embodied the improvements made by Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ. The MS. was returned to Kes'ava Bhaṭ.

R. This is a beautifully written old MS. belonging to Sundarjî Durgâs'ankar of Junâgadh. It contains the whole of the Saṁhitâ text, the first ten

Kâṇḍas on 240 folios, and the latter ten Kâṇḍas on 224 folios, separately numbered. The writing, however, is the same throughout, beautifully clear and perfectly well preserved. The first two Kâṇḍas as also part of Kâṇḍa XX (up to hymn 683,3) have the udâtta indicated by a red dot on the top of the letter, the svarita on the right side and the anudâttatara or anudâtta by a similar dot at the foot. The rest of the MS. has the marking of the accents in the usual way by horizontal lines at the foot, and on the right side of letters having the anudâttatara or anudâtta and svarita respectively, the udâtta being left unmarked. The original svarita is marked by a bent line from the south-west corner of the letter to the north-east throughout. The MS. is 10 by $4\frac{1}{4}$ inches with 7 lines to each page and about 30 letters to a line. It begins thus: ६० ॥ ॐनमोऽथर्वांगिरसे ॥ ॐये त्रि॰षप्ताः परियंति &c. The date is given in two colophons, one at the end of Kâṇḍa X and another at the end of Kâṇḍa XX. The colophons are respectively, as follows:

दशमं कांडं समाप्तं ॥ सूक्त ३५ ॥ ऋचा ३४९ ॥ ॥ स्वस्ति श्री संवत् १६५१ वर्षे आखाढ शुक्ल द्वितीया रविवासरे । अद्य अहनलपुरपत्तनमध्यवास्तव्यं । आभ्यंतरनागरज्ञातियपंचुली श्रीविश्रुप । सुत पं० । वसीष्ट । सुत पं० । लहूआ । सुत पं० वासण । सुत पं० । नारायण । सुत पंचुली शिवा लिषावितं पुत्रपौत्रादिकपठनार्थं ॥ ॥ लेषकपाठकजयोस्तु ॥ अपरं पुस्तकं वीक्ष्यं । शोधनीयं सदा बुधैः ॥ हिनाधिक्ये स्वरैर्वर्णै ॥ रस्माकं दूषणं नहि ॥१॥ ओ० रुद्रलिखितं

इति विंशतिमं काण्डं समाप्तं ॥ शुभं भवतु ॥ शस्त्रकं[डं] ॥ दशमो अनुवाकः समाप्तः ॥ छ ॥ ऋ०९३६ संवत १६५२ वर्षे आषाढ वदि पडवो [श]निवासरे ओझारुद्रलिखितं । लेषकपाठकजयोस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ छ ॥ अद्य अहनलपुरपत्तनमध्यवास्तव्यं । आभ्यंतरनागरज्ञातिपंचुलीश्रीविश्रु[प]सुत पं० । वसीष्ट । सुत पं० । लहूआ । सुत पं० । वासण । सुत पं० । नारायण । सुत पंचुली शिवा लिषावितं ॥ पुत्रपौत्रादिकपठनार्थं ॥ शुभं भवतु ॥ अपरं पुस्तकं वीक्ष्य । शोधनीयं सदा बुधैः ॥ हीनाधिक्यै स्वरैर्वर्णैः । रस्माकं दूषणं [नहि] ॥ The MS. is therefore 297 years old. S'ivâ of the family of Panchulî Vis'rupa caused it to be written by Rudra Ojhâ. It is interesting to note that this MS. was caused to be written by the ancestors of the man who wrote **B** as appears from a comparison of the colophons of the two MSS.

$\overset{\text{m}}{\mathbf{S}}$ is a MS. containing the whole Saṁhitâ except the XVIIIth Kâṇḍa which appears to have been abstracted from it. It contained 294 folios, out of which folios 216 to 232, both inclusive, containing the XVIIIth Kâṇḍa are wanting as also folio 293 containing from गूल्हे द्यावापृथिवी (753, 10) up to मर्त्येभ्यः (758,1). It belongs to one Sadâs'ankar Dhanas'ankar of Junâgaḍh. The folios are

about 10½ inches long by 4½ inches broad and have 10 lines to a page with about 36 letters to a line. The MS. is written by one hand throughout, beautiful, large, bold and correct. The edges on the right and left have considerably suffered from the ravages of time, but the lower and upper edges are in good preservation. The last two leaves that are extant (leaves 292 and 294) are torn away at the right and left ends, especially the former. With these exceptions, the writing is well preserved throughout. The accents marked are the anudâttatara or anudâtta and the svarita by horizontal and perpendicular strokes respectively as usual, the true svarita being shown by a diagonal crooked line as in **C, D, E** and **R.** The beginning is: श्रीशिवो जयतु ॥ ॐ नमो ब्रह्मवेदाय ॥ ॐ शं नो देवीरभिष्टय आपो भवंतु पीतये । शं योर-भि स्रवंतु नः ॥ १ ॥ ये त्रि-षप्ताः प-रियंति विश्वा-रूपाणि बिभ्र-तः । वाचस्पतिर्बला तेषां-तन्वो अद्य द-धातु मे ॥ २ ॥ The colophon is: इति नवमोनुवाकः ॥ अनुसूक्त १५ इति विंशतिमं कांडं । अनुवाक ९ सूक्त १४३ ॥ ऋचा ९३९ ॥ ॥ इति अथर्वणसंहिता समाप्त ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ? संवत् १६ ५ वर्षे फाल्गुण ज्येष्ट वदि २ गरौ अद्येह खंभातबंदरेन लषीतं ॥ छ ॥ शुभं भवतु ॥ छ । The date is thus unfortunately mutilated by the loss of the penultimate figure, and might therefore be any between St. 1605 and St. 1695 having the unit figure 5. The look of the MS. is very old and worn out. It was written at the port of Cambay.

V. This is Venkaṇ Bhaṭji otherwise known as Venka Dâjî, the most celebrated Atharva Vaidika in the Deccan, living under the patronage of S'rîmant Dhuṇḍirâj Tâtyâ Sâheb, Chief of Sânglî in the Southern Maratha country. He was not only an excellent reciter of the Veda, but was also an Agnihotrî of the same, and practised much of the daily ceremonial as prescribed by the Atharva-Vedins. He knew the whole of the Saṁhitâ and the Pada text by heart and a considerable portion in the form of Krama and Jaṭâ. He was a cousin of Ganes' Bhaṭ Dâdâ from whom he had learned his texts of the Atharva Veda. Unlike Kes'ava Bhaṭ he had a slight acquaintance with the Sanskṛit language and had all the Saṁhitâ text vividly before his mind's eye. His version contained of course the improvements made by Gaṇes' Bhaṭ Dâdâ, though in each case he knew also the older reading which he used to give as a variant. He knew besides the Gṛhyasûtra of Kaus'ika and was supposed to practise the charms prescribed therein, a reputation that doubtless made him much sought after by those who appreciated him at Sânglî. He was about sixty years old eight or nine years ago when I collated my text with him. As in the case of

Kes'ava Bhat̤, I have to regret that he died about three or four years ago before seeing my edition in print, to which he was looking forward with great expectation. He had lost his eyesight for a time before his death.

Dc is a comparatively modern MS. containing all the twenty **Kâṇḍas** of the Saṁhitâ clearly written on 312 folios of thick paper differently numbered as follows: 51 leaves, the first four **Kâṇḍas; 21, Kâṇḍa V; 24, Kâṇḍa VI; 71,** Kâṇḍas VII, VIII, IX and X; 73, **Kâṇḍas XI to XVIII; 26,** Kâṇḍa XIX; 46, Kâṇḍa XX. The writing, however, is of the same hand throughout the whole MS. The leaves are 9½ by 4½ inches, with 9 lines to the page, there being 34 to 41 letters to a line. The first seventeen leaves have the anudâtta or anudâttatara marked by a slightly concave horizontal line and the svarita by a perpendicular stroke, the true svarita being what appears to be a combination of two signs, thus, कृत्यानि विश्वरूपाणि. The MS. is subsequently carefully revised throughout and contains some of the improvements attempted by Gaṇes' Bhat̤ **Dâdâ.** It apparently comes from the Mâhulî school of Atharva-vedins and was obtained by me from the Deccan College collection of the Government Sanskṛit MSS. It begins as follows: ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ श्रीअथर्वणेभ्यः॥ ॐ ये त्रिषप्ताः परियंति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः॥ At the end of Kâṇḍa XIX occurs the following: षष्ठोनुवाकः॥ ॥ एकोनविंशतिमं कांडं समाप्तं॥ छा ॥ श्रीसंवत् १८५५ वर्षे कार्तिक शुक्ल १४ गुरुवासरे. The following is at the end of Kâṇḍa XX: इति नवमोनुवाकः॥ सूक्त ४७ ऋचा १०९॥ इत्याथर्वणसंहितायां विंशतिमं काण्डं समाप्तं एवं कांडे अनुवाक ९ सूक्त १४३ ऋचा ९३६॥ श्री संवत् १८५५.

Os. This is an old MS. containing 435 folios, numbered differently as follows: the first seventeen Kâṇḍas, on 346 leaves, continuously numbered; the sequel begins with a new paging. But the first 21 leaves containing Kâṇḍa XVIII are missing, except that the last nineteen verses beginning with अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नमः are preserved on leaf 22, at the end of which Kâṇḍa XIX begins. The paging ends by 110, so that 89 leaves of the second set are extant, making up 435 folios in all. The first set of 346 folios containing the first seventeen Kâṇḍas appears to be in one hand and the subsequent portion from leaf 22 to 110 in a different hand. The MS. appears to have been corrected in places but not much. It is a very correct MS. and comes from Gujarât. The accents are marked with horizontal and perpendicular strokes, the true svarita being

indicated by a crooked combination of the two, as in the other MSS. The MS. is 9½ inches in length and 4¼ in breadth, and in the first set has 8 lines to the page, and between 22 and 30 letters to the line. The second part has 9 lines to the page, each line having 25 to 30 letters. It begins thus: श्रीगणेशाय नमः ॥ अथर्ववेदाय ॥ ॐ ये त्रि-षप्ताः प-रि यंति विश्वा- रूपाणि बिभ्र-तः ॥ At the end of Kâṇḍa X is the following colophon: इति दशमं कांडं समाप्तं ॥ छ ॥ श्री छ भवानी सत्य छे ॥ श्रीमहादेव सत्य छे ॥ श्री श्री ॥ कांड दशमु गांगेड माहे आश्वन नवरात्र माहे रांणा श्रीरामशंकनी मेडीये लखु छे ॥ ते सहि ॥ ॥ श्री ॥ शुभं भवतु ॥ श्री ॥ छ ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ ॥ श्री ॥ The twentieth Kâṇḍa ends thus: इति विंशतिमं कांडं समाप्तं ॥ छ ॥ इति अथर्वणसंहितायां शस्त्रकांडे अनुवाक ॥ ९ ॥ ॥ सूक्त १४३ ॥ ऋचा ९३९ ॥ ॥ छ ॥ संवत् १७१९ वर्षे शाके १५८५ प्रवृर्त्तमाने ॥ मासो. The abrupt end shows that there must have been another leaf containing one or two lines more of the colophon, probably giving the name of the month, the day, and the name of the writer with perhaps the name of the person who caused the MS. to be written. The MS. belongs to the collection of Sanskrit MSS. made in Bombay by Dr. Peterson.

S. This is Sâyaṇa's text, *viz*, as given in his commentary. It is in Nandî Nâgarî and extends to the Kâṇḍas on which his commentary has been found. It is not accented and, as will be seen in places, often differs from the text adopted by him for explanation.

LASTLY —

Rw. This is the text of Atharva Veda Saṁhitâ published by Professors R. Roth and W. D. Whitney at Berlin in 1856. I have not considered it as one of my authorities, but it was the text from which I started my collation of the Saṁhitâ except as regards Kâṇḍa XIX and the whole of the Pada text. In the former I found collation of the MSS. with the printed text well nigh impossible [illegible] it varies very considerably indeed with the tradition of the MSS. The collation of my MSS. and other authorities was, therefore, made with a transcript which I specially caused to be made of the MS. **A** already described. Rw has been of great use to me, as shewing not only the result of the labours of the two illustrious scholars but as the representative of a collection of other MSS. The text as finally corrected in places in Prof. Whitney's *Index verborum* has been to me of great importance as showing what

has been achieved up to date by the labours of the two scholars in bringing to light a correct version of the Atharva Saṁhitâ.

MSS. OF THE PADA TEXT.

K. This is Kes'ava Bhaṭ bin Dâji Bhaṭ, the Vaidika from Mâhulî, about whom particulars have already been given. He knew by heart the pada text as well as the Saṁhitâ and was made to recite the same, and all variety of reading was carefully noted down.

P. This is a MS. containing the whole of the pada text. Kâṇḍa XVIII is not accented, as also the last seven leaves containing hymns 743 to 752 and hymns 753 to 759 at the end of Kâṇḍa XX, except the first five mantras of hymn 743. It contains 346 folios numbered consecutively from the first Kâṇḍa. It is 11 inches long by 5¼ inches broad, and is written by one hand throughout. It begins thus: ॥ ॐ ॥ नमः श्रीगणेशाय ॥ श्रीसरस्वत्यैभ्यो नमः ॥ अथर्ववेदसंहितायां पद लखिते ॥ ये । त्रि ० सप्ता । परि ० यंति–। विश्वा–। रूपाणि–। बिभ्र-तः ॥ It ends as follows: सूक्त १४३ ॥ छ ॥ अनुवाक ९ ॥ इति विंशतिमं कांडं समाप्तं ॥ ॥ श्रीरस्तु कल्याणमस्तु ॥ ॥ इति अथर्ववेदे संहितायां पद समाप्तं ॥ छ ॥ शुभंभवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ ॥ छ ॥ * ॥ स्वस्ति श्री संवत १७२० वर्षे ज्येष्ठमासे कृष्णपक्षे सप्तम्यां तिथौ रविवासरे ॥ इदं पुस्तकं संहितायां पद संपूर्णं समाप्तमं ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ अद्य श्री गूर्जरखंडे उत्तरविभागे अणहिलपुरपत्तनवास्तव्यं आभ्यंतर नागरं ज्ञाति पंचोली श्री विश्वुपसुत पंचोलि वसीष्टसुत पंचो० । लहूआसुत पंचो० । वासणसुत पंचोली श्री नारायण सुत पंचोली बध्यासुत पंचोली वाछा सुत भवानीदास पठनार्थं संहितायां पद लखिते ॥ श्री ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥. Each page contains 11 lines with 25 to 32 letters to the line. The anudâtta or anudâttatara is marked by a horizontal red line below the letter, and the svarita by a similar line half way to the right of the letter, the true svarita being shown as usual by a crooked combination of the horizontal and perpendicular lines. The sign of avagraha is not shown as in the *Rigveda* MSS. in the form of the letter ऽ, but by a hollow cipher between the words separated, thus: अभि ० वर्तेन–।. The Visarga always consists of two hollow ciphers thus: वाचः । and the anusvâra standing for a nasal is also generally expressed by a hollow cipher thus: ईन्न ॥ हिंसीत् ।. The anusvâra proper is sometimes changed into an anunâsika thus: मा॒ऽसानि–। अंह-सः ॥. Excepting the first leaf where on the left hand lower corner a few letters have dropped off with the paper, the rest of the MS. is in good preservation. The

MS. belongs to the Government collection of Sanskṛit MSS. in the Deccan College at Poona, acquired in 1881 and is marked No. 82.

P̊. This also contains the Pada text of all the Kâṇḍas. The whole text is accented except Kâṇḍa XVIII. The MS. begins thus: ॥ ऐँनमः ॥ ॐ नमो-श्रीगणेशाय: ॥ ॐ नमोऽथर्ववेदाय: ॥ ॐ त्य । त्रि ० सप्ताः । परि ० यंति-॥ विश्वा-। रूपाणि-। बिभ्र-तः ॥ It ends thus: इति नवमोनुवाकः ॥ अनुसूक्त ४७ ॥ इति विंशतिमं कांडं समाप्तं ॥ अनुवाक ९ सूक्त ॥ १४३ ॥ ऋचा ९३६ ॥ संवत् कुवेदसप्तेंदु । श्रावणे शुक्लपक्षके । तृतीया मंदवारे हि । लेखिता पत्तने पुरे ॥ १ ॥ संवत् १७४१ वर्षे शाके १६०६ प्रथमश्रावणशुदि ३ शनिवारेमिदं पुस्तकं लिखितं ॥ शुभं भवतु ॥ इति मंगलं भवति ॥ It is written throughout by one hand and generally is very correct. The visarga and the sign of avagraha consist of two hollow ciphers and one hollow cipher respectively, but the anusvâra is generally turned into anunâsika, except where it stands for a nasal consonant, in which case the ordinary sign of anusvâra is retained as जायंते. The accent is shown by horizontal lines, the anudâtta or anudâttatara below the letter and the svarita to the north-east corner of the letter, the true svarita being indicated by a crooked combination of the two. Though more modern than **P** it wears the appearance of being older, probably owing to the nature of the paper. The corners of the page have already begun to crumble, the materials being more brittle. The whole of the writing is thoroughly well-preserved. The MS. comes from the Government collection of Sanskrit MSS. at the Deccan College, Poona. It contains 435 leaves, about 9¼ inches long by 4¼ inches broad, each page containing 8 lines with about 32 letters to the line.

J. This MS. belongs to a Vaidika named Sundarjî Durgâs'ankar of Junagadh. It contains all the Kâṇḍas except Kâṇḍa XVIII. It consists of 480 folios in all Kâṇḍas I to XVII containing 367; Kâṇḍa XIX, 31; and Kâṇḍa XX, 82, the three sets being separately numbered. The MS. is 9½ inches in length and nearly 4½ inches in breadth, there being 8 lines to the page in the first seventeen Kâṇḍas, 8 to 10 in Kâṇḍa XIX, and 7 in Kâṇḍa XX, with 24 to 28 letters to the line. It is accented throughout with the exception of Sûktas 743 to 752, the Kuntâpa Sûktas, which are not accented. The anudâtta or anudâttatara is indicated by a red horizontal line below the letter, the svarita by a similar line half way to the right of the letter, the true svarita being shown by a crooked combination of the horizontal and the perpendicular strokes.

The visarga is indicated by two hollow ciphers and the sign of avagraha by one hollow cipher. The Anusvâra proper is generally shown as anunâsika and the sign of the anusvâra does duty for the nasal consonants. Though the XIXth Kâṇḍa was written at Âgrâ, the first seventeen and the XXth Kâṇḍas were written at Anhilpur, and the whole is a Gujarâtî MS. It is very correct on the whole, carefully revised, and in a good state of preservation. At the end of Kâṇḍa XVII on leaf 367, occurs the following colophon: कांडे सूक्त ३ ॥ ऋचा ३० ॥ इत्येतत्समनुक्रांतमृचत्रिंशद्विवासहि: ॥ इति श्रीअथर्ववेदे सहितायां पदस्य ॥ सप्तदशमं कांडं समाप्तः ॥ छ ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्यांणमस्तु ॥ स्वस्ति संवत १७०६ वर्षे ज्येष्ठ शुद ३ गुरुवासरे श्रीअणहिलपुरपत्तने वास्तव्यं वृद्धनागरज्ञातीयपंचोलीन्यांन्यासुत सोमजी भ्रात वामणचिंतामण अनंतजी पठनार्थं ॥ लिपितं वांमण ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्री छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्री ॥ मंगलं लेपकानां च पाठकानां च मंगलं ॥ मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिमंगलं ॥ १ ॥ श्री ॥ पंचोलीन्यान्यात्मजगोविंदजी वांमणकेन पद संहितायां सूरदत्तापथीपाठन । सहस्राणि तु चत्वारि तथैवोष्टशतानि च ॥ श्लोकाश्चस्वम पंचाशत् सप्तदशभिश्च संख्यया १७ मूल सहिता कांड १७ नी संख्या छे.

अनंत३ने भाग्य छे.

Kâṇḍa XIX ends thus: सप्तमोनुवाकः ॥ छ ॥ अनुवाके सूक्त ॥ १८ ॥ ऋचा ५५ ॥ एकोनविंशमं कांडं समाप्तः ॥ एवं कांडे अनुवाक ७ ॥ ऋचा ४५७ ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ संवत १७०२ वर्षे ज्येष्ठ वदे ४ शनिदिने आगरामध्ये पोथी ल्यषी छे ॥ ल्यषितं वांमण ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु॥ श्री छ ॥ छ ॥ श्री छ ॥ पंचोलीन्यांन्यापुत्र सोमजीवांमणसमस्तभ्रातपठनार्थं ॥ मंगलमस्तु ॥ कल्याणमस्तु ॥ मंगलं लेषकानां च पाठकानां च मंगलं ॥ मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिमंगलं ॥ १ ॥

वांमणे स्वर दीधा छे ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्यांणमस्तु । शुभं भवतु ॥ श्रीः ॥

अनंत३ने भाग्य छे.

And Kâṇḍa XX ends thus: इति नवमोनुवाकः ॥ अनुवाके सूक्त ॥ ४७ ॥ ऋचा ३०९ ॥ इत्यथर्वणसंहितायां विंशतिमं कांडं समाप्तः ॥ एवं कांडे अनुवाके ९ ॥ सूक्त ॥ १४३ ॥ छ ॥ एवं सर्वेषु कांडेषु ऋचा सख्या ६०१५ ॥ श्री ॥ छ ॥ संवत १७०२ वर्षे आश्वनमासे शुक्लपक्षे ३ गुरुवारेण लिखितं इदं पुस्तकं ॥ ल्यखितं वांमण ॥ श्री ॥ छ ॥ कल्यांणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥ पंचोलीन्यांन्या सोमजी वांमण भ्रात चिंतामण समस्तभ्रातपठनार्थं ॥ श्री छ ॥ मंगलं लेखकानां च पाठकानां च मंगलं ॥ मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूपतिमंगलं ॥ १ ॥ श्रीईश्वरी महामं छे ॥ श्रीगणेशाएनमः श्री मातरजी सत्य छे ॥ श्रीरस्तुः अनंत३ने भाग्य छे श्रीमातर सत्य छे ॥ छ ॥

Cp. This MS. belongs to the Government collection of Sanskrit MSS. made by Dr. Peterson in Bombay, and contains the Pada text of all the Kâṇḍas, the leaves being differently numbered as follows: the first ten Kâṇḍas on 197 leaves consecutively numbered from 1 to 197; Kâṇḍas XI to XVIII on 113 from 1 to 113; and Kâṇḍas XIX and XX on 89 leaves from 349 to 437, and written in a different hand from the rest of the MS. It may be inferred that Kâṇḍas XIX and XX formed part of some other MS. That the portion

forming Kâṇḍas XIX and XX did not form originally a part of this MS. is further probable from this that after leaf 113, where Kâṇḍa XVIII ends, the MS. goes on up to leaf 137, but not with the XIXth Kâṇḍa, but with Kâṇḍa XX of which it contains up to असान् । वृणीष्व । पुष्याय । सखे, Sûkta 37, 9, all without accents, and then it drops off. The conclusion is that the writer did not mean to copy Kâṇḍa XIX, but that after Kâṇḍa XVIII began Kâṇḍa XX which, however, was not finished; and that therefore Kâṇḍas XIX and XX were taken from some other MS. and added on to the first XVIII Kâṇḍas. Cp thus consists of 399 folios, disregarding those 114 to 137 or 24 leaves containing the fragment of Kâṇḍa XX. It is 9½ inches long by nearly 4½ inches broad in the case of the first eighteen Kâṇḍas, and 10 by 4¾ inches in the case of the last two Kâṇḍas, there being 9 to 12 lines to the page and 25 to 31 letters to the line in the first eighteen Kâṇḍas and 8 lines to the page and 29 to 32 letters to the line in Kâṇḍas XIX and XX. The MS. is accented throughout except Kâṇḍa XIX and the Kuntâpa Sûktas, (Sûktas 743 to 752, both inclusive) of Kâṇḍa XX, which are not accented. The anudâtta or anudâttatara is indicated by a red horizontal line below the letter, and the svarita by a perpendicular line on the head of the letter, the true svarita being indicated by a crooked combination of the two. The Visarga is expressed by two hollow ciphers and the sign of avagraha by one hollow cipher, the true anusvâra being generally turned into an anunâsika. Kâṇḍa X ends thus: इति दशमं कांडं ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥ श्रीरस्तु Kâṇḍa XVIII ends thus: अनुवाके । सूक्त १ ऋचा ८९ ॥ एकोननवतिश्चैव यमेषु विहिता ऋचः ॥ चतुर्थोऽनुवाकः ॥ अष्टादशमं कांडं समाप्तम् ॥ ॐश्रम् ॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः । राउळ श्रीसोमेश्वरचरणकमलेभ्यो नमः । वीरेश्वरस्य तथा ॥ Kâṇḍa XX ends as follows: नवमोऽनुवाकः ॥ इति श्रीशौनकोक्ताभिधानं नाम विंशतितमं कांडं समाप्तं ॥ संवत् १७६६ वर्षे ज्येष्टवदि ७ बुधे समाप्तं ॥ खंभतीर्थवासी उदीच्यटककीआभट्टबकात्मजआत्मारामेण लिखितं ॥ ॥ छ ॥ शिवमस्तु सोऽस्तु लेखकपाठकयोः पार्वतीसुतः ॥ ॥ छ ॥ ॥ शुभं ॥ As compared with Kâṇḍas XIX and XX, the first eighteen Kâṇḍas look much older and must be at least 250 years old. On the whole the MS. is correctly written, though not always.

V. Venkaṇ Bhaṭ Dâji of Mâhuli has already been mentioned as one of the referees used for the Saṁhitâ text. He knew the Pada text also exceedingly well. I did not compare the whole of my Pada text with him, but consulted him in places where difference of reading had already been noticed.

Besides the authorities above set forth, I have occasionally consulted Hirâlâl Parikshita of Karnâlî near Baroda, who told me that he had a MS. of the Pada text, at the beginning of the XIXth Kâṇḍa of which there is a remark made by his ninth ancestor Nâgjî, who lived more than two hundred years ago, to the effect that he accented the Padas of that Kâṇḍa after seeing the Svara-S'âstra. I also consulted Jais'ankar (Js.) Bhaṭ of Lûnâvâḍâ an old Vaidika who came with Bâpujî; also Jasbhâi Janamejaya of Karnâlî, a relation of Hirâlâl already mentioned. It may be noted here that among Gujarâti Atharva-Vaidikas, Jasbhâi Janamejaya and Hirâlâl Parikshita are by far the best.

The collation with the Pada MSS. and other authorities was made with a transcript of the MS. P, which was the first of the Pada MSS. that came to my hand, though not the best of the group to which it belongs.

The order in which the several collations were made is as follows: **Bp** or Bâpujî, and **B** his MS. These were followed by **K** the Vaidika from Mâhulî and **K̄** his MS. Then came **B̄**, the MS. from Bhâvnagar. This was followed by **A** the MS. from Ahmedâbâd. After **A**, were collated **C, D, E, R** and **S̄**. Then came **V**, the Mâhulî Vaidika from Sânglî. **Dc** and **Cs** followed. The Pada text of **J** and **P̄** was collated with that of **P** together, and **Cp** was taken last. Sâyaṇa's text was not regularly collated like that of the other MSS., but was compared in the course of the preparation of the copy for the press of his commentary.

Looking to the nature of the several MSS. I group them as follows: **A, B, C, D, E, R, S̄, Cs, P, P̄, J,** and **Cp,** come from Gujarât, though not from the same original source. They are untainted by any attempts to revise the tradition of the text, and probably represent the original form of the true tradition of the text. **Bp, B̄, K, K̄, V,** and **Dc,** are on the other hand representatives of the tradition of the Atharva-Veda as it was revised in the Deccan; where it was introduced about 160 years ago, under the influences of the school of the Ṛigvedins and was further subjected to changes in relation to the text of Sâyaṇâchârya by Ganes' Bhaṭ Dâdâ after his visit to S'ṛingerî, and his discovery there of part of Sâyaṇa's Commentary. The third group consists of Sâyaṇa's text as found in the MSS. of his commentary. This text shows considerable variety of

reading from that which prevails in Gujarât and in the Deccan. It will be more convenient to speak of it on a future occasion when we come to refer to the commentary of Sâyaṇa, where my reasons for considering the text as the representative of a separate group will be set forth in detail.

The text given in this edition is chiefly that of the first group except where sufficient authority existed for deviating from the Gujarât tradition, in which cases my authorities for the deviation and the reasons for following them are set forth in foot-notes. Except in the 19th Kâṇḍa, the traditional readings of the MSS. and Vaidikas, have been generally followed, Sâyaṇa's reading being rarely adopted. In cases where preference is given to the readings of Sâyaṇa over the readings of the MSS. the fact is shown by an asterisk placed on the word or letter which exhibits the reading adopted from Sâyaṇa. In the XIXth Kâṇḍa of which I propose to write more at length further on, the tradition preserved by the MSS. appeared imperfect, and preference had often to be given to the reading explained by the commentator.

The orthography followed is of course essentially the same as that found in the MSS., except where preference had to be given to the universal application of obvious grammatical rules often violated by the MSS. In such cases the careless though well-known ways of writing found in MSS. were neglected in favour of those which are more correct and which are generally adopted by accurate scholarship: for example, the writing of a nasal consonant in a conjunct instead of representing it by the anusvâra on the foregoing vowel, as इन्द्र for इंद्र; ञ्छ for ंछ; दत्त्वा for दत्वा; मिमिन्व for मिमिंव; चिद्धेष: for चिद्वेष:; बध्नेव for बध्वेव; अस्थान्योः for अस्थान्यौः; भरद्वयम् for भरद्धुवम्; मज्ज्ञ: for मज्ञ:; मज्ज्ञा for मज्ञा; युञ्ज्महे for युंज्महे; तद्यामेति for तद्यामेति; यत्राव for यत्राव:; इदमुष्मै‍श्रेयो for इदमुश्श्रेयो; जगच्छन्द: for जगछन्द:; बृहच्छन्द: for बृहछन्द:; समृध्या for समृध्या; शिङ्क्ते for शिंक्ते; पङ्क्ति for पंक्ति; अङ्ग्धि for अंग्धि; भङ्ग्धि for भंग्धि.

Another point to which it is necessary to refer is the division of chapters or adhyâyas into Suktas. I have had to adopt a division and therefore a numbering of the hymns and verses in the VIIth, VIIIth, IXth, XIth, XIIth, XIIIth, XVth and XVIth Kâṇḍas, which results in a slight difference from the division and numbering adopted by Professors Roth and Whitney. This is to be regretted, as the numbering and division of these scholars have been adopted

in the *St. Petersburg Dictionary*, and the *Index Verborum* of Prof. Whitney, and is also the one which has naturally been in use since the publication of their text. I at first much hesitated to deviate from their enumeration as the deviation was calculated to introduce an element of uncertainty in reference, and it was not lightly that I determined upon the deviation after all. The authority of the *Sarvânukramaṇikâ*, which is supreme in such matters as also that of other authorities left no choice. It may be further added that wherever Sâyaṇa's commentary was available, Sâyaṇa too countenanced the deviation from the enumeration of Professors Roth and Whitney.

After consulting therefore the MSS., the *Sarvânukramaṇikâ*, the *Pañchapaṭalikâ*, and the commentary of Sâyaṇa wherever available, I adopted the deviation referred to, as in each case authorised by them all or by some of them.

Thus the seventh Kâṇḍa is divided by me into one hundred and twenty three instead of one hundred and eighteen Sûktas, as in Professors Roth and Whitney's edition. The increase of five Sûktas occurs as follows. The sixth Sûkta in **Rw**'s edition becomes Nos. 6 and 7 with us on the authority of the *Sarvânukramaṇikâ*, which says पञ्चमं पञ्चर्चम् । आत्मदेवताकम् । षष्ठं द्व्यृचम् । तथापरम् ॥ 5 Paṭala, 1 Kaṇḍikâ. Sûkta 45 in **Rw**'s edition becomes two Sûktas with us, 46 and 47 on the authority of the *Sarvânukramaṇikâ*: जनाद् विश्वजनीनादिति भैषज्यम् । आनुष्टुभम् । * * * अग्नेरिवास्येति मन्त्रोक्तदेवत्यम् । * * * सिनीवालि पृथुष्टुक इति तृचम् । अथर्वा । मन्त्रोक्तदेवत्यम् । आनुष्टुभम् ॥ 5, 5. Sûktas 54 and 55 in **Rw** consist of two Ṛiks and one Ṛik respectively. We make them of one and two respectively by *Sarvânukramaṇikâ*: ऋचं साम यजामह इत्यृक् । सामदेवत्यम् । आनुष्टुभम् । ऋचं साम यदिति भृगुः । द्व्यृचम् । ऐन्द्रम् । आनुष्टुभम् । द्वितीया विराट्परोष्णिक् । तिरश्चिराजेरिति सूक्तम् अष्टर्चम् । अथर्वा । मन्त्रोक्तवृश्चिकदेवताकम् । आनुष्टुभम् ॥ 5, 7. Sûkta 68 in **Rw** consists of three Ṛiks. We divide it into two Sûktas, 70 and 71, by the *Sarvânukramaṇikâ*: सरस्वति व्रतेष्विति द्व्यृचम् । शिवा न इति सारस्वते उभे । शं न इति सुखदेवताकं शंतातिः । पूर्वस्य पूर्वानुष्टुप् परा त्रिष्टुप् । शिवा न इति गायत्री । शं नो वात इति पथ्यापङ्क्तिः । यत्किंचासाविति पञ्चर्चम् । अथर्वा । मन्त्रोक्तदेवत्यम् ॥ 5, 9. Sûkta 72 in **Rw** consists of three Ṛiks. We make two Sûktas out of it, 75 and 76, by the *Sarvânukramaṇikâ*: उत्तिष्ठतेत्यैन्द्रम् । द्व्यृचम् । प्रथमानुष्टुप् । द्वितीया त्रिष्टुप् । श्रातं मन्य इत्यैन्द्रम् । त्रैष्टुभम् । समिद्धो अग्निर्वृषणेत्येकादशर्चम् ॥ 5, 9. Sûkta 76 in **Rw** consists of six Ṛiks, which we make into two Sûktas, 80 and 81, as the *Sarvânukramaṇikâ* says: आ सुस्रस इति चतुर्ऋचम् । अथर्वा । अपचिद्भैषज्यदेवत्यम् । आनुष्टुभम् ।

आद्या विराट । * * * विश्व वा इति मृचम् । आयान्वः । ऐन्द्रदेवतम् । त्रैष्टुभम् । सांतपना इदमिति तृचम् । अङ्गिराः । मत्रोक्तमरुद्देवताकम् ॥ 5, 10. None of the MSS. exhibit the division into the smaller Sûktas whether 118 or, 123. They divide the whole Kâṇḍa into 28 larger Sûktas and 10 anuvâkas, though some of them add words at the end of each Anuvâka to show how many sub-Sûktas it contains, and that these sub-Sûktas make up a total of 118. But the MSS. do not show how the number of Sûktas given at the end of each anuvaka is made up. Sâyaṇa adopts the division into 28 Sûktas, not that into the smaller Sûktas. The *Pañchapaṭalikâ* mentions the number of Ṛiks in the several Anuvâkas of which the seventh Kâṇḍa consists thus:

अष्टावाद्ये (२८) द्वे द्वितीये तु कुर्याद् (२२)
अष्टौ तिस्रश्चाथ बोध्यास्तृतीये (३१) ।
द्वौ पञ्चर्चौ संनिविष्टौ चतुर्थे (३०)
पञ्चैवोर्ध्वं विंशतेः पञ्चमे (२५) स्युः ॥
द्विरेकविंशतिः षष्ठस्य (४२) त्रिंशदेका च सप्तमः (३१) ।
चतुर्विंशैकविंशाद्यां *(sic)* (२४,२१) परो द्वात्रिंश (३२) उच्यते ॥

It is necessary to state, however, that the *Pañchapaṭalikâ* in another part (2) states ऋक्सूक्ता एकर्चेषु, *i. e.* the anuvâkas in the seventh Kâṇḍa consist of Sûktas made of one Ṛik each. Lower down specifying the exceptions to this general feature of the Kâṇḍa it goes on: एकर्चेषु प्रथमचतुर्थौ त्रयोदशसूक्तौ । द्वितीयाष्टमौ नव । तृतीयान्त्यौ षोडश । पञ्चमसप्तमावष्टौ । षष्ठश्चतुर्दश । नवमो द्वादश ॥ It further enumerates the Suktas which contain more than one Ṛik each as follows: धीती वा ये । यथा सूर्यः । प्र नभस्व । अयं सहस्रम् । ययोरोजसा । अग्नाविष्णू महि । यस्य व्रतम् । अतिधन्वानि इति द्वे । जनाद्विश्वजनीनात् । कुहूं देवीम् इति त्रीणि । संज्ञानं नः । ऋचं साम । यदाशसा इति द्वे । यदग्ने तपसा । इदं यत् कृष्णः । प्रजायती । वि ते मुञ्चामि । यो नमायत । शुम्भनी इति त्रीणि । नमो रुराय । इति मृचानि एकर्चेषु ॥ प्राग्न्यात् । सिनीवालि । प्रतीचीनफलः । सरस्वति व्रतेषु । उत्तिष्ठताव । सांतपनाः । अनाधृष्यः । अपि वृश्च । उदस्य श्यावौ । अग्न इन्द्रश्च । इति तृचानि ॥ अदितिर्द्यौः । प्रपथे पथाम् । सभा च मा । अभि त्वं देवम् । धाता दधातु नः । यत्ते देवा अकृण्वन् । पूर्णा पश्चादित्यत्रैकर्चम् प्राजापत्यम् । अप्सु ते राजन् । अपो दिव्याः । प्र पतेतः । इति चतुर्ऋचानि ॥ यज्ञेन यज्ञम् । इदं खनामि । यत्किंचासौ । इति पञ्चर्चानि ॥ अन्वद्य नः । पूर्वापरम् । अभ्यर्चत । इति षडृचानि ॥ अमुत्र भूयात् । ऊर्जं बिभ्रत् । इदमुग्राय । इति सप्तर्चानि ॥ विष्णोर्नु कम् । तिरश्चिराजेः । यदद्य त्वा । इत्यष्टर्चानि ॥ यथा वृक्षम् । इति नवर्चं सूक्तम् ॥ समिद्धो अग्निर्वृषणा इत्येकादशर्चं घर्मसूक्तम् ॥ अपचितामितश्च (मिति द्वे अ ?) येसूक्तानि चत्वारि अपचिद्भेषजम् । ईर्ष्यापनयनम् । व्रतापायनम् । गोष्ठव्रजीयं च ॥

If the omission of आ सुस्रसः (80) is accidental, the above supports the numbering adopted by Professors Roth and Whitney. But the *Sarvânukrama-*

ṇikâ, as has already been shown, is clear and more exhaustive in its analysis We have therefore followed it in preference to the other authorities.

The second variation which should be explained is that of what are called the Paryâyas at the end of the 8th Kâṇḍa. Professors Roth and Whitney have reckoned the six Paryâyas as forming one Sûkta and numbered the sub-divisions of each Paryâya not separately but consecutively. I have numbered the six Paryâyas as so many different Sûktas and subdivided each into its own Avasânas or Vachanas separately and also differently in some places from the subdivision adopted by those scholars. My authority is derived from the *Sarvânukramaṇikâ* as also from the *Pañchapaṭalikâ*. The former says: विराड् वा इति षट् पर्याया विराड्देवत्यास्तत्राद्यं त्रयोदशकम् । प्रथमा त्रिपदार्चीपङ्क्तिः । सोदक्रामदिति षड् याजुषीजगत्यः । गृहमेधी यन्त्यस्य सभामिति साम्न्यनुष्टुभौ । यन्त्यस्य देवा आर्च्यनुष्टुप् । यज्ञर्तो यन्त्यस्यामन्त्रणं विराड्गायत्र्यौ । यन्त्यस्य समितिं साम्नीबृहती ॥ सान्तरिक्ष इति दशकम् । आद्या त्रिपदो (दौ?)षधीरेवास्मा इति साम्न्यनुष्टुभौ । तां देवमनुष्या उष्णिग्गर्भा चतुष्पदोपरिष्टाद्विराड्बृहती । तामुपेत्येकपदा याजुषीगायत्री । ऊर्जे एह्येकपदा । ओषधीरेवेति साम्नां पङ्क्तिः । तस्या इन्द्रो [विरा]ड्गायत्री । बृहच्च रथंतरं चार्च्यनुष्टुप् । अपो वामदेव्येनासुरीगायत्री । अपो वामदेव्यं साम्नां बृहती ॥ सा वनस्पतीनित्यष्टौ । प्रथमा चतुष्पदा विराडनुष्टुप् । तस्माद्वनस्पतीनामार्चीत्रिष्टुप् । सा पितॄनिति तिस्रश्चतुष्पादः प्राजापत्यापङ्क्त्यः । तस्मात्पितृभ्यो देवेभ्यो मनुष्येभ्य इति तिस्र आर्चीबृहत्यः ॥ सासुरानिति द्वे षोडशके । तस्याद्या सा पितॄन् सा देवान् सा सर्पानिति चतुष्पादः साम्नां जगत्यः । तस्या विरोचनो यमो मनुः कुबेरस्तक्षक इति साम्नी बृहत्य. । तां देवो द्विमूर्धेति साम्न्युष्णिहौ । तां मायां स्वधामूर्जां तद्विषमित्यार्च्यनुष्टुभः । अन्तक आसुरीगायत्री । सा मनुष्यान् सा [स]सर्पान् सेतरजनानिति चतुष्पाद उष्णिहः । तां पृथी प्राजापत्यानुष्टुप् । ते कृषिं तद्ब्रह्म तं पुण्यमित्यार्चीत्रिष्टुभः । तस्याः सोम इन्द्र इति साम्न्युष्णिहौ । तां बृहस्पतिवसुरुची रजतनाभिरिति विराड्गायत्र्यः । सा गन्धर्वाप्सरस इति चतुष्पदा प्राजापत्याजगती । तस्याश्चित्ररथः साम्नां त्रिष्टुप् । तां तिरोधां त्रिपदा ब्राह्मीभुरिग्गायत्री । तां धृतराष्ट्रः साम्न्यनुष्टुप् ॥ तद्यस्मा इति चतुष्कम् * * * ॥ 6. 8. The *Pañchapaṭalikâ* says:

त्रयोदश दशाष्टौ च ततः षोडश षोडश ।

विराड्वायां चतुष्कन्तु षट् पर्यायास्तु निश्चिताः ॥

The MSS. vary in their numbering and sub-division and Professors Roth and Whitney appear to have followed some of their MSS. in the figures adopted by them.

The third variation refers to the six or rather seven Paryâyas in the 9th Kâṇḍa. My authority for deviating from Professors Roth and Whitney's numbering and subdivision is again derived from the *Sarvânukramaṇikâ* and the *Pañchapaṭalikâ*. The former has: यो विद्यादिति षट् पर्याया ब्रह्मातिथ्या उत विद्यादेवत्यास्तत्र यो विद्यादित्याद्यं तृचा सप्त । * * * । यजमानब्राह्मणं वा इति त्रयोदश । * * * । इष्टं च वा इति नवकम् ।

* * * । स च एवम् तस्मा उषा इति द्वौ दशकौ । पूर्वस्याद्यास्ततः स[च] एवमिति शक्वरूपाः प्राजापत्यानुष्टुभः । स [च] एवं विद्वानुदकमिति भुरिक् । यावदग्निष्टोमेनेति चतस्रो यावच्छब्दरूपास्त्रिपादो गायत्र्यः । प्रजानां प्रजननायेति चतुष्पात्प्रस्तारपङ्क्तिः ॥ उत्तरस्याद्या साम्न्युष्णिक् । बृहस्पतिरूर्जयेति पुरउष्णिक् । निधनं भूत्याः साम्नी भुरिग्बृहती । तस्मा उपयम्य उप हरति साम्न्यनुष्टुभः । मध्यंदिनस्त्रिपदा निचृद्विषमा नाम गायत्री । विद्योतमानस्त्रिपदा विराड्विषमा नाम गायत्री । अतिथीन् प्रति त्रिपाद् विराडनुष्टुप् ॥ यत्क्षत्तारमिति चतुर्दशकम् । * * * ॥ प्रजापतिश्चैकः षड्विंशो गव्यः * * * ॥ 6. 17. The *Pañchapatalikâ* says: यो विद्यायाम् ।

दश सप्त च पूर्वः स्याद् द्वितीयः स्यात् त्रयोदश ।

तृतीयो नवको ह्यस्मात् द्वौ दशकौ परौ ॥

षष्ठं तु चतुर्दशकमाहुः षड्विंशो ब्राह्मणोगवः ॥

It has to be noted that the verse which begins with निधनं भूत्याः and which is mentioned only once in the above quotation from *Sarvânukramaṇikâ* occurs twice in the text; once after बृहस्पतिरू० and again after उपहरति० ; these two, with the eight other verses, make up the ten of the second Das'aka. It has to be borne in mind that in *Sarvânukramaṇikâ* recurring passages are mentioned only once; and that if the exact numbers given in the quotations are to be seen a reference should be made to the passages in the text.

The fourth variation to be explained is with reference to the three Paryâyas at the beginning of the 2nd anuvâka of the 11th Kâṇḍa. Professors Roth and Whitney consider the three Paryâyas as equivalent to one hymn, and have numbered the hymns of the XIth Kâṇḍa accordingly, and also subdivided the 2nd Paryâya into 18 Avasânas numbered consecutively with 31 of the previous Paryâya instead of into 72 as it ought to be and as we should have done had we not inadvertently followed Sâyaṇa's subdivision into 18 Daṇḍakas. The *Sarvânukramaṇikâ* has: तस्यौदनस्येति त्रयः पर्यायाः । तत्र पूर्वम् एकत्रिंशत् । बार्हस्पत्यौदनदेवत्याः । * * ततश्चैनमिति द्वासप्ततिर्मन्त्रोक्तदेवत्याः । प्रथमा सर्वाङ्ग एवैनमन्यैः प्राणापानैरन्येनोरसेति च साम्नीत्रिष्टुभः । ज्येष्ठतमं वा अहं नाभ्यामेनं मुखतस्त उदर एकपदासुरीगायत्र्यः । बृहस्पतिना समुद्रेणेति दैवीजगत्यौ । तेनैनं तथैनं तैरेनं प्राणापानाभ्यामोरू ते बहुचार्येकपदा आसुर्यनुष्टुभः । एष वा ओदन इति साम्न्यनुष्टुप् । एनमन्याभ्यां श्रोत्राभ्यामित्यादिनः सप्तदशार्च्यनुष्टुभः । तत एनमन्यैर्दन्तैरिति साम्नीपङ्क्तिः । बधिरो भविष्यसि जिह्वा ते विधुरवा सर्पस्त्व ब्राह्मणं हनिष्यसीत्यासुरीजगत्यः । अन्धो भविष्यसि दन्तास्ते कृष्या न रास्यस्यप्सु मरिष्यसि श्यामो भविष्यसीत्यासुरीपङ्क्त्यः । सूर्याचन्द्रमसाभ्यामासुरीत्रिष्टुप् । ब्रह्मणा मुखेनाश्निनोः पादाभ्यामृतस्य हस्ताभ्यामिति याजुषीगायत्र्यः । अग्नेर्जिह्वया ऋतुभिर्दन्तैर्दिवा पृष्ठेनेति दैवीपङ्क्त्यः । सप्तर्षिभिः प्राणापानैरन्तरिक्षेण व्यचसेति प्राजापत्या गायत्र्यः । राजयक्ष्मस्त्वासुर्युष्णिक् । पृथिव्योरसा सवितुः प्रपदाभ्यां दैवीजगत्यौ । सत्येनोदरेण त्वष्टुरङ्गिभ्यां सत्ये प्रतिष्ठायेति दैवीत्रिष्टुभः । अप्रतिष्ठान एकपदा भुरिक्साम्नीत्रिष्टुबिति ॥ वरीते पर्यायसक्तमन्त्रा अपकर्षणि प्रयुज्यन्

तद्राधिकारान्ताता(ता?)नेतान्विजानीयात् । तदा (?) तथा छन्दस्येता अष्टादश दण्डका भवन्ति ॥ एतद्वै अग्रस्येति सप्तको मन्त्रोक्तदेवत्यः । * * * ॥ 7. 13. The *Pañchapaṭalika* enumerates:

एकत्रिंशद् भवेत्पूर्वस्तस्माद् द्वासप्ततिः परः ।
तृतीयः सप्तको दृष्टो बृहस्पतिशिरस्यपि ॥

At the end of volume III the reader will find the second Paryâya of the second Anuvâka of the eleventh Kâṇḍa divided in accordance with *Sarvanukramaṇikâ.*

The fifth deviaton is in the XIIth Kâṇḍa where the Berlin Edition reckons the seven Paryâyas as one Sûkta and where the editors reckon the subdivisions consecutively instead of separately. My authority from the *Sarvânukramaṇikâ* is: श्रमेण तपसेति सप्त पर्यायाः प्रागुक्तर्षिब्रह्मगवीदेवताः । तत्राद्यः षट् । * * * ओजश्चेति पञ्च । * * * सैषा भीमेति षोडश । * * * वैरं विकृत्यमानेत्येकादश । * * * तस्या आहननमित्यष्ट । * * * क्षिप्रं वै तस्येति पञ्चदश । * * * वृश्च प्र वृश्चेति द्वादशकः । * * * ॥ 8. 8. The *Pañchapaṭalikâ* agrees:

वचनानि च षट् पञ्च षोडशैकादशाष्ट च ।
ब्रह्मगव्यां पञ्चदश तस्माद् द्वादशकः परः ॥

The sixth variation occurs at the beginning of the fourth anuvâka of the XIIIth Kâṇḍa and is similar to that in the XIIth Kâṇḍa. *The Sarvânukramaṇikâ* has: स एतीति षट् पर्याया मन्त्रोक्तदेवत्याः । तत्राद्यस्त्रयोदश । * * * । कीर्तिश्चेत्यष्टौ । * * * ब्रह्म चेति सप्त । * * * स वा अह्न इति सप्तदश । * * * भूयानिति षट् । * * * उरुः पृथुरिति पञ्च । * * * ॥ 8. 16. The *Pañchapaṭalikâ* says: रोहित ।

चतुर्थस्यावसानानि वक्ष्यमाणानि तानि शृणु ।
त्रयोदशाष्टौ च ततः परः
सप्त सप्तदश षट्, च बोध्याः ।
षष्ठः पञ्चक उच्यते ॥

The seventh variation is in regard to the XVth Kâṇḍa, where the subdivisions of Paryâyas 2,4,5,6,13, and 14 with me differ from those of the Berlin Edition. We have the following from the *Sarvânukramaṇikâ*: व्रात्य आसीदिति काण्डम् । अष्टादश पर्यायाः । अध्यात्मकम् । मन्त्रोक्तदेवत्याः । उत व्रात्यदैवतम् । आद्योऽष्टौ । * * * स उदिति षूना त्रिंशत् । आद्या स दक्षिणां स प्रतीचीं स उदीचीं भूतं च श्रुतं च साम्न्यनुष्टुभः । तं बृहच्च तं वैरूपं तं श्यैतं साम्नीत्रिष्टुप् । बृहते च द्विपदार्षीपङ्क्तिः । बृहतश्च वैरूपस्य श्यैतस्य च द्विपदा ब्राह्मीगायत्री । श्रद्धा पुंश्चली उषा इरा विद्युदिति द्विपदार्षीजगत्यः । अमावास्या च साम्नीपङ्क्तिः । अहश्चासुरीगायत्री । मातरिश्वा च पदपङ्क्तिः । कीर्तिश्च त्रिपदा प्राजापत्या त्रिष्टुप् । यज्ञायज्ञियमेकपदोष्णिक् । यज्ञायज्ञियाय च द्विपदार्षी भुरिक् त्रिष्टुप् । यज्ञायज्ञियस्य चार्षीपरानुष्टुप् । वैरूपाय

च द्विपदा विराडार्षीपङ्क्तिः । श्येताय च निचृदार्षीपङ्क्तिः ॥ स संवत्सरमेकादश । * * * तस्मै प्राच्या इति त्र्यूना विंशतिः । प्रथमा तस्मै प्राच्या ध्रुवाया ऊर्ध्वाया दैवीजगत्यः । दक्षिणायाः प्रतीच्या उदीच्याः प्राजापत्यागायत्र्यः । वासन्तौ मासौ वार्षिकौ मासावार्च्यनुष्टुभौ । वासन्तावेनं शारदावेनं द्विपदा प्राजापत्याजगती । ग्रैष्मौ मासौ प्राजापत्यापङ्क्तिः । ग्रैष्मावेनमार्चीजगती । वार्षिकावेनं भौमार्चीत्रिष्टुप् । शारदौ मासौ साम्नीत्रिष्टुप् । हैमनौ मासौ प्राजापत्याबृहती । हैमनावेनं शैशिरावेनमिति द्विपदे आर्चीपङ्क्ती । शैशिरौ मासावार्च्युष्णिगिति ॥ तस्मै प्राच्या दिशो अन्तर्देशादिति षोडश मन्त्रोक्तरुद्रदेवत्याः । प्रथमा त्रिपदा समविषमा गायत्री । भव एनं त्रिपदा भुरिगार्चीत्रिष्टुप् । नास्य पशून् द्विपदा प्राजापत्यानुष्टुप् । तस्मै दक्षिणायास्त्रिपदा स्वराट्प्राजापत्यापङ्क्तिः । शर्वः पशुपतिरुग्रो महादेव एनं त्रिपदा ब्राह्मीगायत्र्यः । तस्मै प्रतीच्यास्तस्मा उदीच्यास्तस्मा ऊर्ध्वाया इति त्रिपदाः ककुभः । तस्मै ध्रुवायास्तस्मै सर्वेभ्य इति भुरिग्विषमागायत्र्यौ । रुद्र एनं निचृद्ब्राह्मीगायत्री । ईशान एनं विराडिति ॥ स ध्रुवामिति षड्विंशतिः । आद्या स ऊर्ध्वामासुरीपङ्क्तिः । स उत्तमां स बृहतीं स परमां सोनादिष्टां स सर्वांनित्यासुरीबृहत्यः । स दिशः परोष्णिक् । तं भूमिश्चामृतञ्च इत्यार्चीपङ्क्तिः । सोनावृत्तामार्च्युष्णिक् । तमृतं च तमितिहासः साम्नीत्रिष्टुभौ । तमृतवश्च साम्नीपङ्क्तिः । तमाहवनीयो विराजश्चार्चीत्रिष्टुभौ । तं दितिः साम्न्यनुष्टुप् । तं प्रजापतिरार्च्यनुष्टुप् । भूमेश्च वा आर्षी पङ्क्तिः । ऋतस्य चेतिहासस्य च निचृद्बृहत्यौ । ऋचां च वै प्राजापत्यात्रिष्टुप् । आहवनीयस्य चर्तूनां च विराड्जगत्यौ । दितेश्च वा आर्चीबृहती । प्रजापतेश्च विराड्बृहतीति ॥ स महिमेति पञ्चकः । * * * सोरज्यत स विश इति द्वौ त्रिकौ । * * * तदस्येति त्रयः पर्याया एकादशकाः । * * * व्रात्य एकामिति चतुर्दश । आद्या साम्न्युष्णिक् । ये पृथिव्यां ये दिवि प्राजापत्यानुष्टुभौ । व्रात्यो द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीमासुरीगायत्र्यः । येन्तरिक्षे ये पुण्यानां साम्नीबृहत्यौ । तद्यस्यैवं विद्वान् व्रात्योपरिमिता इति द्विपदा निचृद्गायत्री । य एवापरिमिता द्विपदा विराड्गायत्री । अथ यस्या व्रात्यः प्राजापत्यापङ्क्तिः । कर्षेदेनमासुरीजगती । अस्यै देवतायां उदकं सतःपङ्क्तिः । तस्यामेवाक्षरपङ्क्तिरिति ॥ स यत्प्राचीमिति चत्वारि विंशतिश्चैव सप्तमः । प्रथमा त्रिपदानुष्टुप् । मनसान्नादेनप्रभृति सर्वा उत्तरा द्विपदा आसुरीगायत्र्योष्टौ । शेषाश्चतस्र ओषधीभिरित्याद्या वषट्कारेणान्ताः प्राजापत्यानुष्टुभो भुरिजः । स यद्दक्षिणां ध्रुवां पुरउष्णिहौ । प्रतीचीमनुष्टुप् । उदीचीं प्रस्तारपङ्क्तिः । स यत्पशूंस्स्वराड्गायत्री । यत्पितॄन् यन्मनुष्यानार्चीपङ्क्ती । यद्देवान् भुरिग्ब्राह्मीगायत्री । यत्प्रजाः प्राजापत्यात्रिष्टुबिति ॥ तस्य व्रात्यस्येत्यष्टमं नवकम् । * * * प्रथमोपान इति [सप्तकः] । * * * * अस्य प्रथमो व्यान इति दश दशमम् । * * * * तस्य व्रात्यस्येति पञ्चको दशमात्परः । * * * ॥ 9. 4.

The *Pañchapaṭalikā* has:

अष्टौ त्र्यूना ततस्त्रिंशदेकादश परो भवेत् ।
त्र्यूना तु विंशतिस्तुर्यः पञ्चमः षोडश स्मृतः ।
त्रिंशतिः षट् च षट्कश्च सप्तमः पञ्चक उच्यते ।
एकादशकास्त्रयोत्र बोध्याः
द्वावाद्यावथ निश्चितौ त्रिकौ तौ ।
षष्ठ तु चतुर्दशात्र विद्याद्
दश दशमं नवमस्तु सप्तकः स्यात् ।
चत्वारि विंशतिश्चैव सप्तमे वचनानि तु ।
अष्टमं नवकं विद्यात्पञ्चको दशमात्परः ॥

The eighth variation refers to the XVI Kâṇḍa, where we divide the 10th Paryâya into ten parts instead of into six, and the eighth Paryâya into

thirty-three instead of into twenty-seven as is done by the editors of the Berlin Edition: The *Sarvânukramaṇikâ* is: अतिसृष्टो अपामिति प्राजापत्यस्य नव पर्यायाः । तत्र त्रयोदशाद्यं विजानीयात् । * * * निर्दुरर्मण्य इति द्वौ षट्कौ । सप्तकः परः । * * * विषेति त्रयो दुःस्वप्ननाशनदेवत्याः । आद्यं दशकम् । तस्यादित आद्याः षड् विराड्गायत्र्यः । पञ्चमी भुरिक् । षष्ठी स्वराट् । अन्तकोसि प्राजापत्यागायत्री । तं त्वा स्वप्न द्विपदा साम्नीबृहती ॥ अजैष्माद्येत्येकादश । उषोदेवत्याः । * * * तेनैनमिति ह्यधिकं विहितम् । * * * जितमस्माकम् इत्येकादश वै त्रिगुणानि । आद्यैकपदा यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप् । तस्मादमुं निर्भजामोमुं त्रिपदा निचृद्गायत्री । स ग्राह्याः पाशात् प्राजापत्यागायत्री । तस्येदं वर्चस्तेजस्त्रिपदा प्राजापत्या-त्रिष्टुप् । स निर्ऋत्या इति तिस्रः स ऋषीणां स ऋतूनां स मासानां स इन्द्राग्न्योः आसुरीजगत्यः । स पराभूत्याः स बृहस्पतेः स प्रजापतेः सोङ्गिरसां सोथर्वणां स आर्तवानां स आर्षेयाणाम् आसुरीत्रिष्टुभः । स देवजामीनां स आङ्गिरसानां स आथ-र्वणानां स वनस्पतीनां स वानस्पत्यानां सोर्धमासानां चत्वारः स मृत्योः आसुरीपङ्क्त्यः। स मित्रावरुणयोर्द्वे आसुरीबृह-त्याविति ॥ जितमस्माकमिति परश्च[*Sarvânukramaṇikâ*: पराश्च]त्वारि वै वचनानि । * * * ॥ 9. 17.

The *Pañchapaṭalikâ* has:

प्राजापत्यस्य पूर्वस्य परमस्य पुनः श्रृणु ।
त्रयोदशाद्यं विजानीयाद् द्वौ षट्कौ सप्तकः परः ।
आद्यं दशकं ह्येकादशकं
तस्माच्च परं ह्यधिकं विहितम् ।
एकादश वै त्रिगुणाण्यपर
श्चत्वारि वै वचनानि परश्चत्वारि वै वचनानि परः ॥

The *Pañchapaṭalikâ* may be quoted further to shew that the Sub-division of Paryâyas should be into separate Vachanas or Avasânas even as Sûktas are subdivided into Riks:

पर्यायाणामृचां वापि तद् वक्ष्यामो यथाक्रमम् ।
* * * पर्यायेष्ववसानानामृग्भिस्तुल्यां विधिर्भवेत् ।
सर्वदा क्षिप्रमित्येते विद्यादत्र निदर्शनम् ।
गणास्तु येवसानानांश्चंबन्धार्थाः पृथक् पृथक् ।
तेष्वर्थावि(दि?)विधिर्बोध्यः सोदकामभिदर्शनम् ॥

That the different Paryâyas do not group themselves into larger sections of a Kâṇḍa will appear from the following:

विराड् तु षट् पर्याया (8th Kâṇḍa) यो विद्यादिति षट् स्मृताः ।
प्रजापतिस्तथैकः (9th) व्रात्यमन्त्यौदनो भवेत् । (11th) * * *
ब्रह्मगवी सप्त पर्यायाः । (12th) * * * षट् पर्यायाः । (13th) * * *
व्रात्याद्यः सप्त पर्याया एकादश परो भवेत् (15th)
प्राजापत्यो ह चतुष्कः पञ्चपर्याय उत्तरः (16th) ॥

The ninth variation occurs in the number of Ṛiks into which the 47th Sûkta of the XIXth Kâṇḍa is divided. I make it of nine Ṛiks instead of ten, which the Berlin Edition has, on the authority of the *Sarvânukramaṇikâ* which lays down: आ रात्रि पार्थिवम् इति चत्वारि सूक्तानि । पूर्वं नवकमुत्तरं ....माश्नाम् इति त्र्यवसाना ॥ 10, 26.

The tenth variation is at the end of the 54th Sûkta, where I make the last Ṛik consist of three lines instead of two, and thus turn the Sûkta into one of five Ṛiks only. On this the *Sarvânukramaṇikâ* is: कालो अश्व इति द्वे । पूर्वं दशकम् । उत्तरं पञ्चकम् । एवं पञ्चदश । ....कालेयमङ्गिरा इति त्र्यवसाना षट्पदा विराडष्टिः ॥ 10, 28.

The eleventh variation is in the Sûkta next following, which with us is of six Ṛiks and not of seven as in the Berlin Edition. The *Sarvânukramaṇikâ* on the Sûkta is: रात्रिंरात्रिमप्रयावम् इति षडर्चम् आग्नेयं त्रैष्टुभम् । * * * अपश्चादग्धान्नस्येति त्र्यवसाना पञ्चपदा पुरस्ताज्ज्योतिष्मती ॥ 10, 29. Sâyaṇa omits the line रायस्पोषेण समिषा मदन्तो &c. added by Professors Roth and Whitney to the last Ṛik and so do all my authorities without exception.

The twelth variation is in regard to the number of Ṛiks in the 57th Sûkta of the Kâṇḍa. My authority for dividing it as we have done into five Ṛiks is the following description in the *Sarvânukramaṇikâ*: यमस्य लोका इति द्वे । पूर्वं षट्कम् । उत्तरं पञ्चकम् । एवम् एकादश । * * * देवानां पत्नीनाम् इति त्र्यवसाना चतुष्पदा त्रिष्टुप् । तं त्वा स्वप्नेति षट्पदोष्णिग्बृहतीगर्भा विराट्शक्वरी । अनास्माकस्तद्देव इति त्र्यवसाना पं[चप]दा शाक्करातिजगती ॥ 10, 30.

The *Pañchapaṭalikâ* omits the nineteenth and twentieth Kâṇḍas from its analysis and is not available for corroboration of the *Sarvânukramaṇikâ* as regards the last four variations.

As regards the text of the commentary, it is based upon the following MSS.

S′. This is a MS written on palm-leaves. It consists of four Veshṭanas or volumes, the first Veshṭana contains 250 leaves, 1′ 5″ long by 2″ in width in the middle, each page containing 8 to 10 lines with 60 to 101 letters to a line, the smaller numbers being across the square blank spaces kept round the string holes. It contains the commentary on the first four Kâṇḍas. The first part of the first leaf is

rn away. The beginning is: --णाभप----श्रासरस्वत्य नमः । श्रीगुरुभ्या नमः । आवघ्नमस्तु ॥ वागा- ः सुमनसः सवाथानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्या स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ यस्य निश्वासत वदा या वेदेभ्योखिलं । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ The MS. ends: पंचमं सूक्तं ॥——॥ अष्टमोनुवाकः ॥ श्री ाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये चतर्थकांडे मोनुवाकः ॥——॥ The last leaf too is much worn away in the last line. On a ank leaf at the end occur the words अथर्वसंहिताभाष्य वोले ७४०. The writing is en- aved on the leaves with a stylus or steel-pen and then blackened with ink, the ngraved parts alone taking the ink and leaving all other spaces clean. The leaves are bored on the right and left hands at points equidistant from the ex- tremities for the strings to pass through. Two slips of teak-board of a size slightly greater than that of the leaves hold the latter between them and keep the whole Veshṭaṇa by means of the strings well bound and compact. No date is given. The writing is all in good preservation. From the appearance of the leaves which though not very old are decidedly old, it is difficult to say how old the MS. is. The leaves are of what is called the S'îtâl-palm, which are very much more durable than those of the Karitâl-palm, the common belief, perhaps exag- gerated, being that the former last for two thousand years. A native scholar of Mysore who is well versed with MSS. written on similar materials is of pinion that the present volume cannot be less than three hundred years old.

The second volume consists of one hundred and eighty S'îtâl-palm leaves, 8½" long by 1⅞" in width, with seven to eight lines to the page containing 95 to 12 letters to the line. It contains the commentary on the sixth and the seventh Kâṇḍas and that on the eighth Kâṇḍa up to the end of the third Anuvâka. The ixth ends on leaf No. 92, thus: षष्ठकांडे त्रयोदशेनुवाके नवमं सूक्तं ॥———॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन मो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥——॥ श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरप्रतापहरिहर- राजकारिते अथर्वसंहिताभाष्ये षष्ठकांडं संपूर्णं ॥———॥ श्रीविद्याशंकराय नमः ॥———॥ श्रीशारदापरमेश्व- नमः ॥———॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥——॥——॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥———॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥———॥ अबद्धो वा सुबद्धो वा मम दोषो न विद्यते ॥———॥ करकृतमपराधः क्षंतमर्हंति संतः ॥ ——॥ विसर्गबिंदुमात्राणि पदपादाक्षराणि च ॥———॥ न्यूनानि चातिरिक्तानि क्षमस्व पुरुषोत्तम ॥———॥ स्तु ॥———॥ अथर्वणवेदभाष्य ६ कांड ० के वोले ०७ वोले ० के ४७ ग्रंथद रीतिलि ३०४० ऐवत्तु । e seventh Kâṇḍa begins on leaf No. 93. It ends on leaf No. 158 and has e following colophon: सप्तमकांडे दशमोनुवाकः ॥———॥———॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं रयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।——॥ श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण

सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये सप्तमकांडः समाप्तः ॥———॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥———॥——— यादर्शं पुस्तकं दृष्ट्वा तादर्शं लिखितं मया ॥———॥ अबद्धो वा सुबद्धो वा मम दोषो न विद्यते ॥———॥ करकृतमपराधः क्षंतुमर्हंति संतः ॥———॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥——॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥———॥———॥———॥

एळने कांडतके वोले ६४ ग्रंथ १४८० The eighth begins: श्रीगणाधिपतये नमः । श्रीसर नमः । निर्विघ्नमस्तु । यस्य निःश्वसितं वेदा &c., and ends: इत्यष्टमकांडे तृतीयोनुवाके पंचमं सूक्तं ॥——— समाप्तश्च तृतीयोनुवाकः ॥———॥ श्री ॥ एंटने कांड वोले ७७ के ग्रंथ ०७०० उभयं ग्रंथ ८४००. The volume appears to be very well preserved and fresh. The native scholar of Mysore already referred to estimates that it is about one hundred and fifty years old.

The third volume contains the commentary on the eleventh Kâṇḍa and consists of 54 palm leaves numbered 101 to 154, 1′ 10″ long by 2¼″ broad, each page containing generally 8 lines with 84 to 116 letters to the line. It begins: श्रीगणाधिपतये नमः ॥ निर्विघ्नमस्तु ॥ यस्य निश्वसितं वेदा &c. and ends thus: पंचमेनुवाके षष्ठं सूक्तं ॥———॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो वेदाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥——— श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्र (here the leaf is broken off) भ्ये एकादशकांडः समाप्तः ॥——॥ श्री ॥——॥ श्री ॥ The age of this volume may be about the same as that of the previous volume. The handwriting appears different and is bolder. From the fact that the numbering of the leaves begins from 101 and not from 1 it is plain that the previous 100 leaves must have contained the commentary on the ninth and tenth Kâṇḍas.

The fourth volume contains the commentary on the XVIIth, XVIIIth and XIXth Kâṇḍas and the first four Anuvâkas of the XXth Kâṇḍa. It contains 195 palm leaves 1′ 8½″ in length by 1⅝″ in width, with 7 lines to the page, each line containing 94 to 117 letters. It begins. श्रीगणाधिपतये नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । निर्विघ्नमस्तु । यस्य निश्वसितं वेदा &c. At the end of the XVIIth Kâṇḍa which occurs on leaf No. 10 is to be seen: सप्तदशकांडं समाप्तं ॥———॥ ग्रंथ ४०० ॥———॥ श्रीगणाधिपतये नमः । The end of the XVIIIth Kâṇḍa occurs on leaf No. 64 and has श्रीविद्याशंकराय नमः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥———॥ यादशी पुस्तकं दृष्ट्वा तादशं लिखितं मया ॥ अबद्धो वा सुबद्धो वा मम दोषो न विद्यते ॥——॥ करकृतमपराधः क्षंतुमर्हंति संतः ॥——॥ इं अष्टादशकांड ... थसंखे ७८४० प्राक् हदिनेळ कांडके ग्रंथ ४००. ॥———॥ उभयं कांड पदके वोले ५४ के ग्रंथ ... विरदनूरे ऐवत्तु ग्रंथ ॥——॥ श्रीगणाधिपतये नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥———॥ श्रीसरस्वतीगुरुभ्यो ... ——॥ श्रीविद्याशंकराय नमः ॥———॥ शुभमस्तु ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीशारदापरमेश्वर्यै नमः ... The nineteenth Kâṇḍa ends on leaf No. 144 thus: सप्तमोनुवाकः समाप्तः ॥———॥ ...

ेन सखो हार्द॑ विवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥———॥ इति श्रीमद्राजाधिराजराजपर रश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्यविरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे ोनविंशं कांडं समाप्तं ॥———॥ श्रीविद्याशंकरार्पणमस्तु ॥———॥ श्रीगणाधिपतये॑ नमः ॥———॥ ुरुभ्यो॑ नमः ॥———॥ श्रीशारदापरमेश्वर्यै नमः ॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥———॥ द्धो वा सुबद्धो वा मम दोषो न विद्यते ॥———॥ करकृतमपराधः क्षंतमर्हंति संतः ॥———॥ एकोनविंशति- वेदके वोले ७० के ग्रंथसंख्ये ४५०० ॥———॥ सप्तदशकांड अष्टादशकांड एकोनविंशकांड सह कांड ३ मूरेके ८१२४० आर्ह साविरद येळु नूर्व ऐवत्तु ॥ ॥ At the close of the volume which oc- rs on leaf No. 195 ends the fourth Anuvâka of the XXth Kâṇḍa thus : मोक्षान् त रक्षत ॥———॥———॥ इप्पत्तने कांड वोले ४० के ग्रंथ ३ ता २७००. The writing in this olume is smaller than in the previous ones but is equally legible and well-form- d. In age there is not much to distinguish between this and the second volume nd is believed to be about one hundred and fifty years old.

All the four volumes come from the celebrated Maṭha of S′rî S′anka- âchârya at S′ṛingerî in the Mysore Dominions.

Kd. This comes from the Maṭha at Kûḍle in the same territory. It ontains the commentary on the first four Kâṇḍas and consists of 276 palm leaves 1′ $7\frac{1}{8}$″ by 2″, there being 8 to 9 lines to the page of between 60 and 90 etters to the line. Like S′ this is also engraved on the leaves with a steel-pen n the Nandî Nâgarî characters. In appearance it is more modern than any of he four Veshṭaṇas of S′. It begins thus: श्रीगुरुभ्यो नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। अविघ्नमस्तु ागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानमुपक्रमे। यं नत्वा कृतकृत्या स्युस्त नमामि गजाननं। यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्यो लं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं। It ends: पंचमं सूक्तं अष्टमोनुवाकः ॥ श्रीमद्राजाधिराजराज- परमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये चतुर्थकांडे अष्टमोनुवाकः। समाप्तः ॥ The first and last pages have been worn away so that parts of a few etters have been lost but the rest of the writing is thoroughly well preserved.

Both **S′** and **Kd** have the edges of their leaves and the wooden boards nuch blackened apparently by exposure to smoke, though this is less in the case f **Kd** than in that of the four volumes constituting S′. Both are written or ather engraved in the Nandî Nâgarî characters, and both on the leaves of the ,itâl, thick, pliable and durable. The text in either case is not accented and s generally devoid of the figures (1 & 3) of the kampita and the pluta.

It will thus be seen that except the portion on the first four Kâṇḍas ne text of the commentary has been edited from a single MS. And even the first four Kâṇḍas have not derived much benefit from collation with the other

MS., **Kd**, as the latter appears clearly to be copied from the S'ṛingerī MS. . blunders, omissions, inaccuracies and special peculiarities of the one are fou in the other. As a consequence of this I have often had to restore passages, a adopt conjectural emendations which appeared inevitable, with such extraneo help as was available from the Sûtras with their commentators and fr Sâyaṇa's own commentary on parallel passages in other parts of the Saṁhi To the paucity of materials was added the difficulty created by the fact that t two MSS. were written in an alphabet which though not foreign was not easil legible except after considerable practice. Though, therefore, I have endeavoure to do my best in settling the text of the commentary I am sensible that th scantiness of the materials available to me cannot but have affected the characte of the Edition, and left much to be desired.

ओम्

श्रीगुरुभ्यो नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। अविघ्नम् अस्तु ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत्।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
अविद्याभानुसंतप्तो विद्यारण्यम् अहं भजे।
यदर्ककरतप्तानाम् अरण्यं प्रीतिकारणम् ॥ ३ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः।
अभूद्धरिहरो राजा क्षीराब्धेरिव चन्द्रमाः ॥ ४ ॥
विजितारातिव्रातो वीरश्रीहरिहरक्ष्माधीशः।
धर्मब्रह्माध्वन्यः कलिं स्वचरितेन कृतयुगं कुरुते ॥ ५ ॥
साधयित्वा महीं सर्वां श्रीमान् हरिहरेश्वरः।
भुङ्क्ते बहुविधान् भोगान् असक्तो रामवत् सुधीः ॥ ६ ॥
विजयी हरिहरभूपः समुद्वहन् सकलभूभारम्।
षोडश[1] महान्ति दानान्यनिशं सर्वस्य तुष्टये कुर्वन् ॥ ७ ॥
तन्मूलभूतम् आलोच्य वेदम् आथर्वणाभिधम्।
आदिशत् सायणाचार्यं तदर्थस्य प्रकाशने ॥ ८ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात्।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुम् उद्यतः ॥ ९ ॥
व्याख्याय वेदत्रितयम् आमुष्मिकफलप्रदम्।
ऐहिकामुष्मिकफलं चतुर्थं व्याचिकीर्षति ॥ १० ॥

ननु "यज्ञं व्याख्यास्यामः। स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते[2]" [सत्या॰ सू॰ १, १]

---

1 S'Kd षोडशि. 2 S'Kd विधीयंते.

इति स्मरणाद् ऋग्यजुःसाम्नामेव फलवत्कर्मशेषत्वम् अवसीयते । मन्त्रोत्पत्तावपि त्रयाणामेव श्रूयते । "त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्" इति [ऐ० ब्रा० ५. ३२] । "ऋचः सामानि जज्ञिरे । यजुस्तस्माद् अजायत" इति [ऋ० १०. ९०. ९] च ॥ संख्यानियमश्च श्रूयते । "वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" [तै० ब्रा० ३. १२. ९. १] । "यम् ऋषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि" इति [तै० ब्रा० १. २. १. २६] ॥ धर्मविशेषश्रवणाच्च त्रित्वम् अवगम्यते । "उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषा उच्चैः साम्ना" इति [सत्या० सू० १. १. १] । "यद् वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं [तद्] यद् ऋचा तद् दृढम्" इति [तै० सं० ६. ५. १०. ३] ॥ ते च ऋगादयो विस्तरेण व्याख्याताः । अस्य तु वेदस्य त्रयीव्यतिरिक्तत्वेन कर्मशेषत्वाभावाद् न व्याख्यानार्हता । अथोच्येत । ऋग्वेदेन हौत्रमेव प्रतिपाद्यते यजुषा आध्वर्यवम् साम्ना औद्गात्रम् इति वेदत्रयस्य प्रतिनियतप्रयोगप्रतिपादनपरत्वात् [1]अवशिष्टब्रह्मकर्तव्यताप्रतिपादकश्चतुर्थो वेदो व्याख्येयः । तदभावे यज्ञशरीरस्य अनिष्पत्तेरिति ॥ मैवम् । उक्तैरेव त्रिभिर्वेदैः क्रत्वपेक्षितस्य ब्रह्मकर्तव्यस्यापि सिद्धेः । तथा च ऐतरेयब्राह्मणे । "यद् ऋचैव "[2]हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवति अथ केन "ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्" इति [ऐ० ब्रा० ५. ३३] । स्मर्यते च । "ऋग्वेदेन होता करोति सामवेदेनोद्गाता यजुर्वेदेनाध्वर्युः सर्वैर्ब्रह्मा" इति । अतश्चतुर्णां होत्रादीनाम् ऋत्विजाम् अपेक्षितस्य क्रियाकलापस्य [3]त्रय्यैव सिद्धत्वात् न चतुर्थस्य वेदस्याकाङ्क्षास्ति कुतस्तस्य व्याख्यानमिति ॥

अत्रोच्यते । हौत्रम् आध्वर्यवम् औद्गात्रमिति [4]समाख्यया त्रयाणामपि वेदानां प्रतिनियतहोत्रादिकर्तव्यप्रतिपादनपरत्वावगमात् न ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादने तात्पर्यं संभवति । यथा अन्यपरस्य यजुर्वेदस्य होतृकर्तव्यतायाम् यथा वा तथाविधस्य ऋग्वेदस्य अग्निहोत्रे । एवं त्रय्यां तत्रतत्र प्रतिपादितं यद् ब्रह्मत्वं तद् अथर्ववेदसिद्धमेव लेशेनोक्तम् इति अतात्पर्यविषयत्वात् अकृत्स्नत्वाच्च ब्रह्मकरणी-

1 S'Kd अविवशिष्ट° for अवशिष्ट°. 2 S'Kd होत्रं for हौत्रं. 3 S'Kd त्रय्येव for त्रय्यै- व. 4 S'Kd सामाख्यया.

त्वम्। अकृत्स्नत्वमेव अभिप्रेत्य शाखान्तरोक्तं हौत्रं नानुष्ठेयम् इति आश्वला-यनेनोक्तम्। "तद्ये केचन छान्दोग्ये वाध्वर्यवे वा हौत्रामर्शाः समाम्नाता न तान् कुर्याद् अकृत्स्नत्वाद्धौत्रस्य" इति [आश्व° ८.१३]॥ अत एव वा-ङ्मनसनिर्वर्त्यस्य यज्ञशरीरस्य अर्धमेव त्रिभिर्वेदैर्निष्पाद्यते। अर्धान्तरं तु अ-थर्ववेदेनैवेति श्रूयते। "प्रजापतिर्यज्ञम् अतनुत। स ऋचैव हौत्रम्[1] अकरोद्। यजुषाध्वर्यवं साम्नौद्गात्रम् अथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्वम्" इति प्रक्रम्य "स वा एष त्रिभिर्वेदैर्यज्ञस्यान्यतरः पक्षः संस्क्रियते। मनसैव ब्रह्मा यज्ञस्यान्यतरं पक्षं संस्करोति" इति [गो° ब्रा° ३.२]। ऐतरेयब्राह्मणेपि त्रयीनिष्पाद्य एकः प-क्षः मनोनिष्पाद्यः परः पक्ष इति श्रुतम्। "अयं वै यज्ञो योयं पवते। तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्यौ। वाचा च हि मनसा च यज्ञोवर्तत। इयं वै वाग्। अदो मनः। तद् वाचा त्रय्या विद्ययैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति। मनसैव ब्रह्मा संस्क-रोति" इति [ऐ° ब्रा° ५.३३]॥ एतदेवाभिप्रेत्य गोपथब्राह्मणे पूर्वभागे प्र-श्नपूर्वकम् अथर्वविद एव ब्रह्मत्वम् आम्नातम्। "अथ [ह] प्रजापतिः सोमेन यक्ष्यमाणो वेदान् उवाच। कं वो होतारं वृणीयाम्। कम् अध्वर्युम्। कम् उद्गातारम्। कं ब्रह्माणम् इति। त ऊचुः। ऋग्विदमेव होतारं वृणीष्व। य-जुर्विदम् अध्वर्युम्। सामविदम् उद्गातारम्। अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम्। तथा हास्य यज्ञः चतुष्पात् प्रतितिष्ठति" इति [गो° ब्रा° २.२४]॥ तत्रैव वेपक्षबाधश्च श्रुतः। "अथ चेद् नैवंविदं ब्रह्माणं वृणुते दक्षिणत एवैषां यज्ञो रिच्यते" इति [गो° ब्रा° २.२४]। "यथैकपात् पुरुषो यन् अनुभयचक्रो वा रथो वर्तमानो भ्रेषं न्येति एवमेवास्य यज्ञो भ्रेषं न्येति" इति [गो° ब्रा° ३.२] च॥

"स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते" इति स्मृतिस्तु उदाहृतश्रुत्यनुसारेण मुख्यस्य अ-थर्वविदोऽसंभवे तत्तच्छाखासु यावदुक्तब्रह्मत्वमात्रेणापि क्रतुशरीरनिष्पत्तिर्भव-ते इत्येवमभिप्राया॥

"त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्" इति [ऐ° ब्रा° ५.३३] श्रुतिरपि प्रकृत[2]व्याहृ-तिविषयापेक्षत्वाद् अविरुद्धा। "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितम् एतद् यद् ऋ-

1 S'Kd होत्रम् for हौत्रम्. 2 S'Kd प्रकृति° for प्रकृत°.

"ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरसः" इति [बृ° आ° ४.४.१०] वाजसने यकश्रुत्यनुसारेण त्रयाणाम् उत्पत्तिश्रुतिः उपलक्षणतया व्याख्येया ॥

"वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" इति च श्रुतिः "ऋग्भिः पूर्वाह्णे" [तै° ब्रा° ३.१२.९.१] इति प्रकृतकालत्रयाभिप्रायेण । वेदानां चतुष्ट्वस्य सर्वत्र श्रुतत्वात् । तथा चाग्रे तापनीयोपनिषदि आम्नास्यते । "ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्चत्वारो वेदाः" इति [नृ° पू° ता° १] । मुण्डके च । "तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः" इति [मु° १.१] ॥

"यम् ऋषयस्त्रयिविदा[1] विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि" इति [तै° ब्रा° १ २.१.२६] त्रैविध्यं तु वेदगतमन्त्राभिप्रायम् । तद् उक्तं जैमिनिना । "तच्चोदकेषु[2] मन्त्राख्या" [जै° २.१.३२] । "तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था" [जै° २.१.३५] । "गीतिषु सामाख्या" [जै° २.१.३६] । "शेषे यजुःशब्दः" [जै° २.१.३७] इति । तद् अस्मिन्नपि वेदे विद्यत इति न चतुष्ट्वव्याकोपः ॥

उच्चैष्ट्वादिधर्मनियमोपि अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद इत्युपक्रमवाक्यगतवेदत्रयापेक्ष इति न विरोधः ॥

ननु अस्मिन् वेदे मन्त्राणाम् ऋगाद्युक्तलक्षणयोगात् तदन्यतमव्यपदेशभाक्त्वं युक्तम् ॥ नैष दोषः । अ ख्येन ब्रह्मणा दृष्टत्वात् तन्नाम्ना अयं वेदो व्यपदिश्यते । तथा हि । पुरा खलु सृष्ट्यर्थं स्वयंभु ब्रह्म तपस्तेपे । तस्मात् तप्यमानात् सर्वेभ्यो रोमकूपेभ्यः स्वेदधारा अजायन्त । तासु स्वेदजातासु अप्सु स्वां छायां पश्यतो रेतश्चस्कन्द । तद्रेतःसहिता आपो द्विरूपा अभवन् । तत्रैकतः स्थितं रेतो भृज्ज्यमानं सत् भृगुर्नाम महर्षिरभवत् । स एव भृगुः स्वोत्पादकस्य तिरोहितस्य ब्रह्मणो दर्शनाय "अथार्वाग् एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छ" इति [गो° ब्रा° १.४] अशरीरया वाचोक्तत्वात् अथर्वाख्योप्यभवत् । अवशिष्टरे[3]तोयुक्ताभिरद्भिरावृतस्य वरुणशब्दवाच्यस्य ब्रह्मणस्तप्तस्य सर्वेभ्योङ्गेभ्यो रसोक्षरत् । सोङ्गरसभूतत्वात् अङ्गिरा नाम महर्षिरभवत् । ततस्तत्कारणं ब्रह्म तम् अथर्वाणम् अङ्गिरसं चाभ्यतपत्[4] । ततः एकर्चद्व्यृचादिमन्त्रद्रष्टारो विंशतिसं-

1 S'Kd °स्त्रैविदा. 2 S'Kd तत्रोदकेषु. 3 S'Kd अविशिष्ट°. 4 S'Kd चाभ्यतप्त.

ख्याका अथर्वाणोङ्गिरसश्चोत्पन्नाः । तेभ्यस्तप्तेभ्य ऋषिभ्यः सकाशात् स्वयंभु ब्रह्म यान् मन्त्रान् अद्राक्षीत् सोथर्वाङ्गिरःशब्दवाच्यो वेदोऽभवत् । अत एक-र्चादीनाम् ऋषीणां विंशतिसंख्याकत्वाद् वेदोपि विंशतिकाण्डात्मकः संपन्नः । अत एव सर्वसारत्वाद् अयं वेदः श्रेष्ठः ॥ श्रूयते हि । "श्रेष्ठो हि वेदस्तपसोधि जातो ब्रह्मज्ञानां हृदये संबभूव" इति [गो° ब्रा° १. ९] । तथा "एतद् वै "भूयिष्ठं ब्रह्म यद् भृग्वङ्गिरसः। येङ्गिरसः स रसः। येथर्वाणस्तद् भेषजम्। यद् "भेषजं तद् अमृतम् । यद् अमृतं तद् ब्रह्म" इति [गो° ब्रा° ३. ४] ॥ एवं सारभूतब्रह्मात्मकत्वाद् ब्रह्मकर्तव्यप्रतिपादनाच्च अयं ब्रह्मवेद इत्यप्याख्यायते ॥

तथा च श्रुतिः । "चत्वारो वा इमे वेदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो ब्रह्म-वेदः" इति [गो° ब्रा° २. १६] । अत एव सारवत्त्वात् सिद्धमन्त्रता समा-म्नायते ।

न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो न च चन्द्रमाः ।
अथर्वमन्त्रसंप्राप्त्या सर्वसिद्धिर्भविष्यति । [प° २. ५]

इति । तथा स्कान्दे कमलालयखण्डे आथर्वणमन्त्राणां जपमात्रेणाभिमतफल-साधनत्वम् उक्तम् ।

यस्तत्राथर्वणान् मन्त्रान् जपेच्छ्रद्धासमन्वितः ।
तेषाम् अर्थोद्भवं कृत्स्नं फलं प्राप्नोति स ध्रुवम् । इति ॥

अस्य वेदस्य सर्पवेदादयः पञ्चोपवेदा अङ्गत्वेन समनन्तरं ब्रह्मणा सृष्टाः । तथा च ब्राह्मणम् । "स दिशोन्वैक्षत प्राचीं दक्षिणां प्रतीचीम् उदीचीं ध्रु-वाम् ऊर्ध्वाम्" इति प्रक्रम्य "पञ्च वेदान् निरमिमीत सर्पवेदम् पिशाचवे-दम् असुरवेदम् इतिहासवेदम् पुराणवेदम्" इति [गो° ब्रा° १. १०] ॥ तदे-वम् आमुष्मिकफलेषु दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहितकर्मसु अपेक्षितं ब्रह्मत्वम् अनन्यलभ्यत्वाद् अथर्ववेदैकसमधिगम्यम् इति स्थितम् ॥ तद्वदेव ऐ-हिकफलानि शान्तिकपौष्टिकानि कर्माणि राजकर्माणि अपरिमितफलानि तु-लापुरुषादिमहादानानि च अथर्ववेद एव प्रतिपादितानि ॥ पौरोहित्यं च अ-

1 S′ Kd एतद्वपि for एतद् वै, doubtless meant for एतद्वयि=एतद्वै.

थर्वविदेव कार्यम् । तत्कर्तृकाणां कर्मणां राजाभिषेकादीनां तत्रैव विस्तरेण प्रतिपादितत्वात् । तथा च विष्णुपुराणे

"पौरोहित्यं शान्तिकपौष्टिकानि राज्ञाम् अथर्ववेदेन कारयेद् ब्रह्मत्वं च" इति । भट्टाचार्यैरप्युक्तम्

शान्तिपुष्ट्यभिचारार्था एकब्रह्मर्त्विगाश्रयाः ।
क्रियन्तेऽथर्ववेदेन त्रय्येवात्मीयगोचराः ।

इति । नीतिशास्त्रेऽपि

त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात् पुरोहितः ।
अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छान्तिकपौष्टिकम् ।

इति । मत्स्यपुराणे

पुरोहितं तथाथर्वमन्त्रब्राह्मणपारगम् ।

इति । मार्कण्डेयपुराणे

अभिषिक्तोऽथर्वमन्त्रैर्महीं भुङ्क्ते ससागराम् ।

इति । अथर्वपरिशिष्टे

यस्य राज्ञो जनपदे अथर्वा शान्तिपारगः ।
निवसत्यपि तद् राष्ट्रं वर्धते निरुपद्रवम् ॥
तस्माद् राजा विशेषेण अथर्वाणं जितेन्द्रियम् ।
दानसंमानसत्कारैर्नित्यं समभिपूजयेत् [प० ४. ६] । इति ॥

स्याद् एवम् । यद्यस्य अर्थवत्त्वं स्यात् तदास्य व्याख्यानम् उपपन्नं स्यात् । तदेव कुत इति चेत् । उच्यते । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" [तै० आ० २. १५] इत्यनेन विधिना कृत्स्नस्यापि वेदराशेः अर्थावबोधपर्यन्तं तस्य बोधितत्वात् । तथा हि । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यत्र विध्यविरुद्धा भावना प्रतीयते । सा च द्विविधा । शब्दभावना अर्थभावना चेति । तद् उक्तम् आचार्यैः । "द्वे हि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने प्रतीयेते । शब्दभावना अर्थभावना च" इति । तत्र शब्दभावनाया अर्थभावना भाव्या । लिङादिः करणम् । अर्थवा

1 S'Kd शाब्दभावनार्थभावना for शब्दभावना अर्थभावना.

दप्रतिपादिता स्तुतिः इतिकर्तव्यता । अर्थभावनायाः स्वर्गादिर्भाव्यः । धात्वर्थः करणम् । प्रयाजादिः इतिकर्तव्यता ॥ ननु धात्वर्थातिरेकिणीं भावनामेव नोपलभामहे कस्या धात्वर्थः करणं स्यात् । कथं वा तस्या विभागः । भाव्यनिष्ठो[1] भावकव्यापारो भावनेति चेत् न । पचियजिगमिप्रभृतिषु[2] धातुषु अधिश्रयणसंकल्पचलनादयो धात्वर्था[3] एवेति अतिरिक्तस्य भावकव्यापारस्य अभावात् । प्रयत्नो भावकव्यापार इति चेत् न । वृक्षश्चलति काष्ठानि पचन्ति नौर्याति इत्येवमादिषु अचेतनकर्तृकव्यापारेषु तदभावात् । स्पन्दः स इति चेत् [न] । आत्मकर्तृकव्यापारेषु यजतिददातिजुहोतीत्यादिषु तदभावात् । तर्हि उभयानुगतम् औदासीन्यप्रच्युतिसामान्यमेव भावकव्यापारो भविष्यतीति चेत् न । अचेतने[4] शब्दे[5] स्पन्दप्रयत्नयोरभावेन तदुभयसामान्यरूपस्य तस्य अभावात् ॥ सत्यम् धात्वर्थाद् अत्यन्तातिरेकिणी भावना नास्तीति । धात्वर्थानामेव पाको यागः प्रयत्नः संकल्पः अधिश्रयणम् विच्छेदनम् अभिधानम् चोदनम् इति प्रातिस्विकं धात्वभिधेयम् अक्रियात्मकं सिद्धस्वभावम् एकं रूपम् । सर्वधात्वर्थानुगतं करोतिप्रत्ययवेद्यं क्रियात्मकं साध्यस्वभावम्[6] अन्योत्पादनानुकूलात्मम् आख्यातप्रत्ययवेद्यम् अपरं रूपम् । तथा हि । यः स्पन्दते यो यजते यश्च ते यो विदधाति ते सर्वे करोतिप्रत्ययम् अनुभवन्ति । स्पन्दते स्पन्दनं करो। यजते यागं करोति इत्येवं सर्वत्र करोत्यर्थस्यानुगतिः । तद् उक्तम् आचार्यैः

सिद्धकर्तृक्रियावाचिन्याख्यातप्रत्यये सति ।
सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोवगम्यते । [मी॰ भा॰ वि॰ २. १. १]

इति ॥ भिन्नेषु विविधधात्वर्थेषु[7] उत्पाद्यवस्त्वन्तरकर्मकम् एतदेवापरं रूपं भवे:तु प्रयोजकव्यापारत्वाद् भावनेत्युच्यते । तच्च यजेत दद्यात् जुहुयात् इत्याख्यातप्रयोगेष्वेव अवगमात् पाकः त्यागः रागः इत्यादिषु[8] अनवगमाच्च अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् आख्यातप्रत्ययाभिधेयम् अङ्गीक्रियते । यथाहुः

1 S'Kd भाव्यकव्यापारो. 2 S'Kd °प्रकृतिषु for °प्रभृतिषु. 3 S'Kd धात्वर्था एवेति तिरिक्तस्य. 4 S'Kd अचेतनो. 5 S'Kd विभौशब्दे for शब्दे. What can विभौ mean, it is not a misreading for some other word? 6 S'Kd साध्यस्वभावः. 7 S'Kd विधात्वर्थेषु. 8 S'Kd इत्यादिष्ववचगमाच्च for इत्यादिषु अनवगमाच्च.

अभिधाभावनाम् आहुरन्यामेव लिङादयः ।[1]
अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते । [मी° भा° वि° २. १. १][2]

इति । ये प्रयत्नं वा स्पन्दं वा उभयं वा भावनाम् अङ्गीकुर्वते तैरपि तेषां सर्वत्रानुगमाभावात् सर्वधात्वर्थानुगतम् अन्योत्पादनानुकूलरूपमेव भावनेत्यङ्गीकर्तव्यम् । एतदप्युक्तम्

सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधो[3] मतः ।
अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणी ।

इति । तस्माद् धात्वर्थातिरेकिणी भावनेति सिद्धम् ॥

तथा च अध्ययनविधावपि तव्यप्रत्ययावगताया भावनाया अंशत्रयेण भवितव्यम् । तत्र धात्वर्थः करणत्वेन अन्वेति ॥ भाव्यापेक्षायाम् अत्र तस्यानुपात्तत्वात् "स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्" इति [जै° ४. ३. १५] विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव भाव्यतया अन्वेतीति पूर्वः पक्षः । ननु कथं स्वर्गस्य[4] भाव्यता । समनन्तरपदोपात्तस्य स्वाध्यायस्यैव भाव्यत्वाद्[5] इति चेत् न । तस्य अपुरुषार्थत्वेन भाव्यत्वासंभवात् ॥ तर्हि अर्थज्ञानमेव दृष्टप्रयोजनरूपत्वाद् भाव्यं भवत्विति चेत् न । विधिम् अन्तरेणापि पदपदार्थव्युत्पत्तिमताम् अर्धीतेन स्वाध्यायेन[6] अर्थज्ञानस्य जायमानत्वात् ॥ तर्हि अधीतेनैव स्वाध्यायेन उ र्थं जानीयाद् इति अवघातादिवद् नियमार्थो विधिर्भवत्विति चेत् न । अनारभ्याधीतस्य स्वाध्यायविधेः अक्रत्वर्थत्वेन नियमार्थत्वानुपपत्तेः । अवघातादयोपि क्रतावेव[7] नियम्यन्ते अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैः पुरोडाशादिनिष्पादनद्वारा ...पूर्णमासापूर्वं संपादयेदिति न तण्डुलादिस्वरूपे । प्रमाणान्तरविरोधात् ॥ मा भूत् स्वाध्यायस्य भाव्यता । मा च भूद् अर्थज्ञानस्य । तथापि "यद् ऋ"चोधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन् स्वधा[8] अभिवहन्ति । यद् यजूंषि घृत"कूल्या । यत् सामानि सोम एभ्यः पवते । यद् अथर्वाङ्गिरसो मधोः कु"ल्याः । यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीर्मेद

1 S′Kd अभिधाभावन°. 2 S′Kd अर्थात्मा°. 3 S′Kd विविधो for द्विविधो which conjectural. 4 S′Kd स्वर्गस्याभाव्यता. 5 S′Kd भावत्वादिति चेत्. 6 S′ स्वाध्यायेनार्थज्ञानस्य. We with Kd. 7 S′Kd क्रतावेवति नि°. 8 S′Kd स्वधया for स्वधा.

कूल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति" [तै॰ आ॰ २. १०] इत्यध्ययनं कृत्य पठितार्थवादोक्तघृतकूल्यादिकमेव भाव्यं भवत्विति चेत् न। तस्यापि ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायम् अधिकृत्य पठितत्वेन ग्रहणाध्ययनफलसमर्पकत्वानुपपत्तेः। थापि अतिदेशतः प्राप्तेः अस्यापि फलं भविष्यतीति चेत् न। अर्थवादस्य अनतिदेश्यत्वात्। तस्माद् विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव अध्ययनविधेर्भाव्यः। यथाहुः।

विनापि विधिना [2]दृष्टलाभान्न हि तदर्थता।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवत्। इति॥

अत्रोच्यते। अर्थावबोधार्थमेव अध्ययनं विधीयते॥ ननु पदपदार्थव्युत्पत्तिमतां पुंसां विधिम् अन्तरेणापि अर्थावबोधो जायत इति विध्यानर्थक्यम् इत्युक्तम् इति चेत् न। अध्ययनसंस्कृतेनैव स्वाध्यायेन अर्थं जानीयात् न पुस्तकादिपठितेनेति नियमार्थत्वाद् विधेः॥ अकृत्वर्थेषु नियमानुपपत्तिरिति उक्तम् इति चेत् न। "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत" इत्येवमादिषु अक्रत्वर्थेष्वपि नियमदर्शनात्॥ "व्रीहीन् प्रोक्षति" इत्यादिविधिवत् संस्कारविधानमात्रपर्यवसायित्वाद् अयं विधिर्न [3]स्वाध्यायस्य अर्थज्ञानार्थतां बोधयतीति चेत् न। "चरुम् उपदधाति" [तै॰ सं॰ ५. ६. २. ५] इति चरोरुपधानविधिः [4]संस्कारं विदधद् यथा तत्संस्कृतस्य [5]चरोः स्थलनिष्पत्तिशेषतां विधत्ते [6]तद्वद् अध्ययनविधिरपि स्वाध्यायस्य अध्ययनसंस्कारं विदधत् तत्संस्कृतस्य तस्य अर्थावबोधार्थत्वं विधत्ते॥ संस्कारविधेः संस्कारविनियोगप[7]र्यन्तत्वेपि फलत्वाविशेषात् स्वर्गार्थतां कुतो न विधत्त इति, चेत् [न]। अर्थावबोधस्य दृष्टप्रयोजनस्य संभवे अदृष्टार्थत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। तद् उक्तम्।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना।
विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति। इति॥

---

[1] Kd पठितार्थिवेदोक्त°; S' पठितार्थवेदोक्त°. [2] S'Kd दृष्टलाभाभिहि. [3] S'Kd स्वध्यायस्य. [4] S'Kd संस्कारविधिर्यथा for संस्कारं विदधद् which is a conjectural emendation. [5] S'Kd चरौस्थल° for चरोः स्थल°. [6] S'Kd तद्वदध्ययनविधेरपि for तद्वद् अध्ययनविधिरपि. [7] S'Kd °पर्यतत्वेति for °पर्यन्तत्वेपि.

प्राभाकरास्तु

उपनीय तु यः शिष्यं वेदम् अध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तम् आचार्यं प्रचक्षते [म॰ स्मृ॰ २. १४०]

इति स्मृत्यनुमितेन ‘उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं संपादयेद्’ इत्यनेन विधिना लब्धानुष्ठानस्य “स्वाध्यायोध्येतव्यः” इत्यस्याध्ययनविधेः अधिकारपरत्वजिज्ञासायां प्रथमप्रतीतेन आचार्यकाधिकारकत्वम् आशङ्क्य अन्तरङ्गत्वाद् अर्थज्ञानाधिकारपरत्वमेव वर्णयन्ति ॥

तद् अयुक्तम् । आचार्यकरणविधेरेव अभावात् ॥ ननूक्तम् । “उपनीय तु यः शिष्यम्” इत्यनया ‘स्मृत्या उपनीयाध्यापनेन आचार्यकं भावयेद्’ इत्येवंरूप आचार्यकरणविधिरनुमीयत इति । तन्न । एवंरूपायाः श्रुतेः अनेवंरूपया स्मृत्या अनुमातुम् अशक्यत्वात् । तथा हि । इयं स्मृतिः उपनीयाध्यापयिता आचार्य इति ब्रवीति । न पुनरध्यापनं विदधाति । तद्विधाने योऽध्यापयिता तम् आचार्यं प्रचक्षत इत्यंशेन एकवाक्यताविरोधात् ॥ ननु ‘उपनीयाध्यापयेद्’ इति अध्यापनं विधाय विधिसिद्धम् अर्थं ‘यस्तु’ इति अनूद्य तस्याचार्यत्वं प्रतिपादयतीति चेत् न । स्वारस्येन विध्यप्रतीतौ तदाश्रयणेन वाक्यभेदकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तद् उक्तम् ।

संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।

इति ॥ किं च । ‘योऽध्यापयेद्’ इति यच्छब्दयोगोपि विधिशक्तिम् अपहन्ति । तर्हि “यदाग्नेयोष्टाकपालः” [तै॰सं॰२. ६. ३. ३] इत्यादावपि यच्छब्दयोगाद् विधिशक्तिरपहन्येतेति चेत् । सत्यम् । तत्रापि यच्छब्दवृत्तस्य विधित्वभङ्गेन “यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” [तै॰ सं॰ २. ६. ३. ३] इत्यर्थवादेन “यत् स्तूयते तद् विधीयते” इति न्यायेन परिकल्पितस्य अन्यस्यैव विधित्वस्वीकारात् ॥ तस्माद् “उपनीय तु यः शिष्यम्” इत्यादिस्मृत्यनुमिता श्रुतिः नाचार्यकरणविधौ प्रमाणम् ॥

ननु “अष्टवर्षं ब्राह्मणम् उपनयीत तम् अध्यापयीत” इत्यत्र नयतेः “स

1 S'K'l उपनीयत for उपनयीत.

माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः" [पा° १.३.३६] ति आचार्यकरणे आत्मनेपदविधानाद् उपनयने आचार्यकरणविधिरपेक्षित व इति चेत्[1] तद् अयुक्तम् ।

षण्णां तु कर्मणाम् अस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने[2] चैव विशिष्टाच्च प्रतिग्रहः । [म° स्मृ° १०.७६]

इति द्रव्यार्जनाद्यर्थतयैव प्राप्तस्य अध्यापनस्य विध्यनर्हत्वात् ॥ ननु तथापि अलौकिकाचार्यकसाधनत्वेन अप्राप्तस्याध्यापनस्य विध्यर्हतेति चेत् न । आचा[3]र्यकस्य लोकप्रसिद्धत्वाद् अलौकिकत्वानुपपत्तेः ॥

स्याद् एतत् । "उपनयीत" इत्यात्मनेपदात् सनियमकोपनयनशेषित्वप्रतीतेः आचार्यकम् अलौकिकमिति । न । आचार्यकरणे वर्तमानस्य[4] नयतेः अकर्त्रभिप्राये आत्मनेपदविधानाद् उपनयनाचार्यकयोः[5] परस्परम् अङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेः । अन्यथा "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" [पा° १.३.७२] इति ञित्त्वादेव आत्मनेपदे सिद्धे संमाननादिसूत्रम् अनर्थकं स्यात् ॥

ननु क्रियाफलस्य कर्त्रभिप्रायत्वं नाम न कर्त्रभिलषितत्वं किं तु कर्तृगतत्वम् एव । अतः उपनयनक्रियाफलस्य माणवकनिष्ठत्वेन अकर्त्रभिप्रायत्वाद् आचार्यकरण एव नयतेः आत्मनेपदं सिध्यतीति चेत् । एवं सति "वसन्ता[6] ब्राह्मणोऽग्निम् आदधीत" [तै° ब्रा° १.१.२.६] इत्याधानफलस्य अग्निसंस्कारस्य अग्निगतत्वेन अकर्त्रभिप्रायत्वात् "स्वरितञितः" इत्यात्मनेपदं न स्यात् । न च उपनयनक्रियाफलस्य संस्कारस्य माणवकाभिलषितत्वाद् अकर्त्रभिप्रायत्वम् इति । आचार्यस्यापि अभिलषितम् । आचार्यानभिलषितत्वे तस्य क्रियाफलत्वानुपपत्तेः । न हिं क्रियाजन्यं यस्य कस्यचिद् अभिलषितं वा क्रियाफलं किं तु कर्त्रभिलषितं सत् क्रियाजन्यं क्रियाफलम् । अन्यथा श्रमादिकमपि क्रियाजन्यम् अहितस्य यस्य कस्यचिद् अभिलषितं चेति स्वर्गकामो यजेत इत्यादौ क्रियाफलस्य अकर्त्रभिप्रायत्वेन आत्मनेपदं न स्यात् । न[7] च अस्मत्पक्ष इव मा-

1 S′Kd चेत्तयुक्तम्. 2 S′Kd यजनाध्यापने. 3 S′Kd आचार्यकत्वस्य for आचार्यकस्य. 4 S′Kd °वर्तमानं for °वर्तमानस्य. 5 S′Kd °चार्यकत्वयोः for °चार्यकयोः. 6 So S′Kd; and so Vaidikas too. 7 S′Kd न चास्मत्पद इव for न च अस्मत्पक्ष इव.

णवकसमीहितसाधनत्वेनैव उपनेतुः उपनयनक्रियाफलम् अभिलषितम् इ भवतां मतम् येन क्रियाफलम् अकर्त्रभिप्रायं स्यात्। आचार्यककामस्य अत त्साधने माणवकाधिकारे समीहानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा माणवकाधिकारस्यै अभिलषितस्य प्रयोजकत्वाद् आचार्यकाधिकारस्य प्रयोजकत्वं न स्यात्। त स्माद् आत्मनेपदादेव क्रियाफलस्य अकर्त्रभिप्रायत्वावगतेर्माणवकसमीहितसा धनत्वेनैव उपनयनस्य प्रतीतिः॥

न च "उपनीय तु यः शिष्यं वेदम् अध्यापयेद्" इति क्त्वाप्रत्ययेन आचा- र्यकशेषत्वम् उपनयनस्येति मन्तव्यम्। स्मृतिगतो हि क्त्वाप्रत्ययः "समानकर्तृ- कयोः पूर्वकाले" [पा° ३. ४. २१] इत्यनुशासनाद् उपनयनाध्यापनयोः स- मानकर्तृकत्वमेव आचष्टे। तच्च एककर्तृप्रयोज्यत्वम्।[1] तच्च अङ्गाङ्गिभावेनैव उप पद्यत इति उपनयनस्य अध्यापनाङ्गत्वप्रतीतिर्विलम्बेन भवति। "वसन्ते ब्राह्म णम् उपनयीत" [आप° ध° १. १. १. १९] इति द्वितीयाश्रुतिः प्रत्यक्षश्रुतिग- ता। तया द्वितीयाश्रुत्या झटिति[2] उपनयनस्य उपनेयशेषत्वं प्रतीयते। "श्रुतिस्मृ- त्योर्विरोधे श्रुतिरेव बलीयसी" इत्युपनयनस्य उपनेयशेषत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम्॥

ननु उपनयनम् उपनेयशेषोऽस्तु। तथापि उपनेयस्य आचार्यकशेषत्वा तद्द्वारा उपनयनस्यापि तदङ्गत्वम् इति चेत् न। उपनेयसंस्कारस्य आचार्यक शेषत्वे उपनेयशेषत्वे च सप्रयोजनत्वाविशेषेपि पुरुषान्तरगतत्वेन आचार्यकस्य बहिरङ्गत्वात् एकपुरुषनिष्ठत्वेन अध्ययनस्यान्तरङ्गत्वात् "अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर न्तरङ्गं बलीयः" इति तस्य अध्ययनाङ्गत्वमेव अङ्गीकर्तव्यम्॥ यदि समानक र्तृकत्वेति[3] विहितस्मार्तक्त्वाप्रत्ययबलादेव अन्तरङ्गत्वं बाध्येत तर्हि भवत्पक्षे अ ध्यापनविधिप्रयुक्तस्य अध्ययनविधेः किमधिकारपरत्वम् इति जिज्ञासायां "अधीत्य स्नायाद्" इति स्मार्तक्त्वाप्रत्ययानुरोधेन अन्तरङ्गत्वयुक्तेर्बाधात् अ न्तरङ्गार्थज्ञानपरत्वं परित्यज्य आचार्याधिकारत्वमेव स्यात्। तस्माद् अकर्त्रभि प्रायविहितात्मनेपदबलाद् अन्तरङ्गयुक्तेश्च उपनयनम् अध्ययनाङ्गम् इत्याचार्[4] कस्य सनियमकोपनयनशेषित्वाभावाद् नास्य अलौकिकत्वसिद्धिः। तदसिद्ध

---

1 S′Kd तच्चैवकर्तृप्रयोज्यत्वम् for तच्च एककर्तृप्रयोज्यत्वम्. 2 S′Kd झडित्युप°. 3 S′K om ति in कर्तृकेति. 4 S′Kd इत्याचार्यकत्वस्य.

अन्यतः प्राप्तस्य अध्यापनस्य आचार्यकशेषत्वेन विध्यसिद्धिः ॥

कथं तर्हि "अध्यापयीत" इति विधिः । "एतयान्नाद्यकामं याजयेत्" इ-तिवत् प्रयोजकव्यापारान्तर्गतोपि[1] विधिः प्रयोज्यव्यापारपर इति ब्रूमः ॥ ननु तत्र कामश्रुतिबलात् कामिन एव विध्यपेक्षायां प्रयोज्यव्यापारपरत्वम् अस्तु । अत्र तु तदभावात् तत्परत्वं नेति चेत् न । "निषादस्थपतिं याजयेत्" इत्यत्र कामश्रुतेरभावेपि द्रव्यार्जनार्थत्वेन अन्यतः प्राप्तं याजनं परित्यज्य प्रयोज्यव्या-[2]पारस्यैव अप्राप्तस्य विधेयत्वस्वीकारात् ॥ एतेन

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।
वेदम् अध्यापयेद् एनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् [या° स्मृ° १.२.७]

इत्येतदपि नाध्यापनविधिपरम् इत्यवगन्तव्यम् ।

उपनीय ददद् वेदम् आचार्यः स उदाहृतः [या° स्मृ° १.२.२६]

इत्येतदपि क्रियायोगमेव आचार्यशब्दाभिधेयम् इति व्यक्तम् उपदर्शयति । तस्माद् अध्यापनस्य विधिरेव नास्तीति सिद्धम् ॥ तदभावेन स्वविधिप्रयुक्ततैव अध्ययनस्य[3] । स च अध्ययनसंस्कृतेनैव स्वाध्यायेन अर्थं जानीयाद् इति वि-धत्त इति कृत्स्नस्यापि वेदराशेर्विवक्षितार्थत्वेन स्वतःप्रामाण्यात् तदन्तर्गतस्य व्याख्यानं कर्तुं युक्तमेवेति सिद्धम् ॥

वेदस्य स्वतःप्रामाण्यं चोदनासूत्रे आचार्यैरेव उपपादितम् । तत्र बहुधा विवदन्ते वादिनः । प्रामाण्यम् अप्रामाण्यं च उभयं स्वत इति सांख्याः[4] । उ-भयं परत इति तार्किकाः । प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति मीमांसकाः । अप्रामाण्यं[5] स्वतः प्रामाण्यं परत इति सौगताः ॥

प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम कार्यकारणादेव कार्येण सह उत्पत्तिः । अत्र सां-ख्या एवं प्रतिपादयन्ति । स्वतः असताम् असाध्यत्वाद् उभयं स्वत इति । तत्र[6] प्रमाणं च यद् असत् तन्न क्रियते यथा[7] शशविषाणम् । कारकव्यापारात् पूर्वं

1 S′Kd °व्यापारांगतोपि. 2 S′Kd प्रयोजनव्यापार° for प्रयोज्यव्यापार°. 3 S′Kd अ-ध्यायनस्य. 4 S′Kd सांख्यः. 5 S′ om. अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति सौगताः. Kd reads सौगताः प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यं परत इति and puts it after °हेतोर° in line 24 at page 14. 6 S′Kd तत्र प्रमाणं प्रमाणं च. 7 S′Kd तथा for यथा after क्रियते.

कार्यम् असच्चेत् तर्हि न [क्रियेत] क्रियते च । अतः सदेव पूर्वमपि । अपि कार्यं कारणेन प्राक् संबद्धम् असंबद्धं वा । संबद्धं चेद् असतः संबन्धानुपपत्तेः[1] प्रागपि सदेव कार्यम् । असंबद्धं चेत् इदमेवास्य कारणम् इदमेवास्य कार्यम् इति नियमो न स्यात् असत्त्वाऽसंबन्धयोरविशेषात्[2] । यथाहुः ।

> असत्त्वान्नास्ति संबन्धः[3] कारकैः सत्त्वसङ्गिभिः ।
> असंबद्धस्य चोत्पत्तिम् इच्छतो न व्यवस्थितिः । इति ॥

किं च कारणाद् अभिन्नत्वात् कार्यस्य प्रागसत्त्वं नोपपद्यते । तथा हि । तन्तुभ्यः पटो न भिद्यते तत्कार्यत्वात् । यद् यतो भिद्यते न तत् तस्य कार्यम् यथा गौरश्वस्य । तन्तुकार्यं पटः । तस्मात् तन्तोर्न भिद्यते । यद् यतो भिद्यते तस्य तेन सह संयोगः अप्राप्तिर्वा[4] स्यात् यथा कुण्डबदरयोर्मेरुविन्ध्ययोर्वा । न हि पटस्य तन्तुभिः सह तद् उभयम् अस्ति । तस्माद् न तन्तुभ्यो भिद्यते पट इत्यभेदसिद्धेः कार्यं प्रागपि सदेव इति सिद्धम् ॥

अत्र ब्रूमः । न च क्रियमाणत्वं सत्त्वसाधनम् । असत्त्वेपि तस्योपपत्तेः हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तेः संदिग्धत्वात् । तथा हि । न हि सतो घटादेः क्रियमाणत्वं दृष्टम् कृतकरणव्यापारानुपपत्तेः । नाप्यसतः क्रियमाणत्वम् अनुपपन्नम् इति । प्रागसतोपि घटादेः सामग्र्यां सत्याम् उत्पत्तिदर्शनात् ॥ यदप्युक्तम् कारणेन असंबद्धस्य कार्यस्योत्पत्तौ इदमेवास्य कार्यम् इदमेवास्य कारणम् इति नियमानुपपत्तिरिति तदप्यपेशलम् किंचिदेव कारणं कस्मिंश्चिदेव कार्ये शक्तम् इति शक्तितो नियमनसिद्धेः[5] । न च शक्यव्यतिरेकेण शक्तिरेव नास्तीति वक्तव्यम् अयम् अग्निः अद्विष्ठातीन्द्रियाश्रयः कारणत्वाद् गुरुत्वाश्रयवदिति तत्सिद्धेः । नापि शक्तिरपि शक्येन[6] असंबद्धा न कार्यकारणभावस्य नियामिकेति वाच्यम् । शक्ताश्रयायाः[7] शक्तेश्च प्रतिनियतशक्यानुकूलस्वभावत्वात् । अन्यथा सत्कार्यवाद[8] पक्षेपि प्रधानोपादानत्वस्वीकारात्[9] सर्वस्य जगतः सर्वं सर्वस्वरूपेण सर्वत्र सर्वं सदिति विवेकहेतोरभावात् इदमेवास्य कार्यम् इदमेवास्य कारणम् इति नि-

---

1 S'Kd संबद्धानुपपत्तेः. 2 S'Kd असत्त्वात्संबद्धयोरविशेषात्. 3 S'Kd संबद्धः. 4 S Kd अप्राप्तिक for अप्राप्तिर्वा. 5 S'Kd नयनसिद्धेः for नियमनसिद्धेः. 6 Kd शक्येन संबद्धा We with S'. 7 Kd °शक्ता°. We with S'. 8 S'Kd सत्कार्य°. 9 S'Kd °दानत्वास्वी°

मो न स्यात् ॥ ननु सर्वत्र सर्वदा कार्यस्य सत्त्वाविशेषेपि तत्तदभिव्यञ्जकसाम-र्थ्यनियमात् तत्तदभिव्यक्तिनियमो भविष्यतीति चेत् । एवं तर्हि असत्पक्षेपि तदुत्पादककारणसामर्थ्यनियमात् तत्तदसत्कार्योत्पत्तिनियमसिद्धिः ॥ यत् पुनः कार्यस्य कारणाद् अभेदसाधकम् अनुमानम् तदपि तन्तुपटयोः प्रत्यक्षेण भेदो-पलम्भात् प्रत्यक्षविरुद्धकालात्ययापदिष्टम् ॥ अपि च कारकव्यापारात् प्रागपि कारणे कार्यं सत् स्यात् तर्हि कारणे कार्यम् उपलभ्येत । न चोपलभ्यते । त-स्माद् असदेव । प्रागपि सदेव कार्यम् अभिव्यक्तेरभावाद् नोपलभ्यत इति चेत् न । किम् इयम् अभिव्यक्तिः प्रागपि सती उत असती । सती चेत् प्रागपि केवलतन्तुष्वपि तया पटस्योपलब्धिः स्यात् । असती चेद् असत्या एव तस्याः पश्चादुत्पत्तिस्वीकारात् तद्वत् सर्वस्याप्यसतः कार्यस्योत्पत्तिः किं नाङ्गीक्रियते । क्रियेत । इत्यलम् अतिप्रसङ्गेन ॥ तस्मात् सत्कार्यनिषेधात् प्रामाण्याप्रामाण्य-योरुभयोरपि स्वतस्त्वे किंचिदेव प्रमाणं प्रमाणमिति व्यवस्थानुपपत्तेश्च नो-भयं स्वतः ॥

अपि तु अप्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं परत इति अपरे मन्यन्ते । तथा हि । यदि प्रामाण्यं स्वतोऽवसीयेत तर्हि एकतरकोटिनिर्धारणात् इदं प्रमाणम् अ-प्रमाणं वेति[2] न संदिह्येत । अन्यथा सर्वत्र संदेहस्योपरमो न स्यात् । अतः कारणगुणज्ञानाद् अर्थक्रियासंवादाद् वा प्रामाण्यनिश्चयः ॥ ननु आदावेव अर्थतथात्वानिश्चये उत्तरकालीना प्रवृत्तिः कथं जाघटीति तदुत्तरकालीनस्त-न्निश्चयो वा कथम् तदभावे कथं प्रामाण्यनिश्चयः इति चेत् न । कृष्यादाविव अर्थसंदेहादपि प्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रवृत्तस्य च अर्थक्रियोपलब्धौ पूर्वावगतस्य अर्थ-क्रियाकारित्वं सत्यं निश्चीयत इति तद्विषयस्य पूर्वज्ञानस्यापि तदर्थसंबन्धित्वेन पश्चात् प्रामाण्यं निश्चीयते । यथोक्तम् ।

तस्मिन् सदपि मानत्वं[3] विनिश्चेतुं न शक्यते ।
उत्तरार्थक्रियाज्ञानात् केवलं तत् प्रतीयते । इति ॥

न च अर्थक्रियाज्ञानस्यापि स्वविषयार्थक्रियापरिनिश्चये परापेक्षा येन अ-

1 S'Kd कारणव्या°. 2 S'Kd चेति न संदिग्धे. The emendation is conjectural. 3 S'Kd मान्यत्वं.

नवस्था भवेत् । तस्य फलरूपत्वात् । फलार्थं वा सर्वं करिष्यते न फलम् अन्यार्थमिति । अतः स्फुटाविकल्परूपत्वाच्च अर्थक्रियाज्ञानं स्वत एव स्वविषयं[1] तथात्वावधारकं प्रमाणं च ॥ न चैवं प्रामाण्यावगमस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात् प्रवृत्त्युत्तरकालम् अर्थक्रिया[2]निर्णयो निष्फल इति वाच्यम् । ज्ञानान्तरेषु निःशङ्कप्रवृत्त्यर्थं विसंवादिज्ञानव्यावृत्तप्रमाणप्रतिबन्धरूपविशेषाक[3]लनाय प्रवृत्त्युत्तरकालमपि निर्णयस्योपयोगात् ॥ [4]प्रवृत्तावभ्यासवत्याम् आद्यज्ञाने फलस्याप्रतीतावपि अर्थक्रियारूपं फलमिति विषयीकुर्वतो विज्ञानान्तराद् विसंवादिभ्यो व्यावृत्तं वैलक्षण्यं प्रतीयते । यथोक्तम् ।

[5]वृत्तावभ्यासवत्यां तु वैलक्षण्यं प्रतीयते ।
अतद्विषयविज्ञानाद् आद्येऽप्राप्तेपि[6] तत्फले । इति ॥

तस्मात् [7]झटितिनिःशङ्कप्रवृत्तिरपि तत्र विसंवादिव्यावृत्तप्रमाणप्रतिबन्धरूपविशेषलिङ्गकाद् अनुमानादेवेति न स्वतःप्रामाण्यावगमः ॥

अत्राभिधीयते । [8]वृत्तेः प्रामाण्यम् अर्थयाथार्थ्यनिश्चयाद् भवतु । तन्निश्चयस्तु गुणज्ञानात् संवादाद् वा इति यद् उक्तं तन्न मृष्यामहे ॥ प्रमितिसाधकतमत्वं हि प्रामाण्यम् । प्रमितिश्च अनधिगततथाभूतार्थावधारणम् । नन्वेवम् इन्द्रियादेरेव प्रामाण्यम् न ज्ञानस्य तस्यावधारणरूपत्वेन अवधारणान्तरसाधकतमत्वानुपपत्तेरिति चेत् न । द्विविधं हि अवधारणम् ज्ञानरूपं प्राकट्यरूपं चेति । तत्र अ[9]नधिगततथाभूतार्थगोचरत्वेन ज्ञानस्य प्रामाण्यम् । तथा च अनधिगततथाभूतार्थावधारणं प्रमितिः । तत्साधनं ज्ञानं प्रमाणम् । तद्भावः प्रामाण्यमिति नाशब्दार्थत्वम् । अतः प्रमितिलक्षणवाक्यगतावधारणशब्देन ज्ञानप्राकट्ययोः कार्यकारणभावेन अदूरविप्रकृष्टयोरेकरूपप्रामाण्यव्युत्पत्त्यर्थं तन्त्रेणोपादानम् । शक्ती च प्रमाणा[10]प्रमाणगोचरे प्रामाण्याप्रामाण्ये । ते च तथाभूतोयम् अर्थः इत्येवंरूपात् तथात्वावधारणाद् अतथाभूतोयम् अर्थ इत्ये

1 S′Kd स्वविषयं तथा. The emendation is conjectural. 2 S′Kd क्रियार्थं निर्ण° The emendation is conjectural. 3 S′Kd om. °ल°. 4 S′Kd प्रवृत्त्यावभ्यासवृत्त्य 5 S′Kd संवृतावभ्यास°. 6 S′Kd °प्राप्तेति. 7 S′Kd झडिति. 8 S′Kd विप्रे:. 9 F अधिगत°. We with S′. 10 S′Kd प्रमाणात्प्रमाणगोचरे.

ऽाद् अतथात्वावधारणाच्च चकास्तः । तत्र तथाभूतार्थावधारणम् अर्थक्रिया-
ज्ञानादिलक्षणपरानपेक्षत्वेन ज्ञानस्वरूपमात्राधीनम् । तदवसेयं प्रामाण्यं स्व-
तोऽवसीयत इत्युच्यते । अतथाभूतावधारणं तु ज्ञानस्वरूपमात्राधीनत्वेपि[1] का-
रणदोषावगमादिलक्षणपरापेक्षम्[2] इति तदवसेयम् अप्रामाण्यं[3] परतोऽवसीयत
इत्युच्यते ॥ न च अतथाभूतावधारणमपि ज्ञानस्वभावाधीनम् । भ्रमबाधयोर-
संभवप्रसङ्गात् । न हि शुक्तौ रजतम् अतथाभूतमिति गोचरयतो ज्ञानस्य भ्र-
मत्वं बाधसंभवो वा । तस्मात् ज्ञानस्वभावाधीनमपि अतथाभूतत्वं कारणदो-
षावगमाद् बाधकप्रत्ययाद् वा परत एव निश्चीयत इति अप्रामाण्यं परत ए-
वेति सिद्धम् ॥

अपरे पुनः एतदप्यसहमाना अप्रामाण्यवत् प्रामाण्यमपि कारणगतगुण-
ज्ञानात् संवादाद् वा परत एव ज्ञायत इति वर्णयन्ति साधयन्ति च ॥ तथा हि ।
प्रामाण्यं परतो ज्ञायते । अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवदिति ।
नैतत् साधनम् । अस्मन्मतेपि तथाभूतोयम् अर्थ इत्येवंरूपावधारणात् परत एव
प्रामाण्यं निश्चीयत इति सिद्धसाधनत्वात् ॥ ननु ज्ञप्तावनपेक्षत्वेपि उत्पत्तौ प-
रापेक्षास्ति । तथा हि । यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्यं भवेत् तर्हि प्रमाण-
विज्ञानम् अप्रमाणं भवेत् प्रामाण्ये कारणाभावात् । तथा च सति ज्ञानमेव
न स्याद् घटादिवत् ॥ ननु दोषाभावस्य प्रामाण्यकारणत्वात् सति च दोषे त-
दभावाद् नातिप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि दोषाभावम् अधिकम् आसाद्य प्रामाण्य-
मपि जायत इति कथं ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वं तस्य ॥ ननु दोषाभावस्य प्रामाण्य-
हेतुत्वेपि गुणस्य प्रामाण्यं प्रति अहेतुत्वात् तदभावेन[4] वेदानां स्वतःप्रामाण्यं
सिध्यतीति चेत् तर्हि गुणस्य प्रामाण्यहेतुत्वेन दोषाभावस्य तदहेतुत्वात् तत्रा-
पि गुणाभावाद् अप्रामाण्यमपि वेदानां प्रसज्येत । न हि गुणदोषयोः प्रा-
माण्याप्रामाण्ये प्रति अन्वयव्यतिरेकयोर्विशेषम् उपलभामहे । तस्माद् उभय-
मपि परत इति सिद्धम् ॥

अत्राभिधीयते । कार्यशक्तेः असति बाधके कार्यकारणादेव कार्येण सह उ-

---

1 S′Kd °मात्रानधीनत्वेपि. 2 S′Kd करणदोषाव°. 3 S′Kd प्रामाण्यं for अप्रामाण्यं.
4 S′Kd तदभावाभावात्.

3954

त्पत्तिरङ्गीकर्तव्या । अन्यथा वह्निगताया दाहकत्वशक्तेरपि कारणान्तरादेव त्पत्तिः स्यात् । तथा च उत्पत्तिक्षणे तस्य दाहकार्यं न स्यात् । वह्निश्च स्वा दहन्नेव जायते । तत् सिद्धम् एतत् स्वत एव त्र प्रामाण्यमिति ॥ न च अप्र माण्यमपि स्वत एवास्त्विति मन्तव्यम् । तस्य दोषान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे ज्ञानहेतुमात्रजन्यत्वाभावात् ॥ स्याद् एतत् । यदि ज्ञानहेतुमात्राधीनं प्रामाण्य भवेत् तर्हि स्मृतेरपि प्रामाण्यं स्यात् । तद् न । प्रामाण्यशब्देन तथाभूतार्थाव धारकशक्तेरेव विवक्षितत्वात् तस्या एव च ज्ञानहेतुमात्रशब्दाधीनत्वसमर्थनात् अन्यथा नैयायिकमतेपि अप्रामाण्यस्य दोषाधीनत्वात् तदभावे स्मृतावपि प्रा माण्यसंभवप्रसङ्गात् ॥ यत् पुनः प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् इत्यनुमानम् तद् असाधकम् । प्रमा गुणदोषयोरन्य तराधीना न भवति ज्ञानत्वात् अप्रमावत् इत्यनेन अनुमानेन निर्विशेषणहेतु जत्वेन शीघ्रप्रवृत्तेन विशेषविषयत्वेन च प्रबलेन बाधितविषयत्वात् । तस्य सविशेषणहेतुजत्वेन विलम्बितप्रवृत्तत्वाद् दौर्बल्यम् । तस्माद् उत्पत्तावपि ज्ञा नहेतुमात्राधीनत्वेन प्रामाण्यं स्वत एव । अप्रामाण्यं तु दोषाधीनत्वात् परत इति सिद्धम् ॥

ततश्च वेदानामपि अपौरुषेयत्वेन शब्दगतगुणदोषाणां शङ्कितुमपि अशक्य त्वेन सुतरां स्वत एव प्रामाण्यमिति निरवद्यम् ॥

स्याद् एवं यदि वेदानाम् अपौरुषेयत्वं भवेत् । तदेव असिद्धम्[1] । तथा हि वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि । वाक्यत्वात् । यद् उक्तसाधनं[2] तद् उक्तसाध्यम् यथा भारतादिवाक्यम् । उक्तसाधनानि च वेदवाक्यानि । तस्मात् पौरुषेयाणि वेद वाक्यानि । पौरुषेयत्वं नाम स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वम् अभिमतम्[3] । अतः क्रमवन्तो वर्णाः पदम् । क्रमवन्ति च पदानि वाक्यम् । क्रमश्च नित्यवर्णेषु[4] स्वत एवासं[5] भवात् उच्चारणक्रमनिबन्धन एव । उच्चारणक्रमश्च पुरुषप्रयत्नसाध्य एवेति दवाक्यान्यपि क्रमवत्त्वेन पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यान्येवेति सिद्धसाध्यत्वं वदताम् नवकाश एव ॥ ननु किमत्र साक्षात्[6]स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं विवक्षितम् आहो स्वि

1 S'Kd सिद्धे. 2 S'Kd उक्तं साधनं. 3 So S'Kd. 4 S'Kd °विषर्णेषु. 5 S'K एवासंभवोउच्चा°. 6 S'Kd साक्षात्कारात् for साक्षात्.

रंपरया । नाद्यः । इदानीम् उच्चार्यमाणेषु बाधितविषयत्वात् अनुवक्तृप्रणीतास्मदादिवाक्येषु अनैकान्तिकत्वाच्च । नापि द्वितीयः । साक्षात्स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतेषु अस्मदादिवाक्येषु अनैकान्तिकत्वादिति चेत् मैवम् । साक्षात्परंपरात्वयोः परस्परव्यभिचारेपि साक्षात्परंपरात्वयोरन्यतरस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । अन्यथा भारतादिवाक्यान्यपि यानि कृष्णद्वैपायनादिना साक्षात् प्रणीतानि न तानि परंपरया यानि परंपरया न तानि साक्षात् इति उभयानुगतपौरुषेयत्वाभावेन अन्यतरस्य अपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् यद् वाक्यं तत् साक्षात् परंपरया वा स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकम् इति साधयतां न क्वचिद् बाधो न व्यभिचार इति सिद्धं वेदाः पौरुषेया इति ॥

तद् इदम् असमञ्जसम् । तथा हि । सर्वत्र वाक्येषु वृद्धव्यवहारावगतपदपदार्थसंबन्धस्य चक्षुरादिजन्यतत्तत्पदार्थविशेषविषयपरस्परविलक्षणक्षणिकज्ञानवतः शरीरिण एव स्वतन्त्रकर्तृत्वं दृष्टमिति वाक्यत्वं तादृशकर्तृत्वेन व्याप्तं सत् स्वव्यापकं पक्षे साधयत् स्वाभिमतम् अशरीरिकर्तृकत्वं विरुणद्धीति विशेषविरुद्धत्वाद्धेतोः । न चास्योत्तरस्य उत्कर्षसमायाम् अन्तर्भावः । सर्वत्र वाक्यत्वस्य हेतोः शरीरिकर्तृकत्वेन व्याप्ततया दृष्टत्वात् ॥

स्याद् एतत् । अस्तु तर्हि अत्रापि अनित्यज्ञानेच्छादिमतः शरीरिण एव कर्तृत्वम् । न च योग्यानुपलब्धिबाधः चिरवृत्ते कर्तरि उपलब्धि[1]योग्यत्वस्यैव[2] अभावात् इति ॥ एतदपि न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारं प्राञ्चति । अपसिद्धान्तापातात् ॥ किं च यदि वेदवाक्यानां शरीरी कर्ता स्यात् तस्य चिरवृत्तत्वेन उपलब्ध्य[3]भावेपि असौ स्मृतिपथम् अवतरेत् । न च स्मर्यते । तस्मान्नास्त्येवेति निश्चीयते ॥

स्याद् एतत् । केनचिद् अस्मरणं वा हेतुः आहो स्वित् सर्वैरस्मरणम् । नाद्यः । देवदत्तेन अस्मृतस्यापि घटस्य विष्णुमित्रगृहे विद्यमानत्वात् । नापि द्वितीयः । जैमिनीयैरस्मरणेपि कणादाक्षचरणपक्षिलमुनिपक्षिपतिभिः स्मर्यमाणत्वाद् इति ॥ न । तदीयैरपि वृद्धव्यवहारावगतपदपदार्थसंबन्धस्य तदर्थवि-

---

1 Kd उपलब्ध°; S′ उपलब्धे which may be for उपलब्धि°. 2 S′Kd °स्येव. 3 S′Kd लब्धाभावे.

षयविलक्षणक्षणिकचक्षुरादिजन्यवेदनस्य मातापितृसंबन्ध[1]प्रसूतपाञ्चभौतिकशरीर कर्तुरस्मरणात्। तदेवं वेदवाक्येषु यादृशस्य स्वतन्त्रपुरुषस्य ते स्मरन्ति तादृशा [2]वाँक्यत्वम् असत्परिपन्थित्वेन न विरोधकम्। जैमिनीयैस्तु सर्वैः स्मर्तुं योग्स्यापि अस्मरणाद् योग्यस्मृत्यनुदय एव बाधक इति वाक्यत्वं हेतुः [3]विरुद्ध समस्तसविशेषत्वेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वमपि साधयितुम् असमर्थ इति सिद्धं विशेषविरोधस्तस्य ॥ स्याद् एतत्।

"अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः।"

"ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्" [ऐ॰ ब्रा॰ ५. ३२]

"तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद् अजायत" [ऋ॰ १०. ९०. ९]

इत्यादयो वेदकारणवादा वेदस्य पौरुषेयत्वे प्रमाणमिति ॥ तद् अयुक्तम्। तेषां परस्परविरुद्धार्थतया प्रमाणान्तरप्रतिहततया च "प्रजापतिरात्मनो वपाम [4]उदक्खिदत्" [तै॰ सं॰ २. १. १. ४] इत्यादिवत् [5]अर्थवादत्वेनापि उपपत्तेः स्वार्थे तात्पर्याभावात्। काठकादिसमाख्यापि प्रवचननिबन्धनैव भविष्यति इति सिद्धं वेदानाम् अपौरुषेयत्वम् ॥

अत एव च नित्यत्वम्। तन्नित्यत्वम् असहमानाः शुष्कतार्किका [6]वैदिकान् प्रति विवदन्ते प्रयुञ्जते च शब्दानित्यत्वेऽनुमानम् ॥ शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् यत् [7]कृतकं तद् अनित्यं दृष्टम् यथा घटः तथा चायं कृतकः तस्माद् अनित्य एवेति ॥ [8]एतद् अधीरम्। एतच्च पर्वतादौ [9]धर्मिणि प्रत्यक्षे यथा वह्न्याद्यनुमानं तादृशं तार्किकैरङ्गीकरणीयम्। ततश्च एतदनुमानबलादेव शब्दस्य नित्यत्वसिद्धिः। तथा हि। अणवोऽनित्याः मूर्तत्वात् घटवत् इत्यनुमाने यथा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो दोषः तथा शब्दकृतकत्वानुमानेपि। तथा हि। शब्दः प्रत्यक्षो देवानांप्रियस्य यो धर्मी ॥ कृतकस्य [10]अनित्यत्वान्नित्यत्वशून्य इति

1 S'K.. °सबद्ध°. 2 S'Kd वाक्यत्वेमस्वपरिपंथित्वेननिरोधकम्. The emendation mine. 3 S'Kd °निरुद्ध°. 4 S'Kd °मुदत्खिदत्. 5 S'Kd अर्थवेद°. 6 S'Kd वैदिक. 7 S'Kd कृतं. 8 S'Kd एतधीरम् for एतद् अधीरम्. 9 S'Kd धर्मणि. 10 S'Kd अनित्वानित्यत्वशून्य.

र्हि वक्तव्यं किं धर्मद्वयस्य अभाववान् उत तद्भाववान् । उभयथापि बाधः अन्यथा प्रत्यक्षम् अर्थम् अन्यथा साधयतः ॥ ननु वादिबुद्धिविशेषाद् धर्मद्वयम् आपतति न तु वस्तुविशेषात् । वस्तुनि द्वैरूप्यायोगात् । ततश्च यस्मिन् वादिविप्रतिपत्तौ सत्यां धर्मद्वयम् आपतति[1] स शब्दः[2] पक्ष इत्यङ्गीकारे कथं बाधः । एवम् अनङ्गीकारे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः ॥ अस्त्वेवम् अन्यत्र । शब्दे तु वैषम्यम् अस्ति । शब्दः किं धर्मित्वेन प्रतीतः प्रत्यक्षव्याप्तिपक्षधर्मतयोराश्रयः उत्पत्तितः उत्तरक्षणेषु स एव तिष्ठति वा न वा । यदि न तिष्ठति । आश्रयासिद्ध्यादिदोषः । यदि तिष्ठति तर्हि अनेकक्षणावस्थायित्वात् क्षणिकत्वभङ्गः ॥ अथ च [श]ब्दत्वजातिमान् शब्दस्तिष्ठतीति चेत् तत्रापि विचारयत्वायुष्मान् । किं [ज]ातिस्तिष्ठति उत व्यक्तिरपि । यदि जातिस्तिष्ठति व्यधिकरणासिद्ध्यादिदोषः । न हि शब्दत्वजातिः पक्ष इति भवद्भिरेवोक्तम् । अनित्यव्यक्तेश्चावस्थाने[3] पूर्वोक्तदोषावकाशः ॥ अथ च काचन व्यक्तिस्तिष्ठति । तदापि शब्दव्यक्तीनां[4] धर्मित्वाङ्गीकाराद् भागासिद्धो हेतुः । न हि भविष्यच्छब्दः इदानीं वर्तमानस्य कृतकत्वस्य हेतोराश्रयो भवति ॥ कृतकत्वं नाम करणव्यापारविषयत्वम् । तच्च कालत्रयासंस्पृष्टं सर्वशब्देषु वर्तत इति हेतोर्न भागासिद्धिरिति चेत् । अहो पाण्डित्यं तार्किकस्य । यत्र कालत्रयसंस्पृष्टशब्दबुद्धिः स्वयं कालत्रयातीतं प्रत्यक्षीकृतवान् इति ॥ ततः प्रत्यक्षाभावे अनुमानमपि दूरापास्तम् ॥ ततः अस्मिन्ननुमाने पर्वतादिवत् स्थायी वर्तमानः शब्दः पक्षत्वेनाङ्गीकरणीयः । तस्य [ध]र्मिणः अनित्यत्वसिद्धौ अपरेषां भविष्यदादिशब्दानामपि शब्दत्वेन हेतुना अनित्यत्वं साधनीयम् ॥ एवं च महीमहीधरादिकृतकत्वानुमानवत् शब्दकृतकत्वानुमानमपि परास्तं वेदितव्यम् । शब्दग्राहि च प्रमाणं तं कृतकत्वशून्यमेव गृह्णातीति महीमहीधरवत् इति धर्मिग्राहकप्रमाणबाधस्त्वदुक्तो[6] हेतुः अन्यतरासिद्धश्च । तस्मान्नित्यः शब्दः ॥

सोपि स्फोट[इति] शाब्दिकाः शब्दायन्ते । तत्रेमां श्रुतिं[7] प्रमाणयन्ति ।

शब्दब्रह्म[यत्] तद् एकं यच्चैतन्यं [च] सर्वभूतानाम् ।

---

1 S′Kd पतति for [आप]तति. 2 S′Kd शब्दपक्ष. 3 S′Kd अनित्यत्वव्यक्ते°. 4 S′Kd शक्तिव्यक्तीनां. 5 S′K[d ...]कृतत्वं. 6 S′Kd °ग्राहिक°. 7 So S′Kd.

यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इदं जयति सा वाणी ।

इति । अस्य अयम् अर्थः । शब्द एव ब्रह्म । तद् एकम् । एकं च स्फोटव्यतिरिक्तम् अन्यन्न संभवति । वर्णानाम् अनेकत्वात् । अत एव न ध्वनयोपि । पदवाक्ययोरेकत्वशङ्कापि नास्त्येव वर्णैर्विरचितत्वात् तेषाम् । ध्वनिवर्णपदवाक्येभ्यो[1] वा नान्यः शब्दः प्रसिद्धोस्ति लोकवेदयोः । शब्दब्रह्मेति पठन्ति लौकिका वैदिकाश्च । पदज्ञा अपि एवम् आहुः । "एकम् अक्षरम् एकं[2] पदम् एकं वाक्यम्" इति । उत्पन्नापवर्गिष्वनेकेषु वर्णेषु एकबुद्धेर्विषयः स्फोटः बृहत्त्वाद् ब्रह्मशब्दाभिधेयः । स्फुट्यते अर्थः प्रकाश्यते [अनेन] इति स्फोटः ॥

ननु अर्थाभिव्यञ्जकश्चेच्छब्दस्तर्हि वर्णात्मक[3] एव सः । ज्ञातेषु वर्णेषु अर्थ ज्ञायेत[4] इति प्रसिद्धिः । नैतत् वर्णात्मकशब्दः अर्थप्रत्यायक इति कोर्थः । एकैको वर्णः अर्थप्रत्यायकः उत अनेक इति । न तावद् एकैकः । अकारादीनां वर्णानां प्रत्येकं वर्णोच्चारणे अर्थप्रतीतेरभावात् । न च अव्ययानां तिरस्काराद्यर्थप्रत्यायकत्वं दृष्टमिति मन्तव्यम् । "अव्ययाद् आप्सुपः" [पा. २. ४. ८२] इति विभक्तौ लुप्तायां तेषाम् अर्थप्रत्यायकत्वात् न नु प्रातिपदिकावस्थायाम् । ततश्च अ इ उ इति वर्णानां तिरस्काराश्चर्यादरार्थानां तेषां पदात्मकत्वेन अनेकवर्णात्मकत्वात् [अर्थप्रत्यायकत्वम्[5]] । न हि अदर्शनमात्रेण विभक्तिवर्णानाम असत्त्वम् । तथात्वे संबुद्धिप्रातिपदिकार्थयोरेकत्वप्रसङ्गात् । अनिष्टं च तच्छाब्दिकानाम् । तथा[6] च अव्ययानामेव अर्थप्रत्यायकत्वम् न[7] वर्णानाम् एकैकशः अव्ययानि च पदविशेषा इत्युक्तम् । एतेन उपसर्गादीनि सर्वाणि व्याख्यातानि[8] ॥ ततः अनेके वर्णा अर्थप्रत्यायका इति वक्तव्यम् । अयमपि पक्षो न कक्षीकरणीयः । अपदात्मकस्य कचटतेत्यादिरूपस्य अर्थप्रत्यायकत्वादर्शनात्[9] । पदात्मकोऽनेको वर्णः अर्थप्रत्यायक[10] इति सारं स्थितम् । पदं च सुबन्तं तिङन्तं

---

1 S′Kd °वाक्येवाभ्यो for °वाक्येभ्यो वा. 2 Kd पके. We v S′. 3 S′Kd वर्णात्माक. 4 S′Kd ज्ञायत इति. 5 The words enclosed in brack re found in S′Kd, but mixed up in a wrong place, thus: तिरस्कारार्थप्रत्यायकत्व दरार्थानां तेषां पदात्मकत्वेनानेकवर्णात्मकत्वात्. 6 S′Kd तथाव्याधानामेकार्थ° for त च अव्ययानामेव अर्थ°. 7 S′Kd न च for न. 8 S′Kd व्याख्यानि. 9 S′Kd दर्शनात्म को°. 10 Kd इति अयमपि पक्षो —— कंसितं for इति सारंस्थितम्. S′ confused.

ग्रा। तच्च प्रातिपदिककृत्तद्धितधातुसमासप्रकृतिकम्। तत् सर्वं वर्णस्वरूपमेव न तु ततोतिरिक्तं पदमस्ति। वर्णेभ्योतिरिक्तस्य पदस्य अदर्शनात्॥

ननु वर्णगतो धर्मः कश्चन पदमिति। यथा व्यक्तिगतो जातिविशेषो गोत्वमिति। एवं चेत् एकगोव्यक्तिदर्शने गोत्वप्रतीतिवत् एकैकवर्णदर्शने पदप्रतीतिः स्यात्॥ ततो वर्णानां समुदायविशेषः पदमिति वक्तव्यम्। तच्च अर्थप्रत्यायकमिति वर्णनीयम्। तेन पदसमुदायविशेषो वाक्यम् इत्युपपादितं भवति। वर्णन्यायस्य पदे संचरणात्॥ ननु अस्त्वेवम्। तावता वर्णा एव शब्द इति भवताप्युक्तम् पदवाक्यात्मकानां वर्णानाम् अर्थप्रत्यायकत्वकथनेन भावानवबोगत्॥ भावश्चायम्। यदि वर्णा नित्या यदि वा अनित्या उभयथापि तेषां सदायो नोपपन्नः। नित्यानां तु गुणत्वे सर्वगतद्रव्यत्वे वा पञ्चाशत्संख्याकाषां मेलनं केन कर्तुं शक्यम्। न चैवं वर्णानां स्थानप्रयत्नवैयर्थ्यप्रसङ्गः। नित्यानामेव तेषां स्थानप्रयत्नाभ्यामेव अभिव्यज्यमानत्वात्। न च अभिव्यक्तेरपि समुदायः कर्तुं शक्यः। वर्णाभिव्यक्तेर्ज्ञानरूपत्वात्। ज्ञानानां च क्रमेण जायमानत्वात्। "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" [गौ॰ सू॰ १.१.१६] इति न्यायात्। क्रमेण जायमानानां क्षणिकानां तेषाम् एकस्मिन् देशे काले मेलनस्य कर्तुम् अशक्यत्वात्। न च मेलनाद् अन्यः समुदायोस्ति। तस्माद् वर्णनित्यत्वेपि स्पष्टः समुदायाभावः। कथं वर्णसमुदायः पदं पदसमुदायो वाक्यम् अर्थप्रत्यायकं स्यात्। अस्ति तु अर्थप्रत्ययः शब्दात्। ततः शब्दतत्त्वम् अन्यदेव॥

ननु एतादृशं शब्दतत्त्वं कुतः प्रतीयते॥ अनित्येभ्यो वर्णेभ्य इति ब्रूमः न च अत्र उक्तानुपपत्तिः। पूर्वपूर्ववर्णसचिवान्त्यवर्णबुद्धेरिति ब्रूमः। न चैवम् अर्थप्रत्ययोप्येवमभि[illegible]यम्। तथात्वे तस्य अशाब्दत्वं स्यात्। अनिष्टं च तत्। अ[illegible]नं शब्दतत्त्वम् एकबुद्धेर्विषयोर्थप्रत्यायक इति स्थि[illegible]स्फोट इत्युक्तम्॥

[illegible]प्रत्ययविषयः सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानां शरीरिणां [illegible]ब्दब्रह्मणो व्यतिरिक्तं न चैतन्यम् अस्ति" इति। ननु

S'Kd °वैयर्थ°.

चैतन्यविवर्ता इमे नानाविधा भावाः सर्वे सशब्दाः । तत् शब्दात्मकं स्यात् । न च अधिष्ठानम् अध्यस्तं भवति इत्यत आह यत्परिणामस्त्रिभुवनम् अखिलम् इदमिति । परिणामोत्र विवर्तोऽभिहितः । ननु परिणामविवर्तयोः को भेदः । अयम् । पूर्वरूपापरित्यागेन असत्यनानाकारप्रतिभासो विवर्तः । यथा शुक्तिकायां रजतस्य सर्परज्ज्वां वा सर्पस्य प्रतीतिः । पूर्वरूपपरित्यागे सति नानाकारप्रतिभासः परिणामः । यथा क्षीरस्य दधिप्रतिभासः ॥ त्रिभुवनं यत्परिणामं इत्युक्ते भौतिका भावाः शब्दब्रह्मणः परिणामाः स्युः । तद्व्युदासाय उक्तम् अखिलम् इदम् इति । इदम् जाड्यप्रत्ययविषयः । चैतन्याद् व्यतिरिक्तं सर्वमित्यर्थः । सा स्फोटरूपा वाणी जयति ॥

तेन एतद् उक्तं भवति । श...ब्रह्मणि चेतने सर्वप्रपञ्चविवर्ताधारे स्फोटशब्दे शब्दाभिधेयत्वम् न तु वर्णानाम् । तेषामपि स्फोटे अध्यस्तत्वात् । तस्मात् स्फोट एव शब्दः ॥

इति ये मन्यन्ते तेषां दुरन्तं व्यसनम् आपतितम् ॥ अप्रतीतस्यार्थस्य प्रतीतिः । प्रतीतस्यार्थस्य परित्यागः । तथा हि । वर्णात्मकशब्देभ्यो यथा स्फोटः शब्दः प्रतीयते तथैवार्थः प्रतीयताम् । को दोषः । न च ज्ञानव्यवधाने अशाब्दत्वं तस्यार्थस्य । स्फोटोपि शब्द एव । शब्दश्च ज्ञानकरणम्[2] । प्रत्यक्षव्यतिरिक्तानां करणानां ज्ञानकरणत्वाङ्गीकारात्[3] सर्ववादिभिः । ततश्च यः स्फोटपक्षे परिहारः स एव वर्णपक्षे भविष्यति । तथा हि । पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसचिवोन्त्यो वर्णो ज्ञातः सन् अर्थं प्रत्याययिष्यति । किम् अन्तर्गडुना स्फोटेन ॥

तस्माद् अपौरुषेयत्वाद् नित्यत्वाद् विवक्षितार्थत्वाच्च कृत्स्नस्यापि वेदरा[शे]स्तदन्तर्गतस्य ब्रह्मवेदस्यापि विवक्षितार्थत्वेन व्याख्येयतामिद्धिः ॥

तथापि कथमस्य अन्ते व्याख्येयता । वेदानां क्रमे ... प्रतिपाद[क]श्रुतिवशात् इति ब्रूमः ॥ सा च अथर्ववेदस्य पूर्वब्रा[ह्मणे] ... यते । "ब्रह्म ह वै[5] ब्रह्माणं पुष्करे[6] ससृजे । स खलु ... "दे । केनाहम् एकेनाक्षरेण सर्वांश्च कामान् सर्वा[न्] ...

---

1 S′Kd आख्यं. 2 S′Kd ज्ञातं. 3 S′Kd ज्ञात°. 4 ... ब्रह्माणं. 6 S′Kd पुष्करं.

.ांश्च वेदान् सर्वांश्च यज्ञान् सर्वांश्च शब्दान् सर्वांश्च वृष्टीः सर्वाणि च भूतानि स्थावरजङ्गमान्यनुभवेयम् इति। स ब्रह्मचर्यम् अचरत्। स ओम् इत्येतद् अक्षरम् अपश्यत् त्रिवर्णं चतुर्मात्रं सर्वव्यापि" इत्यादि [गो॰ ब्रा॰ १. १६] ॥ "तस्य प्रथमया स्वरमात्रया पृथिवीम् अग्निम् ओषधिवनस्पतीन् ऋग्वेदं भूरिति व्याहृतिं गायत्रं छन्दः त्रिवृतं स्तोमं प्राचीं दिशं वसन्तम् ऋतुम्" [गो॰ ब्रा॰ १.१७] इत्यादिना आद्याभिस्तिसृभिः प्रणवमात्राभिराम्नव्यान् ऋगादीन् प्रतिपाद्य अन्ते समाम्नातम्। "तस्य मकारमात्रया-पश्चन्द्रमसम् अथर्ववेदं नक्षत्राण्यो३मिति स्वम् आत्मानम् आनुष्टुभं छन्दः एकविंशं स्तोमम्" इत्यादि [गो. ब्रा॰ १.२०]। तथा तैत्तिरीयकेऽपि ब्रह्मप्रकरणे श्रूयते। "[illegible] पयसः कूल्या अस्य पितॄन् स्वधा अ- [illegible] यद् यजूंषि घृतस्य कूल्या। यत् सामानि सोम एभ्यः पवते। .थर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्याः" इति [तै॰ आ॰ २.१०]। तद् एवम् रीत्या सर्वत्राथर्ववेदस्य चरमभावित्वात् तद्व्याख्यानस्य त्रयीव्याख्यानानार्यम् उपपन्नम् ॥

तस्य ऐहिकामुष्मिकसकलपुरुषार्थपरिज्ञानोपायभूतस्य अथर्ववेदस्य नव दा भवन्ति। तद् यथा। पैप्पलादास्तौदा[1] मौदाः शौनकीया जाजला जलदा ब्रवदा देवदर्शाश्चारणवैद्याश्चेति ॥ तत्र शौनकीयादिषु चतसृषु शाखासु अनु-कसूक्तऋगादीनां गोपथब्राह्मणानुसारेण पञ्चभिः सूत्रैर्विनियोगोऽभिहितः ॥ ानि च सूत्राणि। कौशिकम् वैतानम् नक्षत्रकल्पः आङ्गिरसकल्पः शान्तिल्पश्चेति। तद् उक्तम् उपवर्षाचार्यैः कल्पसूत्राधिकरणे।

नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः।
तुर्य आङ्गिरसः कल्पः शान्तिकल्पस्तु पञ्चमः[4]। इति ॥

। साकल्येन संहितामन्त्राणां शान्तिकपौष्टिकादिषु कर्मसु विनियोगविधा-त् संहिताविधिर्नाम कौशिकं सूत्रम् ॥ तदेव इतरैः सूत्रैरुपजीव्यत्वात् प्रधानं एतेषु बहुषु सूत्रेषु अथर्ववेदप्रतिपाद्यानि कर्माणि विप्रकीर्णत्वाद् दुर्बोधा-

So S′Kd. 2 Kd °मान्वप्रवेयोमिति; S′ °न्वप्रवेयेमिति. 3 S′Kd तौद्रो for तौदा ·h we read with the *Paris'ishta*. 4 S′Kd पंचकः.

नीति सुखावबोधाय तानीह संगृह्यन्ते ॥ तत्र तावत् कौशिकसूत्रे क्रमेण प्र
पाद्यान्येतानि कर्माणि ॥

आदौ स्थालीपाकविधानेन दर्शपूर्णमासविधिः । ततो मेधाजननानि । ब्र
ह्मचारिसांपदानि । ग्रामनगरदुर्गराष्ट्रादिलाभार्थानि । पुत्रपशुधनधान्यप्रजा
स्त्रीकरितुरगरथान्दोलिकादिसर्वसंपत्साधकानि । जनानाम् ऐकमत्यसंपादका
नि सांमनस्यानि ॥ ततो राजकर्माणि । तानि च शत्रुहस्तित्रासनानि संग्रा
मजयसाधनानि इषुनिवारणार्थानि खड्गादिसर्वशस्त्रनिवारणानि परसेनामो
हनोद्वेजनस्तम्भनोच्चाटनादीनि स्वसेनोत्साहपरिरक्षणाभयार्थानि संग्रामे जय
पराजयपरीक्षार्थानि[1] सेनापत्यादिप्रधानपुरुषजयकर्माणि परसेनासंचरणप्रदेशे
षु अभिमन्त्रितपाशासिकशा[2]प्रक्षेपणादीनि अभिमन्त्रितरथस्य राज्ञो रथस्यारोहण
अभिमन्त्रितभेरीपटहादिसर्ववादित्रताडनम् सपत्नक्षयकर्माणि श...
राज्ञः पुनःस्वराष्ट्रप्रवेशकानि राजाभिषेकः ॥ पापक्षयार्थानि । निर्ऋ...
णि । चित्राकर्मादीनि । पौष्टिकानि । गोसमृद्धिकर्माणि । लक्ष्मीकरा...
ण्यर्थमणिबन्धनानि । कृषिपुष्टिक[3]राणि । अनडुत्समृद्धिकराणि । गृहसंपत्कर
णि नवशालाकर्मादीनि । वृषोत्सर्जनम् । आग्रहायणीकर्म ॥ जन्मान्तरकृतपा
पनिमित्ताचिकित्स्यविविधरोगभैषज्यानि । तत्र प्रथमं सर्वव्याधिभैषज्यम् ज्व
रातिसारबहुमूत्रादिभैषज्यानि शस्त्राद्य[4]भिघातजरुधिरप्रवाहनिरोधकानि भूत
तपिशाचापस्मारब्रह्मराक्षसबालग्रहादिनिवारणानि । वातपित्तश्लेष्मभैषज्यानि
हृद्रोगकामिलाश्वित्रनिवारणानि । संततज्वरैकाहिकादिविषमज्वरराजयक्ष्मज
लोदरनिवारणानि गवाश्वादीनां क्रिमिहराणि कन्दमूलसर्पवृश्चिकस्थावरजङ्ग
मविषनिवारणानि शिरोक्षिनासिकाकर्णजिह्वाग्रीवादिरोगभैषज्यानि ब्राह्मण
घ्याक्रोशनिवारणानि गण्डमालादिविविधरोगभैषज्यानि ॥ पुत्रादिकामकर्
र्माणि । सुखप्रसवकर्माणि । गर्भाधानगर्भदृंहणपुंसवनादीनि । सौभाग्यव
र्धनानि । राजादिमन्युनिवारणानि । अभीष्टसिद्ध्यसिद्धिविज्ञानानि । दुर्दि
नान्यतिवृष्टिनिवारणानि । सभाजयविवादजयकलहशम[5]नानि । स्वेच्छातो

---

1 Kd om. °परि°. We with S'. 2 S'Kd कथा[=कषा?]प्रक्षेपणादीनि. We with Kaus'ika. 3 Kd °काराणि. We with S'. 4 S'Kd शास्त्राद्यभि°. 5 S'Kd °यम for शमनानि. We with Kes'ava.

रणानि । वृष्टिकर्माणि । अर्थोत्थापनकर्म । द्यूतजयकर्म । गोवत्स-
नवारणम् । अश्वशान्तिः । वाणिज्यलाभकर्म । स्त्रियाः पापलक्षणनि-
वारणम् । वास्तुसंस्कारकर्म । गृहप्रवेशकर्म । कपोतवायसाद्युपहतगृहशान्ति-
विधिः । दुष्प्रतिग्रहायाज्ययाजनादिदोषनिवारणम् । दुःस्वप्ननिवारणम् । कु-
मारस्य पापनक्षत्रजननशान्तिः । ऋणापनोदनम् । दुःशकुनशान्तिः ॥ आ-
भिचारिकाणि । परकृताभिचारनिवारणानि ॥ स्वस्त्ययनानि । आयुष्याणि ।
जातकर्मनामकरणचूडाकरणोपनयनादीनि । एकाग्निसाध्याः काम्या यागाः ब्र-
ह्मौदनस्वर्गौदनाद्या द्वाविंशतिः सवयज्ञाः ॥ क्रव्याच्छमनम् । आवसथ्याधा-
नम् । विवाहः ॥ पैतृमेधिकानि । पिण्डपितृयज्ञः ॥ मधुपर्कः ॥ पांसुरुधिरा-
वर्षणयक्षराक्षसादिदर्शनभूकम्पधूमकेतुचन्द्रार्कोपप्लवादिबहुविधोत्पातशान्त-
यः ॥ आज्यतन्त्रविधिः । अष्टकाकर्म । इन्द्रमहः । ततोऽध्ययनविधिरिति ॥

तथा वैतानसूत्रे दर्शपूर्णमासादिषु अयनान्तेषु त्रयीविहितकर्मसु ब्रह्मा ब्रा-
ह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोतेति चतुर्णाम् ऋत्विजां कर्तव्यं प्रतिपाद्यते । तत्र अ-
नुज्ञानुमन्त्रणादीनि ब्रह्मणः । शस्त्रादीनि ब्राह्मणाच्छंसिनः । आग्नीध्रस्य अ-
न्वाहार्यश्रपणप्रस्थितयाज्यादीनि । पोतुः प्रस्थितयाज्यादीनि । इति विभागः ॥
तत्र अयं कर्मक्रमः । प्रथमं दर्शपूर्णमासौ । ततोऽग्न्याधानम् । अग्निहोत्रम् ।
आग्रयणेष्टिः । चातुर्मास्यानि । वैश्वदेववरुणप्रघासस्साकमेधशुनासीरीयाणि । प-
शुयागः । अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रात्मकः प्रकृतिभूतश्चतुःसंस्थः सोमयागः ।
वाजपेयः । अप्तोर्यामः । अग्निचयनम्[2] । सौत्रामणी । मैत्रावरुण्यामिक्षेष्टिः ।
गवाम् अयनम् । राजसूयः । अश्वमेधः । पुरुषमेधः । सर्वमेधः । बृहस्पति-
सवगोसवादय एकाहाः सोमयागाः । व्युष्टिद्विरात्रप्रकृतयोऽहीनाः । रात्रिस-
त्राणि । सांवत्सरिकाण्ययनानि । दर्शपूर्णमासायनानीति ॥

नक्षत्रकल्पेपि प्रथमं कृत्तिकादिनक्षत्रपूजाहोमादि । ततोऽद्भुतमहाशान्तिः ।
नैर्ऋतकर्म । अमृताद्या अभयान्तास्त्रिंशन्महाशान्तयो निमित्तभेदेन प्रतिपादि-
ताः । तत्र दिव्यान्तरिक्षभौमेषु उत्पातेषु अमृताख्या महाशान्तिः । गतायुषां पु-
नर्जीवनाय वैश्वदेवी । अग्निभयनिवृत्तये सर्वकामावाप्तये चाग्नेयी । नक्षत्रग्रहोप-

---

1 S′ Kd °वर्शभू° for दर्शनभू°. 2 Kd om. अग्निचयनम्. We with S′.

सृष्टभयार्तरोगगृहीतानां तच्छान्तये भार्गवी । ब्रह्मवर्चसकामस्य वस्त्र
ज्वलने च ब्राह्मी । राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्य बार्हस्पत्या । प्रजापशुकाल
प्रजाक्षयनिवृत्तये च प्राजापत्या । शुद्धिकामस्य सावित्री । छन्दोब्रह्मवर्चसकाम
स्य गायत्री । संपत्कामस्य अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य च आङ्गिरसी । विजय-
बलपुष्टिकामस्य परचक्रोद्वेजनकामस्य च ऐन्द्री । अद्भुतविकारनिवृत्ति[कामस्य]
राज्यकामस्य च माहेन्द्री । धनकामस्य धनक्षयनिवृत्तिकामस्य च कौबेरी ।
विद्यातेजोधनायुष्कामस्य आदित्या । अन्नकामस्य वैष्णवी । भूतिकामवास्तुसं
स्कारकर्मणोर्वास्तोष्पत्या । रोगार्तस्य आपद्ग्रस्तस्य च रौद्री । विजयकाम
अपराजिता । यमभये याम्या । जलभये वारुणी । वाताभये वायव्या । कुलक्ष
निवृत्तये संतत्याख्या । वस्त्रक्षयनिवृत्तये त्वाष्ट्री । बालस्य व्याधिनिवृत्तये कौ
मारी । निर्ऋतिगृहीतस्य नैर्ऋती । बलकामस्य मारुद्गणी । अश्वक्षयनिवृत्त
गान्धर्वी । गजक्षयशान्तये पारावती । भूमिकामस्य पार्थिवी । भयार्तस्य अ
भयाख्या महाशान्तिः । आसां तन्त्रभूता महाशान्तिश्चेति ॥

तथा आङ्गिरसकल्पे आभिचारकर्मादौ कर्तृकारयितृसदस्यानां स्वात्मरक्षा
करणम् । अभिचारोपयुक्तदेशकालमण्डपकर्तृकारयितृदीक्षादिधर्मसमिदाज्य
दिसंभारनिरूपणादिकम् । ततः आभिचारिककर्माणि । परकृताभिचारनिव
रणादीन्यन्यान्यपि कर्माणि ॥

शान्तिकल्पेपि प्रथमं वैनायकग्रहगृहीतलक्षणानि । तच्छान्तये संभाराहर
णम् । अभिषेकवैनायकहोमाः । तत्पूजाविधानम् । आदित्यादिनवग्रहयज्ञा
दिकमिति ॥

एतेषु कल्पेष्वनुक्तानि यानि राजाभिषेकोपयुक्तद्रव्यप्रकृतिद्रव्यपरिग्रहपुरो
हितवरणादीनि परिशिष्टोक्तानि तान्यपि अनुक्रम्यन्ते । प्रथमं राजाभिषेकः
प्रातःप्रातर्वस्त्रगन्धालंकारसिंहासनाश्वगजान्दोलिकाखड्गध्वजच्छत्रचामरादीनां
तत्तन्मन्त्राभिमन्त्रितानां राज्ञे प्रदानादीनि पुरोहितकर्माणि । सुवर्णधेनुतिल
भूमिदानादीनि राज्ञः प्रतिदिवसकर्तव्यानि । पूजितपिष्टमय्या सदीपया रात्रि

1 S′ Kd °पश्वश्वस्यालाभाय. 2 After this Kd adds धनकामस्य च माहेन्द्री. We wi[th] S′. 3 S′ Kd कलक्षय°. 4 S′ Kd परावती. 5 S′ Kd °मण्डपकर्तृकारदीक्षा°. 6 S′ L[?]
[अभि]चारिककर्माणि. 7 Kd प्रधानादीनि and S′ प्रदानादीन्युपहितकर्माणि.

राज्ञो नीराजनम् । रक्षाकरणं च इत्येवमादीनि पुरोहितस्य रात्रिक-
।।ण । राज्ञः पुष्याभिषेकः । राज्ञो रात्रौ आरात्रिकविधानम् । प्रातःप्रातर्घृ-
विक्षणम् । कपिलादानम् । तिलधेनुदानम् । रसादिधेनवः । कृष्णाजिनदा-
नम् । भूमिदानम् । तुलापुरुषविधिः । आदित्यमण्डलाकारापूपदानम् । हिर-
ण्यगर्भविधिः । हस्तिरथदानम् । कनकाश्वादिदशमहादानानि । अश्वरथदा-
नम् । गोसहस्रविधिः । वृषोत्सर्गः । कोटिहोमः । लक्षहोमः । अयुतहोमः ।
घृतकम्बलविधिः । तटाकप्रतिष्ठा । पाशुपतव्रतम् । इत्येवमादीनि ॥ अन्यान्यपि
दानव्रतादीनि ॥

इति सपरिशिष्टपञ्चकल्पप्रतिपाद्यानां कर्मणां दिङ्मात्रेण अयम् अनुक्रमः ।
[1]विशेषस्तु तत्तत्सूक्तविनियोगावसरे वक्ष्यते । एतानि च त्रिविधानि नित्यनैमि-
त्तिककाम्यभेदेन । तत्र जातकर्मादीनि नित्यानि । दुर्दिनाशनिनिवारणाश्वशा-
न्त्यद्भुतकर्माणि च नैमित्तिकानि । मेधाजननग्रामसंपदादीनि काम्यानि ॥
अत्र नित्यानां नैमित्तिकानां च अवश्यानुष्ठेयता । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् ।
तथा हि ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिघांसया । इति ॥

काम्यानां तु इच्छातः प्रवृत्तिः ॥

एतेषां ग्रामाद् बहिः प्रागुदग्देशे महानदीतटाकाद्युत्तरकूलेनुष्ठानम् । "[2]पु-
रस्तादुत्तरतोऽरण्ये कर्मणां प्रयोग उत्तरत उदकान्ते" इति कौशिकसूत्रात्
[कौ॰ १.७] ॥ पुंसवनादीनां तु नित्यानां गृह एवेति रुद्रभाष्यकारमतम् ॥
कालस्तु पर्वद्वयं पुण्यनक्षत्रयुक्तं तिथ्यन्तरं वा । अद्भुतकर्मणां तु तत्तन्निमित्ता-
नन्तरमेव । तथा चोक्तम् ।

अमावास्या पौर्णमासी पुण्यनक्षत्रयुक् तिथिः ।
एत एव त्रयः कालाः सर्वेषां कर्मणां स्मृताः ।
अद्भुतानां सदाकालम् आरम्भः सर्वकर्मणाम् । इति ॥

[3]आभिचारिकाणां तु ग्रामाद् दक्षिणदिशि कृष्णपक्षे कृत्तिकानक्षत्रे प्रयोग इति

---

1 S'Kd विशेषतस्तु. 2 S'Kd परस्तादुत्तर°. We with *Kaus'ika.* 3 S'Kd अभिचा-
रिकाणां.

विशेषः । तथा च कौशिकं सूत्रम् । "आभिचारिकेषु दक्षिणतः संभृत्य आङ्गिरसम्" इत्यादि [कौ० ६.१] । अत्र आङ्गिरसमिति आङ्गिरसकल्पोक्तमित्यर्थः । एतेषां कर्मणां प्राच्योदीच्याङ्गानि दर्शपूर्णमासवत् कार्याणि "इमौ दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासाभ्यां पाकयज्ञाः" इति सूत्रकारवचनात् [कौ० १. ६] । अत्र पाकयज्ञशब्देन सर्वम् आथर्वणं कर्मोच्यते । तच्च द्विविधम् । आज्यतन्त्रं पाकतन्त्रं चेति । यत्र प्रधानं हविः आज्यं तद् आज्यतन्त्रम् । यत्र चरुपुरोडाशादिकम् तत् पाकतन्त्रम् ॥ आज्यतन्त्रे अयम् अनुष्ठानक्रमः । प्रथमम् "अंव्यसश्च"[1] [१९.६५] इति कर्तुर्जपः बर्हिर्लवनम् वेदिः उत्तरवेदिः अग्निप्रणयनम् अग्निप्रतिष्ठापनम् व्रतग्रहणम्[2] पवित्रकरणम् पवित्रेणेध्मप्रोक्षणम् इध्मोपसमाधानम् बर्हिःप्रोक्षणम् ब्रह्मासनम् ब्रह्मस्थापनम् स्तरणम् स्तीर्णप्रोक्षणम्[3] आत्मासनम् उदपात्रस्थापनम् आज्यसंस्कारः स्रुवग्रहणम् ग्रहग्रहणम् पुरस्ताद्धोमाः आज्यभागौ । "सविता प्रसवानाम्[4] [५.२४] इति कर्मणि अभितोऽभ्यातानैराज्यं जुहुयात्" इति [कौ० १४.१] सूत्रकारवचनात् अभ्यातानानि । एतदन्तं पूर्वतन्त्रम् ॥ ततो यथोपदेशं प्रधानहोमः । तत उत्तरतन्त्रम् । अभ्यातानानि पार्वणहोमः समृद्धिहोमाः संनतिहोमाः[5] स्विष्टकृद्धोमः सर्वप्रायश्चित्तीयहोमः स्कन्नहोमः "पुनर्मैत्विन्द्रियम्" [७.६९] इति होमः स्कन्नास्मृतिहोमौ संस्थितिहोमाः चतुर्गृहीतहोमः बर्हिर्होमः संस्रावहोम विष्णुक्रमाः व्रतविसर्जनम् दक्षिणादानम् ब्रह्मोत्थापनम् इति ॥ पाकतन्त्रे तु अभ्यातानाभाव एव विशेषः । अन्यत् सर्वं समानम् । तथा च गोपथब्राह्मणम्

आज्यभागान्तं प्राक्तन्त्रम् ऊर्ध्वं स्विष्टकृता सह ।
हवींषि यज्ञ[6] आवापो यथा तन्त्रस्य तन्तवः । इति ॥

अद्भुतकर्मणाम् आज्यतन्त्रत्वेपि पाकतन्त्रवद् अभ्यातानाभावः । यद् आह केशवः । "पाकतन्त्रेष्वभ्यातानानि न भवन्ति अद्भुतेषु न भवन्ति अन्यत्र सर्वत्र भवन्ति" इति [के० १४.१] ॥

---

1 S'Kd अव्यवसश्च. We with *Kaus'ika* (XIV. 3). 2 S'Kd वनग्रहणम्. 3 S'Kd स्तीर्ण प्रो° 4 S'Kd प्रसवितानाम् 5 S'Kd संनिति°. We with the *Kes'avî* and *Dárila*. 6 Kd यज्ञामावापा. We with S'.

शाखायाः शौनकीयायाः पूर्वोक्तेष्वेव कर्मसु ।
विनियोगाभिधानेन संहितार्थः प्रकाश्यते ॥

मकाण्डे षड् अनुवाकाः । प्रथमेनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र ये त्रि-
त् प्रथमं सूक्तम् । अस्य मेधाजननकर्मसु विनियोगः । यद् आह
। "पूर्वस्य मेधाजननानि" इति [कौ॰ २. १.] । अत्र पूर्वशब्देन
इति सूक्तम् उच्यते । "पूर्वं त्रिषप्तीयम्" इति [कौ॰ १. ७.] प-
त् ॥ तानि च मेधाजननकर्माणि । उदुम्बरपलाशकर्कन्धूसमिदा-
व्रीहियवतिलानाम् आवपनम् क्षीरौदनपुरोडाशरसानां[1] भक्षणम्
याय भैक्षदानम् सुप्तस्योपाध्यायस्य कर्णानुमन्त्रणम् उपाध्यायो-
ग्ले जपः आज्यमिश्रधानाहोमः[2] तिलमिश्रधाना हुत्वा तच्छेषभक्ष-
ध्यायाय दण्डाजिनधानाः प्रदातुं धानानुमन्त्रणम् तद्वदेव धाना-
कसारिभारद्वाजानां पक्षिणां जिह्वाबन्धनम् तत्प्राशनं च । एतानि
अनेन सूक्तेन मेधाकामस्य कार्याणि ॥ तथा च कौशिकं सूत्रम् ।
ारिकृशानां जिह्वा बध्नात्याशयत्यौदुम्बरपलाशकर्कन्धूनाम् आदधा-
पति भक्षयत्युपाध्यायाय भैक्षं प्रयच्छति सुप्तस्य कर्णम् अनुमन्त्रयत[3] उ-
दन् जपति धानाः सर्पिर्मिश्राः सर्वहुतास्तिलमिश्रा हुत्वा प्राश्नाति पुर-
ग्नेः कल्माषं दण्डं निहत्य पश्चादग्नेः कृष्णाजिने धाना अनुमन्त्रयते सू-
रं गत्वा प्रयच्छति सक्तूञ्जुहोति दण्डधानाजिनं ददाति" इति [कौ॰
] ॥ अस्य अयम् अर्थः । "आश्यबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि संपातवन्ति"
[कौ॰ १. ७.] परिभाषणात् शुकादिजिह्वानां संपाताभिहुतानामेव बन्धनं
नं च । "संपातेन होमम्[4] आक्षिपते" इत्यभ्यातानान्ते अनेन सूक्तेन आज्यं
। संपातानयनम्[5] "सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि" इति [कौ॰ १. ७.] परिभाष-

S′ Kd क्षीरोदन°. 2 S′ धानहोमः. We with Kd 3 S′ Kd ... अनु° We with
sika. 4 Kd होमआक्षिपत इत्य°. We with S′. 5 S′ Kd संपातानानयनं.

णाद् अनेनैव सूक्तेन अभिमन्त्रणं च ॥ कर्कन्धूर्बृहद्बदरी । “ समि
धाति ” इति [कौ॰ १. ७.] परिभाषणात् उदुम्बरादीनां समिध इति
नीयम् । हस्तहोमत्वात् तन्त्रविकल्पः । “ न दर्विहोमे न हस्तहोमे न पू
तन्त्रं क्रियेतेत्येके ” [कौ॰ १४. २.] इति सूत्रात् । “ आवपति व्रीहि
लान् ” इति [कौ॰ १. ७.] परिभाषणात् आवपतिचोदनायां व्रीहि
प्रत्येतव्याः । “ सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ” इति वचनात् अत्र सर्वे पदा
मन्त्र्य कर्तव्याः । “ भक्षयति क्षीरौदनपुरोडाशरसान् ” इति [कौ
वचनाद् भक्षयतिचोदनायां द्रव्यानादेशे क्षीरौदनपुरोडाशरसा
अत्र रसशब्देन दधिघृतमधूदकानि उच्यन्ते । यद् असूत्रयत् । “ द
धूदकमिति रसाः ” इति [कौ॰ १. ८.] । क्षीरौदनादीनां भक्ष्यत्वात्
ताभिमन्त्रणानि पूर्ववत् कर्तव्यानि । “ आश्यबन्ध्यास्रेवनयानभक्ष्या
तवन्ति सर्वाण्यभिमन्त्र्याणि ” इति वचनस्य दर्शितत्वात् । भैक्षं पक्व
वा अभिमन्त्र्य दद्यात् । अनुमन्त्रणं नाम शेषिणो मन्त्रार्थत्वेन अनु
रःसरं मन्त्रजपः । अभिमन्त्रणस्य तु ईक्षणं विशेषः । उक्तं हि ।

मन्त्रम् उच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्मरेत् ।
शेषिणं तन्मना भूत्वा स्याद् एतद् अनुमन्त्रणम् ।
एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं चेक्षणाधिकम् ॥ इति ।

धानानां सर्वहोमस्य हुतशेषप्राशनस्य च कर्मैक्ये विरोधात् प्रयोग
अन्यत् निगदसिद्धम् ॥

एतानि कर्माणि अन्योन्यनैरपेक्ष्येण मेधाजननफलसाधनत्वेन चोदि
विकल्पेन अनुष्ठेयानि । कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम् इति न्यायात्
वा अनुष्ठेयानि । एवम् उत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

उपनयनदिवसेपि मेधाकामस्य ब्रह्मचारिणः अनेन सूक्तेन आज्य
कार्यः । तथा च उपनयनप्रकरणे सूत्रितम् । “ मेधाजननं आयुष्यैर्जुहुया
इति [कौ॰ ७. ८.] । अत्र द्रव्यस्य अनादेशेपि आज्यं होमद्रव्यम् । “ अ
जुहोति ” इति [कौ॰ १. ७.] जुहोतिचोदनायाम् आज्यस्य द्रव्यत्वपरिभ

[1] S' Kd °ष्ट्रावन°. We with *Kaus'ika.*

त्। तथैव ब्रह्मचारिसंपत्कर्मसु अस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितं हि।
"पूर्वस्य ब्रह्मचारिसांपदानि" इति [कौ० २. २.]। तानि च कर्माणि। उ-
बरपलाशकर्कन्धूसमिधां ब्रह्मचारिगृहोपस्तरणतृणानां च आधानम्। अ-
यपिपीलिकाछिद्रे मेदोमधुश्यामाकेषीकतूलाज्यानि पञ्च द्रव्याणि पृथक्
ा आज्यस्थाल्यां पिपीलिकोद्वापान् ओप्य गृहम् आगत्य अभ्यातानान्ते
स्थाल्या सकृत् जुहुयात्। अनेन सूक्तेन अन्नम् अभिमन्त्र्य ब्र-
जयित्वा धानास्तिलमिश्राः प्रयच्छति। एतैः कर्मभिरनुष्ठितैरा-
संपत्तिर्भवति। तथा च कौशिकः। "औदुम्बर्यादयो ब्रह्मचार्या-
रणान्यादधाति" इत्यादि [कौ० २. २.]॥

नसंपत्कामस्य तत्साधनेष्वेतेषु उदुम्बरपलाशकर्कन्धूतक्षणाधानस-
णाधानाभिमन्त्रितान्नासवप्रदानेषु कर्मसु अस्य सूक्तस्य विनियो-
व सूत्रम्। "ग्रामसांपदानि विकारस्थूणामूलावतक्षणानि सभा-
रणानि ग्रामीणेभ्योन्नं सुरां सुरापेभ्यः" इति [कौ० २. २.]॥
सूक्तविशेषो न श्रूयते तथापि "ग्रहणम् आ ग्रहणात्" इति
] परिभाषणात् "पूर्वस्य" इत्येतदेव त्रिषप्तीयं संबध्यते॥

ंपत्कर्मस्वपि अस्य सूक्तस्य विनियोगः। तथा हि। उदुम्बरप-
-मिदाधानम् व्रीहियवतिलानाम् आवपनम् क्षीरौदनपुरोडाशर-
च इत्येतानि मेधाजननोक्तानि अहनि कालत्रये अग्निमज्वा-
नं च सव्यात् पाणिमध्याद् रुधिरस्य दधिघृतमधूदकमिश्रितस्य
त्रितस्य प्राशनम् पृश्निमन्थप्राशनं च इत्येतानि कर्माणि अनेनैव
पाकामः कुर्यात्। आह च कौशिकः। "औदुम्बर्योदीनि भक्ष-
[सर्वसांपदानि त्रिर्ज्योतिष्कुरुते[3] उपतिष्ठते सव्यात् पाणिहृदयाल्लो-
श्रमश्नाति पृश्निमन्थो जिह्वाया उत्साद्यमक्ष्योः परिस्तरणमस्तृ-
दूर्श उपनह्य तिस्रो रात्रीः पल्पूलने वासयति चूर्णानि करोति
न्थ ओप्य दधिमधुमिश्रमश्नाति" इति कौ० २. २.]॥

मीति. We with *Kaus'ika*. 2 S'Kd औदुंबर्यादिभक्ष°. 3 *Kaus'ika*:
Both the MSS. of *Kaus'ika* read वाचयति for वासयति. But *Dārila*
uote and explain वासयति.

[तथा वर्चस्यकर्मणि अनेन सूक्तेन वर्चस्कामः औदुम्बर्यादीनि त्रीणि
यात्। तथा च] वर्चस्कामायाः कुमार्या दक्षिणोरोरभिमन्त्रणम् क्षीतवपाहो
मः अग्न्युपस्थानम् इत्येतानि कर्माणि अनेन सूक्तेन तेजस्कामोनुतिष्ठेत्। "
र्वस्य ममाग्ने वर्च इति वर्चस्यानि" इत्यादि [कौ॰२.३.] सूत्रम्॥

तथा शत्रुहस्तित्रासनकर्माण्यपि अनेनैव संग्रामजयकामो राजा का
तानि च। संपातोपेतरथचक्रस्य शत्रुहस्त्यभिमुखं प्रवर्तनम् "
संपातवन्ति" इति [कौ॰१.७.] परिभाषणात् संपाताभिहुत
स्त्यश्वादियानानां शत्रुगजाभिमुखप्रेरणम् पटहभेर्यादिवादित्राणा
ताडनम् दृतौ शर्कराः प्रक्षिप्य अभिमन्त्र्य तद्युक्तपुरुषप्रस्थापनम्
पुटयन्त्रेण शर्कराप्रक्षेपः अभिमन्त्रितवालुकाप्रक्षेपणं च इत्येतानि
म। "पूर्वस्य हस्तित्रासनानि रथचक्रेण संपातवता प्रतिप्रवर्तयति
[कौ॰२.५.]॥

तथा पञ्च निर्ऋतिकर्माणि शान्तिकपौष्टिकेषु सर्वत्र अङ्गत्वेन व
स्वातन्त्र्येण वा कर्तव्यत्वेन सूत्रकारेणोक्तानि। तत्र आद्ययोः कर्म
ताभिमन्त्रितभक्तप्राशने आज्यहोमे च एतत् सूक्तं विनियुक्तम्
त्रम्। "पूर्वस्य पूर्वस्यां पौर्णमास्याम् अस्तमित उदकान्ते कृष्ण
निर्ऋतिकर्माणि प्रयुङ्क्ते" इत्यादि [कौ॰३.१.]॥

तथा पौष्टिकविशेषे चित्राकर्मणि संपातितसारूपवत्सौदनप्राश
समिदाधानरूपे अस्य सूक्तस्य विनियोगः। सूत्रितं हि। "पूर्व
कुलायभृतं हरितबर्हिषम् अश्नाति" इत्यादि [कौ॰३.१.]। त
नादेशे स्थालीपाकः पुष्टिकर्मसु सारूपवत्सः" इति [कौ॰१.७
षितत्वात् सरूपवत्साया गोर्दुग्धे शृतः स्थालीपाकः। ओदन इति

तेजोव्रते च एतत् सूक्तं विनियुक्तम्। "नाव्ययोः सांवेशे" इ
३.१.] सूत्रम्॥

तथा "पुष्टिकर्मणाम् उपधानोपस्थानम्" इति [कौ॰३.

1 S'Kd यानि for यान॰. 2 S'Kd सांवेश इ॰. We with *Kaus'ika* an
mentators *Dârila* and *Kes'ava*, who both explain the word to mean

न्त्राणाम् उपधानोपस्थानयोर्विनियोगविधानेन तन्मध्यपातिनोस्य सूक्त-
ापि विनियोगः । उपधानं नाम आज्यादित्रयोदशद्रव्यहोमः । “ उपद-
देशे आज्यं समित् पुरोडाशः पयः ओदनं पायसं पशुः व्रीहियवति-
रम्भः शष्कुल्यः एतानि त्रयोदश हवींषि जानीयाद् ” इति पै-
ाषणात् ॥

व्याधयः । आहारनिमित्ता अन्यजन्मपापनिमित्ताश्चेति । तत्र आ-
ानां वैद्यशास्त्रोक्तचिकित्सया उपशमनम् । पापनिमित्तानां तु आ-
मबन्धनपायनादिभिर्भैषज्यकर्मभिरुपशमनम् । “ओषधिवनस्पतीनाम्
ान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः” इति [कौ° ४. ८.] सूत्र-
ण “स नो मुञ्चत्वंहसः” [४. २३. १.] इति पापनिवृत्तिप्रतिपादनपरा-
मन्त्राणां सर्वत्र भैषज्यकर्मणि विनियुक्तत्वात् । तत्र सर्वव्याधिषु अनेन
ान आज्यं हुत्वा उदपात्रं संपात्य अनेनैव व्याधितशरीरं संमार्जयेत् । तथाह
कः । “अथ भैषज्यानि” इति प्रक्रम्य “पूर्वस्योदपात्रेण संपातवतान्ते
ैमार्ष्टि” इति [कौ° ४. १.] । भैषज्योक्तसूक्तैस्तत्रतत्र व्याधौ उपधानो-
नान्यपि कुर्याद् इति रुद्रभाष्यकारः । उपधानस्वरूपम् उक्तम् ॥

था अनेनैव सूक्तेन पुत्रकामायाः स्त्रिया मृतापत्यायाश्च संपातितोदकाव-
् पुरोडाशभक्षणम् कन्दुकक्रीडनम् अलंकारधारणं वा कारयेत् । “ पूर्व-
त्रकामावतोकयोः” इत्यादि [कौ° ४. ८.] सूत्रम् ॥[1]

था उपाकर्मणि माणवकवाचने विनियुक्तम्[2] । “त्रिषप्तीयं[3] पच्छो वाचये-
इति [कौ° १४. ३.] हि सूत्रितम् ॥

था राज्ञः पुष्पाभिषेके ये त्रिषप्ता इत्यृचा शाखादिभूतया पयोहोमः कार्यः ।
च परिशिष्टे पुष्पाभिषेकं प्रक्रम्य उच्यते ।

सप्तरात्रं घृताशी वा[4] ततो होमं प्रयोजयेत् ।
गव्येन पयसा कुर्यात् सौवर्णेन स्रुवेण तु ॥
वेदानाम् आदिमैर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिपूर्वकैः इति [प° ५. ३.] ॥

---

1 S′Kd °वतोकयोरि°. 2 S′Kd विनयुक्तं. 3 The MSS. of *Kaus′ika* read त्रिषप्तीं
4 S′Kd om. वा. We with the *Paris′ishta*.

तद् एवम् आथर्वणमन्त्राणां सिद्धमन्त्रत्वेन अपरिमितवीर्यत्वप्रदर्श॰ आदिमसूक्तस्य विस्तरतः सर्वेषु कर्मसु उपलक्षणत्वेन सूत्रकृता विनियो॰ धायि । ततः सर्वेषां मन्त्राणाम् अभिलषितसर्वफलसाधनार्थं प्रयोक्तव्य॰ मन्त्राणाम् अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वस्य "तदर्थशास्त्रात्" [जै॰ १.२ ॰धिकरणेन स्थापितत्वात् तत्तल्लिङ्गानुसारेण विनियोगो वक्तव्यः । ॰ग्निना सिञ्चेदितिवत् असमर्थविधानं प्रसज्येत । नायं दोषः । ऐ॰ ॰त्यम् उपतिष्ठते इतिवद् बलीयस्या श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा गुणकल्पन॰ ॰नियोगसंभवात् । तत्र हि ऐन्द्रमन्त्रे इन्द्रशब्दस्य गौणीं वृत्तिम् आश्रित्य ॰पत्योपस्थाने विनियोगः कृतः । एवम् अत्रापि गोपथब्राह्मणश्रुत्या ऊर्ध्व॰ निखिलकर्मसु विनियोगः कृत इति तत्तत्कर्मानुसारेण मन्त्रलिङ्गानां गौ॰ ॰दिवृत्त्याश्रयेण विनियोज्यार्थपरता बोद्धव्या ॥

तत्र प्रथमा ॥

ॐ ये त्रि॒ष॒प्ताः प॑रि॒यन्ति॒ विश्वा॑ रू॒पाणि॒ बिभ्र॑तः ।
वा॒चस्पति॒र्बला॒ तेषां॑ त॒न्वो॑ अ॒द्य द॑धातु मे ॥ १ ॥
ये । त्रि॒ऽस॒प्ताः । प॒रि॒ऽयन्ति॑ । विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । बिभ्र॑तः ।
वा॒चः । पतिः॑ । बला॑ । तेषा॑म् । त॒न्वः॑ । अ॒द्य । द॒धा॒तु॒ । मे॒ ॥

यच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थवाची । "सर्वनाम प्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविधातृ" इति न्यायात् । ये लोकवेदप्रसिद्धाः त्रिसप्ताः । त्रयो वा सप्त वा ॰ता: वेद [1]संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये इति अन्यपदार्थे बहु॰ ॰हिः । [illegible]र्थश्च अत्र वार्थः । स च विकल्पः संशयो वा संभवति । अत्र तु ॰ल्प एव विवक्षितः । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् इति डच् समासान्तः । तस्य ॰तिशिष्टत्वात् सति शिष्टस्वरो बलीयान् इति न्यायेन बहुव्रीहिस्वरं बाधित्वा इति अन्तोदात्तत्वम् [2] । तद् अयम् अर्थः । पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः ॰षाम् अधिष्ठातारः अग्निवाय्वादित्याः । सत्त्वरजस्तमोगुणाः । ब्रह्मविष्णुम॰ ॰राः इत्येवमाद्यास्त्रिसंख्याक्रान्ताः सन्ति ते सर्वे अत्र त्रिशब्देन विवक्षि॰

1 S' Kd तल्लिंगानु॰. 2 S' Kd ॰स्त्रित्वसंख्या॰.

।सप्त ग्रहाः। सप्त मरुद्गणाः। सप्त लोकाः। सप्त च्छन्दांसि
...ख्याक्रान्ताः सन्ति ते सर्वे अत्र सप्तशब्देन अभिमताः। त्रि-
क्रान्ताः सप्तसंख्याक्रान्ता वा इति यावत्॥ यद्वा। त्रिः सप्त त्रिस-
। पूर्ववद् बहुव्रीहिः। अत्र सुजर्थः अन्यपदार्थः। स च क्रियाभ्यावृ-
त्मकः। त्रिरावृत्तसप्तसंख्यायुक्ता इत्यर्थः। अत्र समासेनैव
र्थस्य अभिहितत्वात् संख्यावाचिनस्त्रिशब्दस्यैव समासः न तु सुजन्तस्य इति
: श्रवणाभावः। तद् उक्तं वार्तिककृता सुजभावोभिहितार्थत्वात् समासे इ-
। ते चैवं द्रष्टव्याः प्रसिद्धसूर्याधिष्ठितप्राचीदिग्व्यतिरिक्ता आरो-
देभिः सप्तभिः सूर्यैरधिष्ठिताः सप्त दिशः। ते च आरोगादयस्तैत्तिरीये-
यन्ते। "आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः। स्वर्णरो ज्योतिषीमान् विभा-
' [तै॰आ॰१.७.१.] इति। होतृप्रभृतयो वषट्कर्तारः सप्त ऋत्विजः।
श्च वरुणश्च। धाता चार्यमा च। अंशश्च भगश्च। इन्द्रश्च विवस्वांश्चे-
' [तै॰आ॰१.१३.३.] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा विवस्वद्व्यतिरिक्ताः सप्त-
त्या इति। तथा च मन्त्रवर्णः। "सप्त दिशो नानासूर्याः सप्त होतार
जः। देवा आदित्या ये सप्त" [ऋ॰९.११४.३.] इति। यद्वा। सप्त
वः सप्त लोकाः सप्त दिशः इत्येवं त्रिसप्ताः। श्रूयते हि। "यः सप्त सि-
अदधात् पृथिव्याम्। यः सप्त लोकान् अकृणोद् दिशश्च" [तै॰ब्रा॰२.
.८.] इति। सप्त ग्रहाः सप्त ऋषयः सप्त मरुद्गणा इति वा त्रिसप्ताः॥
वा त्रिगुणिता सप्तसंख्या येष्विति बहुव्रीहिः। एकविंशतिसंख्याका इ-
। ते च "द्वादश मासाः पंचर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविं-
[तै॰सं॰७.३.१०.५.] इति प्रसिद्धाः परिगृह्यन्ते। यद्वा शरीरार-
णि पञ्च महाभूतानि पञ्च प्राणाः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मे-
ाणि अन्तःकरणं चेति। एवम् एकविंशतिसंख्याकाः प्रत्येतव्याः। एव-
क्तलक्षणास्त्रिसप्तसंख्या ये देवाः परियन्ति। प्रतिदिनं प्रतिवत्सरं प्रतिक-
प्रतिशरीरं यथोचितं पर्यावर्तन्ते। परिपूर्वात् इण् गतौ इत्यस्माल्लु-
अदादित्वात् शपो लुक्। इणो यण् इति यणादेशः। यद्वृत्तान्नित्यम् इति निघा-

S′Kd °भागे°. 2 S′Kd insert दि before °धि°. 3 S′Kd अरोगा°. 4 S′Kd स्वर्ण वर्णरो.

तत्प्रतिषेधः। उदात्तवता तिङा गतेः समासवचनम् इति परिशिष्ट
मासः। तिङि चोदात्तवति इति गतेरनुदात्तत्वम् ॥। किं
विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिनियताकारान् जगदनुग्रहार्थं बिभ्रतः ध
न्तः। यद्वा रूप्यन्त इति रूपाणि चेतनाचेतनात्मकानि वस्तूनि बिभ्रतः
भिमतफलप्रदानेन पोषयन्तः। ॥ विश्वेति। शेश्छन्दसि बहुलम् इति
लोपे प्रत्ययलक्षणेन नुमि उपधादीर्घत्वे न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलो
विश्वशब्दः अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् [उ॰ १. १४९.] इति क्वन्
यान्तत्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यम् इत्याद्युदात्तः। बिभ्रत इति। डुभृञ् धारणपोषण
इत्यस्माल्लटः शत्रादेशः। शपः श्लुः। भृञामित् इत्यभ्यासस्य इत्वम्। उगित
सर्वनामस्थानेऽधातोः इति प्राप्तस्य नुमो नाभ्यस्ताच्छतुः इति प्रतिषेधः
त्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वे प्राप्ते अभ्यस्तानामादिः इति अभ्यस्तस्य आद्युदात्त
म् ॥। वाचस्पतिः वाचः वेदात्मिकायाः पतिः पालकः स्वामी। नित्य
त्वेन नित्यानामपि वेदानां प्रथमतस्तन्मुखाद् अभिव्यक्तेस्तस्य स्वामित्व
शः। पदद्वयमपि परस्परसापेक्षतया एकार्थतावृत्तित्वाभिरूढत्वाच्च ब्रह्मण
ज्ञा। ॥ सावेकाच इति वाच उत्तरस्या विभक्तेरुदात्तत्वम्। षष्ठ्याः पतिपु
विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥। तेषां प्रागुदीरितानां त्रिसप्तानां देवानां बला
नि। ॥ पूर्ववत् शेश्छन्दसि बहुलम् इति शेर्लोपः ॥। तत्तदसाधारण
मर्थ्यानि श्रुतधारणादीनि मे मम मेधादिफलार्थिनः। ॥ तेमयावेकवच
इति अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य मेआदेशः। अनुदात्तं सर्वमपादादौ इ
धिकारात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥। तन्वः तन्वाः शरीरस्य। ॥ अनि
आगमशासनम् इति आडभावः ॥। अद्य इदानीं मेधाजननादिकर्म
दधातु विदधातु करोतु। ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः। अस्माल्लोटि जु
त्यादित्वात् शपः श्लुः। श्लौ इति द्विर्वचनम्। तिपः पित्त्वेन सार्वधातुकमपित्
ङित्त्वस्याभावात् श्नाभ्यस्तयोरातः इति आल्लोपस्याभावः। तिङ्ङतिङः इति नि
तः ॥। अत्र बलाधानरूपाभिमतफलप्रदातृत्वं वाचस्पतिकर्तृकम् अ
म्यते। तद् अयुक्तम् देवताया विग्रहाद्यभावेन फलदातृत्वायोगात्। लोके
विग्रहादिमत एव सेवितराजादेः फलप्रदातृत्वं दृश्यते। नायं दोषः। देवता

ाद्यभावेन फलदातृत्वासंभवेपि तदुद्देशेन क्रियमाणयागहोमादिजनिता-
॥ फलप्रदातृत्वाङ्गीकारात् । तथा च नवमे देवताधिकरणे निर्णीतम् ।
ता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्" [जै° ९. १. ६.] इत्यत्र ।
हि । "यदाग्नेयोष्टाकपालः" [तै° सं° २. ६. ३. ३.] इत्यत्र देवता प्र-
ते । अपूर्वमपि । तत्र प्राकरणिकानाम् अवघातप्रोक्षणादीनां संनिपत्योप-
काणां प्रयाजादीनाम् आरादुपकारकाणां च अङ्गानां किम् अग्न्यादिदे-
प्रयोजिका उत अपूर्वम् इति विशये देवतैव प्रयोजिकेति तावत् प्राप्तम् ।
। यागेन तोषिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति हि तस्याः फलप्र-
[। मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहः हविःस्वीकारः
जनम् तृप्तिः प्रसादश्च इत्येतत् चेतनस्योचितं पञ्चकम् । "सहस्राक्षो गो-
वज्रबाहुः" [तै° सं° २. ३. १४. ४.] इति विग्रहः । "अग्निरिदं हविर-
" [तै° ब्रा° ३. ५. १०. २.] इति हविःस्वीकारः । "अद्धीदिन्द्र प्रस्थिते-
ींषि" [ऋ° १०. ११६. ८.] इति हविर्भोजनम् । "तृप्त एवैनमिन्द्रः
पशुभिस्तर्पयति" [तै° सं° २. ५. ४. ३.] इति तृप्तिप्रसादौ । ततः से-
ाजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् सैव धर्माणां प्रयोजि-
तथा सति विकृतिषु सौर्यादिषु प्राकृतानाम् अग्न्यादीनाम् अभावात्
ा धर्मा एव तावत् नातिदिश्यन्ते कुतस्तत्र ऊहस्य प्राप्तिरिति प्राप्ते अ-
ायते । किं देवतायाः फलप्रदातृत्वेन प्राधान्यं शब्दाद् आपाद्यते वस्तुसा-
द् वा । नाद्यः । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र यजेतेति शब्देन विधेयस्य
य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हे । तत्र यथा द्रव्य-
धेयं प्रति गुणत्वम् तथा देवताया अपि । यदा यागस्य कालान्तरभावि
ति व्यवहितत्वम् तदा तत्साधनभूता देवता ततोपि व्यवहिता । का तर्हि
गतिः । अपूर्वम् इति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीय-
ात् शाब्दम् इति तस्य फलप्रदत्वम् उचितम् ॥ नापि वस्तुसामर्थ्याद्
फलप्रदत्वम् । विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थे तात्प-
ात् । अन्यथा "वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा" [तै° सं° ७. ३.

Kd प्रयोजयेदतिथिवाद्भो°.

२०.] इत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तत्वं [च] कल्प्येत । तच्च प्रम रुद्धम । अतो न राजादिवत् फलप्रदत्वम । किं च । विग्रहादिमद्देवत न विना कर्मणा फलम् अभ्युपगच्छति । ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन उभ दिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वम अस्तु । किं च मातापितृगुर्वादिशुश्रूष विनापि देवतां फलप्रदत्वम् उभयवादिसिद्धम । तस्मात् फलप्रदम् अपू धर्माणां प्रयोजकम् ॥ तथा सति सौर्यादिषु अग्न्यादिदेवताभावेपि अपूर्व क्तधर्माणाम् अतिदेशाद् अस्ति तत्र ऊहस्यावकाशः । तद् उक्तम् । .... एवं प्रकृतेपि एतत्सूक्तानुष्ठेयाज्यसमिद्धोमादिजनितापूर्वस्यैव अभिमतफ धनत्वम् । एवं सति ये त्रिषप्ता इत्यस्य करणमन्त्रत्वात् मन्त्राणां च उ यार्थप्रकाशकत्वात् फलप्रार्थनाव्यपदेशेन कर्मोपेक्षितदेवता प्रकाश्यते इति विरोधः ॥ अयं च जैमिनिपक्षोनुक्रान्तः । बादरायणस्तु

विरोधे गुणवादः स्याद् अनुवादोवधारिते ।
भूतार्थवादस्तद्धानाद् अर्थवादस्त्रिधा मतः ॥

इति प्रमाणान्तराविरुद्धानां मन्त्रार्थवादादीनां स्वार्थेपि तात्पर्याङ्गीकारे वानां विग्रहादिपञ्चकम् अभ्युपगम्य यागहोमादिक्रियातोषितानां तेषां नामेव अभिमतफलप्रदानकर्तृत्वम अङ्गीचकार । तथा च वैयासिकं स "फलमत उपपत्तेः" [ब्रा॰ ३. २. ३८.] इति । श्रुतिरपि आराधित वस्यैव फलप्रदातृत्वं दर्शयति । "स्त्रीपुंसोर्वा य इह स्यातुम् अपेक्ष्यते [सर्वैश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियेत देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं व्या इति [नृ॰ पू॰ १.] । "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यम् एभ्यो ले उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यम् अधो निनीषते" उ॰ ३. ८.] इत्यादि ॥

अस्य सूक्तस्य मेधाजनने विनियोगाभिधानात् तस्य च अधीतवेद दिधारणसामर्थ्याधानरूपत्वात् वेदानाम् अधिपतिर्ब्रह्मैव तत् कर्तुं शक्त ब्रह्मप्रार्थनम् अत्र कृतम । अनेनैवाभिप्रायेण श्रुतिरपि तद्वाचकशब्दान रिहृत्य वाचस्पतिशब्देन ब्रह्माणं निरदिक्षत् ॥

अत्र विहितानि मेधाजननादीनि कर्माणि फलार्थी स्वयमेव यदि

तदा मे इति अस्मच्छब्दस्य मुख्य एवार्थः संभवति। [यदा तु] फलभाजमानस्य अशक्तया अनधिकाराद्वा उक्तानि कर्माणि अन्येन कार्यन्ते कम् अयं मन्त्रः प्रत्यगाशीस्त्वलिङ्गात् "आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि" सं० १. ५. ५. ४.] इतिवत् फलभाजा यजमानेन पठितव्यः उत "मवर्चः" [ऋ० १०. १२८. १.] इतिवत् क्रियाकर्त्रा आचार्येण। द्वितीये मन्त्रोच्चारणकर्तुरेव अस्मच्छब्दाभिधेयत्वात् तस्यैव फलसंबन्धप्रतीतेः कथं ानस्य फलभाक्त्वम् इति चिन्तायाम् उच्यते। "आयुर्दा अग्ने" इत्यादेः तया विधानाभावात् लिङ्गाद् यजमानपठ्यता[2] निर्णीता "मन्त्राश्चाकर्म[3]ास्तद्वत्" [जै० ३. ८. १५.] इत्यस्मिन्नधिकरणे। अस्य तु गोपथब्राह्मणे जननादिकर्मसु विनियोगाभिधानात् श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा "ममाग्ने " इतिवत् अस्यापि मन्त्रस्य क्रियाकर्त्रा आचार्येणैव प्रयोक्तव्यता। तथा क्रियाकर्तुराचार्यस्य दक्षिणया क्रीतत्वात् तदतिरिक्तफलसंबन्धानुपपत्तेः फक्त्वं यजमानस्यैव। "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" [जै० ३. ७. १८.] इत्युक्त। तथा च मे इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। मम यो यजमानस्तस्येत्यर्थः। च जैमिनीयं सूत्रम्। "०करणेष्वर्थवत्त्वात्" [जै० ३. ८. २५.] इति। संग्रहश्लोकः।

ममाग्न इति कस्यात्र फलं लिङ्गेन कर्तृगम्।
श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम्। इति॥

द्वितीया॥

पुनरेहि वाचस्पते देवेन मनसा सह।
वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम्॥ २॥

पुनः। आ। इहि। वाचः। पते। देवेन। मनसा। सह।
वसोः। पते। नि। रमय। मयि। एव। अस्तु। मयि। श्रुतम्॥ २॥

वाचस्पते वाचः वेदरूपायाः पालयितर्देव। [redacted] सुबामन्त्रिते पराङ्गरे इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य आमन्त्रितस्य च

S' Kd प्रत्यगाशीष्वलिंगात्. The emendation is conjectural. 2 S' Kd °पाठ्यता. d मंत्राश्चकर्म°.

इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । ईदृश हे ब्रह्मन् देवेन द्योतनात्मके
नसा अन्तःकरणेन । अनुग्रहबुद्ध्येत्यर्थः । सकलेन्द्रियानुग्राहकत्वात् स
णपरिणामरूपत्वेन स्वच्छत्वाच्च मनसो द्योतनात्मकत्वम् । तादृशेन
सह संगतः सन् पुनरेहि । क्रियाभ्यावृत्त्युपलक्षणार्थोयं पुनःशब्दः । अभि
फलप्रदानार्थं पुनःपुनर्मत्समीपम् आगच्छेत्यर्थः । ॥ स्वरादिगणे पु
द्युदात्तः इति पाठात् पुनःशब्द आद्युदात्तः ॥ ॥ अत्र वाचस्पतेरागमनं
लप्रदानार्थम् । तच्च फलप्रदानं किं वाचस्पतेरेव उत मनसोपीति विचिकि
याम् सहभावश्रवणात् मनसोपीति प्राप्तम् । तच्च अयुक्तम् । "सहैव दश
पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी" इतिवत् सहशब्दश्रवणेपि अप्राधान्याद् मनसः
यानन्वयित्वात् । अप्राधान्यं च "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति तृतीयाविधानात् ।
शेषलक्षणे "त्वष्टारं तूपलक्षयेत् पानात्" [जै. ३. २. ३४.] इत्यधिकरणेपि
मेव निर्णीतम् । तथा हि "अग्ना३इ पत्नीवा३ः सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं
स्वाहा" [तै० सं० १. ४. २७.] इति पात्नीवतग्रहहोममन्त्रे त्वष्टुः पत्नीवदग्नि
भावश्रवणेन पानक्रियान्वयाद् देवतात्वात् तद्ग्रहशेषभक्षणमन्त्रेपि उपलक्षणं
त्वम् आशङ्क्य राद्धान्तितम् त्वष्टुः अप्रधानविभक्त्यभिहितत्वेन सहभावमा
तेः पानक्रियान्वयित्वाभावाद् अदेवतात्वाद् भक्षणमन्त्रे नोपलक्षणीयत्वमि
अपि च हे वसोष्पते वासकस्य ग्रामपश्वादिरूपस्य धनस्य स्वामिन् ।
न्तर्भावितण्यर्थाद् वस निवासे इत्यस्मात् शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिब
मनिभ्यश्च [उ० पा० १. १०.] इति उप्रत्ययः । अनित्यम् आगमशासनम् इ
मभावे घेर्ङिति इति गुणे ङसिङसोश्च इति पूर्वरूपता । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति
र्जनीयस्य सत्वम् । पूर्ववत् पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य षाष्ठिकम्
द्युदात्तत्वम् ॥ । यद्वा वसोः वासकस्य प्राणस्य पते स्वामिन् प्रजाप
रमय अभिमतग्रामादिलक्षणफलप्रदानेन नितराम् अस्मान् क्रीडय । य
वसुपतिः अतस्तव ग्रामादिविविधफलप्रदानशक्तिरस्ति । तस्माद् अस्म
क्षितानां विविधफलानां साकल्येन प्रदानात् निरन्तरं सुखयेत्यर्थः ॥ अस्य
लिङ्गात् ग्रामसांपदादिषु कर्मसु विनियोग उपपन्नः । ॥ रमु क्रीडाया
अस्मात् हेतुमति णिचि उपधावृद्धौ जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्त्वात्

॰ इत्युपधाह्रस्वत्वम् ॥। इदानीं ग्रामादिविविधसंपत्त्या सर्वोत्कृष्टताम् ।नः प्रार्थयते। मय्येवास्तु त्वया दत्तं ग्रामादिकम् अनन्यसाधारण्येन म- वर्तताम्। अन्ययोगव्यवच्छेदार्थोयम् एवकारः। यत एवकारस्ततोन्यत्रा- रणम् इति न्यायेन अस्मच्छब्दात् परतो वर्तमानेन एवकारेण ग्रामादीनां स्यमानत्वात्॥ मेधाजननस्य प्राधान्यं दर्शयितुं विप्रपरिव्राजकन्यायेन पा- ठेन निर्दिशति मयि श्रुतमिति। श्रुतम् उपाध्यायाद् विधितोधीतं वेदशा- दिकमपि मय्येव। अस्तु इत्यनुषङ्गः। सम्यगधीतस्यापि वेदादेः प्रायेण ग्रणसंभवाद् अधीतस्य धारणार्थं मह्यं मेधां प्रयच्छेत्यर्थः॥

तृतीया॥

इहैवाभि वि तनूभे आर्त्नी इव ज्यया।
वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येवास्तु मयि श्रुतम्॥ ३॥

इह। एव। अभि। वि। तनु। उभे इति। आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव। ज्यया। वाचः। पतिः। नि। यच्छतु। मयि। एव। अस्तु। मयि। श्रुतम्॥ ३॥

हे वाचस्पते इहैव अस्मिन्नेव साधके जने। ॥ इदमो हः इति सप्तम्यर्थे यये इदम इश् इति इशादेशः ॥। उभे श्रुतधारणलक्षणां मेधां विवि- ॰हेतुभूतां ग्रामादिसंपदं च। अनयोः ऐहिकामुष्मिकफलसाधनेन व्यव- चात् कोटिद्वयेन निर्देशः। ते उभे अपि फले अभि वि तनु अभितो र्णे कुरु। सर्वजनेभ्योपि मय्येव प्रभूते कुर्वित्यर्थः। ॥ तनु वि- ।। तनादिकृञ्भ्य उः इति उप्रत्ययः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् इति हेर्लु- ।। तत्र दृष्टान्तः। ज्यया मौर्व्या धनुषि आरोपितया आर्त्नी इव अ- विव। ते यथा अभिवितन्येते तथेत्यर्थः। अनेन स्वरसतः अप्राप्तयोरपि व- प्रापणम् उक्तम् इति द्रष्टव्यम्। यद्वा इहैव अभि वि तनु। अभिमतं फ- इति शेषः। उभे आर्त्नी इवेति उभशब्दस्य उत्तरत्र संबन्धः। ॥ ईदू- चनमिति प्रगृह्यसंज्ञा। प्लुतप्रगृह्या अचि इति प्रकृतिभावः। आर्त्नी इवेति।

॰ B आर्त्नी. We with D R Š P P̊ J S K V.

॰ Kd °धारणार्थं इति for °धारणम् इति.

इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् इति समासः ॥।
र्नीं प्राप्तस्य फलस्य स्थैर्यं प्रार्थयते । वाचस्पतिः विधाता नि यच्छतु स्व
दत्तं निखिलं फलं नियमयतु । यथा मां न जहाति तथा स्थिरीकरोतु
र्थः । ॥ निपूर्वाद् यमेः शपि इषगमियमां छः इति छत्वम् । तिङ्ङतिङः
सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । अभिमतस्य फलस्य अयोगव्यवच्छेदम् उक्त्वा अन्य
गव्यवच्छेदम् आह । मय्येवास्तु मयि श्रुतमिति । व्याख्यातमेतत् ॥

चतुर्थी ॥

उपहूतो वाचस्पतिरुपास्मान् वाचस्पतिर्ह्वयताम् ।
सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥

उपऽहूतः । वाचः । पतिः । उप । अस्मान् । वाचः । पतिः । ह्वय
सम् । श्रुतेन । गमेमहि । मा । श्रुतेन । वि । राधिषि ॥ ४ ॥

वाचस्पतिः वाचः पालयिता देवः उपहूतः समीपम् आहूतः । सत्स
अन्येषु देवेषु असावेव मम अभिलषितफलप्रदातेति अस्माभिः प्रार्थित इ
र्थः । ॥ उपपूर्वात् ह्वयतेः कर्मणि निष्ठा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारण
गतिरनन्तरः इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् [फि० ४. १३.
त्युपशब्द आद्युदात्तः ॥ । यतो मयोपहूतः ततो हेतोर्वाचस्पतिः स
अस्मान् मेधाजननादिफलकामान् उप ह्वयतां तत्तत् फलं प्रदातुं स्वसम
आह्वयतु । यद्वा । तत्तत्फलप्राप्तिम् अभ्यनुजानातु । ॥ उपपूर्वो ह्व
अभ्यनुज्ञानेपि वर्तते । यथा "उपहूत उपह्वयस्व" इति सोमभक्षणानुज्ञानानु
पनमन्त्रे ॥। तेन उपहूताः सन्तो वयं श्रुतेन विधितोधीतेन वेदशा
दिना सं गमेमहि संगच्छेमहि । वाचस्पतिप्रसादप्राप्तया मेधया कृत्स्नं वेद
स्त्रं प्राप्नवामेति भावः । ॥ व्यवहिताश्च इति समः क्रियापदेन संबन्धः । स
गम्यृच्छीति गमेरात्मनेपदम् । अस्माद् आशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् इति अ
त्ययः शपोपवादः । लिङः सीयुट् इति सीयुट् । छन्दस्युभयथा इति सार्वधातु
ज्ञायां लिङः सलोपोनन्त्यस्य इति सलोपे गुणे वलि लोपः ॥ । अधी
वेदशास्त्रस्य स्वस्मिन् सर्वदावस्थानं प्रार्थयते मा श्रुतेनेति । श्रुतेन उक्त

मा वि राधिषि विराद्धो वियुक्तो मा भूवम् । सर्वदा वेदशास्त्रादिसहितो
सम इत्यर्थः । राध साध संसिद्धौ । अस्मात् माङि लुङि व्यत्ययेन
नेपदम् इडागमश्च ॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

विद्मा शरस्येत्याद्यनुवाकशेषस्य उपाकर्मणि जपे विनियोगः । तथा च सू-
। "अभिजिति शिष्यानुपनीय" इत्युपाकर्म प्रक्रम्य "त्रिषप्तीयं पच्छो
येच्छेषमनुवाकस्य जपन्ति" इति [कौ° १४. ३.] । तत्र विद्मा शरस्येति
नेन सूक्तेन तस्मिन्नेव उपाकर्मणि आज्यहोमः कर्तव्यः । अपराजितगणे
पठितत्वात् "अभयैरपराजितैराज्यं जुहुयात्" [कौ° १४. ३.] इत्यादिषु
नयोगः ॥

एतेनैव संग्रामजयकर्माणि कुर्यात् । तानि च । आज्यहोमः सक्तुहोमः धनु-
मेध्मौ धनुःसमिदाधानम् शरेध्मे शरसमिदाधानम् संपातिताभिमन्त्रितध-
दानं च प्रत्येतव्यानि । एतेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु संग्रामे दृष्टमात्रेण शत्रवः प-
न्ते । तद् उक्तं संहिताविधौ । "विद्मा शरस्य [१.२.] मा नो विदन्
.१९.] अदारसृत् [१.२०.] स्वस्तिदाः [१.२१.] अव मन्युः [६.६५.]
नः [६.६६.] परि वर्त्मानि [६.६७.] अभिभूः [६.९७.] इन्द्रो
े [६.९८.] अभि त्वेन्द्र [६.९९.] इति सांग्रामिकाणि । आज्यसक्तून्
ाति" इत्यादि [कौ° २. ५.] । अयमेव अपराजितगण इत्युच्यते । तथा
नैव सूक्तेन संपातयुक्ताभिमन्त्रितद्रुघ्न्यार्त्नीज्यापाशबन्धनं तद्वद्दूर्वादितृणब-
च इषुनिवारणकामः कुर्यात् । सूत्रितं हि । "प्रथमस्येषुपर्ययणानि" इ-
दि [कौ° २. ५.] ॥

था ज्वरातिसारातिमूत्रनाडीव्रणेषु तदुपशमनकामस्य अनेनैव सूक्तेन मु-
ारोनिर्मितरज्जुबन्धनम् क्षेत्रमृत्तिकाया वल्मीकमृत्तिकाया वा पायनम्
लेपनम् चर्मखल्वामुखेन अपानशिश्ननाडीव्रणमुखानां धमनं च कार्यम् ।

[1] Kd °द्रुघ्नीज्या° for द्रुघ्न्यार्त्नीज्या°. We with *Kaus'ika* and his two commentators.
[2] Kd चमखल्वा°. We with *Kaus'ika's* two commentators, who explain the word
eaning चर्मदृतिः.

आह च सूत्रकारः । "विघ्ना शरस्य [१.२.] अदो यद् [२.३.] इति शिरोरज्ज्वा बध्नाति" इत्यादि "धमति" इत्यन्तम् [कौ० ४. १.] ॥ "अ जितां विजयकामस्य" इति [न०क० १७.] विहितायाम् अपराजिताख्य महाशान्तावपि अस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "अपराजिता पराजितायाम्" इति [न०क० १८.] ॥

पुष्याभिषेकेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं परिशिष्टे ।

शर्मवर्मगणश्चैव तथा स्याद् अपराजितः ।
आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्ययनो गणः ॥
एतान् पञ्च गणान् हुत्वा । इति [प० ५. ४.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

विद्मा शरस्य पितरं पर्जन्यं भूरिधायसम् ।
विद्मो ष्वस्य मातरं पृथिवीं भूरिवर्पसम् ॥ १ ॥
विद्म । शरस्य । पितरम् । पर्जन्यम् । भूरिऽधायसम् ।
विद्मो इति । सु । अस्य । मातरम् । पृथिवीम् । भूरिऽवर्पसम् ॥ १ ।

संग्रामजये शरस्यैव मुख्यसाधनत्वेन प्रसिद्धत्वात् तज्जयसामर्थ्यं विशि रणजन्यत्वेन उपपादयति । शरस्य हिंसकस्य बाणस्य शत्रुजयार्थं धनुषि मानस्य पितरम् उत्पादकं विद्म जानीमः । ✕ विद ज्ञाने । अस्मा विदो लटो वा इति मसो मादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण अ दात्तत्वम् । तिङ्ङतिङः इत्यत्र अनुदात्तं सर्वमपादादौ इत्यधिकारात् अस्य च प दित्वात् निघाताभावः । द्व्यचोतस्तिङः इति सांहितिको दीर्घः ✕ । किं कोयं पिता इत्याह पर्जन्यमिति । तर्पयिता चासौ जन्यश्चेति पर्जन्यः । पेर्विचि आद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययः ✕ । जनेभ्यो हितो जन्यः । काले प्रवर्षणेन तर्पयिता सन् जनानां हितकारी भवतीत्यर्थः । यद्वा काले प्रवर्ष रसान् प्रार्जयतीति पर्जन्यः । ✕ तथा च यास्कः । पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तवि तस्य तर्पयिता जन्यः प्रार्जयिता वा रसानाम् इति [नि० १०. १०.] ✕ ।

---

1 S' Kd वर्जयतीति

ऽस्माद् अतिशयम् आह। भूरिधायसं भूरि बहुलं दधाति प्रवर्षणेन जगत् पोषयतीति भूरिधायाः। यद्वा। भूरीणि स्थावरजङ्गमात्मकानि यथोचितकाले वृष्टिप्रदानेन दधाति धारयतीति भूरिधायाः। कारण-तिशयितवीर्यत्वप्रतिपादनेन तज्जन्यस्यापि शरस्य अमोघवीर्यत्वम् उक्तं
डुधाञ् धारणपोषणयोः। वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि [उ° ४.
तेरि असुन्। तत्र णिदित्यनुवृत्तेः आतो युक् चिण्कृतोः इति युक्।
तदन्तस्य आद्युदात्तत्वम्। समासेपि गतिकारकोपपदात्कृत् इति
रत्वे प्राप्ते असुनि गतिकारकयोरपि पूर्व[पद]प्रकृतिस्वरत्वं च
ते स्मरणात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। तच्च अदिशदिभूशुभिभ्यः
] इति भूरिशब्दस्य क्रिन्प्रत्ययान्तत्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यम् इति
म॥ तथा अस्य शरस्य मातरं जननीम् सु सुष्ठु विद्मो। उ-
ारार्थे। विद्मैव तदसाधारणरूपं जानीम एव। ताम् आह। पृथिवीं
विस्तीर्णां भूमिम्। श्रूयते हि। "तत् पुष्करपर्णेऽप्रथयत्। यद् अप्र-
तत् पृथिव्यै पृथिवित्वम्" [तै° ब्रा° १. १. ३. ७.] इति। प्रथ
रे। अस्मात् प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च [उ° १. १४८.] इति षिवन् प्रत्ययः।
रेफस्य संप्रसारणम्। षिद्गौरादिभ्यश्च इति ङीष्। प्रत्ययस्वरेण अ-
॥ तां विशिनष्टि। भूरिवर्पसं भूरीणि बहुविधानि वर्पो-
रूपनामैतत्। रूपाणि चराचरात्मकानि यस्यां सा तथोक्ता। जनन्याः
ोपादानत्वात् कारणगुणानां कार्ये अनुगमदर्शनात् तज्जन्यः शरोपि
कारः सन् साधकाभिमतं फलं, साधयितुं शक्नोतीत्यर्थः। वृङ्-
यां रूपस्वाङ्गयोः पुक् च [उ° ४. २००.] इति वृङोऽसुन् प्रत्ययः तत्संनियो-
गागमश्च। बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् इति प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अत्र शरादिशब्दानाम् अनित्यबाणाद्यर्थविशेषवाचकता प्रतीयते। त-
स्य अर्थविशेषस्य अयं वाचकः शब्द इति पदार्थोत्पत्तिसमनन्तरं तद्वा-
र्दं निश्चित्य अनन्तरं पदस्य प्रयोक्तव्यत्वाद् वेदस्य पौरुषेयत्वेन अप्रा-
अनित्यत्वं च प्राप्नोतीति॥ नायं दोषः। शब्दानाम् अनित्यार्थवाच-

d read शरीरस्य. 2 S'Kd अनित° 3 S'Kd तश्च for ततश्च.

कात्वानभ्युपगमात्। तर्हि कोसौ वाच्योर्थः। आकृतिरिति वदामः। य
सूत्रयत् जैमिनिः। "आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्" [जै० १. ३. ३३.] इति
हि व्रीहीन् अवहन्ति पशुम् आलभेत गाम् आनय ब्राह्मणो न हन्तव्यः
दिप्रयोगेषु किं व्यक्तिः शब्दार्थः उत आकृतिरिति। व्यक्तिरिति ताव
प्नम्। कुतः। अवहननादिक्रियाभिः व्यक्तेरन्वेतुं योग्यत्वात्। न
अवहन्तुम् आलब्धुम् आनेतुम् हन्तुं वा योग्या। ननु आनन्त्य
न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति। अनन्ता हि गोव्यक्तयः। अ
अनेकदेशवर्तिनां गवाम् इयत्ताया अभावात्। किं च शुक्लव्य
शब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभिचरेत् तत्र कथं
एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिः आकृत्या उपलक्ष्यताम्

ब्रूमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् आकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वात्
तस्या एवोचितम्। किं च गोशब्दे उच्चरिते व्यक्तिवादिनः संशयो
तस्माद् आकृतेरेव अभिधेयत्वम्। यदि आकृतौ अवहननादिक्रिया न
वस्येत् तर्हि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया। किं च "श्येनचितं चिन्वीत" [तै
५. ४. ११. १.] इत्यादौ आकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्व
तस्माद् आकृतिः शब्दार्थः॥ एवं प्रकृतेपि शरादिशब्दानां नित
तिलक्षणोर्थो वाच्यः। ततः शब्दार्थतत्संबन्धानां नित्यत्वेन अपौरु
रुषबुद्धिप्रभवदोषानुप्रवेशाभावेन वेदानां स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं पुरुषप्रयत्न
वर्त्यत्वेन नित्यत्वं चेति॥

द्वितीया॥

ज्या॒के॒ परि॑ णो न॒माश्मा॑नं त॒न्वं॑ कृधि।
वी॒डुर्वरी॑यो॒राती॑रप॒ द्वेषां॒स्या कृ॑धि॥ २॥

ज्या॒के। परि॑। नः॒। न॒म॒। अश्मा॑नम्। त॒न्व॑म्। कृ॒धि॒।
वी॒डुः। वरी॑यः। अरा॑तीः। अप॑। द्वेषां॑सि। आ। कृ॒धि॒॥ २

हे ज्याके। कुत्सिता ज्या ज्याका। [1] कुत्सिते इति कुत्सायां

---

१ KSV ज्या॒के॒. We with ABB̈DRS̈PṖJ.

। उपद्रवहेतुत्वात् ज्यां कुत्सितत्वेन

॥ अज्ञातार्थे कप्रत्ययः ॥।

॥ आमन्त्रितस्य च इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥

ने नः अस्मान् परि णम परिहृत्य प्रह्वीभव। आज्यसक्तुहोमादिभिः विशिष्टे मयि त्वदीयस्य शरसंधानार्थं नमनस्य निष्फलत्वात् मां अन्यत्र शरं प्रेरयेत्यर्थः॥ अस्य सूक्तस्य इन्द्रदेवताकत्वात् जयकर्मे-द्रायत्तत्वाच्च अत्र अश्रुतोपि इन्द्र एव संबोध्यः। हे इन्द्र तन्वं तनु-

॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् इति यण्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरि-तस्य इति विभक्तेः स्वरितत्वम् ॥। अस्माकं शरीरम् अश्मानम् ढावयवं शस्त्राभेद्यं कृधि कुरु॥

थ।५ अत्र सामानाधिकरण्येन शरीरस्य अश्मकरणप्रार्थना प्रतीयते त-। षाट्कौशिकस्य शरीरस्य अत्यन्तविरुद्धपाषाणात्मकत्वानुपपत्त्या "यजमा-प्रस्तरः" [ऐ०ब्रा०२.३.] इतिवत् तत्संबद्धगुणलक्षणा आश्रीयते। तथा 'यजमानः प्रस्तरः" इत्यस्मिन् वाक्ये उद्भिदा यागेन इतिवत् सामानाधि-ाद् अन्यतरस्य अन्यत् नाम इत्येकः पूर्वः पक्षः। गुणविधिरेष इत्यपरः। पे यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्य अचेतनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरकार्ये ।धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वात् यजमानरूपो गुणो विधीयते। एवं पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दे वृत्तिर्भविष्यति। न चात्र "पूर्ववन्तो विधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये" १.४.१७.] इति द्वादशकपालन्यायेन स्तुतिः संभवति। अष्टाकपालद्व पालयोरिव प्रस्तरयजमानयोः अंशांशित्वानुपपत्तेः। तस्मात् नाम त्वम् इति प्राप्ते अभिधीयते। उद्भिदादिशब्दानां हि अप्रसिद्ध ामानाधिकरण्येन नामत्वं निर्णीतम्। अत्र तु गोमहिषयोरिव स्तरशब्दयोः अर्थभेदस्य अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् नामत्वं न युक्तम्। गु तु सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इत्यग्नौ प्रहरणस्यापि प्रस्तरकार्यत्वा प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात्। तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमा

K। मुख्यात्॰ 2 S' K। अपूर्व॰ 3 S' K। गुणविषयपक्ष.

न्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिन
.नः प्रस्तर इत्यत्रापि यजमानगुण
. ुणः प्रस्तरो यजमानशब्देन लक्षणया प्रतिपाद्यते । एवं 3
शब्दोपि स्वार्थसहचरितान् दृढावयवत्वशत्राभेद्यत्वादिगुणान् लक्ष्यमाण
मानतद्गुणयोगिनि शरीरे वर्तत इति बोद्धव्यम् ॥

मयि त्वदीयं निरवधिकम् अनुग्रहम् अजानानः शत्रुर्माम् उद्दिश्य
शरं प्रहिणुयात् तथापि स शरः अस्मच्छरीरं यथा न विदारयति तथा
त्यर्थः । ॥ डुकृञ् करणे । अस्माल्लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक्
शृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि इति हेर्धिरादेशः । तस्य अपित्त्वेन गुणाभावः ॥ ।
च हे इन्द्र वीळुः सेनायाः संस्तम्भकस्त्वम् । ॥ वीळयतिश्च व्री
संस्तम्भकर्माणौ इति हि यास्कः [नि० ५.१६.] ॥ । अरातीः अर
अस्मच्छत्रून् द्वेषांसि । ॥ द्विष अप्रीतौ । भावे असुन् ॥ । तत्कृत
प्रियाणि च वरीयः । क्रियाविशेषणम् एतत् । उरुतरम् अपा कृधि अपा
अपगमय । यथा पुनःपुनरागत्य अस्मान् नापकुर्वन्ति तथा प्रक्षीणबलान्
र्वित्यर्थः । ॥ वरीय इति । उरुशब्दाद् ईयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना उरु
स्य वरादेशः । क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वं चेति नपुंसकलिङ्गता ।
नीरिति । रा दाने । क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् इति क्तिच्प्रत्ययः । न रातयः अर
अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्माच्छसो नः पुंसि इति नत्वाभावश्छान्दस

तृतीया ॥

वृक्षं यद्गावः परिषस्वजाना अनुस्फुरं शरमर्चन्त्यृभुम् ।
रुमस्मद्यावय दिद्युमिन्द्र ॥ ३ ॥

वृक्षम् । यत् । गावः । परिऽसस्वजानाः । अनुऽस्फुरम् । शरम्
अर्चन्ति । ऋभुम् ।
शरुम् । अस्मत् । यवय । दिद्युम् । इन्द्र ॥ ३ ॥

स्फुरं BKDV स्पुरं We with BRS.

तथा 2 S' Kd insert शब्देन a second time.

.ारे प्रकृतिशब्दः । वृक्षविकारं धनुर्दे०
ओव्रश्चू छेदने इत्यस्मात् भ्रश्चिकृतीत्यादिना [उ° ३. ६६.] क्सप्रत्य
त् ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । स्कोः संयोगाद्योरिति उपधास
भ्रश्चभ्रस्जेत्यादिना षत्वे षढोः कः सि इति कत्वम् ॥ । गावः । गो-
रत्वाद् वा गमयति इषूनिति वा गावो मौर्व्यः । ॥ आद्ये तद्धितस्य
। तद् उक्तं यास्केन । ज्यापि गौरुच्यते गव्या चेत् ताद्धितम् अथ चेन्न गव्या
गतीषूनिति । वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौः । वृक्षेवृक्षे धनुषिधनुषीति [नि° २.
॥ । परिषस्वजानाः धनुर्दण्डम् आश्लिष्य धनुष्कोटौ आरोपिताः
इत्यर्थः । ॥ ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । अस्मात् छन्दसि लिट् इति लिट्[1] । लिटः
वा इति कानजादेशः । उपधानकारलोपे द्विर्वचनम् । चितः इत्यन्तोदात्त-
अत्र परिष्वङ्गकथनेन स्त्रीपुंसयोरिव ज्याधनुर्दण्डयोरपि अन्यो-
.रेव यथोचितकार्यकरत्वं सूचितम् इति मन्तव्यम् । ईदृश्यो ज्या यद्
स्फुरं प्रतिस्फुरणम् । ॥ स्फुर सं[2]चलने । अस्माद् घञर्थे कविधा-
गागापाव्यधिहनियुध्यर्थम् इति परिगणनस्य उपलक्षणार्थत्वात् कप्र-
ऋभुम् उरु भासमानम् । शाणोल्लीढत्वात् निशितमित्यर्थः
शरुं हिंसकं शरम् अर्चन्ति । अर्चतिः अत्र गतिकर्मा । अस्मान् अभि
प्रेरयन्ति । ॥ शॄ हिंसायाम् । शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदि
भ्यश्च [उ° १. १०.] इति उप्रत्ययः ॥ । तदा हे इन्द्र अस्माभिद
षा प्रीतस्त्वं दिद्युं द्योतमानं शरुं शरम् अस्मन्निकटम् उपसर्पन्तम्
त्रः सकाशात् यावय पृथक् कुरु । यथा स शरो मां न स्पृशति तथ
अपसारयेत्यर्थः ॥ यद्वा शरुं हिंसकं दिद्युम् । वज्रनामैतत् । वज्रवद्
त्रजातम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ॥ यावयेति । यु मिश्रणामिश्र
गात् णिचि वृद्धिः । पदकारास्तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः इति वृ
यवयेति पदं छिन्दन्ति । दिद्युमिति । द्युत दीप्तौ । अस्माद् द्युतिग
द्वे चेति वक्तव्यम् इति क्विप् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन द्विर्वचनम्
संप्रसारणम् इति अभ्यासस्य संप्रसारणम् । अन्त्यलोपश्छान्द

---

1 S' Kd लिटीति for लिट् इति. 2 S' Kd om सं°.

-ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रेत्यादिना [उ° २. २८
प्रत्ययान्तो निपातितः । नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वे प्राप्ते आमन्त्रितत्वा-
...नुदात्तत्वम् । यास्कस्तु बहुधा इन्द्रशब्दं निरवोचत् । इन्द्र इरां ह
इरां ददातीति वा इरां दधातीति वा इरां दारयतीति वा इरां धारयती...
न्दवे द्रवति इति वा इन्दौ रमत इति वा इन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः
न्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते इदंकरणादित्याग्रायणः इदंदर्शनादित्यौप
वः इन्दतेर्वा ऐश्वर्यकर्मणः [नि° १०. ८.] इत्यादि ॥ यद्वा वृक्षं
च्छायं वटादिकं गावः निदाघपीडिताः पशवः यद् यथा आश्रिष्यन्ति
तत्तदुचितजीविकाप्रदानेन उपकारकं शत्रुं परिषस्वजानाः परितः सेवम
तदीया भटाः अनुस्फुरं स्वामिनः हस्तनेत्रादिव्यापारमात्रम् अनुलक्ष्य ।
अर्चन्तीत्यादि पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

यथा द्यां च पृथिवीं चान्तस्तिष्ठति तेजनम् ।
एवा रोगं चास्रावं चान्तस्तिष्ठतु मुञ्ज इत् ॥ ४ ॥

यथा । द्याम् । च । पृथिवीम् । च । अन्तः । तिष्ठति । तेजनम् ।
एव । रोगम् । च । आऽस्रावम् । च । अन्तः । तिष्ठतु । मुञ्जः । इत् ॥

यथा येन प्रकारेण द्यां दिवम् आकाशं पृथिवीं भुवम् । परस्परसमुच्च
...कारौ । उभयत्रापि व्यत्ययेन द्वितीया । दिवश्च पृथिव्याश्च अन्तः ...
...यतं तेजनम् तेजनो वेणुः । लिङ्गव्यत्ययः । वेणुमस्करतेजना ...
...ात । तिष्ठति स्वकीयेन औन्नत्येन ते उभे अपि अधःकृत्य
... एवम् । अन्त्यलोपश्छान्दसः । निपातस्य च इति सांहि...
। रोगं रुज्यते भज्यते पुरुषः अनेनेति रोगः ज्वरातीसारा...
हलश्च इति करणे घञ् । चजोः कु घिण्यतोः इति कुत्वम् । ञित्य
...ादिरुदात्तः । तम् आस्रावम् आ समन्तात् स्रवति अङ्ग
...ावो मूत्रातीसारः । स्रु गतौ इत्यस्माद् आङ्पूर्वात् श्य...

...रयतीति. 2 So S' Kd.

त्यादिना णप्रत्ययः। अचो ञ्णिति इति वृद्धिः। पूर्वे
रस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ॥। ज्वरातीसारादिरोग
. मध्ये मुञ्ज इत् मुञ्ज एव। मुञ्जेषीकानिर्मिता रज्जुरिव
ावपि रोगौ अधःकृत्य वर्ततामित्यर्थः॥ यद्यपि अत्र रो
ान्यवाचिना आस्रावोपि गृहीतः तथापि एतन्मन्त्रसाध्या
य विशेषतो निवर्तिकेति दर्शयितुम् आस्रावस्य पृथगभिधा

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम्॥

द्मा शरस्येति तृतीयसूक्तेन मूत्रपुरीषनिरोधे प्रमेहणसाधन
नम्। मूषिकामृत्तिकापूतीकतृणदधिमथितजरत्प्रमन्ददारु
अन्यतमस्य पायनम् हस्त्यश्वादियानारोहणम् शरविसर्जनम्
विदारणम् लोहशकलस्य मूत्रद्वारे प्रवेशनम् इत्येवमादीन्या
ण व्याधितस्य कुर्यात्। "विषितं ते वस्तिबिलम्" इति
काद्युक्तद्रव्येषु निरुद्धमूत्रपुरीषं पुरुषम् आस्रावयेत्।
हणं बध्नाति" इत्यादि "फाण्टं पाययतीत्युदावर्तिने च" इ
म् [कौ० ४. १.]॥

तत्र प्रथमा॥

वि॒द्मा श॒रस्य॑ पि॒तरं॑ प॒र्जन्यं॑ श॒तवृ॑ष्ण्यम्।
तेना॑ ते त॒न्वे॒३ शं क॑रं पृथि॒व्यां॑ ते नि॒षेच॑नं ब॒हिष्टे॑ अस्तु॒ बालिति॑॥

वि॒द्म। श॒रस्य॑। पि॒तर॑म्। प॒र्जन्य॑म्। श॒तऽवृ॑ष्ण्यम्।
तेन॑। ते॒। त॒न्वे॑। शम्। क॒र॒म्। पृ॒थि॒व्याम्। ते॒। नि॒ऽसेच॑नम्।
ते॒। अ॒स्तु॒। बाल्। इति॑॥ १॥

स्य हिंसकस्य बाणस्य पितरं पालकम् उत्पादकं वा विद्म यथाव
कीदृशम्। शतवृष्ण्यम् अपरिमितवीर्योपेतम्। विचित्रस्य तरुगु
, स्थावरस्य पशुमृगनरादिरूपस्य जङ्गमस्य च उत्पादने पोषणे च
इत्यर्थः। ईदृशं पर्जन्यं वृष्टिप्रदं देवम्। पितृत्वेन जानीम इति पूर्वे

[1] Kd विव्याधितस्य. 2 S'Kd ऽवर्तिने. W. with Kauśika

वर्षतीति वृषा। वृष सेचने। कनिन् युवृषितक्षीत्यादिना ...त्ययः। वृष्णि भवं वृष्ण्यम्। भवे छन्दसि इति यत्। अ... चाभावकर्मणोः इति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते ...तेस्वरत्वम्। तेन उक्तलक्षणेन शरेण। अन्ये ...संहितिको दीर्घः। हे मूत्रनिरोधादिव्याधिग्रस्त ... आडभावश्छान्दसः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तनुशब्दात् ऊङ् उतः इ... ल्पूर्वात् इति विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः इति प्रतिषेधे उ... स्वरितानुदात्तस्य इति विभक्तिः स्वर्यते। तन्वाः शर्... उपशमनम्। आह च यास्कः। शमनं च रोगाणां ... ति [नि० ४.२१.]। करं करोमि। शमिति। ...स्मात् भावे विच्। करम्। डुकृञ् करणे। छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ... कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि इति च्लेरङादेशः। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे... । आशंसायां भूतवच्च इति प्रार्थनायां वा लुङ्। श... यति। ते तव मूत्ररोगार्तस्य पृथिव्यां भूमौ। पृथिवीश... ...। उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। ...तरां सेकः प्रस्रावः। अस्त्विति संबन्धः। निपूर्वात् सिञ्चतेः ... उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम्। लिति इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्त... ...तिपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव अवशिष्यते। निषेचनम... ...ह। ते तव शरीरान्तर्निरुद्धं मूत्रं बाल्। अनुकरणशब्दोयम्। इति ...रेण शब्दं कुर्वन्[1] बहिरस्तु बाह्यप्रदेशे भवतु। मन्त्रसामर्थ्याद् ...र्तत् त्वरया शरीरात् निर्गच्छतु इत्यर्थः। यद्वा बाल्। ... अस्मात् ण्यन्तात् क्विप्। इतिर्हेतौ। अस्य रोगार्तस्य जी... ...त्रं बहिरस्त्विति ॥

द्वितीया ॥

वि॒द्मा श॒रस्य॑ पि॒तरं॑ मि॒त्रं श॒तवृ॑ष्ण्यम् ।
तेना॑ ते त॒न्वे॒३॒ शं क॑रं पृथि॒व्यां ते॑ नि॒षेच॑नं ब॒हिष्टे॑ अस्तु बा॒लिति॑ ।

K [1] ... for भवं. [2] S′ K.l कुर्वन्. [3] S′ K.l कुर्वन्.

। शरस्य । पितरम् । मित्रम् । शतऽवृष्ण्यम् ।
।ते।तन्वे। ।शम्।करम्।पृथिव्याम्।ते।निऽसेचनम्।बहिः।ते।
अस्तु । बाल् । इति ॥ २ ॥

रभिमानी देवो मित्रः । स च सर्वेषां प्राणिनां हि मित्रवत् हितकारि-
मेत्र इत्युच्यते । तैत्तिरीयके मित्रस्य वाक्यम् "सर्वस्य वा अहं मित्रम-
[तै० सं० ६. ४. ८. १.] इति । X यास्कस्तु अन्यथा निरवोचत् ।
प्रमीतेस्त्रायते इति [नि० १०. २१.] X । सोपि वृष्टिहेतुत्वेन शरस्य
:पितृत्वात् पितृत्वेन व्यपदिश्यते । श्रूयते हि । "मैत्रं वा अहः । वारुणी
" [तै० ब्रा० १. ७. १०. १.] । "अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति
ावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं
न्तः" [तै० सं० २. ४. १०. २.] इति ॥ शेषं पूर्ववद् योज्यम् ॥

तृतीया ॥

विद्मा शरस्य पितरं वरुणं शतवृष्ण्यम् ।
तेना ते तन्वे ३ शं करं पृथिव्यां ते निषेचनं बहिष्टे अस्तु बालिति ॥ ३ ॥
। शरस्य । पितरम् । वरुणम् । शतऽवृष्ण्यम् ।
ते । ... । शम् । करम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचनम् । बहिः । ते ।
अस्तु । बाल् । इति ॥ ३ ॥

णो रात्र्यभिमानी देवः । वृणोति तमसा पाशैर्वा प्राणिजातम् इति व-
X वरुणो वृणोतीति सत इति यास्कः [नि० १०. ३.] । वृञ् वरणे
ात् कृपृवृदारिभ्य उनन् [उ० ३. ५३.] इति उनन् प्रत्ययः । ञ्नित्यादिर्नि-
न्ि मादिरुदात्तः X ॥ शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थी ॥

। शरस्य पितरं चन्द्रं शतवृष्ण्यम् ।
ते तन्वे ३ शं करं पृथिव्यां ते निषेचनं बहिष्टे अस्तु बालिति ॥ ४ ॥
। शरस्य । पितरम् । चन्द्रम् । शतऽवृष्ण्यम् ।

तेन । ते । तन्वे । शम् । करम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचन
ते । अस्तु । बाल् । इति ॥ ४ ॥

चन्द्रः । ⧗ चदि आह्लादने । स्फायितञ्चीत्यादिना [उ० २. १
प्रत्ययः ⧗ । आह्लादकारी देवः । ⧗ आह च यास्कः । चन्द्रश्चन्द
न्तिकर्मण इति [नि० ११. ५.] ⧗ । अस्य ओषधीशत्वात् शरस्य
त्वेन व्यपदेशः ॥

पञ्चमी ॥

विद्मा शरस्य पितरं सूर्यं शतवृष्ण्यम् ।
तेना ते तन्वे३ शं करं पृथिव्यां ते निषेचनं बहिष्टे अस्तु बालिति ।
विद्म । शरस्य । पितरम् । सूर्यम् । शतऽवृष्ण्यम् ।
तेन । ते । तन्वे । शम् । करम् । पृथिव्याम् । ते । निऽसेचनम् ।
ते । अस्तु । बाल् । इति ॥ ५ ॥

सूर्यः । स... गच्छतीति वा सुवति प्रेरयति तत्तद्व्यापारेषु कृत्स्नं जगद
वा सूर्यः । यद्वा सुष्ठु ईर्यते प्रकाशप्रवर्षणादिव्यापारेषु जगद् विधात्रा
ईश्वरेण प्रेर्यत इति सूर्यः । श्रूयते हि । "भीषास्माद् वातः पव
सूर्यः" [ब्रह्मवि० उ० ८.] इति । ⧗ तद् एतत् स... ...नं
सर्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा इति [नि० १२. १४.] ⧗ । अथ वा
र्येम अस्येति सूर्यः । तथा च तैत्तिरीयकम् । "सुवीर्यो मर्या यथा
इति । तत् सूर्यस्य सूर्यत्वम्" [तै० ब्रा० २. २. १०. ४.] इति । ⧗
निना तु राजसूयसूर्येत्यादिना क्यबन्तो निपातितः । क्यपः पित्त्वाद् अनु
धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् ⧗ । अयमपि वृष्टिद्वारा सर्वेषां पोष
पिता । श्रूयते हि । "यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ्रश्मि
वर्ततेऽथ वर्षति" [तै० सं० २. ४. १०. २.] इति ॥

अनेन सूक्तेन क्रियमाणेषु कर्मसु पर्जन्यमित्रादयो देवतात्वेन
अवगन्तव्याः । यदाह

1 S' Kd पर्यावर्तते अथ.

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वेद्यते ।
देवतासंगतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम् इति ॥

कर्मसु विनियुज्यमाना मन्त्रा उच्चारणमात्रेण अदृष्टजनकाः स्युः
ष्ठेयार्थपरत्वाभावाद् देवतानाम् असिद्धिर्भवेत् । न च तथा । मन्त्रा-
अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वस्य प्रमाणलक्षणे "तदर्थशास्त्रात्" [जै० १. २.
इत्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि । "उरु प्रथस्व" [तै० सं० १. १.
इत्यादिमन्त्रोच्चारणस्य किम् अदृष्टं प्रयोजनम् उत अनुष्ठेयार्थप्रतिप-
। अदृष्टमेवेति तावत् प्राप्तम् न तु प्रथनादिलक्षणस्यार्थस्य अवगतिः ।
ाह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । "उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति"
हि ब्राह्मणवाक्यम् ॥ नैतद् युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सं-
ति केवलादृष्टस्य कल्पयितुम् अशक्यत्वात् । तस्माद् दृष्टम् अर्थानुस्मर-
यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येनापि अर्थानुस्म-
भवे मन्त्रेणैव अनुस्मरणीयम् इति यो नियमः तस्य दृष्टासंभवात् अदृष्टं
जनम् अस्तु । यदाहुः

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किम् अदृष्टैकहेतवः ।
यागेषूत पुरोडाशप्रथनाद्यवभासकाः ॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वरम् अदृष्टतः । इति ॥

षष्ठी ॥

यदान्त्रेषु गवीन्योर्यद्वस्तावधि संश्रुतम् ।
एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ६ ॥
यत् । आन्त्रेषु । गवीन्योः । यत् । वस्तौ । अधि । समऽश्रुतम् ।
एव । ते । मूत्रम् । मुच्यताम् । बहिः । बाल् । इति । सर्वकम् ॥ ६ ॥

KV °श्रितम्. R °स्रुतम्. We with ABDSJP.

Kd यदिह for यदि इह. 2 S' Kd उच्चारणामात्रेण.

आन्त्रेषु उदरान्तर्गतेषु पुरीतत्सु । ▯अधिः सप्तम्यर्थानुवादः मूत्रं संश्रितं समवस्थितं रोगवशाद् यथाकालं बहिरनिर्गच्छत् [1] भूत् तथा गवीन्योः । आन्त्रेभ्यो विनिर्गतस्य मूत्रस्य मूत्राशयप्राप्ति श्रेत्रयस्थे नाड्यौ गवीन्यौ इत्युच्यते । तयोरपि यत् मूत्रं संश्रितम् त धनुराकारो मूत्राशयो वस्तिरुच्यते । तत्रापि यत् मूत्रं संश्रितम् अरि उक्तस्थानेषु निरुद्धं तत् मूत्रम् एव एवम् । ▯अन्त्यलोपश्छान्दसः। तस्य च इति सांहितिको दीर्घः । एवमादीनामन्तः [फि० ४. १४.] इत्य त्तम् ▯ । यथापूर्वं मुच्यतां निर्गच्छतु । निर्गमनप्रकारमेव आह सर्वं तत् मूत्रम् । ▯अव्ययसर्वनाम्नाम् अकच् प्राक् टेः इति अकच् सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् इति सप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य चितः इत्यन्तोदात्तता ▯ । मूत्रं बाल् । अनुकरणशब्दोयम् । इति एवमात्मकं [2] शब्दं कुर्वत् बहिः शर बाह्यप्रदेशे । मुच्यताम् इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

प्र ते भिनद्मि मेहनं वर्त्रं वेशन्त्या इव ।
एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ७ ॥

प्र । ते । भिनद्मि । मेहनम् । वर्त्रम् । वेशन्त्याःऽइव ।
एव । ते । मूत्रम् । मुच्यताम् । बहिः । बाल् । इति । सर्वकम् ॥

हे मूत्रव्याधिपीडित ते तव मेहनम् । मिह्यति सिञ्चति अनेनेति मेह त्रनालः । ▯करणे ल्युट् । लिति इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तः ▯ । मेहनं प्र भिनद्मि लोहशलाकया मूत्रनिर्गमनार्थं विदारयामि । ▯ हिताश्च इति प्रोपसर्गस्य क्रियापदेन संबन्धः ▯ । तत्र दृष्टान्तः । वर्तते प्रवहति जलम् अनेनेति वर्त्रं मार्गः । ▯वृतु वर्तने । अस्माद् करणे घञ् ▯ । तं वेशन्त्या इव । विशन्ति तिष्ठन्ति [3] अस्मिन् आ वेशन्तः पल्वलम् । ▯विश प्रवेशने । जॄविशिभ्यां झच् [उ० ३. १

---

१ B K V वर्तं; B वृत्रं. We with A D R R̈ S̈ J P̈.

---

1 So S′ Kd. 2 S′ Kd एवमात्मिकं. 3 S′ Kd तस्मिन्.

यः। झोन्तः इति झस्यान्तादेशः। तत्र भवा आपो वेश-
भवे छन्दसि इति यत्। ता यथा सुनिर्गमनमार्गे वि-
येत्यर्थः। एव एवम् इत्थं मूत्रनिरुद्धनिःसरणाय मार्गस्य कृतत्वात्
च्यताम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अष्टमी ॥

विषितं ते वस्तिबिलं समुद्रस्योदधेरिव ।
एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ८ ॥

विऽसितम्। ते। वस्तिऽबिलम्। समुद्रस्य। उदधेःऽइव।
एव। ते। मूत्रम्। मुच्यताम्। बहिः। बाल्। इति। सर्वकम् ॥ ८ ॥

मूत्ररोगार्ते ते तव वस्तिबिलं वस्तिद्वारं व्याधिवशात् निरुद्धं मूत्रवर्त्म
विमुक्तं मूत्रनिःसरणयोग्यम् अस्तु। षो अन्तकर्मणि। अस्माद्
ीत् निष्ठा। द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति इति इत्त्वम्। उपसर्गात् सुनोती-
इना षत्वम्। तत्र दृष्टान्तः। समुद्रस्य। समुनत्ति स्वकीयेन जलेन
जगत् क्लेदयतीति समुद्रः। उन्दी क्लेदने। स्फायितञ्चिवञ्चिश-
पिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दीत्यादिना [उ° २. १३.] रक् प्रत्ययः। समुद्रं[2]
तु बहुधा निरवोचत्। समुद्रः कस्मात्। समुद्द्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्ये-
: संमोदन्तेस्मिन् भूतानि समुदको[3] भवति समुनत्तीति वेति [नि° २.
। उदधेः। उदकानि धीयन्ते धार्यन्तेस्मिन्निति उदधिः। अनेन
ादवस्थितेषु नदीमुखेषु समुद्रजलस्य निःसरणयोग्यता उक्ता। डु-
धारणपोषणयोः। अस्मात् कर्मण्यधिकरणे च इति किप्रत्ययः। आतो लोप
इ इत्याकारलोपः। पेषंवासवाहनधिषु च इत्युदकशब्दस्य उदभावः। गति-
ोपपदात् कृत् इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तता। उद-
समुद्रस्य नदीमुखलक्षणं जलनिःसरणद्वारं यथा विवृतं भवति एवं व-
लमपि विवृतं भवत्वित्यर्थः। एव एवम्। उक्तप्रकारेण। वस्तिबिले वि-
सतीत्यर्थः ॥ शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

---

[1] Kd °क्षुपि° for °क्षुदि°. [2] S' Kd समुद्रः. [3] S' Kd समुद्रको.

नवमी ॥

यथेषुका परापतदवसृष्टाधि धन्वनः ।
एवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालिति सर्वकम् ॥ ९ ॥
यथा । इषुका । पराऽअपतत् । अवऽसृष्टा । अधि । धन्वनः ।
एव । ते । मूत्रम् । मुच्यताम् । बहिः । बाल् । इति । सर्वकम्

अज्ञाता इषुः इषुका । [redacted] प्रागिवात् कः इति अज्ञातार्थे क[illegible] अधि धन्वनः । [redacted] अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी [redacted] । आनतज्याद् सकाशात् अवसृष्टा विमुक्ता सती यथा येन प्रकारेण परापतत् परापत[illegible] निरुद्धवेगा शीघ्रं लक्ष्योद्देशं गच्छति । [redacted] पत गतौ । छन्दसि लु[illegible] लिटः इति वर्तमाने लङ् । अवसृष्टेति । अवपूर्वात् सृज विसर्गे इत्यस्मात् निष्ठा । व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः इति षत्वे ष्टुत्वम् । गतिर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् [redacted] । एव एवम् ॥ शेषं पूर्ववत् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

अम्बयो यन्तीत्यादिसूक्तत्रयेण प्रातरनुवाकानन्तरं होत्रानूच्यमानम् नप्त्रीयं ब्रह्मा अनुजपति । तद् उक्तं वैताने । "अम्बयो यन्तीति त्रीण प्त्रीयम्" इति [वै॰ ३. ६.] । तत्र अम्बयो यन्तीत्याद्यं सूक्तं बृहद्गणे पा तथा च सूत्रम् । "अम्बयो यन्ति [१. ४] शंभुमयोभूः [१. ५, ६] f
"वर्णाः [१. ३३] निःसालाम् [२. १४] ये अग्नयो [३. २१] ब्रह्मज
"इत्येका [४. १. १] उत देवाः [४. १३] मृगारसूक्तानि [४. २३-२९
"मं वर्जयित्वा अप नः शोशुचदघम् [४. ३३] पुनन्तु मा [६. १९] र
"[६. २३] हिमवतः प्रस्रवन्ति [६. २४] वायोः पूतः पवित्रेण [६. ५
"च नो मयश्च नः [६. ५७. ३] अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमम् [६. ५९] मा
"[६. ६१] वैश्वानरो रश्मिभिः [६. ६२] यमो मृत्युः [६. ९३] वि
"[६. १०७] संज्ञानं नो [७. ५४] यदन्तरिक्षे [७. ६७] पुनर्मैति

1 S' Kd शंभुमयोभू हिरण्य°. 2 Kd S' उत्तमान्. We with *Kaus'ika* and hi[s com]mentators *Dārila* and *Kes'ava*.

शिवा नः [७. ७१.] शं नो वातो वातु [७. ७२] अग्निं
[११. ६]" इति [कौ० १. ९.] ॥ लघुगणेपि एतत् सूक्तं
हि । "अम्बयो यन्ति [१. ४] शंभुमयोभूः [१. ५, ६]
. ३३] शंतातीयं [४. १३] यद्यन्तरिक्षे [७. ६८] पुनर्मै-
६९] शिवा नः [७. ७१.] शं नो वातो वातु [७. ७२]
नसतीन् [११. ६]" इति [कौ० १. ९.]। तत्र शन्तातीय-
आ...मं शंतातिभिरिति शंतातिशब्दयुक्तत्वात् उत देवा [४. १३]
अयमेव बृहद्गणापेक्षया लघुत्वात् लघुगण इत्युच्यते । तथा शंतातीय-
गात् शंतातीयो गण इत्युच्यते । अतः परिशिष्टे "शंतातीयेन तिलान्
न" [प० ८. १.] इत्यत्र अयमेव गणः मन्तव्यः ॥ अपां सूक्तेषु च एतत्
पठितम् । अम्बयो यन्ति [१. ४] शंभुमयोभूः [१. ५, ६] हिरण्यवर्णाः
३३] यददः [३. १३] पुनन्तु मा [६. १९] सस्रुषीः [६. २३] इत्या-
अपां सूक्तानि । अतः तेषां गणानां यत्रयत्र विनियोगः तत्र सर्वत्र अस्य
योगो द्रष्टव्यः ॥

या गवां रोगोपशमनपुष्टिप्रजननकर्मसु अनेनैव सूक्तेन अभिमन्त्रितं स-
केवलं वा उदकं गाः पाययेत् । तद् उक्तं कौशिकसूत्रे । "अम्बयो य-
इति प्रक्रम्य "गा लवणं पाययत्युपतापिनीः प्रजननकामाः[2] प्रपाम् अ-
क्षे" इति [कौ० ३. २.] ॥

था सर्वरोगभैषज्यकर्मणि अनेनैव सूक्तेन आज्यहोमं पलाशोदुम्बरादि-[3]
वृक्षसमिदाधानं च कुर्यात् । सूत्रितं च । "अम्बयो यन्ति [१. ४.] वा-
तः [६. ५१.] इति च शान्ताः" इति [कौ० ४. १.] ॥

ा लाभालाभजयपराजयाद्यभिलषितकर्मणां सिद्ध्यसिद्धिविज्ञानार्थम्
सूक्तेन पच्यमानक्षीरौदनेध्माधानकुशस्तम्बपाठा अनुमन्त्रयेत[4] । तत्रौ-

---

Kd शंतातीयं च for शंतातीयं. The two MSS. of *Kaus'ika* read शंतातीं च. Is the
of S' Kd a wrong emendation of a misreading of *Kaus'ika's* text? If so
emendation must be Sâyaṇa's. 2 S' Kd °मः for °माः. We with *Kaus'ika*
ila. Kes'ava does not explain the term. 3 S' पालाशौदु°; Kd पलाशौदु°.
मंत्रयेतत्रौदनादीनां.

दनादीनां क्रमेण पाके प्रसारणे समसंख्यायां विकासे स्वकार्य
इतरथा तु असिद्धिम् । तद्वदेव जयपरिज्ञाने संग्रामभूमि
अनेनैव कुर्यात् । सूत्रितं च । "अम्बयो यन्तीति क्षीरौद
विज्ञानानि सांग्रामिकं वेदिविज्ञानम्" इति [कौ° ५.९

तथा अर्थोत्थापनविघ्नशमनकामः अनेन सूक्तेन मरुद्भ्यो
देवताभ्यः क्षीरौदनहोमः आज्यहोमः काशदिविधुवकवेतसा
स्मिन् पात्रे कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य जलमध्ये अधोमुखं निनयनम् ता
काशादीनां संपातिताभिमन्त्रितानाम् अप्सु प्लावनम् शिरसो मेषशि
अभिमन्त्रितस्य अप्सु प्रक्षेपणम् मानुषकेशजरदुपानहां वंशाग्रे बन्धनम
सहितम् आमपात्रम् अभिमन्त्रितोदकेन संप्रोक्ष्य त्रिपदे शिक्ये निधाय
प्रक्षेपणं च इत्येतानि अभिवर्षणकर्माणि संपातिताभिमन्त्रितघटोदकेन
प्लावनम् अवसेचनं च कुर्यात् । अत्र "अर्थम् उत्थास्यन्" इति प्रक्रम्य
म्बयो यन्ति शंभुमयोभूरित्यादि अभिवर्षणावसेचनानाम्" इत्येतदनं सू
ष्टव्यम् [कौ° ५.५.] । अत्र अमूर्या इत्यनया परिहरणानन्तरम् आग्नी
उपस्ताद्यमाना वसतीवरीः अनुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने । "वसतीं
परिह्रियमाणाः" इत्युपक्रम्य "आग्नीध्रीयेवस्थाप्यमाना उत्तरया अमू
च" इति [वै° ३.६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।
पृञ्चतीर्मधुना पयः ॥ १ ॥

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयताम्
पृञ्चतीः । मधुना । पयः ॥ १ ॥

अम्बयः । अम्बाशब्दवद् अम्बिशब्दोपि मातृवाचित्वेन वेदे प्रसिद्धः
"अम्बितमे नदीतमे" [ऋ° २.४१.१६.] इति "अम्बे अम्बाल्यां
[तै° सं° ७.४.१९.१.] इति च । कृत्स्नस्य जगतो मातृभूता आपः ।

1 S' Kd संपा°. 2 S' Kd °साव्य ओ°. 3 S' Kd वंशागे. We with *Kaus'ik*
Kd °हारणानंतरम्.

ग्भिरित्यापो वा अम्बयः" इति हि कौषीतकिब्राह्मणम्। "इ-
सहस्राण्यपोऽश्नं प्रजापतिः प्रायच्छत्ता अम्बयः" इति शाट्यायनकम्।
:। अध्वरीयताम्। ध्वरो हिंसा न विद्यतेऽस्मिन्निति अध्वरः ज्योति-
र्योगः। तम् आत्मन इच्छताम्—
ज्योतिष्टोमादौ अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्याः पशव आलभ्यन्ते कथं
साऽभाव इति चेत् मैवम्। नात्र हिंसाया अभावं ब्रूमः। किंतु तज्ज-
त्यवायाभावम्। तथा हि। "न हिंस्यात् सर्वभूतानि" इति सामान्य-
विशेषशास्त्रक्रोडीकृतविषयपरिहारेणैव प्रवर्तत इति हि परीक्षकमसि-
"पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह" [तै॰ सं॰ २. ५. ८. २.] इति सामान्य-
स्य सामिधेनीपाञ्चदश्यस्य "सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य" [तै॰ सं॰ २. ५.
.] इत्येवं विशेषविहितसामिधेनीसाप्तदश्यस्य विषयाननुप्रवेशेनैव प्रवृत्तेः
निर्णीतत्वात्॥ तथा च "अग्नीषोमीयं पशुम् आलभेत" इति विशेषशास्त्र-
तविषयपरिहारेण "न हिंस्याद्" इति सामान्यशास्त्रं व्यर्थहिंसामेव अव-
त् इति वैधहिंसाया निषिद्धत्वाभावात् नानर्थहेतुत्वम्। एतदेवाभिप्रेत्य उ-
अध्वर इति॥ ननु "अग्नीषोमीयं पशुम् आलभेत" इत्यादिवत् "श्येने-
चरन् यजेत" इत्यादौ अभिचारस्यापि विहितत्वात् नानर्थहेतुत्वम् इति
वम्। श्येनादियागस्य विहितत्वेपि तत्साध्यहिंसाया अग्नीषोमीयपशु-
द् विधिविषयत्वाभावेन निषेधशास्त्रानुप्रवेशाद् अनर्थत्वात्। तथा च
नभूतः श्येनयागोपि तद्द्वारा अनर्थ इति। गुरुमते तु श्येनादेरविधे-
। तत्र रागत एव प्रवृत्तत्वात्। तथा च श्येनवाक्यस्य अयमर्थः। अ-
रेण शत्रुं यदि जिघांससि तर्हि तव वैदिकोपायः श्येन इति रागप्राप्तायाः
साया: साधनमात्रं बोध्यते न तु यागे पुरुषः प्रवर्त्यते श्येनं कुर्विति।
नोक्तम्। "साध्यसाधनभावप्रतीतिमात्रपर्यवसितो हि विधिव्यापारो
गपर्यवसितः" इति। अतः श्येनयागे विधितः प्रवृत्त्यभावेन "न हिं-
सर्वभूतानि" इति निषेधशास्त्रस्य तत्रानुप्रवेशात् श्येनस्य अनर्थत्वम्॥
तत्सार्थमेव "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [जै॰ १. १. २.] इत्यत्र भग-
मिमिना अर्थपदेन धर्मो विशेषितः॥ नन्वेवं श्येनाङ्गभूताग्नीषोमीय-
सायाम् अपि अनर्थता प्रसज्येतेति। नैतत्। वैषम्यात्। न हि श्येनया-

५

गवत् तदितिकर्तव्यतायां रागतः प्रवर्तते पुरुषः किं तु विधित एव क्रम्। कामाधिकारे करणांशे रागतः प्रवृत्तिः अङ्गेषु तु वैधी इ अलम् अतिप्रसङ्गेन। प्रकृतम् अनुसरामः॥

अध्वरीयताम् अध्वरं सोमयागम् आत्मन इच्छतां यजमानानां भगिन्यः। क्रियमाणे व्यापारे भगिनीवत् सहायभूता इत्यर्थः। एवंभूता अध्वभिर्मार्गैः चात्वालोत्करमध्यदेशरूपैः प्रसिद्धैर्वा मार्गैः यन्ति आगच्छ यागभूमिम् इत्यर्थः। [1]यन्तीति। इण् गतौ। अदादित्वात् शपो "इणो यण्" इति यणादेशः। "तिङ्ङतिङः" इति सर्वानुदात्तत्वम्॥ ध्वरीयतामिति। अध्वरशब्दात् "सुप आत्मनः क्यच्"। "न च्छ पुत्रस्य" इत्यत्र "अपुत्रादीनाम् इति वक्तव्यम्" इति स्मरणाद् ईत्व धाभावात् "क्यचि च" इति ईत्वम्। "कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः" तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते। क्यजन्तात् लटः शत्रादेशः। तत्र शपः पित् अनुदात्तत्वम्। "०अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्०" इति शतुरनुदात्तता। व कारेण सह एकादेशे "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति शतुरुदात्तत्वा तुरनुमः०" इति आम उदात्तत्वम्[1]॥ किं कुर्वत्यः। मधुना स्व माधुर्यरसेन पयः सोमरसादिकं होमद्रव्यं पयोविकारभूतम् आज्यं वा कारे प्रकृतिशब्दः। पृञ्चतीः पृञ्चत्यः संयोजयन्त्यः। [1]पृची सं अस्मात् लट्। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः। रु त्वात् श्नम्। "श्नसोरल्लोपः"। "उगितश्च" इति ङीप्। "वा छन्द इति पूर्वसवर्णदीर्घः। ["शतुरनुमो नद्यजादी"] इति ङीप उद म[1]। संपर्कहेतोः यन्तीत्यर्थः॥

द्वितीया॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह।
ता नो हिन्वन्त्वध्वरम्॥ २॥

---

1 The grammatical note from अध्वरीयतामिति up to पित्त्वात् अनुदात्तत्वम् is o by S'. We with Kd.

अमूः । याः । उपं । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह ।
ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ २ ॥

वृष्टिरूपेण द्युलोकाद् आगच्छन्त्यो याः जगत्कारणत्वेन प्रसिद्धा आ-
सूर्यमण्डले उप । ॥ योग्यक्रियाध्याहारः ॥ । उपलक्ष्यन्ते ।
ः सूर्ये समाहिताः" [तै० आ० १.८.१.] इति हि श्रुतिः । अपां
ाभिप्रायेणोक्तम् । सूर्यस्यापि तद् आह । याभिः मण्डलसमीपस्था-
ः सह । उक्तवैपरीत्यद्योतनार्थो वाशब्दः । सूर्यो वर्तते । ॥ "सह-
प्रधाने" इति विहितया तृतीयया अपाम् अप्राधान्यं गम्यते ॥ । ता
क्षणा आपः नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञं क्रियमाणं कर्म हिन्वन्तु
न्तु फलदानसमर्थं कुर्वन्तु । ॥ अध्वरमिति । ध्वृ हूर्च्छने । "पुं-
संज्ञायाम्०" इति घः । न विद्यते ध्वरो यस्मिन्निति बहुव्रीहौ "न-
याम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ध्वरतिर्हिंसाकर्मा । तत्प्रतिषे-
[नि० १.८.] इति हि यास्कः । श्रुतिस्त्वेवं निर्ब्रूते । "अध्वर्तव्या
इमे देवा अभूवन्निति तदध्वरस्याध्वरत्वम्" [तै० सं० ३.२.२.३.]
; हिन्वन्त्विति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वात् नुम् ॥ ॥

तृतीया ॥

अपो देवीरुप ह्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।
सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ ३ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।
सिन्धुऽभ्यः । कर्त्वम् । हविः ॥ ३ ॥

ीः द्योतमानाः देवतारूपा वा अपः उदकानि उप ह्वये समीपम् आ-
। क्रियमाणस्य कर्मणः परिपूर्त्यर्थम् इत्यर्थः । यत्र सजलेषु नदीत-
देषु नः अस्माकं गावः पिबन्ति । अप इति शेषः । तेभ्य उपह्वयामि
पूर्वेण संबन्धः । ॥ अप इति । "ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" इति
उदात्तत्वम् । पिबन्ति । पा पाने । शपि "पाघ्रा०" इत्यादिना पिबा-

Kd यज्ञक्रियमाणं.

देशः । "निपातैर्यद्यदिहन्त°" इति प्रतिषेधात् "तिङ्ङतिङः" ताभावः ॥ । आह्वानस्य प्रयोजनम् आह । सिन्धुभ्यः स्य भ्यः ताभ्यः अब्देवताभ्यः हविः आज्यादिरूपं कार्यं कर्तव्यम् । त्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः" इति करोतेस्त्वन् प्रत्ययः । "ञ्नित्यादि इति आद्युदात्तत्वम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

अप्स्व१न्तरमृतमप्सु भेषजम् ।
अपामुत प्रशस्तिभिरश्वा भवथ वाजिनो गावो भवथ वाजिनीः ।
अप्ऽसु । अन्तः । अमृतम् । अप्ऽसु । भेषजम् ।
अपाम् । उत । प्रशस्तिऽभिः । अश्वाः । भवथ । वाजिनः । गावः । भ
वाजिनीः ॥ ४ ॥

अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये अमृतम् अमरणसाधनं देवोपभोग्यं पीयू अस्तीति शेषः । समुद्रमथनेन अमृतस्य उत्पन्नत्वात् । यद्वा अमृतम् अम साधनम् अन्नम् । श्रूयते हि । "अद्भ्यो वा अन्नं जायते" [तै° ब्रा° ३ १७. ५.] इति । अथ वा मूर्छितस्य उदकावसेकेन उत्क्रान्तानामपि प्रा पुनः शरीरे प्रवेशदर्शनात् अप्सु अमृतम् अमरणसाधनम् अस्तीति ग अनेनैवाभिप्रायेण तैत्तिरीयके समाम्नायते । "अमृतं वा आपस्तस्माद तान्तमभिषिञ्चन्ति नार्तिमार्च्छति सर्वम् आयुरेति" इति [तै° सं° २. २.] । ॥ "ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" इति अप्शब्दाद् उत्त विभक्तेरुदात्तत्वम् । अन्तःशब्दः स्वरादिषु अन्तोदात्तः पठितः । संहित "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" इति अन्तर्शब्दाकारस्य रितत्वम् । न विद्यते मृतं मरणं येनेति बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम् त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "नञो जरमरमित्रमृताः" इत्युत्तरपदा त्वम् ॥ । तथा अप्सु उदकेषु मध्ये भेषजं सर्वरोगनिवारकम् षधम् । अस्तीति शेषः । उदकरसेन प्रवृद्धानाम् ओषधीनां रसस्यै

1 S' Kd अप° for आप°. 2 S' अंतरपश°; Kd अंतरश°, which we follow.

त्। ईदृशीनाम् अपाम् उपजीवनेन हे जनाः यूयं सर्वे अ-
ाश्च भवतेत्यर्थः। उत अपि च हे अश्वाः अस्मदीयास्तुरगाः
ाम् उदीरितप्रभावोपेतानां प्रशस्तिभिः प्रभाविशेषैः वाजिनः।
बलनाम। तद्वन्तो भवथ। ✕वाजशब्दाद् भूम्नि मत्वर्थीय
ः✕। यद्वा। ✕वाजी वेजनवान् इति [नि° २. २८.]
त्वात्✕। वेगयुक्ता भवथेत्यर्थः। तथा हे गावः यूयम-
ानाम् अपां प्रभावेन वाजिनीः वाजिन्यः बलयुक्ता भवथ। यद्वा
न्नं क्षीररूपम्। "अन्नं वै वाजः" [तै° सं° १. ७. ४. २.] इति
तद्युक्ता भवथ। प्रभूतक्षीरा भवथेत्यर्थः। ✕वाजिन्शब्दात्
भ्यः°" इति ङीप्। जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः✕॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम्॥

आपो हि ष्ठा" इत्यादिसूक्तत्रयस्य ऐन्द्राग्नपशौ वपाहोमानन्तरं मा-
ायोगः। उक्तं वैताने। "शंभुमयोभुभ्यां चात्वाले मार्जयन्ति"
.] इति॥

"आपो हि ष्ठा" इति सूक्तम् अग्निचयने उखार्थम् आहृतस्य
स्य पलाशकषायोदकेन संसृज्यमानस्य अनुमन्त्रणे विनियुक्तम्।
ताने। "आपो हि ष्ठेति पलाशफाण्टेनाभिषिच्यमानम्" इति
. १.]॥

ेव बृहद्गणे लघुगणे अपां सूक्तेषु च पठितम्। तेषां यत्रयत्र वि-
तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽनुसंधेयः॥

लगणे च एतत् सूक्तं पठितम्। सूत्रितं हि। "शंभुमयोभुभ्याम् [१.
] ब्रह्मजज्ञानम् [४. १] अस्य वामस्य [९. ९] यो रोहितः [१३.
दस्य केतवः [१३. २] मूर्धाहम् [१६. ३] विषासहिम्" [१७. १]
कौ° ३. १.]। अयं सलिलगणः। अतः "सलिलैः क्षीरौदनम्

d °क्षिता. 2 S′ Kd ऐन्द्राग्नि°. 3 S′ Kd °फांटेना°. 4 So S′ Kd, though यो रो-
s not begin the hymn. *Kaus'ika* and his commentators agree with S′ Kd.

अश्नाति" [कौ॰ ३. १] "सलिलैः सर्वकामः" [कौ॰ ३.
अस्य विनियोगः ॥

तथा गवां रोगोपशमनपुष्टिप्रजननकर्मसु अर्थोत्थापनविघ्नशम
पूर्वसूक्तवद् विनियोगः ॥

वास्तुसंस्कारकर्मणि च अनेन सूक्तेन उदकुम्भेन गृहभूमिम्[2] आ
तथा च सूत्रम् । "निवेशनानुचरणानि[3]" इति प्रक्रम्य "शंभुमयोभु
यन्दयति" इति [कौ॰ ५. ७.] ॥

तथा "आदित्यां श्री[4]तेजोधनायुष्कामस्य" इति [न॰क॰१७.]
याम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ अस्य विनियोगः । तद् उक्तं नक्ष
"सलिलगण आदित्यायाम्" इति [न॰क॰१८.] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन ।
महे रणाय चक्षसे ॥ १ ॥

आपः । हि । स्थ । मयःऽभुवः । ताः । नः । ऊर्जे । दधातन ।
महे । रणाय । चक्षसे ॥ १ ॥

हे आपः यूयं हि यस्मात् कारणात् मयोभुवः । मय इति सुखनाम
स्थ भावयित्र्यः स्थ भवथ । "आपोमयः प्राणः" [छा॰ ६. ५. ४.]
तेः । अपाम् उपभोगेन प्राणस्थैर्यहेतुत्वात् सुखसाधनभूतविविधान्नाद्यु
पदार्थजनकत्वेन च सुखहेतुत्वम् । ॥ अस्तेर्लेटि मध्यमपुरुषबहुव
दादित्वात् शपो लुक् । "सार्वधातुकमपित्" इति ङिद्भावात् "श्न
पः" इति अकारलोपः । "हि च" इति निघातप्रतिषेधः । मयोभु
मयःशब्दोपपदात् भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् । "ओः सुपि"
भस्य यणो "न भूसुधियोः" इति प्रतिषेधः । "गतिकारकोपपदा
इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । तस्मात् ताः तथाविधा यूयं

1 S'Kd क्षीरौदनमश्नातीति for क्षीरौदनम् अश्नाति. 2 S'Kd गृहभूमिमासिंचेत
Kd °चरणीति. 4 S'Kd श्रुते for श्री° We with the *Nakshatrakalpa*.

दजनितसुखकामान् ऊर्जे बलकराय अन्नाय । तदुपभोगज-
र्थ्यः । ❊ ऊर्ज बलप्राणनयोः । अस्मात् "क्विप् च" इति
र्थ्ये चतुर्थी । "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" इति विभक्तेरुदा-
। दधातन धत्त । सुखकरान्नप्रदानेन अस्मान् पोषयतेत्य-
❊ डुधाञ् धारणपोषणयोः । अस्माल्लोटि "तप्तनप्तनथनाश्च"
य तनबादेशः । तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् "श्नाभ्यस्तयोरातः"
लोपाभावः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ❊ । अपि च महे
❊ अच्छब्दलोपश्छान्दसः ❊ । यद्वा । ❊ मह पूजा-
त्यस्मात् क्विप् ❊ । महनीयाय पूजनीयाय रणाय रमणाय । वि-
ोग्यपदार्थेषु क्रीडनायेत्यर्थः । ❊ रमतेर्भावे ल्युट् । अन्त्यलोप-
सः ❊ । तथा चक्षसे दर्शनाय । चिरकालजीवनाभिमतफलसा-
ायेत्यर्थः । ❊ चष्टिः पश्यतिकर्मा । चक्षेर्बहुलं शिच्चेति [उ० ४.
ावे असुन् । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् "चक्षिङः ख्याञ्" इति
भावः । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् ❊ । यद्वा
य रमणीयाय चक्षसे । इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः । अथ
रणनीयाय शब्दनीयाय उपनिषदेकसमधिगम्याय चक्षसे । स्वात्म-
तिशयानन्दब्रह्मत्वसाक्षात्कारायेत्यर्थः । ❊ अण रण वण शब्दा-
वशिरण्योरुपसंख्यानम्" इति अप् । तस्य पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धा-
ेष्यते । सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी ❊ । दधातनेति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।
उशतीरिव मातरः ॥ २ ॥

यः । वः । शिवऽतमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः ।
उशतीःऽइव । मातरः ॥ २ ॥

पः वः युष्माकं शिवतमः कल्याणतमः प्रसिद्धो [यो] रसः सा-
शोस्ति । सर्वप्राणिभिः अविसंवादेन उपभोग्यत्वाद् अपां रसस्य

शिवतमत्वम् । श्रूयते हि । "नानामनसः खलु वै पशवो न
एवाभि समनसः" [तै० सं० ५. ३. १. ३] इति । तस्य ।
हणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।
यद्वा । भागव्यतिरेकजनिता षष्ठी । तस्य रसस्य
त्यर्थः । इह अस्मिन् लोके हे आपः यूयं नः अस्मान् पुत्रस्थानीर
जयत सेवयत । युष्मदीयरसप्रदानेन अस्मान् पोषयतेत्यर्थः ।
सेवायाम् । "हेतुमति च" इति णिच् । प्रार्थनायां लोट् । शपः
अनुदात्तत्वम् । "०अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्०" अनुदात्तम् इति
अनुदात्तत्वम् । तथा च णिचश्चित्त्वात् तत्स्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्तेपि
ङ्क्तिङः" इति सर्वानुदात्तत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । उशतीरिव
कामयमानाः । वश कान्तौ । कान्तिरभिलाषः । अस्मात्
शत्रादेशः । अदादित्वात् शपो लुक् । "सार्वधातुकम् अपित्" इति
ङित्त्वात् "ग्रहिज्या०"आदिना संप्रसारणम् । "उगितश्च" इ
शत्रन्तस्य प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वात् "शतुरनुमो नद्यजादी"
उदात्तत्वम् । जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । "इवेन
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्" इति समासः । काम
मातरः यथा स्वकीयं पुत्रं स्तन्यरसप्रदानेन पोषयन्ति । तथेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ ।
आपो जनयथा च नः ॥ ३ ॥

तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ ॥
आपः । जनयथ । च । नः ॥ ३ ॥

तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । उपभोग्यत्वेन प्रसिद्धस्य अ
त्यर्थः हे आपः वः युष्मान् अरम् अलं पर्याप्तं गमाम गच्छाम
म । अरम् इति । "बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वम्

1 S' Kd ग्रहणः for कर्मणः.

" इति लत्वविकल्पः । गमामेति । गम्लृ सृप्लृ गतौ । अस्मात्
ोट् । "आडुत्तमस्य पिच्च" इति आडागमः । "बहुलं छन्द-
शपो लुक् । यद्वा । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति लोडर्थे
त्वात् लुः अडादेशः । "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इति
व इति । "बहुवचनस्य वस्नसौ" इति द्वितीयान्तस्य युष्मदो
स च "अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ" इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदा-
गस्य अन्नस्य क्षयाय निवासाय । अभिवृद्ध्य इत्यर्थः । क्षि
: । "एरच्" इति भावे अच् । "नितः" इति अन्तोदात्तत्वे
निवासे" इति आद्युदात्तत्वम् । हे आपः यूयं जिन्वथ
हेहादिमस्यविशेषात् इति शपः । यूयं वृष्टिरूपेण आगत्य स-
अन्नादुपभोग्यमङ्गले ओषधीः प्रवर्धयथेत्यर्थः । श्रूयते हि ।
वृष्टिभिः अमृजता । यावन्तः स्तोका अवापद्यन्त तावतीरोषधयो-
[तै० ब्रा० २.५.१.१] इति । तस्मै इति पूर्वेण संबन्धः । हि-
[जिवि] प्रीणनार्थः । इदित्वात् नुम् । शपः पित्त्वाद्
त्वम् । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरस्य अवशेषात् पदम
रम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः । अपि च हे
यूयं नः अस्मान् जनयथ पुत्रपौत्रादिरूपेण उत्पादयथ । स्वात्मन
दिरूपेण उत्पत्तेः एवम् उक्तम् । तथा च ऐतरेयके समाम्नातम् ।
स्यां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा द-
मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यद् अस्यां जायते पुनः"
१७.१३] इति । जनी प्रादुर्भावे । अस्मात् "हेतुमति च"
च् । "जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च" इति मित्संज्ञकत्वात् "मितां ह्र-
ति उपधाह्रस्वत्वम् । शपस्तिङश्च पूर्ववत् अनुदात्तत्वे णित्स्वरः शि-
तेन णिजकारस्य उदात्तत्वम् । आप इति पूर्वामन्त्रितस्य "आम-
र्वम् अविद्यमानवत्" इति अविद्यमानवद्भावेन अतिङ उत्तरत्वा-
"तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावः । "अन्येषामपि दृश्यते" इति
हो दीर्घः ॥

चतुर्थी ॥

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ।
अपो याचामि भेषजम् ॥ ४ ॥

ईशानाः । वार्याणाम् । क्षयन्तीः । चर्षणीनाम् ॥
अपः । याचामि । भेषजम् ॥ ४ ॥

वार्याणां वरणीयानां धनानाम् ईशानाः ईश्वराः स्वामित्वेन सर्वधनमूलभूतस्य हिरण्यस्य मातृभूताभ्यः अद्भ्यः उत्पत्तेः श्रवण अधिपतित्वम् । तथा हि "आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । [रभ्यध्यायत् । ताः समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्धिरण्यम् [तै॰ब्रा॰१.१.३.८] इति । ईश ऐश्वर्ये । अस्मात् "क्रियायाः" इति हेतौ शानच् प्रत्ययः । अदादित्वात् शपो लुक् । तोः अनुदात्तेत्त्वात् "तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाद्॰" इति शानचः धातुस्वरेण आदिरुदात्तः । वार्याणाम् इति । वृङ् संभक्तौ । क्र्या वृञो ग्रहणं न वृङः इत्युक्तेः अस्माद्धातोः "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत् । "कर्तृकर्मणोः कृति" इति प्राप्तायाः कर्मणिषष्ठ्या "न व्यय॰" इति प्रतिषेधेपि "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इ॰.. कर्मणि "तित् स्वरितम्" इति स्वरितत्वे प्राप्ते "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत आद्युदात्तत्वम् । यत ईशाना अतो हेतोः चर्षणीनाम् । म मैतत् । मनुष्याणां क्षयन्तीः निवासयित्रीः । अभिमतधनप्रदानेन निवेशयन्तीरित्यर्थः । क्षि निवासगत्योः । अस्माद् अन्तर्भा र्थात् लटः शत्रादेशः । व्यत्ययेन शप् । "उगितश्च" इति ङीप् । श्यनोर्नित्यम्" इति नित्यं नुमागमः । शपश्च ङीपश्च पित्त्वाद् ः त्वम् । "॰अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्॰" इति शतुरनुदात्तत्वे धातुस्वरे दिरुदात्तः । चर्षणीनाम् इति । "न लोकाव्यय॰" इति कर्मणिषष्ठी

१ A B S̆ आपो. We with B̆ D K R J P P̆ V R̆w.

1 S' Kd सर्वधनभूतमूलस्य. 2 S' Kd om. तत्. 3 S' Kd अस्माद्धेतो॰.

.[redacted]। यद्वा। [redacted]"चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" इति ता-
मनुष्यार्थे निवसन्तीरित्यर्थः। [redacted]"नाम अन्यतर-
नाम उदात्तत्वम[redacted]। एवंभूता अपः भेषजं व्याध्यादि-
षधं याचामि प्रार्थये। उक्तं हि "अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजम्"
इति। [redacted]"अकथितं च" इति कर्मसंज्ञायाम् अप्शब्दाद्
"ऊडिदम्°"इत्यादिना अप्शब्दाद् उत्तरस्य शस उदात्तत्वम्।
याचृ याञ्ञायाम्। "तिङ्ङतिङः" इति निघातः[redacted]॥

[इति] प्रथमकाण्डे प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम्॥

देवीः" इति सूक्तस्य "शंभुमयोभुभ्याम" इति सहैव सूत्रकृता
"आपो हि ष्ठा" इति सूक्तवत् सर्वत्र विनियोगः अनुसंधेयः।
हवणे च आद्यन्तयोः "शं नो देवीः" इति प्रथमा ऋक् प्रयोक्त-
भयतः सावित्र्युभयतः शंनोदेवी" [कौ° १.९] इति सूत्रात्॥
आवश्यकर्मणि आचमनेपि एषा विनियुक्ता। सूत्रितं हि। "शंनोदेव्याः
भ्याम् ऋचा षट्कृत्व उदकम् आचामतः" इति [कौ° १४.४]॥
पुष्याभिषेके कलशाभिमन्त्रणेपि एषा। तथा च परिशिष्टे॥

हेमरत्नौषधीबिल्वपुष्पगन्धाधिवासितान्।
आच्छादितान् सितैर्वस्त्रैरभिमन्त्र्य पुरोहितः।
सावित्र्युभयतः कुर्याच्छंनोदेवी तथैव च। इति [प° ५.२]॥

तत्र प्रथमा॥

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये।
शं योरभि स्रवन्तु नः॥ १॥

शम्। नः। देवीः। अभिष्टये। आपः। भवन्तु। पीतये।
शम्। योः। अभि। स्रवन्तु। नः॥ १॥

देव्यः द्योतनादिगुणयुक्ताः। [redacted] दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहा-

---

1 °द्विवासितान् We with the *Pariśiṣṭa*. 2 S' Kd देवी. We with the *Pa-*

रद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते
दयः पचादिषु द्रष्टव्याः'' इति वचनात् ''नन्दिग्रहिपचादिभ्यः॰'
वट् इति टित्त्वेन पाठात् ''टिड्ढाणञ्॰'' इति ङीप् । ''यस्य॰'' ई
नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः'' इति ङीप उदात्तत्वम् । जसि ''
इति पूर्वसवर्णदीर्घः । यास्कस्तु देवशब्दं बहुधा निरवोचत् । य
दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा इति
१५] ॥ । एवमात्मिका आपः नः अस्माकम् अभिष्टये
य । ॥ यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । अस्माद् अभिपूर्वात
न् । ''ग्रहिज्या॰''आदिना संप्रसारणम् । ''व्रश्च॰''आदिना ष
''शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम्'' इति पररूपत्वे सवर्णदीर्घाभाव
च निति कृत्यतौ'' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे एकादेशस्य उदात्तत्व
चतुर्थी ॥ । अभितः सर्वतो यागार्थं शं सुखं भवन्तु । सु
भवन्तु इत्यर्थः । तथा पीतये पानाय च शं भवन्तु । पीयमा
स्वादुतमाः सुखाय भवन्तु इत्यर्थः । ॥ पा पाने । अस्म
क्तिन् । ''घुमास्था॰'' इत्यादिना ईत्वम् ॥ । अपि च नः अ
प्राप्तानां रोगाणां शमनाय योः अप्राप्तानां रोगाणां पृथक्करणाय
आपः अभि स्रवन्तु अस्मदाभिमुख्येन गच्छन्तु । यद्वा शं योरिति
णां शमनं चोरव्याघ्रादिजनितभयानां पृथक्करणं च यथा भवति
र्थः । ॥ तदुक्तं यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च
इति [नि॰ ४.२१] । शमु उपशमने । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
भ्योपि दृश्यन्ते'' इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद् आ
तुभ्यां भावे विच् । योरित्यत्र सलोपाभावश्छान्दसः । यद्वा यौ
अवादेशाभावश्छान्दसः ॥ ॥

द्वितीया ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
अग्निं च विश्वशंभुवम् ॥ २ ॥

1 S' यज्ञस्य देनाद्वा दीपनाद्वा &c. K1 यज्ञस्य देनाद्वा दापनाद्वा दीपनाद्वा &c.

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।
अग्निम् । च । विश्वऽशंभुवम् ॥ २ ॥

ब्रूते । अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये विश्वानि सर्वाणि [भेषजा] ... "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः । सर्वरोग- ... औषधानि सन्तीति सोमः एतन्नामा देवः मे मह्यं मन्त्रदर्शिने ... तथा विश्वशंभुवम् विश्वस्य जगतः सुखकरम् । यद्वा ... व्यापाराः शंभुवः सुखस्य भावयितारः उत्पादका यस्य स त ... शंशब्दोपपदात् ... तान्तर्णीतण्यर्थात् "क्विप् च" इति क्वि... : सुपि" इति प्राप्तस्य यणः "न भूसुधियोः" इति प्रतिषेधः ... तत्पुरुषपक्षे ... न परेण ... न्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे तु अग्नि- ... इयं संज्ञा । तथा च "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" इति पूर्व- ... एतन्नामानम् अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तं देवं च । ... अब्रवीदित्यर्थः । उदकमध्ये अग्नेः प्रवेशस्तैत्ति- ... "अग्नेस्त्रयो ज्यायांसः" इति प्रक्रम्य "स निलायत ... [तै॰ सं॰ २. ६. ६. १] इति । यद्वा । और्ववैद्युतरूपेण अप्सु अवस्थानं द्रष्टव्यम् । अनेन अतिशयितवीर्यवत्त्वम्स्य प्रख्यापित- ... सर्वार्थसाधनसामर्थ्यम् अस्तीत्युक्तं भवति ॥

तृतीया ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम ।
ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ ३ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ।
ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ३ ॥

आपः यूयं मम तन्वे मदीयस्य शरीरस्य । "षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या" इति चतुर्थी । "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" विभक्तिः स्वर्यते । "युष्मदस्मदोर्ङसि" इति ममशब्द आद्युदा-

Kd सप for सर्व. 2 S' Kd अर्व॰ for और्व॰. The emendation is conjectural.

स: ॥ । वरूथ्यं वारकं ज्वरादिसर्वरोगनिवर्तकम् भेषजम् पृणीत पूरयत । यथा मम शरीरं व्याधयो न स्पृशन्ति तथा प्रयच्छतेत्यर्थः । ॥ पृ पालनपूरणयोः । अस्मात् लोटि क्र्यादिभ्यः प्रत्ययः । "ई हल्यघोः" इति ईत्वम् । "प्वादीनां ह्रस्वः" इति तोर्ह्रस्वत्वम् । "सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम् अन्यत्र विकरणेभ्यः" इति परिभाषया सतिशिष्टस्यापि श्नाप्रत्ययस्वरस्य दुर्बलत्वात् तिङ एव उदात्तम् । "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति आप इत्यस्य अविद्यमानवत्त्वात् "तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावः । वरूथम् इति । वृ वरणे । जॄवृञ्भ्यामूथन् [उ° २.६] इति औणादिक ऊथन् "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तः ॥ । किमर्थम् । ज्योक् सूर्यं सर्वेषां प्राणप्रदत्वेन प्रेरकम् आदित्यं दृशे द्रष्टुम् । चिरकालं तुम् इत्यर्थः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । व्याध्यादिजनितक्लेशापन्ने च इति । ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । "दृशे विख्ये च" इति तुमर्थे के यान्तो निपातितः । सूर्यम् इति । षू प्रेरणे । "राजसूयसूर्य°" इति क्यप् निपातितः । क्यपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् "कृन्मेजन्तः" इति दृशे इत्यस्य एजन्तत्वेन अव्ययत्वात् "न लोकाव्यय" कर्मणिषष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ॥

चतुर्थी ॥

शं न आपो॑ धन्व॒न्या॒३॒ः शमु॑ सन्त्वनू॒प्याः॑ ।
शं नः॑ खनि॒त्रिमा॒ आपः॒ शमु॒ याः कु॒म्भ आभृ॑ताः शि॒वा नः॑ सन्तु॒ वार्षि॑कीः ॥
शम् । नः॒ । आपः॑ । ध॒न्व॒न्याः॑ । शम् । ऊं॒ इति॑ । स॒न्तु॒ । अ॒नू॒प्याः॑ ।
शम् । नः॒ । ख॒नि॒त्रिमाः॑ । आपः॑ । शम् । ऊं॒ इति॑ । याः । कु॒म्भे । आऽभृ॑ताः ।
शि॒वाः । नः॒ । स॒न्तु॒ । वार्षि॑कीः ॥ ४ ॥

पूर्वं सामान्येनैव अपां प्रार्थना कृता । अधुना स्थानविशेषिता प्रार्थ्यन्ते । नः अस्माकं धन्वन्याः धन्वनि मरुभूमौ भवा आपः शं सुखकारिण्यो भवन्तु । ॥ रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वात्

---

१ A B धन्व[illegible] E K D E Ŭ V W R.

षतक्षिधन्विरा...धुपतिभ्यः ... १५४] इति कनिन् प्र-
"भवे छन्दसि" इति यत् ... ...यकर्मणोः" इति प्रकृतिभा-
...नस्तद्धिते" इति टिलोपाभाव ... अनूपाः अनुगता आपो
...देशे सः अनूपो देशः । ... इत्यकारः समासान्तः ।
अनोर्देशे" इति अपशब्दाकारस्य ऊकारः ॥ । ... भवा आपः
... । ॥ पूर्ववद् यत् ॥ ... उशब्दः चार्थे । प्रभूतजलप्रदेशस्था
शं सन्तु सुखहेतवो भवन्तु । तथा खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः
... आपः नः अस्माकं शं भवन्तु । ॥ खनु अवदारणे । अस्मा
...ः क्तिप्रत्ययः । "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति इडागमः । "क्त्रेर्म-
..." इति मप् ॥ । कुम्भे घटे आभृताः नदीतटाकादिभ्यः कुम्भे-
नीताः । ... ॥ हृञ् हरणे । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । "हृग्रहोर्भः०"
...त्वम् । "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । ईदृश्यो याः
...हं वर्तमाना, प्रसिद्धा आपः ताश्च शं भवन्तु । तथा वार्षिकीः वा-
... वर्षतौ भवाः । ॥ "छन्दसि ठञ्" इति वर्षाशब्दात् ठञ् प्र-
... । "टिड्ढाणञ्०" इति ङीप् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्त-
... वृष्टिसंभूता आपश्च नः अस्माकं शिवाः सुखकारिण्यः सन्तु
... । ॥ अस भुवि । अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक् ।
"श्नसोरल्लोपः" इत्यकारलोपः ॥ ॥

[इति] षष्ठं सूक्तम् ॥

इति अथर्वसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमोनुवाकः ॥

...येनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "स्तुवानम्" "इदं हविः" इति
...ीये सूक्ते चातनगणे पठिते । तथा च कौशिकः । "स्तुवानम्
[१.७] इदं हविः [१.८] निःसालाम् [२.१४] अरायक्षयणम् [२.
३-५] शं नो देवी पृश्निपर्णी [२.२५] आ पश्यति [४.२०]
सत्यौजाः [४.३६] त्वया पूर्वम् [४.३७] पुरस्तायुक्तः [५.२९]
...धस्य इत्यनुवाकः [८.३,४] चातनानि" इति [कौ० १.८]। अतः

...Ed आपःश्च for आपः ताश्च.

अस्य "चातनानाम् अपनोदने ... यातम्" [कौ° ४.१]
तृनामभिर्जुहुयात्" [शा° क ... ादिसूत्रेण यत्रयत्र विनियो
यते तत्रतत्र सर्वत्र अनर्घ ... विनियोगो द्रष्टव्यः ॥ "
दनेन व्याख्यातम्" इति ... भूतपिशाचाद्युच्चाटनार्थं फलीकरण
वतक्षणहोमादीनि "आरेसौ" ... १.२६] इत्यपनोदनसंज्ञककर्तव्यानि
नोदनानि कर्माणि अनेन गणेन कुर्यादित्यर्थः ॥

तत्र प्रथमा ॥

स्तुवानमग्न आ वह यातुधानं किमीदिनम् ॥
त्वं हि देव वन्दितो हन्ता दस्योर्बभूविथ ॥ १ ॥

स्तुवानम् । अग्ने । आ । वह । यातुऽधानम् । किमीदिनं
त्वम् । हि । देव । वन्दितः । हन्ता । दस्योः । बभूविथ ।

अङ्गति गच्छति सर्वजाठरवैद्युतादिरूपेण कृत्स्नं जगद् व्या
अग्निः । अगि रगि लगि गत्यर्थाः । अङ्गेर्नलोपश्च [उ
इति निप्रत्ययः तत्संनियोगेन नलोपश्च । यद्वा । अग्र
णयोगाद् अग्निः । आह च यास्कः । अग्निः कस्मात्
णीर्भवति अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते अङ्गं नयति संनममानः । अ
यतीति स्थौलाष्ठीविः । न क्नोपयति न स्नेहयति । त्रिभ्य आ
जायत इति शाकपूणिः । स खलु एतेः अकारम् आदत्ते ग
नक्तेर्वा दहतेर्वा नीः पर इति [नि° ७.१४] । ईदृश
स्तुवानं मया दत्तं हविः प्रशंसन्तम् अस्माभिः स्तूयमानं वा
वह आनय । मदीयं कर्म प्रापय । वह प्रापणे । अस्
"अतो हेः" इति हेर्लुक् । स्तुवानम् इति । ष्टुञ् स्तुतौ । क
शानच् आदेशः । कर्मणि लटो वा शानचि यगभावश्छान्दसः ।
धातु°" इत्यादिना उवङ् । अग्नेः आवहनकर्तृत्वम् अन्यत्र
म्नातम् । "अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे" [ऋ° १.१
इति । "अग्निम् अग्न आवह" [तै° ब्रा° ३.५.३.२] इति च
मीदिनं किम् किम् इदानीं वर्तते इति चरन्तम् । किमीदिन

1 S' Kd आवाहन°.

.ते चरते इति यास्कः [नि॰ ६. ११] ॥ । जिघांसया प्र-
ारिणं यातुधानं राक्षसम् । अपसारय इति योग्यक्रियाध्याहा-
यद्वा हे अग्ने स्तुवानम् । विभक्तिव्यत्ययः । स्तूयमानः त्वं कि-
यातुधानं राक्षसम् आ वह प्रतीकारार्थम् अस्मिन् जने आवे-
अथ वा निग्रहार्थं स्वसमीपम् आनयेत्यर्थः ॥ यद्वा हे अग्ने त्व-
शाद् भीत्या त्वां स्तुवन्तं तं यातुधानम् इति सामानाधिकरण्येन
॥ अपि च हे देव दानादिगुणयुक्त त्वं वन्दितः अस्माभिर्नमस्का-
प्रार्थितः सन् दस्योः उपक्षयकारिणो राक्षसादेः । ॥ दसु उ-
अस्माद् औणादिको युप्रत्ययः ॥ । तस्य हन्ता घातयिता
मात् कारणात् बभूविथ भवसि तस्माद् आ वहेति पूर्वेण संब-
॥ भू सत्तायाम् । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमा-
लेट् । "हि च" इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥

द्वितीया ॥

आज्यस्य परमेष्ठिन् जातवेदस्तनूवशिन् ।

अग्ने तौलस्य प्राशान यातुधानान् वि लापय ॥ २ ॥

आज्यस्य । परमेऽस्थिन् । जातऽवेदः । तनूऽवशिन् ।

अग्ने । तौलस्य । प्र । अशान । यातुऽधानान् । वि । लापय ॥ २ ॥

परमे उत्कृष्टस्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । स्वर्गाद्युत्कृष्टस्थाननिवासि-
॥ तिष्ठतेः औणादिकः किनिप्रत्ययः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्"
म्या अलुक् । "अम्बाम्बगोभूमि॰" इत्यादिना षत्वम् । "आम-
च" इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । हे जातवेदः जातानां
॥ जातशब्दोपपदात् विद ज्ञाने इत्यस्मात् गतिकारकयोरपि
कृतिस्वरत्वं च [उ॰ ४. २२६] इति असुन् । अस्य पादादित्वाद्
निघाताभावे "आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ॥
बहुधा निरवोचत् । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद अ..-

R W R परमेष्ठि. We with A D V.

नि वैनं विदुः जातेजाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जात
जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशून् अविन्दतेति तज्ज
जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणम् इति [नि० ७.१९] ॥। हे तन्
तनूनां सकलप्राणिशरीराणां जाठराग्निरूपेण वशयितः ईदृशमहिमे
अग्ने तौलस्य । तुलावत् हूयमानद्रव्यस्य परिच्छेदकत्वात् स्रुक्स्रुव
अत्र तुलाशब्देन उच्यते । तत्र स्रुवादौ स्थितम् आज्यं तौलम् ।
म्येदम्'' इति अण् ॥। यद्वा । ॥ तुल उन्माने । अस्मात
घञ् । तोल्यते उन्मीयते स्रुवादिना अवदीयत इति तोलम् । स्व
ज्ञितः राक्षसवायसादिवत् ॥। अवदीयमानस्य आज्यस्य ।
याग्रहणं कर्तव्यम्'' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥।
ज्यं प्राशान अद्धि । आज्यस्य भागम् इति भागपदाध्याहारेण व
न्यः । ॥ अश भोजने । लोण्मध्यमैकवचने ''हलः श्नः शान
इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशः । ''अतो हेः'' इति हेर्लुक् ॥ ॥
स्माभिर्दत्तं हविः स्वीकृत्य प्राप्तबलः सन् यातुधानान् उपद्रवकारि॰
क्षसान् वि लापय विनाशय । ॥ लीङ् श्लेषणे । अस्मात् ''हे
च'' इति णिच् । ''विभाषा लीयतेः'' इति आत्वम् । ''अर्तिह्री॰
दिना पुगागमः । यद्वा रप लप व्यक्तायां वाचि । अस्मात् ।
''अत उपधायाः'' इति वृद्धिः । वीत्युपसर्गवशाद् अत्र धातुः वचन
परिदेवनम् आह । तद् उक्तम् ।

धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित् तम् अनुवर्तते ।
तमेव विशिनष्ट्येक उपसर्गगतिस्त्रिधा । इति ॥ ॥

आर्तस्वरान् कुर्वित्यर्थः ॥

तृतीया ॥

वि लपन्तु यातुधाना अत्त्रिणो ये किमीदिनः ।
अथेदमग्ने नो हविरिन्द्रश्च प्रति हर्यतम् ॥ ३ ॥

वि । लपन्तु । यातुऽधानाः । अत्त्रिणः । ये । किमीदिनः ।
अथ । इदम् । अग्ने । नः । हविः । इन्द्रः । च । प्रति । हर्यतम्

अदनशीलाः सर्वेषां भक्षकाः । ☒ अद भक्षणे । अदे- [उ० ४. ६८] इति औणादिकस्त्रिनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तो- ☒ । किमीदिनः किं [किम] इदानीं वर्तत इति स्वप्रवृत्तये ...णं कुर्वन्तः । अथ वा किम् इदं किम् इदम् इति स्वोचितं अन्विष्य चरन्तः ये प्रसिद्धा यातुधानाः राक्षसाः सन्ति ते वि ...रिदेवनं कुर्वन्तु । हे अग्ने त्वया पीडिताः सन्तः विनश्यन्तु इ- अथ क्रियमाणयागा...रक्षोविनाशानन्तरम् हे अग्ने त्वम् ...रमैश्वर्ययुक्तो देवश्च नः अस्मदीयम् इदम् आज्यादिरूपं हविः ...सीकृत्य हर्यतम् आगच्छतम् कामयेथां वा । स्वीकुरुतम् इत्य- ☒ हर्य गतिकान्त्योः । इन्द्र इति । इदि परमैश्वर्ये । ऋज्रे- ...दिना [उ० २. २८] रन्प्रत्ययान्तो निपातितः । नित्त्वाद् आ- ...म ☒ ॥

...ऋचं ॥

अग्निः पूर्व आ रभतां प्रेन्द्रो नुदतु बाहुमान् ।

ब्रवीतु सर्वो यातुमान् अयमस्मीत्येत्य ॥ ४ ॥

अग्निः । पूर्वः । आ । रभताम् । प्र । इन्द्रः । नुदतु । बाहुऽमान् ।

ब्रवीतु । सर्वः । यातुऽमान् । अयम् । अस्मि । इति । आऽइत्य ॥ ४ ॥

...ग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः पूर्वः सर्वदेवानां पुरोगामी सन् आ रभ- ...तुधानान् निग्रहीतुम् उपक्रमताम् । ☒ रभ राभस्ये ☒ । रा- ...र्योपक्रमः । "अग्निः ... " [तै० सं० ६. १. ४. ...] ...हि तैत्तिरीयकम् । अग्नेः प्राथम्यमपि तत्र आम्नातम् । "अ- ...प्रथमो देवतानाम्" [तै० ब्रा० २. ४. ३. ३] इति ॥ तदनन्तरं ...त्वेन प्रशस्तबाहुयुक्तः । ☒ भूमनिन्दाप्रशंसासु इति ...बाहुशब्दात् मतुप् । "ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्" इति मतुप ... ईदृश [इन्द्रः] प्र नुदतु यातुधानान् प्रेरयतु अपसारयतु । ...नुद- ... । तुदादित्वात् शः । शस्य ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । तिपः

...repeat यातुधानाः.

पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्य प्रत्ययस्वरेण उदात्तत्वे प्राप्ते
इति सर्वानुदात्तत्वम् । "व्यवहिताश्च" इति उपसर्गस्य व्य-
गः ॥ । इन्द्रेण प्रणुद्यमानो यातुमान् । यातूनि रक्षांसि विद्य
स्मिन्निति यातुमान् राक्षसाधिपतिः । यद्वा यातवो यातनाः ।
निकारोपस्करयोः इत्यस्मात् औणादिक उण् ॥ । ता अस्मिन्
इति यातुमान तादृशः सर्वः निखिलो यातुधानः एत्य इमं देश
गत्य अयम् अयम् अस्मि एतन्नामकोऽहं भवामि इति ब्रवीतु ॥
आत्मानं प्रकाश्य निर्गच्छतु इत्यर्थः । ॥ एत्येति । आङ्पूर्व
गतौ इत्यस्मात् "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" इति क्त्वाप्रत्ययस्य
शः । तस्य पित्त्वात् "ह्रस्वस्य पिति कृति॰" इति तुक् । ब्रवीतिर्वि
व्यक्तायां वाचि । अदादित्वाच्छपो लुक् । "ब्रुव ईट्" इति ईडाग

पञ्चमी ॥

पश्याम ते वीर्यं जातवेदः प्र णो ब्रूहि यातुधानान् नृचक्षः ।
त्वया सर्वे परितप्ताः पुरस्तात् त आ यन्तु प्रब्रुवाणा उपेदम् ॥ ५

पश्याम । ते । वीर्यम् । जातऽवेदः । प्र । नः । ब्रूहि । यातुऽधानान् । नृ
त्वया । सर्वे । परिऽतप्ताः । पुरस्तात् । ते । आ । यन्तु । प्रऽब्रुवाणाः ।
इदम् ॥ ५ ॥

हे जातवेदः जातानाम् उत्पन्नानां वेदितरग्ने ते तव वीर्यं सामर्थ्यं
श्याम द्रक्ष्यामः । ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । अस्मात् लोटि उत्तम-
"आडुत्तमस्य पिच्च" इति आडागमः । "शपि पाघ्रा॰" इत्यादिना
पश्यादेशः । मसः पिच्चाभावात् शपश्च पित्त्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरे
दात्तत्वम् । वीर्यम् इति । बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि [फि॰ ४.९]
न्तस्वरितत्वम् ॥ ॥ हे नृचक्षः नॄन् मनुष्यान् चष्टे पश्यतीति न
अतिरोहितज्ञानतया सर्वं साक्षात् कर्तुं शक्त इत्यर्थः । यद्वा नॄ
ख्यायते दृश्यते उपास्यत्वेन साक्षात् क्रियत इति नृचक्षाः ।
पश्यतिकर्मेति यास्कः [निघ॰ ३.११] । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि

अस्मात् कर्तरि कर्मणि वा असुन् । "असनयोश्च प्रतिषेधो व- इति ख्याआदेशाभावः ॥ । हे तथाविध अग्ने नः अस्माकं न् यातुधानान् राक्षसान् प्र ब्रूहि प्रकथय । यथा अस्मान् पुनः- बाधन्ते तथा यातुधानान् आज्ञापयेत्यर्थः । ॥ ब्रूहि । ब्रूञ् व्य- चि । अदादित्वात् शपो लुक् । "सेर्ह्यपिच्च" इति हेः अपित्त्वेन ङि- क्ङिति च" इति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥ अपि च त्वया एवम् आ- पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले परितप्ताः परितः समन्ताद् दग्धाः ते तुधानाः प्रब्रुवाणाः स्वस्वनामादिकं कथयन्तः प्रलपन्तो वा इदं नं कर्म उप आ यन्तु उप समीपम् आयन्तु आगच्छन्तु । आ- नयन्तु इत्यर्थः । ॥ पुरस्तादिति । "पूर्वाधरावराणमसि पुर- स्" । "अस्ताति" च इति पूर्वशब्दात् अस्तातिप्रत्ययः तत्संनि- पुरादेशश्च । प्रब्रुवाणा इति । प्रपूर्वात् ब्रूञः लटः शानच् । चि- अन्तोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि स एव शिष्यते ॥ ॥

षष्ठी ॥

आ रभस्व जातवेदोस्माकार्थाय जज्ञिषे ।

दूतो नो अग्ने भूत्वा यातुधानान् वि लापय ॥ ६ ॥

आ । रभस्व । जातऽवेदः । अस्माकं । अर्थाय । जज्ञिषे ॥

दूतः । नः । अग्ने । भूत्वा । यातुऽधानान् । वि । लापय ॥ ६ ॥

जातवेदः जातानां वेदितरग्ने आ रभस्व राक्षसापनोदनकर्म कर्तुम् ॥ तत्र कारणम् आह । अस्माक । ॥ असमदः षष्ठीबहुवच- साम आकम्" इति आकम् आदेशः । शेषे लोपे अन्त्यलोपश्चा- यदा हि शेषे लोपष्टिलोप इष्यते तदा "अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त- इति आकम आदेशस्यात्त्वम् । यदा तु अन्त्यलोपः [तदा] "ए- उदात्तेनोदात्तः" इति उदात्तत्वम् ॥ । ग्रहरोगादिपीडितानाम् अर्थाय प्रयोजनाय । प्रेप्सितं प्रयोजनं संपादयितुम् इत्यर्थः ॥

लोके for काले.

यद्वा अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः । अनर्थनिवृत्तये यतस्त्वं जज्ञिषे सि । ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्मात् लिटि "असंयोगाल्लिट् इति लिटः कित्त्वे "गमहन०" इत्युपधालोपः । तस्य "द्विर्वचनेऽचि इति स्थानिवद्भावात् साचकस्य द्विर्वचनम् । ' आर्धधातुकस्येड्वलादेः इति इडागमः ॥ ॥ ततः हे अग्ने नः अस्माकं दूतः यथोक्त भूत्वा । अभूततद्भावद्योतकेन भूत्वा इत्यनेन स्वयम् अदूतः सन् वत् संनिहितो भूत्वा मदभिलषितं कुरु इत्युक्तं भवति । यातुधान् क्षसान् वि लापय विनाशय ॥

सप्तमी ॥

त्वम॑ग्ने यातुधाना॒न् उप॑बद्धाँ इ॒हा व॑ह ।
अथै॑षा॒मिन्द्रो॒ वज्रे॒णापि॑ शी॒र्षाणि॑ वृश्चतु ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने॒ । या॒तु॒ऽधाना॑न् । उप॑ऽबद्धान् । इ॒ह । आ । व॒ह ।
अथ॑ । ए॒षा॒म् । इन्द्रः॑ । वज्रे॑ण । अपि॑ । शी॒र्षाणि॑ । वृ॒श्च॒तु ॥

हे अग्ने त्वं यातुधानान् राक्षसान् उपबद्धान् रज्ज्वादिबद्धहस्ताद्यवयवान् कृत्वा इह अस्मिन् देशे आ वह आनय ॥ अथ अनन्त इन्द्रो देवानाम् अधिपतिः एषां यातुधानानां शीर्षाणि शिरांस्यपि कुलिशेन वृश्चतु छिनत्तु । ॥ ओव्रश्चू छेदने । तुदादित्वात् शः । "सार्वधातुकम् अपित्" इति ङित्त्वात् "ग्रहिज्या०"आदिना संप्रसारणम् ।

[इति] द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"इदं हविः" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः मपि तत्रैव उदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इ॒दं ह॒विर्या॑तु॒धाना॑न् न॒दी फेन॑मि॒वा व॑हत् ।
य इ॒दं स्त्री पुमा॒नक॑रि॒ह स स्तु॑वतां॒ जनः॑ ॥ १ ॥

इ॒दम् । ह॒विः । या॒तु॒ऽधाना॑न् । न॒दी । फेन॑म्ऽइव । आ । व॒
यः । इ॒दम् । स्त्री । पुमा॑न् । अक॑ः । इ॒ह । सः । स्तु॒व॒ता॒म् ।

आ अग्न्यादिदेवेभ्यो दीयमानं हविः आज्यादिरूपं यातुधानान् [illegible]चादीन् आ वहतु आसमन्ताद् गमयतु । अस्मात् स्थानात् प्र[illegible]तु इत्यर्थः । वह प्रापणे । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति [illegible]पां लङ् । तत्र दृष्टान्तः । नदी तरङ्गिणी फेनमिव । [illegible] स्वकीयेन प्रवाहेण फेनं देशाद् देशान्तरं प्रापयति । तद्वद् इत्य-[illegible] नद ध्वन शब्दे । नदति ध्वनतीति नदी । पचाद्यच् । तत्र [illegible]ते टित्त्वेन पाठात् "टिड्ढाणञ्०" इति ङीप् । "यस्य०" इति [illegible]दात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वम् । नदनान्नद्य इति यास्कः [illegible] २४] । मन्त्रवर्णश्च "यददः संप्रयतीरहावनदता हते । तस्माद [illegible]म स्थ" [३.१३.१] इति ॥ तदनन्तरम् इदम् अ-[illegible]कर्म यो जनः स्त्री वा पुमान् वा अकः अकार्षीत् । डुकृञ् [illegible] । अस्मात् लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । गुणे "हल्ङ्याब्भ्यः०" [illegible] । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः । स जनः [illegible] अभिचारकर्मणो [illegible] अनाप्तकामः सन् इह अस्मिन् [illegible]समीपे स्थित्वा स्तुवान् स्तुतिं करोतु । मामेव शरणं प्राप्य [illegible]-इत्यर्थः ॥ यद्वा यः स्त्री वा पुमान् वा जनः [illegible] [illegible] हविः [illegible]पद्रवनिवृत्तये अकः अकार्षीत् [illegible] अग्न्यादिदेव स जनः [illegible]- [illegible]सन् स्तुवताम् । [illegible] [illegible] परिहरतु इत्यर्थः । ष्टुञ् [illegible] । अस्मात् लोटि व्यत्ययेन शः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥

[illegible]तीया ॥

अयं स्तुवान आगमदिमं स्म प्रति हर्यत ।
बृहस्पते वशे लब्ध्वाग्नीषोमा वि विध्यतम् ॥ २ ॥

अयम् । स्तुवानः । आ । अगमत् । इमम् । स्म । प्रति । हर्यत ।
बृहस्पते । वशे । लब्ध्वा । अग्नीषोमा । वि । विध्यतम् ॥ २ ॥

[illegible]त्यादयो वक्ष्यमाणा [हे] देवाः अयं राक्षसपीडितो जनः स्तु-

---

[illegible] स्त्री वा पुमाकार्षीत् 2 S'K I insert इति after लोपः. 3 S'K I या

वानः युष्मद्विषया स्तुतिं कुर्वाणः आगमत् आगतवान् । बहुवि
वृत्तये संरक्षकान् युष्मानेव प्राप्त इत्यर्थः । गम्लृ सृप्लृ
लुङि "पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु" इति च्लेः अङादेशः । स्तुवान
लटः शानच् । अदादित्वात् शपो लुक् । शानचो ङिद्वद्भावाद्
भावे उवङ् । "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम् ॥ यत एवम्
अतो हेतोः इमं युष्मत्समीपं प्राप्तं जनं हे देवाः प्रति हर्यत ग
च्छत अभिगच्छत । स्वकीयत्वेन परिगृह्णीतेत्यर्थः । हर्य गतिक
"लोट् च" । "अधीष्टे च" इति लोट् ॥ हे बृहस्पते ब्रह्
मणां पालयितर्देव । "तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः" इति
लोपौ । "आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ।
मीपं प्राप्तस्य अस्य उपद्रवकारिणः सर्वान् वशे लब्ध्वा स्वाधीनान्
त्वा । ते यथा इमं जनं नोपसर्पन्ति तथा निरुध्य वर्तस्वेत्यर्थः
हे अग्नीषोमा अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्चेति द्वन्द्वे
"ईद् अग्नेः सोमवरुणयोः" इति पूर्वपदस्य ईत्त्वम् । "अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा
षत्वम् । "सुपां सुलुक्" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पादादित्वाद् आष्टमिक
ताभाव षाष्ठिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । युवां वि विध्यतं
उपद्रवकारिणो विविधं ताडयतम् । मारयतम् इत्यर्थः । अग्नीषो
राजत्वात् निग्रहाधिकारिणौ इति तयोरेवात्र प्रार्थनम् । राजत्वं च
स्त्वैत्तिरीयके समाम्नायते । "राजानौ वा एतौ देवतानां यद् अग्नीषोम
[तै° सं° २. ६. २. १.] इति । व्यध ताडने । अस्माद् विध्
लोटि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य ङिद्भावात् "ग्रहिज्या°"आदिना
प्रसारणम् ॥ यद्वा अयं यातुधानः युष्मत्तः अत्यर्थं भीतः
स्तुवानः युष्मान् स्तुवन् आगमत् युष्मन्निकटं प्राप्तवान् । इमम्
यूयं प्रति हर्यत स्म अस्माकं प्रतिकूलम् अवगच्छत । हे बृहस्
वशे लब्ध्वा इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

तृतीया ॥

यातुधानस्य सोमप जहि प्रजां नयस्व च ।

---

1 S' Kd प्राप्तम्.

नि स्तुवानस्य पातय परमक्ष्युतावरम् ॥ ३ ॥

यातुऽधानस्य । सोमऽप । जहि । प्रऽजाम् । नयस्व । च ।
निः । स्तुवानस्य । पातय । परम् । अक्षि । उत । अवरम् ॥ ३ ॥

हे सोमप सोमरसस्य पातः । ‡ "आतोनुपसर्गे कः" इति कप्रत्यये पिबतेः कप्रत्ययः ‡ । यातुधानस्य राक्षसस्य प्रजाम् पुत्रपौत्रादीनां संततिं जहि नाशय । ‡ हन हिंसागत्योः । अतो "सेर्ह्यपिच्च" इति हिरादेशः । "हन्तेर्जः" इति धातोर्जादेशः । "असिद्धवदत्राभात्" इति असिद्धत्वाद् "अतो हेः" इति लुगभावः । ‡ यद्वा । ‡ यातुधानस्य इति कर्मणि षष्ठी ‡ । यातुधानम् अपकारिणं राक्षसं जहि । प्रजाम् अस्मदीयां नयस्व च अभिमतफलं च । अनिष्टपरिहारम् इष्टप्राप्तिं च कुरु इत्यर्थः ॥ अपि च मिथ्या त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वतः शत्रोः परम् उत्कृष्टं दक्षिणम् अक्षि उतशब्दः अप्यर्थे । अवरम् निकृष्टं वामाक्ष्यपि । उभे अपि निष्पातय स्वस्थानात् प्रच्यावय । विनाशयेत्यर्थः । "तस्माद् दक्षिणोऽक्ष्णो वीर्यवत्तरः" [तै॰ सं॰ १. ७. ६. ३] इति श्रुत्या पुरुषशरीरे दक्षिणभागस्य अतिशयितवीर्यवत्त्वप्रतिपादनात् तद्भागवर्तिनश्चक्षुषः परत्वम् । तदपेक्षया च इतरस्य अवरत्वम् उन्नेयम् ॥

चतुर्थी ॥

एषामग्ने जनिमानि वेत्थ गुहा सतामत्त्रिणां जातवेदः ।
तांस्त्वं ब्रह्मणा वावृधानो जह्येषां शततर्हमग्ने ॥ ४ ॥

एषाम् । अग्ने । जनिमानि । वेत्थ । गुहा । सताम् । अत्त्रिणाम् । जातऽवेदः ।
तान् । त्वम् । ब्रह्मणा । ववृधानः । जहि । एषाम् । शतऽतर्हम् । अग्ने ॥ ४ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने गुहा सताम् गुहायां निवसताम् अत्त्रिणाम् अदनशीलानाम् एषाम् रक्षसां यत्र यस्मिन् स्थानविशेषे विद्यमा-

---

¹ निः. We with A B B̂ D K Ŝ Rv.

---

² °शालिनाम्.

नानि जनिमानि जन्मानि वेत्थ जानासि । ⧗ वेत्थेति । "स.
"प्राग्दिशो विभक्तिः" इति विभक्तिसंज्ञायां "त्यदादीनामः" इ
"लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । जनिमानीति । जनी
वे । अस्माद् भावे औणादिक इमनिन् प्रत्ययः । वेत्थेति । विद
"विदो लटो वा" इति सिपस्थलादेशः । लित्स्वरेण आद्युदात्तत्वम्
पातैर्यद्यदिहन्त॰" इति निघातप्रतिषेधः । सताम् इति । अस्तेर्लटः
अदादित्वात् शपो लुक् । "श्नसोरल्लोपः" इत्यकारलोपः । अत्रिण
अदेस्त्रिनिश्च [उ॰४. ६८] इति त्रिनिप्रत्ययः ⧗ । अतो
अग्ने त्वम् ब्रह्मणा मन्त्रेण वावृधानः वर्धमानः सन् । ⧗ वृ
अस्मात् लिटः कानच् ⧗ । तान् तत्र स्वस्थाने वर्तमान
सान् जहि नाशय । तथा एषाम् यातुधानानां शततर्हम् शतप्रक
विधं हिंसनं च निवर्तय । तत्कृतोपद्रवजातमपि नाशयेत्यर्थः ॥ २
ह्मणा परिवृढेन अस्माभिर्दत्तेन हविषा वावृधानः वर्धमानः प्रवृद्धब
तान् अत्रिणो राक्षसान् एषाम् रक्षसां त्वया ज्ञातानि पुत्रपौत्रादिरू
जन्मानि च शततर्हम् । क्रियाविशेषणम् एतत् । शतशो बहु
हिंसनं यथा भवति तथा जहि । निरवशेषं नाशयेत्यर्थः ॥
हिसि हिंसायाम् । अस्माद् भावे घञ् ⧗ ॥

[इति] प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अस्मिन् वसु" इति सूक्तेन सर्वसंपत्कर्मसु वासितयुग्मकृष्णलमणि
नम् सारूपवत्सौदने पुरुषाकृतिम् आलिख्य तत्प्राशनं च कुर्यात् । त
सूत्रम् । "अस्मिन् वसु * * इति युग्मकृष्णलं वासितं बध्नाति सा
पुरुषगात्रम्" इत्यादि [कौ॰२.२] ॥ अत्र वासितम् इत्यस्य अर्थ
"त्रयोदश्यादयस्तिस्रो दधिमधुनि वासयित्वा बध्नात्याशयति" इ
१.७] परिभाषणात् त्रयोदश्यादिषु दिवसेषु दधिमधुपूर्णे पात्रे
क्षिप्य चतुर्थेहनि तन्मणिबन्धनं तद्दधिमधुप्राशनं [च] कुर्याद् इ
तथा शत्रुणा राष्ट्रात् प्रच्यावितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशा

..मरुद्रैः काम्पीलकाष्ठैः शृतं लूनपुनरुत्थितव्रीहिजम् ओदन-
व सूक्तेन प्राशयेत् । तथा च संहिताविधौ । "अस्मिन् व-
राष्ट्रावगमनम् आनुशूकानां व्रीहीणाम् आम्रस्कजैः काम्पीलैः शृतं
तम् आशयति" इति [कौ° २. ७.] ॥

आयुष्कामः युग्मकृष्णलमणिं स्थालीपाके प्रक्षिप्य तन्मणिबन्धनम्
शनं च अनेनैव सूक्तेन कुर्यात् । तथा च कौशिकः । "अस्मिन्
इति युग्मकृष्णलम् आदिष्टानां स्थालीपाक आधाय बध्नात्याश-
ते [कौ° ७. ३] ॥

उपनयनकर्मणि माणवकानुमन्त्रणेपि एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । "उ-
" प्रक्रम्य सूत्रितम् । "प्राञ्चम् अवस्थाप्य दक्षिणेन पाणिना नाभि-
संस्तभ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु [१. ९] विश्वे देवा
: [१. ३०] आ यातु मित्रः [३. ८] अमुत्र भूयात् [७. ५५]
काय मृत्यवे [८. १] आ रभस्व [८. २] प्राणाय नमः [११. ४]
गसहिम् [१७. १] इत्यनुमन्त्रयते" इति [कौ° ७. ६] ॥

तामेव आयुष्यगणत्वात् "आयुष्यस्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्" इति [कौ°
] सूत्राद् उपाकर्मादिष्वपि एतत् सूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

। "ऐरावतीं गजक्षये" इति [न° क° १७] विहितायाम् ऐराव-
तायां महाशान्तावपि अस्य विनियोगः । तथा [च] नक्षत्रकल्पे ।
युष्यशान्तिस्वस्तिगण ऐरावत्याम्" इति [न° क° १८] ॥

था "बार्हस्पत्यां राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्य" [न° क° १७] इत्युक्ता-
"अस्मिन् वस्विति युग्मकृष्णलं बार्हस्पत्यायाम्" [न° क° १९] इ-
द् बार्हस्पत्याख्यायां महाशान्तौ युग्मकृष्णलमणिबन्धनेपि एतत् सूक्तं
॥

भिषेककर्मणि एतत् सूक्तम् । तथा च परिशिष्टे ।

---

d प्रवेशात्. 2 S′ Kd कापील°. 3 S′ Kd om. °च°. We with *Kaus′ika*.
शुकारणां. We with *Kaus′ika*. 5 S′ Kd कंपीलैः. We with *Kaus′ika*. 6 S′
ति. We with *Kaus′ika*. 7 So S′ Kd. *Kaus′ika* has अभिमंत्रयते for अनुम-
8 S′ Kd आयुष्यः शां°. We with the *Nakshatrakalpa*.

शर्मवर्मगणश्चैव तथा स्याद् अपराजितः ।
आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्ययनो गणः ।
एतान् पञ्च गणान् हुत्वा वाचयेत द्विजोत्तमान् । इति [प०

तत्र प्रथमा ॥

अ॒स्मिन् वसु॒ वस॑वो धारय॒न्त्विन्द्र॑ः पू॒षा वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निः
इ॒मम॑ादि॒त्या उ॒त विश्वे॑ च दे॒वा उत्त॑रस्मि॒न् ज्योति॑षि धारयन्तु

अ॒स्मिन् । वसु॑ । वस॑वः । धा॒र॒य॒न्तु॒ । इन्द्र॑ः । पू॒षा । वरु॑णः । मि॒त्रः
इ॒मम् । आ॒दि॒त्याः । उ॒त । विश्वे॑ । च॒ । दे॒वाः । उत्ऽत॑रस्मिन् ।
धा॒र॒य॒न्तु॒ ॥ १ ॥

अस्मिन् जने सर्वसंपदादिफलकामे वसवः निवासहेतुभूता
देवाः वसु अभिलषितं धनं धारयन्तु स्थापयन्तु । धृञ् १
अस्मात् णिच् । वसव इति । वस निवासे । शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनि
वन्धिमनिभ्यश्च [उ० १. १०] इति उप्रत्ययः । तत्र धान्ये नित् [उ० १. २
त्यनुवृत्तेः "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् ॥ न केवलं
अपि तु इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो देवानाम् अधिपतिर्देवः ॥ इ
मैश्वर्ये । ऋज्रेन्द्राग्रेत्यादिना [उ० २. २८] रन्प्रत्ययान्तो निपातितः
त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । यद्वा इदंकारास्पदं विश्वं कारणभूतब्रह्मात्मना
क्षीदिति इन्द्रः । श्रूयते हि ऐतरेयके । "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततम
"पश्यद् इदम् अदर्शमितीं ३ तस्माद् इदन्द्रो नाम इदन्द्रो ह वै ना
"म इदन्द्रं सन्तम् इन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण" [ऐ० आ० २. ४. ३
ति । पूषा पोषकः एतन्नामा देवः । "पूष्णः पोषेण मह्यम्"
ब्रा० १. २. १. १९] "पूषापोषयत्" [तै० ब्रा० १. ६. २. २] इत
तेः । पुष पुष्टौ । श्वन्नुक्षन्नित्यादिना [उ० १. १५६.] कनिन्प्र
निपातितः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । वरुणः वृणोति १
त् निग्रहीतुं पाशजालेन व्याप्नोतीति वरुणो रात्र्यभिमानी देव
च श्रूयते । "ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता

1 Kd पूष्णः पूर्व पोषेण. We with S'. 2 S' seems to read वितत्ताः. We w

दुत्तमं वरुण पाशम् अस्मद् अवाधमं वि मध्यमं श्रथाय" [ऋ० १५] इति च। ॥ वृञ् वरणे। कृवृदारिभ्य उनन् [उ०] इति इनन् प्रत्ययः। नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् ॥। मित्रः नामी देवः। "अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ" [तै० सं० २. ४. १०. इति श्रुतेः। सर्वस्य मरणत्रायकत्वेन सर्वजनमित्रत्वाद् मित्र इत्युच्य- मित्र एव अहं मित्रम् अस्मि" [तै० सं० ६. ४. ८. १] इति हि तै- म। ॥ मित्रः प्रमीतेस्त्रायते [नि० १०. २१] इति या- अग्निः एतेषाम् इन्द्रादीनाम् अग्रणीः मुख्यभूतो वा देवः। गे प्रथमो देवतानाम" [तै० ब्रा० २. ४. ३. ३] "अग्निर्मुखं प्र- देवतानाम" [ऐ० ब्रा० १. ४] इति च श्रुतेः। एतेपि अस्मिन् रयन्तु इति संबन्धः॥ उत अपि च आदित्याः। अदितिः अदीना दे- वमाता पुत्रा आदित्याः धात्रर्यमादयो देवाः। श्रूयते हि तैत्तिरीयके। इति. पुत्रकामा" इत्यारभ्य "तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम्" ब्रा० १. १. ९. १] इत्यादि। ॥ "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" अदितिशब्दात् षष्ठीसमर्थाद् अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः। प्र- त्यय आद्युदात्तत्वम् ॥। विश्वे सर्वे अन्ये देवाश्च। यद्वा वि- श्वे एतत्संज्ञका गणदेवाः इमम् पुरुषम् उत्तरस्मिन् उत्कृष्टतरे ज्यो- तिषि धारयन्तु स्थापयन्तु। तेजसा सर्वोत्कृष्टं कुर्वन्तु इत्यर्थः॥

द्वितीया॥

अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम्।
सपत्ना अस्मदधरे भवन्तूत्तमं नाकमधि रोहयेमम्॥ २॥

अस्य। देवाः। प्रऽदिशि। ज्योतिः। अस्तु। सूर्यः। अग्निः। उत। वा। हिरण्यम्। सपत्नाः। अस्मत्। अधरे। भवन्तु। उत्ऽतमम्। नाकम्। अधि। रोहय। इमम्॥ २॥

देवाः इन्द्रादयः युष्मदाज्ञया अस्य ग्रामादिफलकामस्य पुरुष- ॥ कर्तरि कर्मणि वा षष्ठी ॥। प्रदिशि प्रदेशने प्रशासने।

---

¹ अहरभिमानी देवो मित्रः।

आशायाम् इत्यर्थः । ज्योतिरस्तु भवतु । किं तज्ज्योतिरिति ।
सूर्यः मार्ताण्डः सर्वस्य प्रकाशको देवः । अग्निः और्वजाठरवैद्युत
अञ्जनादिगुणयुक्तो देवः । एतत् चन्द्रादीनामपि उपलक्षणम् । उ
अप्यर्थे । वाशब्दः चार्थे । अपि च हिरण्यम् सुवर्णम् । अस्य सि
ररूपत्वात् ज्योतिष्ट्वम् । श्रुतं च "ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिषैव तम
[तै॰ सं॰ ५. ७. ५. २] इति । सूर्यादिकं ज्योतिः प्रकाशप्रवर्ष
अस्य उपकरोतु । निखिलसंपन्मूलभूतं धनमपि अस्य वशे वर्तता
र्थः । X प्रदिशीति । दिश अतिसर्जने । अस्मात् प्रपूर्वात
दिलक्षणो भावे क्विप् X ॥ यत एवम् अतः सपत्नाः शत्रवः
त्नशब्दः शत्रुपर्यायः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । यद्वा । सपत्नी
त्नः । X "व्यन्सपत्ने" इति निपातनात् सपत्नीशब्दाद् इव
कारप्रत्ययः X । अस्मत् अस्मदीयात् पुरुषात् । यद्वा । अस्म
स्मात् । X छान्दसं ह्रस्वत्वम् X । अधरे निकृष्टा भवन्तु ।
क्षीणा भवन्तु इत्यर्थः ॥ अपि च न केवलम् ऐहिकमेव आमुष्मिक
सुखं प्रार्थयते । उत्तमम् उत्कृष्टतमम् । X उपसृष्टाद् उत्छब्दा
वचनाद् आतिशायनिकस्तमप् । "उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र" इति
दिषु पाठाद् "उञ्छादीनां च" इति अन्तोदात्तत्वम् X । तादृशं
म । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेस्मिन् अकम् इति नाकः स्व
श्रूयते हि । "सुवर्गो वै लोको नाको यस्यैता उपधीयन्ते नास्मा
भवति" [तै॰ सं॰ ५. ३. ७. १] इति । X "नभ्राणनपाद्॰" इ
दिना नञः प्रकृतिभावात् नलोपाभावः । "बहुव्रीहौ प्रकृत्या॰" इति
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । "नञ्सुभ्याम्" इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते X ।
खलेशेनापि असंस्पृष्टं लोकम् इमम् पुरुषम् अधि रोहय । X ए
एकवचनम् X । हे देवाः अधिरोहयत प्रापयत । ऐहिकम्
ष्मिकं च सुखं प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

येनेन्द्राय सुमभरः पयांस्युत्तमेन ब्रह्मणा जातवेदः ।

---

1 S' Kd स्वर्गो.

त्वमग्न इह वर्धयेमं सजातानां श्रैष्ठ्य आ धेह्येनम् ॥ ३ ॥
। इन्द्राय । सम्ऽअभरः । पयांसि । उत्ऽतमेन । ब्रह्मणा । जातऽवेदः ।
। त्वम् । अग्ने । इह । वर्धय । इमम् । सऽजातानाम् । श्रैष्ठ्ये । आ ।
धेहि । एनम् ॥ ३ ॥

तवेदः जातानां वेदितरग्ने येन अतिशयितवीर्यवता उत्तमेन उ-
॥ ब्रह्मणा मन्त्रेण करणभूतेन पयांसि क्षीराज्यादिरूपाणि हवींषि
वानाम् अधिपतये समभरः समहरः प्रापितवान् असि । हृञ्
स्मात् लङि सिप् । हृग्रहोर्भश्छन्दसि इति भत्वम् । "लुङ्लङ्लृङ्-
दात्तः" इति अडागम उदात्तः । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रति-
"तिङि चोदात्तवति" इति गतेरनुदात्तत्वम् । हे अग्ने त्वं तेन
धेन ब्रह्मणा इमम् संपदादिफलकामं पुरुषम् इह अस्मिन् लोके स्वकी-
स्थाने वर्धय समर्धय । अस्य अभिमतफलसमृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ अ-
। सजातानाम् समानजन्मनां पुरुषाणां मध्ये श्रैष्ठ्ये श्रेष्ठत्वे एनम्
आ धेहि निधेहि स्थापय । ज्ञातीनां मध्ये एनम् उत्कृष्टतमं
र्थः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । अस्मात् लोट् । "सेर्ह्यपि-
ति हिरादेशः । "घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ ।
इति । प्रशस्यशब्दाद् आतिशायनिक इष्ठन् प्रत्ययः । "प्रशस्यस्य श्रः"
प्रशस्यशब्दस्य श्रादेशः । अस्मादेव आदेशविधानसामर्थ्याद् "अजा-
गुणवचनादेव" इति नियमस्य बाधितत्वाद् अगुणवचनादपि इष्ठन्
। "प्रकृत्यैकाच्" इति प्रकृतिभावात् टिलोपयस्येतिचलोपयोरभा-
श्रेष्ठस्य भावः श्रैष्ठ्यम् ॥ ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद् "गुणवचनब्राह्म-
: कर्मणि च" इति ष्यञ् । ञ्नित्यादिर्नित्यम् इति आद्युदात्तत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

षो यज्ञमुत वर्चो ददेहं रायस्पोषमुत चित्तान्यग्ने ।
पत्ना अस्मदधरे भवन्तूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ ४ ॥

---

d इह इह. 2 S'Kd एनं श्रैष्ठ्ये श्रेष्ठत्वे एनं पुरुषं.

आ । एषाम् । यज्ञम् । उत । वर्चः । दुदे । अहम् । रायः । पोषम्
शानि । अग्ने ।
सऽपत्नाः । अस्मत् । अधरे । भवन्तु । उत्ऽतमम् । नाकम् । अधि । :
इमम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वत्प्रसादाद् एषाम् शत्रूणां संबन्धिनं यज्ञम् स्वर्गादिसाध
कर्म अहम् त्वदुपासकः आ ददे स्वीकरोमि । अपहरामीत्यर्थः ।
ङो दोनास्यविहरणे" इति आत्मने पदम् । "व्यवहिताश्च" इति आ
हितप्रयोगः[1] । उत अपि च वर्चः राज्यादिनिमित्तं शत्रुसंबन्धि
तथा रायः धनस्य पोषम् पुष्टिम् । शत्रूणां संबन्धि समृद्धं धनम्
उत चित्तानि मनांस्यपि । आ ददे इति प्रत्येकं संबन्धः । शत्रुसंबन्धि
मुष्मिकसुखोपायभूतं यज्ञधनादिकं तन्निर्वर्तिकां बुद्धिं च स्वात्मसात्
त्यर्थः । रायस्पोषम् इति । "ऊडिदंपदादि°" इति रैशब्दात्
षष्ठ्या उदात्तत्वम् । "षष्ठ्याः पतिपुत्र°" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ।
एवम् अतः सपत्ना अस्मदधरे भवन्तु इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"अयं देवानाम" इति सूक्तेन जलोदररोगनिवृत्तये गृहतृणदर्भपिञ्
कघटजलेन अभिषेकं कुर्यात् । सूत्रितं हि । "अयं देवानाम् इति एक
त्या दर्भपिञ्जूलीभिर्वलीकैः सार्धम् अधिशिरोऽवसिञ्चति" इति [कौ॰ ४.

तत्र प्रथमा ॥

अयं देवानामसुरो वि राजति वशा हि सत्या वरुणस्य राज्ञः ।
ततस्परि ब्रह्मणा शाशदान उग्रस्य मन्योरुदिमं नयामि ॥ १ ॥

अयम् । देवानाम् । असुरः । वि । राजति । वशा । हि । सत्या । व
राज्ञः ।
ततः । परि । ब्रह्मणा । शाशदानः । उग्रस्य । मन्योः । उत् । इम
यामि ॥ १ ॥

1 S' Kd संबंधियज्ञं for संबन्धिनं यज्ञं.

इन्द्रादीनां मध्ये असुरः क्षेप्ता पापिनां निग्रहीता । ❈ अ-
। असेरुरन् [उ० १. ४२] इति उरन् प्रत्ययः । ञित्यादिर्नि-
ने आद्युदात्तत्वम् ❈ । ईदृशः अयम् वरुणो वि राजति विशेषेण
सर्वनियन्तृत्वात् सर्वोत्कृष्टतया वर्तत इत्यर्थः । ❈ राजृ दी-
तत्र हेतुम् आह । हि यस्मात् कारणात् सत्या सत्यानि
ानि पदार्थजातानि । ❈ "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लो-
राज्ञः राजमानस्य वरुणस्य देवस्य वशा वशानि स्ववशेन
ने । नियम्यत्वेन स्वाधीनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ यद्वा राज्ञः वरु-
यानि यथार्थभाषणानि स्ववशानि भवन्ति । सर्वदा सत्यभाषण-
र्थः । आम्नास्यते हि "राज्ञस्त्वा सत्यधर्मणः" [१. १०. ३] इति ॥
स्मात् कारणात् परि परितः सर्वतः ब्रह्मणा मन्त्रेण वरुणविषयस्तु-
हविषा वा शाशदानः अत्यर्थं तीक्ष्णः स्तोत्रादिना तोषितस्य व-
अनुग्रहेण आपन्नः । ❈ शद्लृ शातने । अस्मात् यङ्लुगन्ताद् व्यत्य-
ः शानच् । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इति आद्युदात्तत्वम् ❈ । ई-
उग्रस्य उद्गूर्णबलस्य दुष्प्रधर्षस्य वरुणस्य मन्योः क्रोधात् अ-
मादिपापजनितात् जलोदररोगहेतुभूतात् इमम् जलोदररोगार्तं पु-
उत्तरामि उन्नमयामि । रोगाद् उन्मोचयामीत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

नमस्ते राजन् वरुणास्तु मन्यवे विश्वं ह्युग्र निचिकेषि द्रुग्धम् ।
सहस्रमन्यान् प्र सुवामि साकं शतं जीवाति शरदस्तवायम् ॥ २ ॥

। ते । राजन् । वरुण । अस्तु । मन्यवे । विश्वम् । हि । उग्र । निऽ-
चिकेषि । द्रुग्धम् ।
म् । अन्यान् । प्र । सुवामि । साकम् । शतम् । जीवाति । शरदः ।
तव । अयम् ॥ २ ॥

जन् द्योतमान वरुण ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमस्कारः

1 स्ववशनास्त्वा°. 2 S' Kd तीक्ष्णस्तोत्रा°.

अस्तु भवतु । सर्वत्र हिंसनस्य मन्युपूर्वकत्वाद् अत्र मन्योर्नमः
देशः । यथा "नमस्ते रुद्र मन्यवे" [तै० सं० ४.५.१.१] इति ।
मःस्वस्तिस्वाहा०" इति मन्युशब्दात् चतुर्थी ॥ ॥ तत्र हेतुम
[हि यस्मात् कारणात् त्वं] हे उग्र उद्गूर्णबल वरुण विश्वम् कृत्
द्रोहम् । ॥ भावे क्तः ॥ । समस्तप्राणिकृतम् अपराधं
षि जानासि । अपराधज्ञानात् हि मन्युरुत्पद्यते अतः तदुत्पा
इति मन्योः अत्र नमस्कारः कृत इति द्रष्टव्यम् । यद्वा ।
यम् । हे वरुण द्रुग्धम् द्रोहकर्तृ अपकारकम् । ॥ द्रुह
याम् । कर्तरि क्तः । रधादित्वेन विकल्पितेट्त्वात् "यस्य विभा
ति इट्प्रतिषेधः । "वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्" इति हकारस्य
"झषस्तथोर्धोधः" इति निष्ठातकारस्य धत्वम् । प्रत्ययस्वरेण
त्ता ॥ । ईदृशं विश्वम् प्राणिजातं हि यस्मात् निचिके
नासि । ॥ कित ज्ञाने । अस्मात् लट् । जुहोत्यादित्वात्
श्लुः ॥ । तस्मात् कारणात् सहस्रम् सहस्रसंख्याकान् अन्यान् स
धान् द्वेष्यान् जनान् साकम् सह । युगपदेव इत्यर्थः । प्र सुवा
रयामि । अस्य प्रतिनिधित्वेन प्रयच्छामीत्यर्थः । वरुणस्य सकाश
तिनिधिप्रदानेन आत्मनो निष्क्रयणम् ऐतरेयके समाम्नातम् । '
ते शतं ददाम्यहम् एषाम् एकेनात्मानं निष्क्रीणे" [ऐ० ब्रा० ७.१५
ति । ॥ षू प्रेरणे । तुदादित्वात् शः । तस्य ङित्त्वात् गुणप्र
उवङ् । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥ । तस्मात् कारणात् अयम्
धिपीडितो जनः तव अनुग्रहात् शतं शरदः शतसंख्याकान् संवा
जीवाति जीवतु । सापराधान् अन्यान् अपरिमितान् जनान् स्वी
मं नीरोगं कृत्वा शतसंवत्सरं जीवयेत्यर्थः । ॥ "कालाध्वनो
योगे" इति द्वितीया । जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् लेटि आडाग

तृतीया ॥

यदुवक्थानृतं जिह्वया वृजिनं बहु ।
राज्ञस्त्वा सत्यधर्मणो मुञ्चामि वरुणादहम् ॥ ३ ॥

यत्। उवक्थ। अनृतम्। जिह्वया। वृजिनम्। बहु।

राज्ञः। त्वा। सत्यऽधर्मणः। मुञ्चामि। वरुणात्। अहम्॥ ३॥

हे जलोदररोगग्रस्त पुरुष जिह्वया अभिवदनसाधनेन इन्द्रियेण यत् रोगनिदानभूतम् अनृतम् असत्यम् उवक्थ उवक्थ। अयथार्थकथनं कृतवानसीत्यर्थः। [ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। "ब्रुवो वचिः" इति लिटि वच्यादेशः। "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्" इति अभ्यासस्य संप्रसारणम्। छान्दसो वर्णव्यत्ययः]। अनृतस्य रोगहेतुत्वम् उपपादयन् विशिनष्टि। बहु अधिकं वृजिनम् पापम्। हेतुहेतुमतोरभेदेन सामानाधिकरण्यम्। तस्मात् पापकर्मणः अधिकतरपापहेतुः अनृतवदनम् इत्यर्थः। [वृजी वर्जने। तस्माद् औणादिक इनच् प्रत्ययः। "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम्]। अनृतस्य वृजिनरूपत्वं तैत्तिरीयकेपि आम्नातम्। "वृजिनम् अनृतं दुश्चरितम्। ऋजुकर्म सत्यं सुचरितम्" [तै॰ब्रा॰३.३.७.१०] इति। यस्माद् अनृतं पापरूपं तस्माद् रोगनिदानम् इत्यर्थः। उक्तं हि।

जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते।

तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः। इति॥

यद्यपि अनृतवदनरूपं पापं कृतवान् असि तथापि सत्यधर्मणः सत्यं धर्मो यस्यासौ सत्यधर्मा। ["धर्माद् अनिच् केवलात्" इति अनिच् प्रत्ययः समासान्तः]। सत्यभाषणस्वभावात्। विवक्षितविशेषणम् एतत्। यस्माद् अयं वरुणः सत्यधर्मा अतः असौ अनृतभाषणं न सहत इत्यर्थः। श्रूयते हि। "अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति" [तै॰ब्रा॰१.७.२.६] इति। ईदृशात् राज्ञः राजमानात् नियामकाद् वरुणात् हे रोगग्रस्त अहं त्वा] त्वां मुञ्चामि मोचयामि। तस्माद् अनृतवदनसंभूतात् जलोदराद् वरुणपाशात् मन्त्रप्रभावेन त्वां वियोजयामीत्यर्थः॥ [मुच्लृ मोक्षणे। तुदादित्वात् शः। "शे मुचादीनाम्" इति नुम्]॥

चतुर्थी॥

मुञ्चामि त्वा वैश्वानरादर्णवान्महतस्परि।

---

[1] Kd ते for जायते.

सजातानुग्रेहा वद ब्रह्म चार्प चिकीहि नः ॥ ४ ॥

मुञ्चामि । त्वा । वैश्वानरात् । अर्णवात् । महतः । परि ।

सऽजातान् । उग्र । इह । आ । वद । ब्रह्म । च । अर्प । चिकीहि । नः ॥४॥

हे रोगग्रस्त त्वा त्वाम् । ※ "त्वामौ द्वितीयायाः" इति युष्मदस्त्वा-
देशः । "अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ" इति अनुवृत्तेः स च अनुदा-
त्तः ※ ॥ वैश्वानरात् विश्वनरहितात् महतः प्रभूताद् अर्णवात् । ※ अ-
र्ण इत्युदकनाम । तद् अस्मिन् बहुलम् अस्तीत्येतस्मिन् अर्थे "अर्णसो
लोपश्च" इति वप्रत्ययः तत्संनियोगेन सकारलोपश्च ※ । तथाविधा-
समुद्रात् । अनेन च तदभिमानी देवो लक्ष्यते । समुद्राभिमानिनो
णात् मुञ्चामि । तत्कृतात् जलोदररोगाद् मुञ्चामीत्यर्थः । ※ परिः
म्यर्थानुवादी ※ ॥ यद्वा वैश्वानरः विश्वनरहितो जाठराग्निः तस्य
रकत्वेन संबन्धी सोपि वैश्वानरः । ※ "तस्येदम्" इत्यण् ※ ।
विधात् महतः अधिकाद् दुश्चिकित्स्याद् अर्णवात् उदकसहितात् जल-
रोगात् त्वां मुञ्चामि ॥ हे उग्र उद्गूर्णबल वरुण त्वमपि सजाता-
हचारिणः शिक्षकान् भटान् इह अस्मिन् पुरुषविषये आ वद
मन्त्रात् कथय । यथा पुनःपुनरागत्य एनं पुरुषं न निघ्नन्ति
कथयेत्यर्थः ॥ तत्र हेतुम् आह । नः अस्मदीयं ब्रह्म हवीरूपम्
न्नम् । यद्वा । ब्रह्म अस्माभिः प्रयुज्यमानां मन्त्ररूपां स्तुतिम्
प । ※ योग्यक्रियाध्याहारः ※ । अपहाय । अनृतभाषणादिनि-
त्तम् अपराधं विस्मृत्येत्यर्थः । चिकीहि जानीहि । अनुक्तसमुच्चय-
कारः । मदीयया स्तुत्या परितुष्टः सन् भयादि नाशयेत्यर्थः । ※
कीहि । कित ज्ञाने । अस्मात् लोटि जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः ।
न्दसो दीर्घः ※ ॥

[इति] प्रथमकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"वषट् ते पूषन्" इति सूक्तेन गर्भिण्याः शिरसि संपाताभिहुत-
जलेन आस्रावनम् शालाग्रन्थिविमोचनम् योक्त्रबन्धनम् इत्येवम्

---

1 Kd inserts वेदाह after ब्रह्म We with S′. 2 S′Kd उक्त° for अनुक्त°.

कर्माणि पुत्रजननविज्ञानकर्मान्तानि कुर्यात् । तत्र "वषट् ते पू-
चतुर उदपात्रे संपातान् आनयति" इत्यादि "पुंनामधेये कुमा-
त्येतदन्तं सूत्रं [कौ॰४.९] द्रष्टव्यम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

ट् ते पूषन्नस्मिन्त्सूतावर्यमा होता कृणोतु वेधाः ।
स्रतां नार्यृतप्रजाता वि पर्वाणि जिहतां सूतवा उ ॥ १ ॥

ते । पूषन् । अस्मिन् । सूतौ । अर्यमा । होता । कृणोतु । वेधाः ।
ाम् । नारी । ऋतऽप्रजाता । वि । पर्वाणि । जिहताम् । सूतवै ।
ऊं इति ॥ १ ॥

षन् सकलप्राणिजातस्य पोषक देव । "पूषापोषयत्" [तै॰ब्रा॰१.
] इति श्रुतेः । ते तुभ्यम् ।　[redacted]"नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्-
" इति चतुर्थी । "तेमयावेकवचनस्य" इति युष्मदस्ते आदेशः ।
दात्तं सर्वम् अपादादौ" इति अनुवृत्तेः स च अनुदात्तः [redacted] ।　अ-
सूतौ इदानीं संप्राप्ते सुखप्रसवकर्मणि ।　[redacted] पूङ् प्राणिप्रसवे इ-
भावे क्तिन् । अस्मिन्निति । लिङ्गव्यत्ययः [redacted] ।　होता देवाना-
ह्वाता ऋत्विक् अर्यमा प्राणिजातस्य प्रेरको देवः आदित्यः तदात्म-
ा वषट् कृणोतु । वषट्कारेण हविः प्रयच्छतु ॥ तथा वेधाः धाता
गतो निर्माता देवः ध्यानविशेषेण तदात्मकश्च भूत्वा वषट् कृणोतु ॥
अर्यमा वेधाश्च होता भूत्वा तुभ्यं वषट् कृणोतु । देवैरेव क्रियमा-
इदं कर्म सुखप्रसवलक्षणं फलं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ।　[redacted] कृवि
णयोश्च । इदित्त्वात् नुम् । अस्मात् लोटि शपि प्राप्ते "धिन्वि-
च" इति उप्रत्ययः तत्संनियोगेन धात्वन्तस्य अकारादेशश्च ।
ोपः" इति तस्य लोपे "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" इति स्था-
ऋकारस्य उपधात्वविघातात् लघूपधगुणाभावः [redacted] ॥　हविः-

चतुरुद॰ for चतुर उद॰, which we read with *Kauśika*.　2 So S′Kd. *Kau-*
ś.　3 S Kd नामधेयः for ॰नामधेये, which is read by *Kauśika*.　4 S′ स-
with Kd.

स्वीकारेण तुष्टस्य पूष्णः प्रसादात् नारी गर्भिणी स्त्री । ⧗
योर्वृद्धिश्च" इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् प्रत्ययः तत्संनियोगेन
श्च ⧗ । ऋतप्रजाता सत्यप्रसवा जीवदपत्या सती सिस्रताम्
नितक्लेशाद् विनिःसृता भवतु । अक्लेशेन प्रसूता भवतु इत्यर्थः ।
गतौ । अस्मात् लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । जुहोत्यादित्
श्लुः । "श्लौ" इति द्विर्वचनम् । "अर्तिपिपर्त्योश्च" । "बहुलं
इति अभ्यासस्य इत्वम् । "द्विविकरणा अपि धातवो भवन्ति" इ
विकरणः शः । तस्य ङित्त्वाद् गुणाभावे यण् । "अभ्यस्तानाम्
इत्याद्युदात्तत्वम् ⧗ ॥ उ अपि च सूतवै सुखप्रसवार्थम् ।
प्राणिगर्भविमोचने । "कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः" इति भावे त
यः ⧗ । यद्वा सूतवै प्रसवितुम् । ⧗ "तुमर्थे सेसेन्°" इति तवै
"अन्तश्च तवै युगपत्" इति आद्यन्तयोर्यौगपद्येन उदात्तत्वम् ⧗ ।
र्वाणि प्रसवनिरोधकाः संधिबन्धाः वि जिहताम् विगच्छन्तु । विस्र
वन्तु इत्यर्थः । ⧗ ओहाङ् गतौ । लोटि जुहोत्यादित्वात् शपः
"श्लौ" इति द्विर्वचनम् । "भृञामित्" इति अभ्यासस्य इत्वम् ।
भ्यस्तयोरातः" इति आकारलोपः ⧗ ॥

द्वितीया ॥

चत॑स्रो दि॒वः प्र॒दिश॒श्चत॑स्रो॒ भूम्या॑ उ॒त ।
दे॒वा गर्भं॒ समै॑रय॒न् तं व्यू॑र्णुवन्तु॒ सूत॑वे ॥ २ ॥

चत॑स्रः । दि॒वः । प्र॒ऽदिशः॑ । चत॑स्रः । भूम्याः॑ । उ॒त ।
दे॒वाः । गर्भ॑म् । सम् । ऐ॒र॒य॒न् । तम् । वि । ऊ॒र्णु॒व॒न्तु॒ । सूत॑वे ॥

दिवः द्युलोकस्य संबन्धिन्यः याश्चतस्रः चतुःसंख्याकाः प्रदि
ष्टा दिशः प्राच्याद्याः प्रधानदिशः सन्ति । उत अपि च
लोकस्य याश्चतस्रः प्रदिशः सन्ति । ⧗ चतुर्शब्दस्य जसि

१ A समै॑रयं॒तं, changed to समै॑रयं॒तां ; B D K V समै॑रयं॒तां. We with J R ।

1 S′ Kd तवेनिति for सेसेनिति 2 S′ Kd संबंधाः.

स्त्रियां तिसृचतसृ" इति चतसृआदेशः। "अचि र ऋतः" इति रेफादेशः। ...ः संख्यायाः [फि०२.५] इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः। स्थानिवद्भावा-त् ...ादेशोपि आद्युदात्त एव। ता दिग्देवताः देवाः इन्द्रादयश्च ...भि- पूर्वे समैरयन् संगतम् अकुर्वन्। गर्भम् उदपादयन्नित्यर्थः। ...ा- ...ा दे सूतवे प्रसवितुं गर्भाशयाद् विनिर्गन्तुं [तम्] उदरस्थं गर्भं ...र्णुवन्तु ...ंगताच्छादनं कुर्वन्तु। जरायोः सकाशाद् विमुक्तं कुर्वन्तु इत्य- ...। ऊर्णुञ् आच्छादने। लोटि अदादित्वात् शपो लुक्। ...ा- ...ो गुणः। विः उपसर्गः। उपसर्गाश्चाभिवर्जम् [फि०४.१३] इति ...त्तः। यणादेशे "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इति पर ...ारः स्वर्यते॥

तृतीया॥

सूषा व्यूर्णोतु वि योनिं हापयामसि।
श्रथयां सूषणे त्वमव त्वं विष्कले सृज॥ ३॥

सूषा। वि। ऊर्णोतु। वि। योनिम्। हापयामसि।
श्रथयं। सूषणे। त्वम्। अव। त्वम्। विष्कले। सृज॥ ३॥

... सवित्री प्रजननशीला देवता। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। ... औणादिकः क्सप्रत्ययः। यद्वा सूः सवनम् उत्प- ... संपदादिलक्षणो भावे क्विप्। सुवं सनोति प्रयच्छ- ...ूषा। षणु दाने। "जनसनखनक्रमगमो विट्" इति वि- ...यः। "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति आत्त्वम्। छान्दसः सुलो- ...। यद्वा शोभना उषाः सूषा। "सुपां सुलुक्०" इति ...। भसंज्ञाऽभावेपि डित्करणसामर्थ्यात् टिलोपः। एवंभू- ... व्यूर्णोतु गर्भं विगतावरणं करोतु। जरायुबन्धनं विश्लेषयतु ... ऊर्णुञ् आच्छादने। अस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो ... "ऊर्णोतेर्विभाषा" इति वृद्धिविकल्पनाद् गुणः॥ वयमपि ...य योनिम् गर्भनिर्गममार्गं वि हापयामसि विहापयामः। यथा

...देवाः for ते देवाः. 2 S'Kd विनिर्गतम्. 3 S'Kd सूषाः.

गर्भः सुखेन निपतति तथा विवृतं कारयाम इत्यर्थः । ⧗ ओहाङ् गतौ । अस्मात् णिच् । "अर्तिह्री°" इत्यादिना पुगागमः । "इदन्तो मसिः" ⧗ ॥ हे सूषणे । सुखं सनोति प्रयच्छतीति सूषणिः सुखप्रसव-कारिणी देवता । ⧗ "छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्" इति सनोतेः इ-प्रत्ययः ⧗ । तस्याः संबोधनम् । त्वमपि मदीयेन अनेन सुखप्रसव-कर्मणा प्रीता सती श्रथय योनिं विश्लेषय । यद्वा । श्रथय गर्भिण्य संधिबन्धान् विमुञ्च । ⧗ श्रथ कृप श्रथ दौर्बल्ये । चुरादित्वात् स्वार्थिको णिच् । अदन्तत्वाद् उपधावृद्ध्यभावः ⧗ ॥ तथा हे विष्कले विष्क इत्यनुकरणशब्दः । तं लाति आदत्ते करोतीति विष्कलः ग मारुतः । ⧗ ला आदाने । आपाद् औणादिकः किप्रत्ययः । "आतो लोप इटि च" इति आकारलोपः ⧗ । यद्वा । विट् व्या कलयति प्रेरयतीति विष्कला । ⧗ विष्लृ व्याप्तौ । "क्विप् च" कर्तरि क्विप् । कल गतौ इत्यस्मात् पचाद्यच् ⧗ । विट् चासौ चेति विष्कला । हे तथाविधे देवते त्वम् अव सृज गर्भम् अव प्रेरय । ⧗ सृज विसर्गे । तुदादित्वात् शः ⧗ ॥

चतुर्थी ॥

नेवं मांसे न पीवसि नेवं मज्जस्वाहतम् ।

अवैतु पृश्नि शेवलं शुने जराय्वत्तवेव जरायु पद्यताम् ॥ ४ ॥

नऽइव । मांसे । न । पीवसि । नऽइव । मज्जऽसु । आऽहतम् ।

अव । एतु । पृश्नि । शेवलम् । शुने । जरायु । अत्तवे । अव । जरायु । पद्यताम् ॥ ४ ॥

हे प्रसवित्रि त्वं मांसेन उदरगतेन नेव पीवसि । इवशब्दो ...मः । मांसेनेव न पीवसि । यथा मांसेन शरीरगतेन स्थवीर

---

१ B̈ न corrected into न· S̈ न. We with ADRKV. २ ADRS̈J We with KB̈

---

1 S K अत्तनोति 2 S K गर्भिगर्भिण्याः. Is it meant for गर्भगर्भिण्योः?

[illegible]

[illegible] वि [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] आदि [illegible]

[illegible]

[illegible] क्तिनम [illegible] आह्निकं सर्वानु[illegible]- [illegible] पुन [illegible] न [illegible] [illegible] ॥ [illegible] त्याक्तं [illegible] [illegible]

[illegible] सूक्तम् [illegible]

[illegible] ॥

[illegible] ॥

[illegible] [कौ० ५.२] [illegible] सूक्तं कुर्यात् ॥

[illegible] इति तृतीयया [illegible] [illegible] [illegible] साधितम् [illegible]

[illegible]

[illegible] प्रथम [illegible] ति वृष्ण्या ।
[illegible] विचक्रमे ॥ १ ॥
[illegible] वृष्ण्या ।
[illegible] कम । ओजः । त्रे-
धा । विचक्रमे [illegible]

[illegible]रायुजः [illegible] सकाशात् [illegible] त्वात् जरायुजत्व-

[illegible] with A B [illegible] S P [illegible]

म । श्रूयते हि । "अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो ...
"अपचत् । तस्या उच्छेषणम् अददुः । तत ...
"तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त" [तै० सं० ६. ५. ...
यद्वा । दिवि जरायुस्थानानि नक्षत्राणि अभिभूय ...
जः । आम्नायते हि । "द्यौर्वशा स्तनयित्नुर्गर्भो ...
सूर्यो वत्सो वृष्टिः पीयूषः" इति । ... प्रादुर्भ...
त् "पञ्चम्यास् अजातौ" इति डप्रत्ययः । ...
... प्रथमः ...
... । वसन्ति ...
... सिकासे ... इत्यादिना ...
एक् प्रत्ययः । ... संप्रसारण ...
त्वृक्षियः । ... सर्पणीयो ...
ष सेचने । ...
... वातरंहा वातवत् शीघ्रं वहति गच्छतीति ...
ज गतौ । अस्माद् असुन् प्रत्ययः ... यद्वा ...
यस्यासौ वातरंहाः । ...
भवन्ति" इति ... । सूर्यः स्तनयन् ...
... वृष्ट्या ... सह ... ते आगच्छति ...
... अदानीयम् ...
... असावादित्यः ... रश्मिभिः पर्यावर्तते ... [तै०
...] इति ।

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यग् आदित्यम् ...
आदित्याज्जायते वृष्टिः [...]

इति स्मृतेश्च ॥ सः ... शरीरम् । ...
याग्रहणं कर्तव्यम् इति ... चतुर्थी ...
इयत्तु । ... मृणाति । ... । अस्मात् लेटि ...

---

1 S' K. J प्रक्षोदन ... S' K. स्तनयान् ... प्रयन्तु.

कुर्वन् । रुजन् [illegible] दोषजनितरोगान् [illegible] भञ्जन् [illegible] रुजो भङ्गे [illegible]
तुदादित्वात् [illegible] आयुर्वेदे [illegible] ऋजुगः ऋजु अ-
टिलं गच्छ[illegible]ति ऋजुगः [illegible] "[illegible]न्यत्रापि दृश्यते" इति [illegible]
य. [illegible] । [illegible] सूर्यः एकम् [illegible]नम् ओजः आत्मीयं तेजः [illegible]धा त्रि-
प्र[illegible]रेण [illegible] विचक्रमे विविधम् आक्रान्तवान् । पृथिव्यादि-
लो[illegible]त्रयम् [illegible] स्थितवान् इत्यर्थः । स सूर्यः मृडातीति
पृ[illegible] [illegible] पादविक्षेपे । "[illegible] पादविहरणे" इति धा-
तु[illegible] पदम् [illegible] यद्वा [illegible] सूर्यः एकमेव स्वकीयम् ओजः तेजः
त्रे[illegible] [illegible] सूर्याग्निचन्द्रा[illegible]त्मना विचक्रमे कृत्स्नशरीराणि आक्रम्य व-
र्तते । [illegible] लक्षणदोषत्रय[illegible]रिदेवतात्मना सर्वत्र अयमेव वर्तत इ-
त्य[illegible] । [illegible] र्थनया दोषत्रयोद्भूतस्य रोगजातस्य निवृत्तिरुपपन्ना ॥

द्वितीया [illegible]

[illegible] शोचिषा शिशि[illegible] [illegible]न्तस्त्वा हविषा विधेम ।

[illegible]अङ्गानङ्गान् हविषा [illegible] यो अग्रभीत् पर्वास्या ग्रभीता ॥ २ ॥

[illegible] अङ्गे । शोचिषा । शिशि[illegible]णम् । नमस्य[illegible] [illegible] [illegible] धेम ।

[illegible]ान् । सम्ऽअङ्कान् । हविषा । [illegible] । अग्रभी[illegible] । [illegible] अस्य ।

[illegible]भीता ॥ २ ॥

[illegible] अङ्गे सर्वे [illegible] [illegible] योः" इति [illegible] निर्वचनम् । "आम-
[illegible] च" इति [illegible] प्रकृतिभाव[illegible] [illegible] पदा[illegible]न्तात्" इति पूर्वरूपत्वाभावः [illegible]
"त[illegible] परम् आम्रेडितम्" । "अनुदात्तं च" इति परस्य अङ्गशब्दस्य अ-
नुदा[illegible]त्तम्[1] । सर्वप्राणिशरीरेषु शोचिषा दीप्त्या शिश्रियाणम् व्याप्य
वर्तमा[illegible] । प्राणात्मना व्याप्य वर्तमानम् इत्यर्थः । श्रूयते हि । "प्राणः
प्रजाना[illegible] उदयत्येष सूर्यः" [प्र० उ० १, ८] इति । [1] श्रिञ् सेवायाम् ।
अस्मात् "छन्दसि लिट्" इति वर्तमाने लिट् । "लिटः कानज्वा" इति
तस्य कान[illegible]ादेशः । "अचि श्नुधातु०" इत्यादिना इयङादेशः । "चितः"
इति अन्तोदात्तत्वम् । न च "अभ्यस्तानामादिः" इति आद्युदात्तत्वं शङ्क-

1 S' K [illegible] मूलात्विति.

धेयम् । तस्य सार्वधातुकविषयत्वात् [illegible] ॥ ... [illegible]
स्यन्तः नमः कुर्वन्तः । स्तुतिनमस्कारादिभिः पूजयन्तः [illegible] ।
वोऽयमित्यादिना विधेम परिचरेम [illegible] ॥ विधतिः परिचरणकर्मा । [illegible]
विधाने । तुदादित्वात् शः । शस्य ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः । नमस
इति । “नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्” [illegible] “नमसः पूजायाम्” इति [illegible]
शोधितायाम् पूजार्थे क्यच् । “नः क्ये” इति पदसंज्ञायां [illegible] अ
पदसंज्ञाया अभावेन रुत्वाद्यभावः । तदन्तात् लटः शत्रादेशः । [illegible]
त्वाद् अनुदात्तत्वम् । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । अतः [illegible] । क्यच-
न्तस्य अन्तोदात्तत्वे शपकारेण सह एकादेशस्यापि “एकादेश उदात्तेनोदा-
त्तः” इति उदात्तत्वम् ॥ । तथा अनुगान् [illegible] शीलान्
सूर्यस्य अनुचरान् समङ्गान् [illegible] समीपे [illegible]
नपि परिवारभूतान् देवान् हविषा विधेम परिचरेम [illegible] गोः कु
जनयोः । अस्मात् “हलश्च” इति कर्तरि बाहुलकात् घञ् [illegible] अ-
घिण्यतोः” इति कुत्वम् ॥ हविःप्रदानस्य प्रयोजनम् आह [illegible]
ग्रभीदिति । ग्रभीता ग्रहीता ग्राहकः यः ज्वरादिरूपो रोगः [illegible] रूपस्य
पर्व पर्वाणि शरीरावयवसंधीन् अग्रभीत् अग्रहीत् । [illegible] इव-
र्थः । तस्य रोगजातस्य निवृत्तये हविषा विधेमेति पूर्वेण संबन्धः । [illegible] ग्र-
ह उपादाने । अस्मात् लुङि “च्लेः सिच्” । “अतो हलादेः” इति प्रा
प्ताया वृद्धेः “ह्म्यन्तक्षण०” इति प्रतिषेधः । “ग्रहोऽलिटि दीर्घः” इति [illegible]
[illegible] । “यद्वृत्तान्नित्यम्” इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥

तृतीया ॥

मुञ्च शीर्षक्त्या उत कास एनं परुष्परुराविवेशा यो अस्य
यो अभ्रजा वातजा यश्च शुष्मो वनस्पतीन्त्सचतां पर्वतांश्च ॥

मुञ्च । शीर्षक्त्याः । उत । कासः । एनम् । परुःऽपरुः । आऽविवेश । यः । अस्य ।
यः । अभ्रऽजाः । वातऽजाः । यः । च । शुष्मः । वनस्पतीन् । सचताम् ।
[illegible] तान् । च ॥ ३ ॥

---

1 S' Kd ग्रहको.

... शीर्षे ... [illegible] ... वेशन-
... [illegible] ... आ-
... [illegible] ... सर्वाविश्यत
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... सर्वापि रो-
... [illegible] ... ग्यान् वृक्षान् पर्वतांश्च मनुष्य-
... [illegible] ...

... [illegible] ... गात्राय । शम । अस्तु । अवराय ...
... [illegible] ... । अङ्गेभ्यः । शम । अस्तु । तन्वे । मम ॥ ४ ॥

अधुना रोगार्तः स्वस्य आ[illegible] स्वयमेव आशास्ते । मे मम परस्मै परस्ताद् उपरि वर्तमानाय शिरोरूपाय गात्राय शरीरावयवाय शम् तत्र-त्यरोगशमनेन सुखम् [illegible] । तथा मे मम अवराय अवस्ताद् व[illegible]नाय चरणलक्षणाय [illegible] सुखम् अस्तु भवतु । तथा मे मम [illegible] पादौ द्वौ ह[illegible] चत्वारि । तेभ्यः अङ्गेभ्य अवयवेभ्यः [illegible] अस्तु । [1]"अन्त्युपर्यममम" इति [illegible] पूर्वस्य अन्तः उ-[illegible] । तथा मे [illegible] मध्यशरीराय सर्वस्म[illegible] शरी-[illegible] वा शम् सुखम् अस्तु भवतु । [2]तनुशब्दात् "[illegible]" इति [illegible] प्रत्ययः । ततश्चतुर्थ्येकवचने यण् । "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य "[illegible]धात्वोः" इति प्रतिषेधः । "उदात्तस्वरि-तयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । "युष्मदस्मदो-र्ङसि" इति ममशब्द [illegible]दात्तः[3] ॥

[इति] तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"नमस्ते अस्तु विद्युते" इति सूक्तम् अशनिनिवारणकर्मणि अश-न्युत्पत्यानर्थे सोमदर्भकुद्दलोष्ठ[illegible]ष्ठादिद्रव्याणां गृहक्षेत्रादिषु निख[illegible] च विनियु[illegible] उक्तं संहि[illegible] "नमस्ते अस्तु[१.१३] य[illegible] "स्तनयि[illegible][१.११] इ[illegible] उपादाय प्रथमस्य सोम[illegible]" इत्यादि [कौ० ५.२] ॥

तथा उपाकर्मणि अ[illegible] आज्यं जुहुयात् । सूत्रितं च । "[illegible]भिजिति शिष्यान्" इत्यु[illegible] 'नमस्ते अस्तु विद्युते [१.१३] [illegible] सावसदस्तु" [१.२६] इति [कौ०१४.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

नम॑स्ते अस्तु वि॒द्युते॒ नम॑स्ते स्तनयि॒त्नवे॑ ।
नम॑स्ते अस्त्वश्म॑ने येना॑ दूडाशे॒ अस्य॑सि ॥ १ ॥

नमः॑ । ते॒ । अ॒स्तु॒ । वि॒ऽद्युते॑ । नमः॑ । ते॒ । स्त॒न॒यि॒त्नवे॑ ।
नमः॑ । ते॒ । अ॒स्तु॒ । अश्म॑ने । येन॑ । दुः॒ऽदाशे॑ । अस्य॑सि ॥ १ ॥

1 S' Kd अरण[illegible] अरण . 2 S Kd वर्तमितुकं . We with Dúria. 3 S' Kd om. इति

हे पर्जन्य ते तव संबन्धिन्यै विद्युते विद्योतमानायै सौदामिन्यै नमः अस्तु मया क्रियमाणो नमस्कारो भवतु । यद्वा । नम इत्यन्ननाम । मया हूयमानं हविर्लक्षणम् अन्नं भवतु । "नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इति चतुर्थी । द्युत दीप्तौ । अस्माद् विपूर्वात् "क्विप् च" इति क्विप् ॥ तथा ते तव संबन्धिने स्तनयित्नवे स्तनितं ध्वनिं कुर्वते अशनये नमः अस्तु । स्तन देवशब्दे । अस्मात् चुरादित्वात् णिच् । अदन्तत्वाद् उपधावृद्ध्यभावः । स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्योणेरित्नुच् [उ० ३. २९] इति ण्यन्ताद्धातोः इत्नुच् प्रत्ययः । "अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णु" इति णेरयादेशः ॥ तथा ते तव संबन्धिने अश्मने । मेघनाम्नैतत् । व्यापनशीलाय मेघाय नमः अस्तु भवतु ॥ कुतो हेतोर्नमस्कार इत्यत आह येनेति येन कारणेन दूडाशे दुःखेन दाश्यते दाप्यते इति दूडाशो लुब्धः । स्तुतिनमस्कारहविरादीनाम् अप्रदाता त्यर्थः । दाशृ दाने । अस्माद् अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञि "दुरो दाशनाशदभध्येषिति वक्तव्यम्" इति दुरो रेफस्य उत्वम् उत्तरपदादेः ष्टुत्वं च । तादृशे पुरुषे अस्यसि क्षिपसि अशनिं प्रक्षिपसि । अतो भीतः अशनिभयनिवृत्तये नमस्करोमीत्यर्थः । असु क्षेपणे । "दिवादिभ्यः श्यन्" इति श्यन् प्रत्ययः । "न्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीया ॥

नर्मस्ते प्रवतो नपाद् यत॒स्तपः॑ स॒मूह॑सि ।
मृ॒डया॑ नस्त॒नूभ्यो॒ मय॑स्तो॒केभ्य॑स्कृधि ॥ २ ॥

नर्मः । ते । प्र॒ऽवतः॑ । न॒पा॒त् । यतः॑ । तपः॑ । स॒म्ऽऊह॑सि ।
मृ॒डय॑ । नः॒ । त॒नूभ्यः॑ । मयः॑ । तो॒केभ्यः॑ । कृ॒धि॒ ॥ २ ॥

न केवलं विद्युदादिभ्यो नमस्कारः अपि तु पर्जन्यस्यापि नमस्कारः क्रियते । हे प्रवतो नपात् प्रवतः प्रगतस्य स्वस्मात् प्रच्युतस्य त्वद्विषयस्तुतिनमस्काराद्यकर्तुः पुरुषस्य नपात् न पातः न पालक । असेवकस्य

[illegible] कथं
[illegible]
तयो [illegible] धात [illegible]
[illegible]
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] यत [illegible]
[illegible] नमः [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] श्रुत [illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible] मात्रम् २
[illegible]

तृतीया ॥

प्रवतो नपान्नम एवास्तु तुभ्यं नमस्ते हेतये तपुषे च कृण्मः ।
विद्म ते धाम परमं गुहा यत् समुद्रे अन्तर्निहितासि नाभिः ॥ ३ ॥

प्रऽवतः । नपात् । नमः । एव । अस्तु । तुभ्यम् । नमः । ते । हेतये । तपुषे ।
च । कृण्मः ॥

विद्म । ते । धाम । परमम् । गुहा । यत् । समुद्रे । अन्तः । निऽहिता । अ-
सि । नाभिः ॥ ३ ॥

हे प्र नपात् । व्याख्यातम् एतत् । स्वरे तु विशेषः । पादा-
दित्वा समुदायस्य “आमन्त्रितस्य च” इति षाष्ठिकम् आ-
द्युदात्तत्वम् । हे पर्जन्य तुभ्यं नम एव नमस्कार एव अस्तु भव-
तु । परिस्फुरणं न कर्तुं प्रभवाम इत्यर्थः ॥ तथा ते तव हे-
तये त्यनेनेति हेतिः आयुधम् । “ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तय-
श्च” इति क्तिनि अन्तोदात्तो निपात्यते । तामेव विशिनष्टि ।
तपुषे तापकारिणे । तप संतापे । अर्तिपृवपियजितनिधमितपिभ्य-
पेभ्यः नित् [उ॰ २. ११६] इति उस् प्रत्ययः । तस्य नित्त्वाद् आ-
द्युदात्तत्वम् । संतापकारिणे अशनिरूपाय आयुधाय च नमः कृ-
ण्मः कुर्मः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात् लटि “धिन्विकृण्व्योर
च” इति उप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । तस्य “अतो लोपः” इति लोपे
“अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः ।
“ स्याद्यतरस्यां म्वोः” इति उकारस्य लोपः ॥ पर्ज-
न्यस्य वासस्थानापरिज्ञाने नमस्कारायोगम् आशङ्क्य तदपि जानीम इ-
त्याह हे पर्जन्य ते तव संबन्धि गुहा गुहायाम् । “सुपां सुलुक्॰”
इति या लुक् । गुहावत् परैरगम्ये प्रदेशविशेषे परमम् उत्कृष्टं
यत् प्रसिद्धं धाम निवासस्थानं तद् विद्म वयं जानीमः । विद
ज्ञाने । “विदो लटो वा” इति मसो मादेशः । पुनस्तद् इ-
त्याह । समुद्रे । अन्तरिक्षनामैतत् । समुद्रवन्ति अस्माद् उदकानि
इति समु आह च यास्कः । समुद्रः कस्मात् । समुद्द्रवन्त्यस्मादापः

समाभिद[illegible] आपः [illegible] कृष्णानि [illegible] अमुनक्तीति [illegible] नाडिः । वा [निरु० ... १०] [illegible] । [illegible] कृष्णां यथा देहमध्ये नाडिजाले सर्वा [illegible] निहिता [illegible] पक्षेऽत्र च [illegible] प्रथम[illegible] [illegible] अभि भवा [illegible] निर्गोणात् धात्वः [illegible] इति [illegible] नष्टो [illegible] इति [illegible]

[illegible] एवाभा असनाय [illegible] ।
[illegible] अस्तु देवि ॥ ४ ॥

[illegible] विट् [illegible] । कृष्णानाः । असनाय । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । सहस्रं । [illegible] । तस्यै । ते । नमः । अस्तु । देवि [illegible] । [illegible] । [illegible] । अधुना अष्टानिमे [illegible] दानादि [illegible] । असनाय [illegible] अस्तु [illegible] पुरुषेषु [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] हत्याकरणयोश्च [illegible] ध्वनिकृष्णयोस [illegible] तथाविधा [illegible] । [illegible] अनेन फलम इति [illegible] । [illegible] विन्दन्ति [illegible] करणे [illegible] । [illegible] किम् [निरु० ३. ११५] [illegible] ।

1 [illegible]

...गुणाभा... ...भयाद्युदात्तत्वम् ॥ । अधुना मया क्रियमाणे ...त्यर्थः । गृणाना स्तूयमाना । ॥ गॄ श... । कर्मणि लटः शानच् । यदि प्राप्ते व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः । "श्नाभ्यस्तयो..." इत्या... ...: । "चितः" इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ । यद्वा । विद्यन्ते शायन्ते नक्षत्राणि अस्मिन् इति विद्युथम् अन्तरिक्षम् तस्मिन् गृणाना शब्दायमाना । गर्जन्तीत्यर्थः । नः अस्मान् मृळ मृडय । तन्निमित्तभयनिवारणेन सुखयेत्यर्थः ॥ तत्र हे ... ... । हे देवि अन्तरिक्षे विद्योतमाने अशने तस्यै तादृश्यै ...भीप्सितायै ते तुभ्यं नमः नमस्कारः अस्तु ...तु । ॥ तस्या इति । "सावेकाचः०" इति प्राप्तस्य ...भ...नुदात्तत्वस्य "न गोश्वन्साववर्ण०" इति प्रतिषेधात् प्रातिपदिकस्वरेण आदिरुदात्तः ॥ ॥

[इति] तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

...भगम् अस्या वर्चः" इति सूक्तेन स्त्रियाः पुरुषस्य वा दौर्भाग्यकरणे बद्धपदु...क्रमाल्यकन्दुकदना... ...प्रकारेण [नि]खननादिकर्माणि कुर्यात । तथा च कौशिकः । "भगम् अस्या वर्च इति मालानिष्पमन्ददन्तधा नकेशान् ... ..." इत्यादि [कौ० ४. १२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

भगमस्या वर्च आदिष्यधि वृक्षादिव स्रजम् ।
महाबुध्न इव पर्वतो ज्योक् पितृष्वास्ताम् ॥ १ ॥

भगम् । अस्याः । वर्चः । आ । अदिषि । अधि । वृक्षात्ऽइव । स्रजम् ।
महाबुध्नःऽइव । पर्वतः । ज्योक् । पितृषु । आस्ताम् ॥ १ ॥

अस्याः अनभिमतायाः स्त्रियाः भगम् भाग्यं वर्चः तद्धेतुभूतं शारीरम् अ... ...तेजश्च आदिषि आददे । मन्त्रप्रभावात् स्वीकरोमीत्यर्थः । ... ... "आतो दोऽनाप्यविहरणे" इति आत्मनेपदम् । "छन्दसि ..." ... इति लुङ् । "स्थाघ्वोरिच्च" इति ... किरत्वम् तस्य...

...with Kauśika. ... two ...
... Weber's Kauśika ...

नियोगेन [illegible] इखस [illegible] त्वित्वः कित्वाद् गुणाभावः [illegible] इति । भज सेवायाम् । "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति [illegible] घः । "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वम् । [illegible] आकृतिगणत्वा[illegible] आद्युदात्तत्वम् [illegible] । [illegible] दीप्तौ [illegible] [illegible] नस्य [illegible] [illegible]नुदात्तत्वम् ॥ । [illegible] आदाने इत्यन्तः । वृक्ष [illegible] महीरुहादि[illegible] । ॥ अपि: पञ्चम्यर्थानुवादी [illegible] पुष्पिता[illegible] वृक्षाद् यथा स्रजं पर्णनिकरं [illegible] आददते तथेति [illegible] [illegible] विसर्गौ । "स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः" [illegible] । "ऋक्तिग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां" [illegible] [illegible]निपातितः । वृक्षादिवेति । "इवेन विभक्त्यलोपः [illegible] वक्तव्यम्" इति [illegible] [illegible] करोतु इत्यत आह [illegible] [illegible] इव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । भूम्याम् अधिकतरं निखात [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible]धिवृधी च [उ० ३. ५] [illegible] [illegible] [illegible] धातोर्मुखा[illegible] । "[illegible]महतः स[illegible] [illegible] [illegible]" इति महत्[illegible] [illegible] [illegible] पर्वतः पर्ववान् शिलोच्चयः । ॥ [illegible] । [illegible] हि नैरुक्तम् [नि० १. २०] ॥ । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] तथा इयमपि दुर्भगा स्त्री [illegible] [illegible] पितृषु वक्ष्यमाणेषु पितृमातृ[illegible]दिगृहेषु आस्तां [illegible] । पित्रादिगृहात् न कदाचित् पतिगृहम् अवलोकयतु इत्यर्थः । ॥ आस उपवेशने । "अनुदात्तङित [illegible] [illegible]" इति तङ् । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् । "[illegible]" [illegible] [illegible]सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ॥

[illegible]तीया ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यम ।

सा [illegible] [illegible] भ्रातुरथो पितुः ॥ २ ॥

एषा । ते । [illegible] [illegible] । वधूः । [illegible] । [illegible]

सा । [illegible] । वध्यताम् । गृहे । अथो इति । भ्रातुः । [illegible] । [illegible]

[illegible] निवसतु.

...म् ।

...र्त्तेन...

...हो त तव...

...नि धूयताम् । दौभाग्यम्...

...र्मणि लोट्...

...लपो पातिव्रत्येन...

...या परिग... । ...पा ...जे ।

...ताम स्त्रियः ।

...तान परिदानक... ...शताम एनां

...कुलवदायत्तामेन करोमीत्यर्थः । ...जुहोत्या-

...असता. We with D K A D R S V ...

...P P ...

...3 S Kd तथैच्छं.

जनयन्ति ग्राम् अपत्यम् इति [नि° ३.६.] ✕। ताः अन्तः गृहमध्ये अवस्थितं कोशमिव धनवस्त्रादिस्थापनार्थम् आवृतं स्थानमिव । तादृशं स्थानं यथा रहितं कुर्वन्ति तद्वद् इत्यर्थः । ✕ "इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्" इति समासः ✕ ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

"सं सं स्रवन्तु" इति सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपाताभिमन्त्रितमैश्रधान्यचरुप्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्थप्राशने च विनियुक्तम् । सूत्रितं हि । "सं सं स्रवन्त्विति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वत उपसिच्य तस्मिन् मैश्रधान्यं शृतम् अश्नाति" इत्यादि [कौ° ३.२] । व्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । "व्रीहियवगोधूमोपवाकतिलप्रियंगुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि" इति [कौ° १.८] परिभाषासूत्रात् ॥

तथा श्रीप्रकरणे च एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि । "यस्य श्रियं कामयते तस्य गृहे व्रीह्याज्यपय आहार्य क्षीरौदनम् अश्नाति" इत्यादि [कौ. ३.२]॥

तत्र प्रथमा ॥

सं सं स्रवन्तु सिन्धवः सं वाताः सं पतत्रिणः ।
इमं यज्ञं प्रदिवो मे जुषन्तां संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । सिन्धवः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।
इमम् । यज्ञम् । प्रऽदिवः । मे । जुषन्ताम् । सम्ऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ १ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः सं सं स्रवन्तु । सम्यक् अस्मदनुकूलाः प्रवहन्तु । ✕ स्रु गतौ । लोटि शब्गुणावादेशाः । "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इति समो द्विर्वचनम् । "तस्य परम् आम्रेडितम्" इति परस्य आम्रेडितसंज्ञा । "अनुदात्तं च" इति तस्य अनुदात्तत्वम् ✕ ॥ तथा वाताः गमनशीला वायवः । ✕ वा गतिगन्धनयोः । हसिमृ-

1 S' Kd नाव्या° for नाव्या°. We with *Kaus'ika*. 2 S' Kd उपासेचं for उपासिच्य.
3 S' Kd क्षीरोदनम्°.

ष्णिव्यामिदम्भिलूपूधूर्विभ्यस्तन् [उ॰ ३. ८६] इति तन् प्रत्ययः । नित्स्वाद् आद्युदात्तत्वम् X । तेपि । उपसर्गवशात् स्रवन्तु इति सर्वत्र अनुषज्यते । सं सं स्रवन्तु आनुकूल्येन प्रवर्तन्ताम् ॥ तथा पतत्रिणः । पतत्राणि पक्षा एषां सन्तीति पतत्रिणः । X पत्लृ गतौ । [1]तेरत्रन् [उ॰ ३. १०५] इति पतत्रशब्दः अत्रन्प्रत्ययान्तः । "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः X । तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः सं सं स्रवन्तु सम्यग् अनुकूलाश्चरन्तु ॥ यद्वा एते सिन्धुप्रभृतयः सं स्रवन्तु अ मदभिलषितं फलं संप्रयच्छन्तु ॥ तथा प्रदिवः । पुराणनामैतत् । पुराणा देवाः मे मदीयम् इमं यज्ञम् यागं जुषन्ताम् सेवन्ताम् । अत्र संनिहिता भूत्वा हविः स्वीकुर्वन्तु इत्यर्थः । X जुषी प्रीतिसेवनयोः । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । तस्य ङित्त्वात् लघूपधगुणाभावः X ॥ अत्र हविषः संस्रावम् आह संस्राव्येणेति । सम्यक् स्रवणं संस्रावः । X स्रु । भावे घञ् X । संस्रावम् अर्हतीति संस्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति । "तद् अर्हति" इति यत् प्रत्ययः X । यद्वा संस्रावणीयेन । X पूर्वात् स्रवतेर्ण्यन्तात् "अचो यत्" इति यत् X । तादृशेन हविषा आज्यादिना जुहोमि । आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ प्रक्षिपामीत्यर्थः । X "तृतीया च होश्छन्दसि" इति हविषा इति कर्मणि तृतीया X ॥

द्वितीया ॥

इहैव हवमा यात म इह संस्रावणा उतेमं वर्धयता गिरः ।
इहैतु सर्वो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः ॥ २ ॥

इह । एव । हवम् । आ । यात । मे । इह । सम्ऽस्रावणाः । उत [1]इमम् ।
वर्धयत । गिरः ।

इह । आ । एतु । सर्वः । यः । पशुः । अस्मिन् । तिष्ठतु । या[2] । रयिः ॥ २ ॥

हे देवाः मे मम संबन्धिनं हवम् आह्वानम् उद्दिश्य इहैव अस्मिन् मत्समीपदेश एव आ यात आगच्छत । अन्यान् सर्वान्[1] परित्यज्य मत्स-

१ P °स्रवणाः. We with P̊ J K. २ P P̊ J K याः.

1 Kd सर्वान् सर्वान्. We with S'.

मीपमेव आग छतेत्यर्थः। X या प्रापणे। लोटि अदादित्वात् शपो लुक् X॥ तत्र हेतुरुच्यते। इह अस्मिन् कर्मणि संस्रावणाः संस्रावणीयाज्यादिस ध्या होमाः। सन्तीति शेषः। X स्रवतेर्ण्यन्तात् कर्मणि ल्युट् X॥ तद्धविःस्वीकरणार्थम् आ यातेति पूर्वेण संबन्धः॥ उत अपि च गिरः गीर्यन्ते स्तूयन्त इति गिरः। X कर्मणि क्विप्। "ऋत इद्धातोः" इति इत्वम् X। हे देवाः स्तूयमाना यूयम् इमम् हविःप्रदं यजमानं र्धयत प्रजापश्वादिभिः समृद्धं कुरुत। X वृधु वृद्धौ। अस्मात् ण्य ात् लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य तादेशः। "ऋचि तुनुघमक्षुत ोरुष्याणाम्" इति सांहितिको दीर्घः X॥ यद्वा हे देवाः यूयं गि भिः क्रियमाणाः स्तुतिरूपा वाचः। प्राप्य इत्यध्याहृत्य योज्यम् ाः युष्मत्प्रसादात् यः लोके प्रसिद्धः गवाश्वमहिषादिरूपः पश् सर्वोपि इह अस्मदीये सदने ऐतु आगच्छतु॥ तथा या प्र ा धान्यकनकादिरूपा रयिः धनम् अस्ति सा सर्वापि अस्मिन् मदीये हे तिष्ठतु निवसतु। मम पशुधनादिसर्वसमृद्धिर्भवतु इत्यर्थः॥

तृतीया॥

ये नदीनां संस्रवन्त्युत्सासः सदमक्षिताः।
तेभिर्मे सर्वैः संस्रावैर्धनं सं स्रावयामसि॥ ३॥

ये। नदीनाम्। समऽस्रवन्ति। उत्सासः। सदम्। अक्षिताः।
भिः। मे। सर्वैः। समऽस्रावैः। धनम्। सम्। स्रावयामसि॥ ३॥

ाम् नदनशीलानां गङ्गादीनाम्। X नदनान्नद्य इति या-

---

1 ऽ and Kd repeat the *ṛich*, and have another version of the commentary ... first half of it in addition to that given above. Thus:

तृतीया॥

ये नदीनां संस्रवन्त्युत्सासः सदमक्षिताः।
तेभिर्मे सर्वैः संस्रावैर्धनं संस्रावयामसि॥ ३॥

नदीनां न नशीलानां गङ्गादीनाम्। नदनान्नद्य इति यास्कः। अहावनदता हते तस्माद्ा नद्यो नाम स्थेत्यग्रे वक्ष्यते च। नद अव्यक्ते शब्दे। पचाद्यच्। नदट् इति पाठात् टिड्ढाणञ् इति ङीप्। ये प्रसिद्धा इह उत्सासः उत्साः गिरिकुहरनिर्गता निर्झराः। आज्जसेरसुक्। सदं सदा अविच्छेदेन

स्कः [नि॰२. २४.]। तथा च अग्रे निर्वक्ष्यते । "यदः संप्रयतीर-हावनदता हते । तस्मादा नद्यो नाम स्थ" [३.१३.१] इति । नद अव्यक्ते शब्दे । अस्मात् पचाद्यच् । तत्र गणे नदट् इति पाठात् टित्वात् ङीप् प्रत्ययः । "अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः" इति ङीप उदात्तत्वम् ⧗ । तासां संबन्धिनो ये प्रसिद्धाः सदम् सदा अविच्छेदेन वर्तमाना अक्षिताः क्षयरहिता अक्षीयमाणा वा । यद्वा सदम् अक्षिताः सर्वदा ग्रीष्मादावपि क्षयरहिताः । ⧗ क्षि क्षये । अस्माद् भावे कर्मणि वा क्तः । "निष्ठायाम् अण्यदर्थे" इति भावकर्मणोः दस्तत्वाद् दीर्घाभावः । अत एव "क्षियो दीर्घात्" इति विहितस्य नत्वस्यापि अभावः ⧗ । तथाविधा उत्सासः उत्साः भूमेरु जलप्रवाहाः । ⧗ "आज्जसेरसुक्" ⧗ । संस्रवन्ति संभूय महानदीनां जलप्रवाहाः सर्वदा क्षयरहिताः प्रवहन्तीत्यर्थः । तेभिः ⧗ "बहुलं छन्दसि" इति भिसः ऐसभावे "बहुवचने झल्येत्" एत्वम् ⧗ । सर्वैः निखिलैः संस्रावैः जलप्रवाहैः । ⧗ स्रु गतौ । भावे घञ् । "थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ⧗ धनम् गोहिरण्यादिरूपं मे मम संस्रावयामसि संस्रावयामः संप्रवाहयामः । अविच्छिन्नैर्नदीनां प्रवाहैः सस्याद्यभिवृद्धिद्वारा अभिलषितं धनं प्राप्नुयामेत्यर्थः । यद्वा नदीनाम् अविच्छिन्नप्रवाहवत् ममापि धनम् अविच्छेदेन

अक्षिताः क्षयरहिताः अक्षीयमाणा वा । क्षि क्षये । अस्माद् भावे कर्मणि वा क्तः । निष्ठा ...द-दर्थे इति अर्थविशेषे दीर्घस्य पर्युदस्तत्वात् क्षियो दीर्घात् इति विहितस्य नत्वस्यापि ... सं-स्रवन्ति सम्यक् प्रवहन्ति । स्रु गतौ । यद्वृत्तान्नित्यम् इति निघातप्रतिषेधः ॥

There is no doubt, the double version is due to the fact that the aut[hor having] begun his explanation of the *ṛich*, explained the first half; then, havin[g lef]t unfinished for some time, he returned to it; but instead of taking it up where he had left it, he began his Bhâshya of the *ṛich* as if he had not begun it at all, and did not revise the whole afterwards; so that we have actually two versions of the same line by the same author. This is clear evidence to show, that Sâyaṇa did not revise his commentary, and that it has not been studied much after his time. We shall notice many proofs of this fact hereafter as we proceed.

समृद्धं भवतु इत्यर्थः । ॥ स्नु स्रवणे । अस्मात् ण्यन्तात् लटि "इद-न्तो मसिः" इति मस इदन्तत्वम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

ये सर्पिषः संस्रवन्ति क्षीरस्य चोदकस्य च ।
तेभिर्मे सर्वैः संस्रावैर्धनं सं स्रावयामसि ॥ ४ ॥

ये । सर्पिषः । सम्ऽस्रवन्ति । क्षीरस्य । च । उदकस्य । च ।
तेभिः । मे । सर्वैः । सम्ऽस्रावैः । धनम् । सम् । स्रावयामसि ॥ ४ ॥

सर्पिषः सर्पणशीलस्य आज्यस्य । "यद् असर्पत् तत् सर्पिरभवत्" [तै० सं०२.३.१०.१] इति हि तैत्तिरीयकम् । ये अवयवाः संस्रवन्ति न-दीरूपेण प्रवहन्ति । यद्वा पूर्वमन्त्रात् उत्सास इति विशेष्यम् अनुषज्य योजनीयम् । सर्पिषोपि द्रवणस्वभावं द्रव्यम् उदाहरति । क्षीरस्य क्षरण-शीलस्य पयसः ततोपि द्रवणशीलस्य उदकस्य । ॥ उदननात् प-रितो [illegible]मनाद् उदकम् । तथा च निगमः । "उदानिषुर्महीरिति तस्मा-द् [illegible]कम् उच्यते [तै०सं०५.६.१.३]" इति । परस्परसमुच्चयार्थौ च-कारौ [illegible] । तयोर्ये उत्साः संस्रवन्ति तेभिरित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् ॥

[इति] चतुर्थं सूक्तम् ॥

"[illegible]येमावास्यां रात्रिम्" इति सूक्तेन द्वेष्यमरणार्थम् अभिमन्त्रितसीस-
[illegible] [illegible]न्नप्रदानम् तत्रात्रस्याभरणसंस्पर्शनम् स्वयंछिन्नवेणुयष्ट्या ताडनं च
कु[illegible] [illegible] सूत्रं च । "येमावास्यां रात्रिम् इति संनद्य सीसचूर्णानि" इ-
त्या[illegible] [illegible]कौ० ६.१] । अत्र सीसशब्देन "सीसनदीसीसे अयोरजांसि कृ-
कल[illegible] [illegible]रः सीसानि" इति [कौ०१.८] परिभाषासूत्रोक्तानि प्रत्येत-
व्यानि [illegible] अत्र नदीसीसम् इति नदीफेनम् उच्यते ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये॒मा॑वा॒स्यां॑३ रात्रि॑मु॒दस्थु॑र्व्रा॒जम॒त्रिणः॑ ।
अ॒ग्निस्तु॒रीयो॑ यातु॒हा सो अ॒स्मभ्य॒मधि॑ ब्रवत् ॥ १ ॥

1 So S'P'd always.

ये । अमाऽवास्याम् । रात्रिम् । उत्ऽअस्थुः । भ्राजम् । अत्त्रिणः ।
अग्निः । तुरीयः । यातुऽहा । सः । अस्मभ्यम् । अधि । ब्रवत् ॥ १ ॥

ये प्रसिद्धा अत्त्रिणः अदनशीला रक्षःपिशाचादयः । ⧗अद भक्षणे इत्यस्माद् अदेस्त्रिनिश्च [उ° ४. ६८] इति औणादि[को] त्रिनिप्रत्ययः⧗ । अमावास्याम् । अमा सह वसतः अस्यां ति[थौ सू]र्याचन्द्रमसौ इति अमावास्या । ⧗वस निवासे । अस्मात् ण्यति "अमावस्यद् अन्यतरस्याम्" इति वृद्ध्यभावनिपातनस्य प्राक्षिकत्वाद् अत्र वृद्धिः । "तस्येदम्" अर्थे विहितस्य अणः छान्दसो लुक् । "तित् स्वरितम्" इति अन्तस्वरितत्वम्⧗ । अमावास्यासंबन्धिनीम् इत्यर्थः । यद्वा । ⧗"सुपां सुपो भवन्ति" इति षष्ठ्या अमादेशः⧗ । अमावास्याया इत्यर्थः । रात्रिम् रजनीं भ्राँजम् भ्राजमानां तारकाभिर्दीप्यमानाम् । ⧗भ्राजृ दीप्तौ । "भ्राजभास°" इत्यादिना क्विप् । रात्रिम् इति । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया⧗ । सर्वस्यां रात्रौ उदस्थुः उत्तिष्ठन्ति । मनुष्यान् हिंसितुं रात्रौ संचरन्तीत्यर्थः । यद्वा । भ्राजं भ्र[ाजमा]नं रोगाद्यभावेन पुष्टाङ्गं पुरुषं हिंसितुम् उदस्थुः । अत एव अमाव[ा]स्यासंबन्धिन्यां रात्रौ रक्षसां संचरणं निमित्तीकृत्य राक्षोघ्नेष्टिर्विहिता । "अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशम् अष्टाकपालम् अमावास्यायां निशायां नि[र्व]पेत्" इति । तथैव तेषां संचरणमेव निमित्तीकृत्य तस्यां रात्रौ आत्म[गुप्तिः] कर्तव्येति तेनैव आपस्तम्बेनोक्तम् । "दिवादित्यः सत्त्वानि गोपा[यति नक्तं] चन्द्रमास्तस्माद् अमावास्यायां निशायां स्वाधीन आत्मनो गुप्ति[मि]च्छेत्" इति [आप° ध° १, ३१] । ⧗अस्थुरिति । ष्ठा गति[निवृत्]तौ । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लुङ् । अत्र च ऊ[र्ध्वकर्मणः अ]नस्य विवक्षितत्वात् "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इति ऊर्ध्वकर्मणः पर्युदस्तत्वाद् [आत्]मनेपदाभावः । "गातिस्था°" इति सिचो लुक् । "आतः" इति झेर् [जुस्] । "उस्यपदान्तात्" इति पररूपत्वम्⧗ । यत एवं रक्षांसि अस्मा[न् उत्]तिष्ठन्ति अतः कारणात् तुरीयः चतुर्थः अग्निः । पूर्वं देवानां [illegible]

1 S′Kd आमा॰. 2 See TS. 2,2,2,2. 3 S′Kd रक्षांस्यमुत्ति॰ for रक्षांसि [illegible].

अग्नयो मृताः। तदपेक्षया अस्य वर्तमानस्य अग्नेस्तुरीयत्वम्। श्रूयते हि तैत्तिरीयके। "अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्" [तै० सं० २.६.६.१] इति। यद्वा वैतानाग्नयस्त्रयः। तदपेक्षया गार्ह्योग्निश्चतुर्थः। अथ वा वैतानिकः गार्ह्यः सांग्रामिकश्चेति त्रयः अग्नयः। तदपेक्षया आङ्गिरसोग्निश्चतुर्थः। ✕ पूरणेर्थे "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च" इति छप्रत्ययः। तत्संनियोगेन चकारस्य लोपः ✕। मोग्निः यातुहा यातूनां रक्षसां हन्ता। "अग्निः खलु वै रक्षोहा" [,.१.४.६] इति तैत्तिरीयकम्। ✕ हन हिंसागत्योः। अस्माद् यातुशब्दोपपदात् "बहुलं छन्दसि" इति क्विप् ✕। स तथाविधोग्निः असभ्यम् अस्मदर्थम् अधि ब्रवत् अधिब्रवीतु। अस्मान् स्वकीयत्वे। स्वीकृत्य तेभ्यो रक्षःपिशाचेभ्यः प्राप्तां भीतिं निवर्तयतु इत्यर्थः। ✕ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। अस्मात् लेटि अडागमः ✕॥

द्वितीया॥

सीसायाध्याह वरुणः सीसायाग्निरुपावति।
सीसं म इन्द्रः प्रायच्छत् तदङ्ग यातुचातनम्॥२॥

सीसाय। अधि। आह। वरुणः। सीसाय। अग्निः। उप। अवति।
सीसम्। मे। इन्द्रः। प्र। अयच्छत्। तत्। अङ्ग। यातुऽचातनम्॥२॥

उ प्रयोगसाधनं द्रव्यं स्तूयते। सीसाय प्राक् सूत्रपरिभाषया प्रदर्श नदीफेनादिरूपाय। ✕ तादर्थ्ये चतुर्थी ✕। तदर्थं वरुणः धिपतिर्देवः अध्याह अधिब्रवीति। मदीयम् एतद् इत्यभिमन्यते। सीसस्य रक्षःपिशाचाद्यनभिमतनिवृत्तिसाधनत्वेन इतरपदार्थेभ्यो विशि अत्रैव असाधारण्येन पक्षपातं करोतीत्यर्थः। ✕ आहेति व्यक्तायां वाचि "ब्रुवः पञ्चानाम् आदित आहो ब्रुवः" इति ति णलादेशः तत्संनियोगेन प्रकृतेः आहादेशश्च ✕॥ तथा सीसाय उ द्रव्यार्थम् अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः उप अवति उपरक्षति। निरन्तरम् एतत् सीसं समीपे स्थापयित्वा रक्षोनिबर्हणसामर्थ्याधा-

1 S' Kd अ॰ चसाधारण्येन.

नेन पालयतीत्यर्थः ॥ यद्वा । X सीसायेति । “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”
इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी X । सीसम् उक्तप्रकारेण रक्षती-
त्यर्थः ॥ उदीरितसामर्थ्योपेतं सीसं मे मह्यं द्वेष्यादिनिरसनकामाय इन्द्रः
परमैश्वर्ययुक्तो देवानां पतिः प्रायच्छत् प्रादात् । अनेन त्वदभिमतं साध-
येति प्रदत्तवान् इत्यर्थः । X दाण् दाने । लङि “पाघ्रा॰” इत्यादि-
ना यच्छादेशः X ॥ सन्तु अन्येषु उत्कृष्टेषु द्रव्येषु किम् अनेन निकृष्टेन
द्रव्येणेत्याह तदङ्गेति । अङ्ग इति आभिमुख्यकरणे । हे सम्बन्धक देवदत्त
तत् खलु उक्तसामर्थ्योपेतं सीसं यातुचातनम् यातूनां [illegible]ाचादीनां
नाशकम् । X चातयतिर्नाशने इति हि यास्कः [नि॰ ६. ३०] X ॥

तृतीया ॥

इ॒दं वि॒ष्कन्धं॑ सहत इ॒दं बा॑धते अ॒त्त्रिणः॑ ।
अ॒नेन॒ विश्वा॑ ससहे॒ या जा॒तानि॑ पिशा॒च्याः ॥ ३ ॥

इ॒दम् । वि॒ऽस्कन्धम् । स॒ह॒ते॒ । इ॒दम् । बा॒ध॒ते॒ । अ॒त्त्रिणः॑
अ॒नेन॑ । विश्वा॑ । स॒स॒हे॒ । या । जा॒तानि॑ । पि॒शा॒च्याः ॥ ३ ॥

अपि च इदम् सीसं विष्कन्धम् गतिप्रतिबन्धकम् । रक्षःपिशा[illegible]दिकृतं
विघ्नजातम् इत्यर्थः । सहते अभिभवति निःसारयति । X [illegible] अ-
भिभवे इति धातुः । विष्कन्धम् इति । स्कन्दिर्गतिशोषणयोः [illegible]
घञ् । प्रादिसमासे “वेः स्कन्देरनिष्ठायाम्” इति षत्वम् । [illegible]प्ययेन
धकारः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् X ॥ तथा इदम् सीस[illegible] [illegible]-
णः अदनशीलान् राक्षसान् बाधते हिनस्ति । न केवलं रक्ष[illegible] [illegible]चा-
दिकृतं विघ्नं निवर्तयति अपि तु विघ्नोत्पादकान् रक्षःप्रभृतीनपि [illegible] नाश-
यतीत्यर्थः ॥ यत एवम् अतः अनेन उक्तप्रभावोपेतेन सीसेन [illegible] वि-
श्वानि सर्वाणि । X “शेश्छन्दसि बहुलम्” इति शेर्लोपः X स-
सहे अभिभवामि । X सह अभिभवे । लटि उत्तमैकवचने “बहुलं
छन्दसि” इति शपः श्लुः X । कानि पुनस्तानि इत्यत आह । पिशा-
च्याः पिशिताशिन्या राक्षस्याः अस्याः सकाशात् जातानि [illegible]नि या

1 S' Kd देवदत्तत्खलु. 2 S' Kd ॰प्रबंधकम्.

यानि पीडाकर्तॄणि उपद्रवजातानि । सन्तीति शेषः । तानीति पूर्वेण संबन्धः । पिशितम् अश्नातीति पिशिताशः । "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" इत्यत्र गणे पिशाचशब्दस्य पाठात् पिशिताशशब्दस्य पिशाचादेशः । जातिलक्षणो ङीप् ॥

चतुर्थी ॥

यदि नो गां हंसि यद्यश्वं यदि पूरुषम् ।
तं त्वा सीसेन विध्यामो यथा नोसो अवीरहा ॥ ४ ॥

यदि । नः । गाम् । हंसि । यदि । अश्वम् । यदि । पुरुषम् ॥
तम् । त्वा । सीसेन । विध्यामः । यथा । नः । असः । अवीरऽहा ॥ ४ ॥

हे शत्रो त्वं नः अस्माकं संबन्धिनीं गाम् गोजातं यदि हंसि मारयसि । हन हिंसागत्योः । लटि शपि अदादित्वात् शपो लुक् । तथा अश्वं यदि हंसि । पुरुषम् अस्मदीयं भृत्यादिरूपं यदि हंसि । अत्र सर्वत्र यदिशब्दप्रयोगाद् अपकर्तुरेव हिंस्यत्वम् न अनपकर्तुः इति द्योत्यते । तम् तथाविधं मदीयगवाश्वादिहननेन अपकारिणं त्वा त्वां शत्रुभूतम् । "त्वामौ द्वितीयायाः" इति युष्मदस्त्वादेशः । "अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ" इत्यनुवृत्तेः अनुदात्तत्वम् । सीसेन उक्तमहिम्ना तेन विध्यामः ताडयामः मारयामः । व्यध ताडने । दिवादि श्यन् । "ग्रहिज्यावयिव्यधि॰" इत्यादिना संप्रसारणम् । ननु हतानां गवादीनां पुनरुद्भवासंभवात् किमिति शत्रुहिंसा क्रियत इत्यत आह यथेति[1] । इतः परमपि यथा येन प्रकारेण हे शत्रो नः अस्माकम् अवीरहा । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः तेषां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा । असः भवसि । अस्तेर्लेटि अडागमः । इतः परमपि अस्मदीयान् पुत्रपश्वादीन् वधकर्ता न भवसे तथा ताडयाम इति पूर्वेण संबन्धः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे तृतीयोनुवाकः ॥

1 S' Kd इत्यत इत्याह for इत्यत आह.

चतुर्थेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "अमूर्याः" इति प्रथमं सूक्तम् । तेन शस्त्रघातादिजरुधिरप्रवाहस्य स्त्रीरजसः अतिवर्तनस्य [१] निवृत्तये प[1]-ञ्चपर्वणा दण्डेन रुधिरवहनस्थानाभिमन्त्रणम् व्रणमुखे रथ्यांसुसिकताप्रक्षे-पणादिकम् अर्मकपालिकाबन्धनं च इत्येवमादि कुर्यात् । सू॰ च । "अ-"मूर्या इति पञ्चपर्वणा पांसुसिकताभिः परिकिरत्यर्मकपालिका[2] पाययति पाययति" इत्यादि [कौ॰४.२] ॥ अर्मकपालिका नाम शुष्कपङ्कशकला के-दारमृत्तिका वा ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमूर्या यन्ति योषितो हिरा लोहितवाससः ।
अभ्रातर इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चसः ॥ १ ॥

अमूः । याः । यन्ति । योषितः । हिराः । लोहितऽवाससः
अभ्रातरःऽइव । जामयः । तिष्ठन्तु । हतऽवर्चसः ॥ १ ॥

योषितः स्त्रियाः संबन्धिन्यः अमूः एताः पुरतो दृश्यमानाः लोहित-वाससः लोहितवर्णवस्त्राः[3] । लोहितवर्णा इत्यर्थः । यद्वा लोहितस्य रु-धिरस्य निवासभूताः । ॥ वस आच्छादने । वस निवासे इत्य-नयोः अन्यतरस्माद् वसेर्णित् [उ॰४.२१७] इति औणादिकः अ न् प्र-त्ययः । तस्य णित्त्वाभावाद् उपधावृद्धिः ॥ । ईदृश्यो या हिराः सि-राः रजोवहननाड्यः यन्ति गच्छन्ति । व्याधिवशात् सर्वदा स्रवन्तीत्य-र्थः । ॥ इण् गतौ । "इणो यण्" इति यणादेशः । "सीम" ता-च्छील्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ । ताः सिराः क्रियमाणेन अने-न भैषज्यकर्मणा हतवर्चसः हततेजस्काः प्रनष्टरोगवीर्याः सत्यस्तिष्ठन्तु स्थैर्यासुः । मा प्रवाक्षुरित्यर्थः । ॥ तिष्ठन्तु । ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य लो-टि "पाघ्रा॰" इत्यादिना तिष्ठादेशः । स च आद्युदात्तो निपात्यतेः । अन्यथा धातुस्वरेण अन्तोदात्तत्वे सति शपा सह एकादेशे "अतो गु-णे" [इति] पररूपे "एकादेश[4] उदात्तेनोदात्तः" इति उदात्तत्वे कृते ति-

1 S'Kd पञ्चमपर्वणा. 2 S'Kd °कपालकां. 3 S'Kd °वर्णवस्त्रः. 4 S'Kd read एका-देश उदात्तेनोदात्त इति before शपा सह एकादेशे &c.

ष्ठन्ति इति मध ,.व पदं स्यात् । आद्युदात्तं चेष्यते । तस्माद् आद्युदात्तो निपात्यते । स निपातस्वरो धातुस्वरस्य बाधको यथा स्यात् । पादादित्वात् f घाताभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । अभ्रातर इव । न विद्यन्ते भ्रा यासां ता अभ्रातरः । "नद्यृतश्च" इति प्राप्तस्य कपः " छन्दसि" इति निषेधः । यथा अभ्रातृका जामयः भर्ग । आह च यास्कः । न जामये भगिन्यै जामिरन्येऽस्यां त जाम् अपत्यम् इति [नि॰ ३. ६] । ता यत उत्पन्नास्तत्रैव पितृकुले संतानकर्मणे पिण्डदानाय च तिष्ठन्ति तद्वद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

तिष्ठावरे तिष्ठ पर उत त्वं तिष्ठ मध्यमे ।
कनिष्ठिका च तिष्ठति तिष्ठादिद्धमनिर्मही ॥ २ ॥

f ष्ठ । अवरे । तिष्ठ । परे । उत । त्वम् । तिष्ठ । मध्यमे ।
नेष्ठिका । च । तिष्ठति । तिष्ठात् । इत् । धमनिः । मही ॥ २ ॥

इद ीं धमनीः प्रार्थयते । हे अवरे शरीरस्य अधोभागवर्तिनि सिरे त्वं तिष्ठ ास्त्राद्यभिघातजनितरुधिरस्रावाद् निवृत्ता भव ॥ तथा हे परे ऊर्ध्वाङ्गवर्ति सिरे त्वमपि तिष्ठ । अवरे इत्यस्य आमन्त्रितस्य "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति अविद्यमानवद्भावेन अतिङ उत्तरत्व तिष्ठेत्यस्य निघाताभावः ॥ उत अपि च हे मध्यमे । मध्यमा । "मध्यान्मः" इति मप्रत्ययः । शरीर ध्यभागवर्तिनि सिरे त्वमपि तिष्ठ ॥ पूर्वार्धे प्रत्यक्षेण धमनीनां नेदभिन्नानां प्रार्थना कृता । अधुना परिमाणतो भिन्नानां तासामे रोक्ष्येण प्रार्थना क्रियते । कनिष्ठिका । अतिशयेन अल्पा कनि । "युवाल्पयोः कन् अन्यतरस्याम्" इति इष्ठनि अल्पशब्दस्य कन् आदेशः स्वार्थिकः कप्रत्ययः । "प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः" इति इत्वम् । सूक्ष्मतरा च नाडी तिष्ठति । तत्र यत्नविशेषो

1 S' Kd ः धमनीनां.

न कर्तव्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे चकारः ... । ... ... कारः ।
कनिष्ठिका च तिष्ठतु महती चेति । ... परस्परसमु... कारः ।
"चवायोगे प्रथमा" इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । मही
महती स्थूलतरा धमनिः सिरा तिष्ठादित् तिष्ठत्येव । ... प्रयोगेण
निवृत्तरुधिरस्रावा अवतिष्ठताम् । ... ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ... "... नेडाटौ"
इत्यडागमः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः । ... दित्वात्
निघाताभावः । महीति । महतीशब्दे छान्दसः अच्छ... ॥

तृतीया ॥

शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम् ।
अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरंसत ॥ ३ ॥

शतस्य । धमनीनाम् । सहस्रस्य । हिराणाम् ।
अस्थुः । इत् । मध्यमाः । इमाः । साकम् । अन्ताः । अरंसत ॥ ३ ॥

शतस्य शतसंख्याना धमनीनाम् हृदयगतानां प्रधाननाडीनाम् । तथा
च मुण्डकोपनिषदि अग्रे समाम्नायते । "शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानम् अभिनिःसृतैका" [क॰ उ॰ ६. १६] इति । तथा सह-
स्रस्य सहस्रसंख्याकानां हिराणाम् सिराणां शाखानाडीनाम् । स शब्द-
स्य अपरिमितपर्यायत्वात् श्रुतिप्रसिद्धानां सर्वासां शाखानाडीनाम् एतद्
उपलक्षणम् । तथा च प्रश्नोपनिषदि वक्ष्यति । "अत्रैतद् एकश... ती-
नां तासां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिं प्रति शाखानाडीसहस्राण्यासु व्या... "
[प्र॰ उ॰ ३. ६] इति । आचार्यैरपि प्राधान्यविवक्षया काश्च... ॥
परिगणिताः ।

मध्यस्थायाः सुषुम्नायाः पर्वपञ्चकसंभवाः ।
शाखोपशाखतां प्राप्ताः सिरा लक्षत्रयात् परम् ।
अर्धलक्षम् इति प्राहुः शरीरार्थविचारकाः । इति ।

तासाम् उभयविधानां नाडीनां मध्यमाः मध्ये भवाः इमाः ... आधि-
वशात् स्रवन्त्यो नाड्यः अस्थुरित् । ...अस्थुः अवधारणे । ... तिष्ठन्त्येव ।

1 So S′ Kd. Sâyaṇa was, of course, qu... g from memory.

अधुना सप्तम
तक्तधिरस्रावा
सर्वा नाड्यः
मुदात्तत्वाद्

।क्रम।॥ ४ ॥

हे ना X "बहुवचनस्य वस्नसौ
यानास्य । सिकतावती सिकताः रजो
तदाधार अश्मर्याख्यो व्याधिविशेषो यस्माद् उत्प
नाडी नुर्वद् वक्रो मूत्राशयो नाडीनिक्षेपः । X
न धा धनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः [उ० १. ८१] इति ऊ-
प्रत्ययः हे ।

नुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते । इति ॥

तथा X "वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च" इति
" इति ङीप् । "बृहन्महतोरुपसंख्यानम्" इति
ङीप उक्ता सा नाडी पर्यक्रमीत् परितो व्याप्नोत् ।
सर्वान् ान् निरुध्य वर्तत इत्यर्थः । X क्रमु पादवि-
क्षेपे सिचि "ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्" इति वृ-
द्धिप्रतिषेध अस्माद्धेतोः हे नाड्यः यूयं तिष्ठत निवृत्तस्रावा भ-
वत ॥ क स्य जनस्य सु सुष्ठु इलयत प्रेरयत । स्रवव्याधिवि-
निर्मुक्ताः र्थः । X इल प्रेरणे इति धातुः X ॥

[इति] प्रथमं सूक्तम् ॥

1 S/ Kd

कोक्तदुर्लक्षणयु-
ठीकरणतुषावत-
पापलक्षणा-
१०५.६] ॥

॥

ललाम्यम् । निः

। भद्रा । तानि । नः । प्रऽजाये ... से ॥ १ ॥

...म् ललामे भवं तिलकस्थानगतम् । ... ” इति ... यत् प्रत्ययः । “तित् स्वरितम्” इति ... लक्ष्मम् ...म् असौ... चिह्नम् । ✠ लक्ष द... ...ल्काद् औणादिको मक् प्रत्ययः ✠ । निः सुवाम ... अस्मा- च्छरीराद् निरवशेषम् उत्सारयामः । ✠ षू ... शप्र- त्ययः । “अचि श्नुधातु°” इत्यादिना उवङ् । ... इति मस इदन्तत्वम् । “व्यवहिताश्च” इति निसो ... ति- ङ्ङतिङः” इति निघातः ✠ ॥ अरातिम् । रा ... इति रातिर्मित्रम् न रातिः अरातिः शत्रुः । अरातिव ... वय- वान्तरगतं दुर्लक्षणं निःसुवामः । ✠ रा ... संज्ञायाम्” इति क्तिच् । नञ्समासे “तत्पुरुषे ... स्युप- मानाव्ययद्वितीयाकृत्याः” इत्यत्र “अव्यये नञ्कुनि... इति वक्त- व्यम्” इति परिगणनाद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दुर्लक्षण- निरसनरूपाम् अनिष्टनिवृत्तिम् अभिधाय सुलक्षण... इष्टप्राप्ति-

ARBB[b]D ललाम्यं १. We with KV.

1 S' Kd निर्लक्ष्ममिति. We with *Kaus'ika*. 2 S' ... अरातिम्.

म आह अथ वेति। अथ दुर्लक्षणनिरसनानन्तरं या यानि सामुद्रिकशास्त्रप्रसिद्धानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि सौभाग्यकराणि चिह्नानि सन्ति। ✕ भदि कल्याणे सुखे च। इदित्वाद् नुम्। भन्देर्नलोपश्च [उ० ३. १३०] इति रक् प्रत्ययः नलोपश्च। उभयत्रापि "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः। प्रत्ययलक्षणेन नुमि कृते "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" इति उपधादीर्घः। "न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः ✕। तानि उदीरितानि चिह्नानि नः अस्माकं प्रजायै पुत्रपौत्रादिरूपायै। भवन्तु इति शेषः। ✕ प्रकर्षेण जायत इति प्रजा। जनी प्रादुर्भावे। "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति जनेर्डप्रत्ययः। डित्करणसामर्थ्यात् "टेः" इति टिलोपः। प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम्। ततो गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः शिष्यते। ततश्चापि कृते "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति एकादेश उदात्तः ✕॥ यानि पूर्वं निःसारितानि असौभाग्यकराणि चिह्नानि सन्ति तेषाम् आश्रयम् आह अरातिम् इति। उक्तानि दौर्भाग्यकराणि चिह्नानि अरातिम् शत्रुं नयामसि नयामः प्रापयामः। ✕ णीञ् प्रापणे। पूर्ववद् मस इदन्तत्वम् ✕॥

द्वितीया॥

नेरर॑णिं सवि॒ता सा॑विष॒क् प॒दोर्निर्हस्त॑योर्वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा।
निर॒स्मभ्य॑म् अनु॑मती॒ ररा॑णा॒ प्रेमां दे॑वा॒ अ॑साविषुः सौभ॑गाय॥ २॥

१ अर॑णिम्। स॒वि॒ता। सा॒वि॒षक्। प॒दोः। निः। हस्त॑योः। वरु॑णः। मि॒त्रः। अ॒र्य॒मा।
निः। अ॒स्मभ्य॑म्। अनु॑ऽमतिः। ररा॑णा। प्र। इ॒माम्। दे॒वाः। अ॒सा॒वि॒षुः। सौभ॑गाय॥ २॥

सविता सर्वस्य प्रेरको देवः अरणीम् अरमणीम् अलक्ष्मीम्। दौर्भाग्यकरं चिह्नम् इत्यर्थः। ✕ मकारलोपश्छान्दसः ✕। यद्वा। अरणी-

१ A B B̊ D K R S̊ P P̊ J V all read निररणिं. २ We read सा॑विषक् with A B B̊ K D P P̊ J R S̊ and V. Conf. also *Kāṇvasaṁhitā* X. 2. 1, where even Sâyaṇa adopts that reading.

म् सर्वदा पर्यटनकारिणीम् आर्तिकरीं वा अलक्ष्मीम् । [redacted] अर्तेः औ-
णादिकः अनिप्रत्ययः । "कृदिकाराद् अक्तिनः" इति ङीप् प्रत्ययः [redacted] । ए-
वंभूताम् अलक्ष्मीं पदोः पादयोः । वर्तमानाम् इति शेषः । [redacted] "प-
द्दन्नोमास्°" इत्यादिना पादशब्दस्य पद् आदेशः । "ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्यु-
भ्यः" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् [redacted] । निः साविषत् निःसुवतु निःसारय-
तु । [redacted] षू प्रेरणे । अस्मात् पञ्चमलकारे "लेटोडाटौ" इति अडा-
गमः । "सिब्बहुलम्°" इति सिप् । "स च णिद् वक्तव्यः" इति वच-
नात् "अचो ञ्णिति" इति वृद्धिः । "आर्धधातुकस्येड्वलादेः" इति सि-
प इडागमः [redacted] ॥ तथा वरुणः वारको देवः । मित्रः सर्वेषां मित्र-
भूतो देवः । अर्यमा अभिमतफलप्रदाता देवः । "अर्यमेति तम् आहुर्यो
ददाति" [तै॰ब्रा॰१.१.२.४] इति श्रुतेः । एते देवाः प्रत्येकं हस्तयोर्व-
र्तमानाम् अरणीम् अलक्ष्मीं निःसुवन्तु । हस्तपादयोर्वर्तमानम् असौभा-
ग्यकरं लक्षणम् एते सर्वे देवा निर्गमयन्तु इत्यर्थः ॥ तथा अनुमतिः स-
र्वेषाम् अनुमन्त्री देवता अस्मभ्यम् अस्मदर्थं रराणा मा भैषी रेति श-
ब्दायमाना अस्माभिः स्तूयमाना वा । [redacted] रै शब्दे । कर्तरि कर्मणि
वा लिट् । "लिटः कानज्वा" इति कानजादेशः । "चितः" ति अ-
न्तोदात्तत्वम् [redacted] । यद्वा । [redacted] रा दाने [redacted] । राति ददाति भिम-
तफलम् इति रराणा । [redacted] पूर्ववत् कानजादेशः [redacted] । एवंभूता सती
देवी सर्वेषु शरीरावयवेषु वर्तमानं दुर्लक्षणं निःसुवतु । [redacted] निस भव-
णात् तत्सहचरितसाविषत् इति क्रियापदस्य अनुषङ्गः [redacted] ॥ स पि
अन्यासु देवतासु अस्या एव प्रार्थनायां हेतुम् आह प्रेमाम् इति । वाः
इन्द्रादयः इमाम् उक्ताम् अनुमतिं सौभगाय सौभाग्याय अस्माकं स भाग्यं
दातुं प्रासाविषुः प्रेरितवन्तः । यत एवम् अत इति पूर्वत्र संबन्धः । [redacted]
प्रेरणे । अस्मात् लुङि "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" इति वृद्धिः ।
वहिताश्च" इति प्रोपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । सौभगायेति ।
भगोस्य अस्तीति सुभगः । तस्य भावः सौभगम् । उद्गात्रादिगणे "सु-
भग मन्त्रे" इति पाठात् "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्" इति
अञ् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् [redacted] ॥

तृतीया ॥

यत् त आत्मनि तन्वां घोरम् अस्ति यद्वा केशेषु प्रतिचक्षणे वा ।
सर्वं तद्वाचाप हन्मो वयं देवस्त्वा सविता सूदयतु ॥ ३ ॥

यत् । ते । आत्मनि । तन्वाम् । घोरम् । अस्ति । यत् । वा । केशेषु । प्रतिऽचक्षणे । वा ।
सर्वम् । तत् । वाचा । अप । हन्मः । वयम् । देवः । त्वा । सविता । सूदयतु ॥ ३ ॥

हे दुर्लक्ष्मोपेत पुरुष ते तव आत्मनि आत्मीयायां तन्वाम् शरीरे घोरम् भयंकरं दुर्लक्षणं [यद्] अस्ति । यद्वा । आत्मनि शरीरोपहिते पुरुषे घोरम् भयंकरं पापं तन्वाम् शरीरे दुर्लक्षणं यद् अस्ति । वा अथ वा केशेषु शिरोरुहेषु अथ वा प्रतिचक्षणे दर्शनसाधने चक्षुषि यद् घोरम् अस्ति । ॥ चष्टिः पश्यतिकर्मा । करणे ल्युट् । "असनयोश्च" इति ख्याआदेशप्रतिषेधः ॥ । तद् आभ्यन्तरं बाह्यं च सर्वम् घोरजातं वयम् प्रयोगकुशलाः वाचा मन्त्ररूपया अप हन्मः हिंस्मः । ॥ हन हिंसागत्योः । अदादित्वात् शपो लुक् । "सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः" इति वाच उत्तरस्यास्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥ ॥ अनिष्टनिवृत्तिं विधाय इष्टम् आर्थयते । देवः द्योतनात्मकः सविता प्रेरको देवः त्वा त्वां सूदयतु श्रेयसे प्रेरयतु । दूरगतदुर्लक्षणं त्वां श्रेयसा संबद्धं करोतु इत्यर्थः ॥ षूद क्षरणे ॥ ॥

चतुर्थी ॥

रिश्यपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमामुत ।
विलीढ्यं ललाम्यं[1] ता अस्मन्नाशयामसि ॥ ४ ॥

---

१ So we read with DKARŠPP̌J and Rw. ऋद्दयं° is what SVB̌ read.
२ BB̌DARŠ have ललाम्यं३. We with KV.

---

1 S'Kd अज्ञान°. 2 S'Kd दुर्गत°. The emendation is conjectural.

ऋश्यऽपदीम् । वृषऽदतीम् । गोऽसेधाम् । विऽधमाम् । उत ।
विऽलीढ्यम् । ललाम्यम् । ताः । अस्मत् । नाशयामसि ॥ ४ ॥

ऋश्यपदीम् ऋश्यस्य सारङ्गस्येव पादौ यस्याः सा ऋश्यपदी ईदृश-दुर्लक्षणोपेता स्त्री ताम् । ⧗"सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्यो-त्तरपदलोपश्च" इति बहुव्रीहिसमासे "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः" इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः । "पादोऽन्यतरस्याम्" इति ङीप् । भसंज्ञायां "पादः पत्" इति पद्भावः⧗ । तथा वृषदतीम् । वृषस्येव दन्ता यस्याः सा वृषदती स्थूलदन्ता नारी [ताम्] । ⧗पूर्ववद् बहुव्रीहौ "अग्रान्त-शुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" इति दन्तशब्दस्य दतृ आदेशः । "उगितश्च" इति ङीप्⧗ । तथा गोसेधाम् गौरिव सेधति गच्छतीति गोसेधा स्त्री ताम् । ⧗षिधु गत्याम् । पचाद्यच्⧗ । तथा विधमाम् विकृतं धमति शब्दायते इति विधमा [ताम्] । ⧗ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् "पाघ्राध्माधेड्दृशः शः" इति शप्रत्ययः । "पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्-दृश्यर्ति°" इत्यादिना धमादेशः⧗ । फूत्कारादिविविधशब्दकारिणीम् इत्यर्थः । यद्वा । ⧗धमतिर्गतिकर्मा इति यास्कः [नि° ६. २]⧗ विकृतगमनाम् । उतशब्दः अप्यर्थे । ताः सर्वा ऋश्यपद्याद्याः अ[स्मत्] अस्मत्तः सकाशात् नाशयामसि नाशयामः । अस्मत्संबन्धिनीनां स्त्रीणाम् ऋश्यपदीत्वादिरूपं यद् दुर्लक्ष्म तद् मन्त्रप्रभावात् निवर्तयाम इत्यर्थः । ⧗णश अदर्शने । "इदन्तो मसिः"⧗ ॥ तथा ललाम्यम् ललामस्थाने ललाटप्रान्ते भवम् । ⧗"शरीरावयवाच्च" इति यत् । "तित् स्वरितः"[1] इति स्वरितत्वम्⧗ । तथाविधं विलीढ्यम् मध्ये[illegible] लीढं विलीढम् । ⧗लिह आस्वादने । भावे निष्ठा । "हो ढः" इति ढत्वम् । "झषस्तथोर्धोऽधः" इति धत्वम् । ततः ष्टुत्वे कृते "ढो ढे लोपः" इति ढलोपे "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घः⧗ । विलीढे भवं विलीढ्यम् । ⧗"भवे छन्दसि" इति यत् । [illegible]

1 So S'Kd. Sâyana invariably reads तित् स्वरितः instead of [illegible], which is the general reading. The *Mahâbhâshya* reads तित् स्वरितम्. See the Benares Edition VI. 1. 1, folio 67.

रितलम ॥ । विलीढमिव स्थितं केशाना प्रातिलोम्यरूपं ललाटमान्ते वर्तमानं यद् दुर्लक्ष्म तदपि नाशयाम इत्यर्थः । अत्र ऋश्यपदीत्वादीनि स्त्रीणामेव दुर्लक्षणानि न पुरुषाणाम् इत्यभिप्रायेण तत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । [यद्] विलीढ्यरूपं तद् दुर्लक्षणं स्त्रीपुरुषोभयसाधारणम् इति ततः पार्थक्येन निर्देशः ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

मा नो विदन्[१.१९] अदारसृत्[१.२०] स्वस्तिदाः[१.२१] इति सूक्तत्रयस्य अपराजितगणे पाठात् तद्गणसाध्येषु सांग्रामिकादिकर्मसु विद्मा शरस्येति प्रथम[१.२]सूक्तवद् विनियोगोनुसंधेयः ॥

अत्र "मा नो विदन्" इति सूक्तस्य ब्राह्मणायुधधारणदेवताप्रतिमानर्तनहसनाद्यद्भुतेषु आज्यहोमे विनियोगः । "अथ यत्रैतद् ब्राह्मणा आयुधिनो भवन्ति" इति [कौ° १३.१२] प्रक्रम्य सूत्रितम् । "मा "नो विदन्[१.१९] नमो देववधेभ्यः[६.१३] इत्येताभ्यां सूक्ताभ्यां जु- "हुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः । अथ[2] यत्रैतद् दैवतानि नृत्यन्ति" इत्यादि [कौ° १ . १३] ॥

तथा अनड्वान् यदि धेनोः स्तन्यं पिबेत् तदा एतेन आज्यं जुहुयात् । तथा च कौशिकः । "अथ यत्रैतद् अनड्वान् धेनुं धयति" इति प्रक्रम्य "मा नो विदन् नमो देववधेभ्यः इत्येताभ्यां जुहुयात्" इति [कौ° १३.२१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

मा नो॑ विदन् विव्या॒धिनो॒ मो अ॑भिव्या॒धिनो॑ विदन् ।
आ॒राच्छ॑र॒व्या॒३॑ अ॒स्मद्वि॒षूची॑रिन्द्र पातय ॥ १ ॥

मा । नः । वि॒द॒न् । वि॒ऽव्या॒धिनः॑ । मो इति॑ । अ॒भि॒ऽव्या॒धिनः॑ । वि॒द॒न् ।
आ॒रात् । श॒र॒व्याः॑ । अ॒स्मत् । वि॒षूचीः॑ । इ॒न्द्र॒ । पा॒त॒य॒ ॥ १ ॥

विव्याधिनः विशेषेण अस्त्रादिभिस्ताडनशीलाः शत्रवः नः अस्मान् युध्यमानान् मा विदन् मा लभन्तां मा प्राप्नुवन्तु । ॥ विदॢ लाभे ।

1 S'Kd तद्गतासाध्येषु. 2 S'Kd अथात्रैतद्देवताविलुत्यति. We with *Kaus'ika*, except that he has देवतानि.

अस्मात् माङि लुङि "पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु" इति ह्लेः अङ् आदेशः । "न माङ्योगे" इति अडभावः । विव्याधिन इति । व्यध ताडने । अस्माद् विपूर्वात् "सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये" इति णिनिः X ॥ तथा अभिव्याधिनः अभिमुखम् आगत्य विध्यन्ति हिंसन्तीत्यभिव्याधिनः प्रत्यर्थिनः संनिहिता भटाः । X पूर्ववद् णिनिः X । तेपि मो विदन् मैव लभन्ताम् । दूरस्थाः संनिहिताश्च भटा न अस्मान् स्पृशन्तु इत्यर्थः ॥ अधुना शत्रुसंबन्धीनि शस्त्राण्यपि न अस्मत्समीपदेशं प्राप्नुवन्तु इति प्रार्थयते । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव शरव्याः शत्रुभिर्बहुशो विनिर्मुक्ताः शरसंहतीः विषूचीः विष्वक् नानामुखम् अञ्चनशीलाः सतीः अस्मत् आरात् अस्मत्तो दूरदेशे पातय प्रक्षिप । X शरव्या इति । शॄस्वृस्निहित्रप्यसीत्यादिना [उ॰ १. १०] औणादिक उप्रत्ययः । शरुशब्दात् "उगवादिभ्यो यत्" इति यत् । "ओर्गुणः" इति गुणे "वान्तो यि प्रत्यये" इति अव् आदेशः । "तित् स्वरितः" इति स्वरितत्वम् । "अन्यारादितरर्ते°" इति अस्मच्छब्दात् पञ्चमी । विषूचीरिति । अञ्चु गतिपूजनयोः । अस्माद् विषुशब्दोपपदात् "ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च°" इति क्विन् । "अनिदिताम्°" इति नलोपः "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीपि भसंज्ञायाम् "अचः" इत्य् अकारलोपे "चौ" इति दीर्घत्वम् X ॥

द्वितीया ॥

विष्वञ्चो अस्मच्छरवः पतन्तु ये अस्ता ये चास्याः ।
दैवीर्मनुष्येषवो ममामित्रान् वि विध्यत ॥ २ ॥

विष्वञ्चः । अस्मत् । शरवः । पतन्तु । ये । अस्ताः । ये । च । आऽस्याः ।
दैवीः । मनुष्यऽइषवः । मम । अमित्रान् । वि । विध्यत ॥ २ ॥

शरवः शराः हिंसकाः । X शॄ हिंसायाम् । शॄस्वृस्निहि° [उ॰ १. १०] इत्यौणादिक उप्रत्ययः । तत्र धान्ये नित् [उ॰ १. ९] इत्य-

१ So we read with A B D R S P P J V and Rw. २ So P P J S.

गुप्तेः "ञित्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वम् ⧗ । ते अस्मत् अस्मत्तः
सकाशात् विष्वञ्चः विविधगमनाः पतन्तु निपतन्तु । अस्मान् परित्यज्य
अन्यत्र गच्छन्तु इत्यर्थः । तान् शरान् विशिनष्टि । ये शरा अस्ताः श-
त्रुभिर्धनुर्यन्त्रेण विनिर्मुक्ताः । ⧗ असु क्षेपणे । कर्मणि निष्ठा । "य-
स्य विभाषा" इति इट्प्रतिषेधः ⧗ । तथा ये च शराः आस्याः क्षे-
प्तव्याः तूणीरे संगृहीताः । ते सर्वे निपतन्तु इति योजना । ⧗ असु
क्षेपणे इत्यस्मात् "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यत् प्रत्ययः ⧗ ॥ पूर्वं शत्रु-
शराणां लक्ष्यावेधलक्षणं वैयर्थ्यं प्रार्थ्य अधुना स्वीयानां शराणां शत्रुरूप-
स्य [लक्ष्यस्य] हिंसकत्वं प्रार्थयते । दैवीः देवसंबन्धिन्यः आग्नेयवारुणादि-
रूपाणि अस्त्राणि । ⧗ देवशब्दात् "तस्येदम्" अर्थे "देवाद् यञ-
ञौ" इति अञ् प्रत्ययः । "टिड्ढाणञ्॰" इत्यादिना ङीप् । "[वा] छन्द-
सि" इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः । "ञित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्व-
म ⧗ तथा मनुष्येषवः मनुष्याणाम् अस्मदीयानां संबन्धिन्य इषवः
शस्त्राणि उभयविधास्ता इषवः अस्मदीयैर्योद्धृभिः मनुष्यैर्विमुच्यमानाः म-
म मर्द यान् अमित्रान् न विद्यते मित्रम् एषाम् इति अमित्राः शत्र-
वः । ⧗ बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "न-
ञो जरमरमित्रमृताः" इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ⧗ । तान् शत्रून् वि
विध्य , विविध्यन्तु मारयन्तु । ⧗ व्यध ताडने । लोटि दिवादित्वात्
श्यन् । तस्य ङित्त्वात् "ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि॰" इत्यादिना संप्रसारणम् ।
"ति ङ्‌ तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्" इति झेस्तिप् । "तिङ्ङतिङः" इति
निाद ': ⧗ ॥

तृतीया ॥

यो नः स्वो यो अरणः सजात उत निष्ट्यो यो अस्माँ अभिदासति ।
रुद्रः शरव्ययैतान् ममामित्रान् वि विध्यतु ॥ ३ ॥

१ AB omit the visarga. We with BDKRS V.

1 S' Kd लक्ष्यवेध॰.

यः । नः । स्वः । यः । अरणः । सऽजातः । उत । निष्ट्यः । यः । अस्मान् । अभिऽदासति ।
रुद्रः । शरव्यया[१] । एतान् । मम । अमित्रान् । वि । विध्यतु ॥ ३ ॥

नः अस्माकं संबन्धी यः स्वः ज्ञातिः अधिकबलः सन् अस्मान् अनपकर्तॄन्[1] अभिदासति उपक्षपयति । क्षेत्रधनादिकम् अपहृत्य पीडयतीत्यर्थः । ⧗ दसु उपक्षये । अस्मात् ण्यन्तात् लट् । शपः "छन्दस्युभयथा" इति आर्धधातुकत्वात् "णेरनिटि" इति णिलोपः । शप्तिपोः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ⧗ । तथा अरणः अरणनीयः[2] संभाष्यो न भवतीत्यरणः शत्रुः । ⧗ रण शब्दार्थः इत्यस्माद्धातोः "वशिरण्योरप्युपसंख्यानम्" इति कर्मणि अप् । ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧗ । एवंभूतो यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति[3] । तथा अन्योपि सजातः समानजन्मा समबलः ज्ञातिः अरातिर्वा । उत अपि च निष्ट्यः निर्गतवीर्यो निकृष्टबलो यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति क्षुद्रोपद्रवैः पीडयति । ⧗ सजात इति । जनेः कर्तरि निष्ठा । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति इट्प्रतिषेधः । "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम् । ततः समानशब्देन समासे "समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु" इति समानशब्दस्य सभावः । निष्ट्य इति । "अव्ययात् त्यप्" इत्यत्र "नेर्ध्रुवे" "निसो गते" इति वचनात् निस्शब्दात् त्यप् प्रत्ययः । "ह्रस्वात् तादौ तद्धिते" इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः ⧗ । एतान् ज्ञातिप्रभृतीन् मम म घातिन् अमित्रान् शत्रून् रुद्रः । रोदयति सर्वम् अन्तकाले इति रुद्र संहर्ता देवः । ⧗ रुदिर् अश्रुविमोचने । अस्मात् ण्यन्तात् "रोदेर्णिलुक् च [उ०२, २२] इति रक् प्रत्ययः ⧗ । शरव्यया शरूणां हिंसकानाम् आयुधानां संहतिः शरव्या । ⧗ "पाशादिभ्यो यः" इति समूहेर्थे यप्रत्ययः । "ओर्गुणः" इति गुणे "वान्तो यि प्रत्यये" इति

१ P J शरव्यायां. We with P.

1 S' Kd अनपिकर्तॄन्. 2 S' Kd अनीयः for अरणनीयः. 3 S' Kd उपक्षयति.

अव् आदेशः ॥ तया वि विध्यतु विनिहन्तु। ॥ व्यध ताडने। श्यनि "ग्रहिज्या°"आदिना संप्रसारणम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

य: सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषञ्छपाति नः।
देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ ४ ॥

यः। सऽपत्नः। यः। असपत्नः। यः। च। द्विषन्। शपाति। नः।
देवाः। तम्। सर्वे। धूर्वन्तु। ब्रह्म। वर्म। मम। अन्तरम् ॥ ४ ॥

यः सपत्नः ज्ञातिरूपः शत्रुः यः असपत्नः ज्ञातिव्यतिरिक्तः शत्रुः अस्मान् बाधते। तथा यश्च शत्रुः द्विषन् द्वेषं कुर्वन्। ॥ द्विष अप्रीतौ। "द्विषोऽमित्रे" इति शतृप्रत्ययः ॥ । नः अस्मान् अनागसः शपाति शपेत्। निग्रहरूपया वाचा नाशयेत्। ॥ शप आक्रोशे। अस्मात् लेटि आडागमः। "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ । तं सर्वं पूर्वोक्तं शत्रुं सर्वे निखिला देवाः इन्द्रादयो धूर्वन्तु हिंसन्तु। ॥ धुर्वी हिंसायाम् ॥ ॥ शत्रुकृतशापस्य असंस्पर्शनोपायम् आह ब्रह्मेति। मन्त्रप्रयोक्तुः ब्रह्म प्रयुज्यमानं मन्त्रजालम् अन्तरम् व्यवधायकं वर्म कवचं भवतु। यथा शत्रुकृता वाक्शस्त्रादयः अस्मान् न स्पृशन्ति तथा अयं मन्त्रः अस्मान् छादयतु इत्यर्थः ॥

[इति] तृतीयं सूक्तम् ॥

"अदारसृत्" इत्यस्य उक्तः पूर्वसूक्तेन विनियोगः ॥

य आद्याया दर्शपूर्णमासयोः शृतहविर्निरीक्षणे विनियोगः। "अदारस दित्यवेक्षते" इति [कौ° १. २] हि सूत्रम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अदारसृद् भवतु देव सोमास्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः।
मा नो विददभिभा मो अशस्तिर्मा नो विदद् वृजिना द्वेष्या या ॥ १ ॥

---

१ BR द्विषं. We with ASDV.

---

1 S'Kd ज्ञाति°. 2 S'Kd छदय°.

अदारऽसृत् । भवतु । देव । सोम । अस्मिन् । यज्ञे । मरुतः । मृडत । नः ।
मा । नः । विदत् । अभिऽभाः । मो इति । अशस्तिः । मा । नः । विद-
त् । वृजिना । द्वेष्या । या ॥ १ ॥

हे देव द्योतनात्मक सोम अस्मदीयः शत्रुः अदारसृत् भवतु । दार- यन्ति पुरुषहृदयं विदारयन्तीति दाराः स्त्रियः । X दॄ विदारणे । "दा- रजारौ कर्तरि णिलुक् च" इति ण्यन्तात् कर्तरि घञ् X । दारान् स- रति गच्छतीति दारसृत् । X सृ गतौ । "क्विप् च" इति क्विप् । न दारसृत् अदारसृत् इति नञ्समासे "अव्यये नञ्कुनिपातानाम् इति वक्त- व्यम" इति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् X । मदीयः शत्रुः स्वस्थानात् प्रच्युतः सन् न कदाचिदपि स्वस्त्रीसमीपं प्राप्नोतु इत्यर्थः ॥ हे मरुतः स- प्तगणात्मका एकोनपंचाशत्संख्याका देवाः । X "आमन्त्रितस्य च" इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् X । अस्मिन् मया अनुष्ठीयमाने यज्ञे दर्शपूर्णमासात्मके संग्रामरूपे वा नः अस्मान् मृडत मृडयत । इष्टफल- प्रापणेन जयप्रदानेन च सुखयतेत्यर्थः । X मृड सुखने । तुदादित्वा- त् शप्रत्ययः । अस्मिन्निति । इदमः त्यदाद्यत्वे "हलि लोपः" "ऊ- डिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । यज्ञ इति । यज देवपू- जासंगतिकरणदानेषु । "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" इति नङ् प्रत्य- यः । चुत्वेन ञकारः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् X ॥ अपि च अभिभाः आभिमुख्येन प्रवर्तमानं शात्रवं तेजः । यद्वा आभिमुख्येन प्रति रणरङ्गे दीप्यत इति अभिभाः शत्रुः । X भा दीप्तौ । अस्मात् "क्विप् च" इति क्विप् X । स च नः अस्मान् मा विदत् मा लभत मा प्राप्नोतु इत्यर्थः । X विदॢ लाभे । अस्मात् माङि लुङि "पुषादिद्यु- ताद्यॢदितः०" इति च्लेः अङ् आदेशः X ॥ तथा अशस्तिः अकीर्तिः । मो मैव विदत् । X शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । "अनिदिताम्०" इति नलोपः । "तितुत्र०" इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । नञ्समासे अव्ययपूर्वप- दप्रकृतिस्वरत्वम् X ॥ तथा द्वेष्या द्वेष्याणि द्वेषणीयानि । X द्विष

1 S' Kd मृळयत.

आशीती । "ऋहलोर्ण्यत्" इति कर्मणि ण्यत् ⌧ । या यानि वृजिना वृजिनानि पापानि पराजयनिमित्तानि अभिमतफलप्रतिबन्धकानि सन्ति । ⌧ सर्वत्र "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः ⌧ । तानि नः अस्मान् मो विदत । ⌧ व्यत्ययेन एकवचनम् ⌧ । मा विदन् मा प्राप्नुवन्तु ॥ यद्वा । वृजिना वृजिनं पापम् अस्याम् अस्तीति वृजिना । ⌧ अर्शआदित्वाद् अच् ⌧ । हिंसादिपापोपेता अत एव द्वेष्या अस्माभिर्द्वेषणीया [या] शात्रवी सेनास्ति सापि नः अस्मान् मा विदत ॥

द्वितीया ॥

यो अद्य सेन्यो वधोऽघायूनामुदीरते ।
युवं तं मित्रावरुणावस्मद्यावयतं परि ॥ २ ॥

यः । अद्य । सेन्यः । वधः । अघऽयूनाम् । उत्ऽईरते ।
युवम् । तम् । मित्रावरुणौ । अस्मत् । यवयतम् । परि ॥ २ ॥

अद्य इदानीं युद्धकाले सेन्यः सेनायां भवः । ⌧ "भवे छन्दसि" इति सेनाश... त् प्रत्ययः । "यतोऽनावः" इति आद्युदात्तत्वम् ⌧ । तथाविधः ... नाम् । अघम् हिंसालक्षणं पापं परेषाम् इच्छन्तीति अघायवः शत्रवः । ⌧ "छन्दसि परेच्छायामपि" इति अघशब्दात् क्यच् । "अश्वाघस्यात्[१]" इति आत्वम् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे "नाम् अन्यतरस्याम्" इति नाम उदात्तत्वम् ⌧ । तेषां शत्रूणां संबन्धी यो वधः हननम् तेन तत्साधनम् आयुधं लक्ष्यं ⌧ हन हिंसागत्योः । "हनश्च वधः" इति भावे अप् प्रत्यय... नियोगेन हन्तेर्वधादेशश्च । स च अन्तोदात्तः । अतो लोपे "अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः" इति अप उदात्तत्वम् ⌧ । तथाविधम् आयुधजालम् उदीरते उद्गच्छति अस्मदभिमुखं प्राप्नोति । ⌧ ईर गतौ । "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुगभावः । "यद्वृत्तान्नित्यम्"

१ A D R S̃ सेन्यो omitting the sign of accent. We with B B̃ K V.

1 S' Kd °फलप्रबंध°.

इति निघातप्रतिषेधः । शपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वम् । "०अदुपदेशाल्ल-
सार्वधातुक०" [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । "तिङि चोदात्तवति"
इति गतेर्निघातः ✗ । मित्रावरुणौ मित्रश्च वरुणश्च । ✗ "देव-
ताद्वन्द्वे च" इति पूर्वपदस्य आनङ् आदेशः । "देवताद्वन्द्वे च" इति उ-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते "आमन्त्रितस्य च" इति आष्टमिकं सर्वानु-
दात्तत्वम् ✗ । हे देवौ युवम् युवाम् । ✗ "प्रथमायाश्च द्विवचने
भाषायाम्" इति आत्वस्य भाषाविषयत्वाद् अत्र अभावः ✗ । तम्
शत्रुभिर्विनिर्मुक्तं वधम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् परि परितः यावय-
तम् वियोजयतम् । अस्मान् यथा न स्पृशति तथा कुरुतम् इत्यर्थः । ✗ यु
मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मात् ण्यन्तात् लोटि रूपम् । "छन्दसि परे-
पि" इति परेः परप्रयोगः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः । "उपस-
र्गाश्चाभिवर्जम् [फि० ४.१३] इति परेः आद्युदात्तत्वम् ✗ ॥

तृतीया ॥

इतश्च यदमुतश्च यद् वधं वरुण यावय ।
वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधम् ॥ ३ ॥

इतः । च । यत् । अमुतः । च । यत् । वधम् । वरुण ।
वि । महत् । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥

अनया वरुणम् अवयुत्य प्रार्थयते ॥ इतः अस्मात् संनिहितात् शत्रोः
सकाशाद् [यद् वधम्] हननसाधनम् आयुधं माम् उद्दिश्य [illegible]प्रो-
ति । ✗ इदमः "पञ्चम्यास्तसिल्" इति तसिल् प्रत्ययः । [illegible]सेलः
"प्राग् दिशो विभक्तिः" इति विभक्तिसंज्ञा । "इदम इश्" इश्
आदेशः । "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वे प्राप्ते [illegible]दपदा-
द्यप्पुम्रैद्युभ्यः" इति विभक्तिसंज्ञकत्वात् तसिल उदात्तत्वम् ✗ । तथा
अमुतः अमुष्मात् दूरे दृश्यमानात् शत्रोः सकाशाद् यद् आयुधं प्राप्नो-
ति । ✗ अदःशब्दात् पूर्ववत् तसिल् । तस्य विभक्तिसंज्ञकत्वात् "त्यदा-
दीनाम् अः" इति अत्वम् । "अदसोऽसेर्दाद् उ दो मः" इति उत्वमत्वे ।

1 S' Kd वंध°.

"लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम्। तत् सर्वं वधम् शत्रुभिर्विनिर्मुक्तं हननसाधनम् आयुधम्। हन्तेर्व्यत्ययेन "हनश्च वधः" इति करणे अप्। यस्तु करणाधिकरणयोः स तु त्रिलिङ्गः इति न्यायात् नपुंसकत्वम्। तद् आयुधम् हे वरुण त्वं यावय अस्मत्तो वियोजय। यु मिश्रणामिश्रणयोः॥ न केवलम् अनिष्टनिवृत्तिः इष्टप्राप्तिरपि मे स्याद् इत्याह। हे वरुण महत् अधिकम् अस्मद्वैरिलभ्यं शर्म सुखं वि यच्छ विशेषेण प्रयच्छ। दाण् दाने। शपि "पाघ्रा०" इत्यादिना यच्छादेशः। "तिङ्ङतिङः" इति निघातः। उपसर्गस्य "व्यवहिताश्च" इति व्यवहितप्रयोगः॥ अपि च वरीयः उरुतरं मन्त्रप्रयोगादिना प्रवृद्धं दुष्परिहरं वधम् हननसाधनं शस्त्रास्त्रजालम् हे वरुण त्वं यवय वियोजय। वरीय इति। उरुशब्दाद् ईयसुनि "प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल०" इत्यादिना वर् आदेशः। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम्। यवया वधम् इति। "अन्येषामपि दृश्यते" इति सांहितिको दीर्घः॥

चतुर्थी॥

शास इत्था महाँ अस्यमित्रसाहो अस्तृतः।
न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदा चन॥ ४॥

शासः। इत्था। महान्। असि। अमित्रऽसहः। अस्तृतः।
न। यस्य। हन्यते। सखा। न। जीयते। कदा। चन॥ ४॥

हे इन्द्र त्वं शासः शासको नियन्ता। शासु अनुशिष्टौ। पचाद्यच्। [इत्था] इत्थम् अनेन प्रकारेण महान् महत्त्वगुणोपेतः सर्वोत्कृष्टः असि भवसि। इदमशब्दात् "था हेतौ च छन्दसि" इति प्रकारेर्थे था प्रत्ययः। "एतेतौ रथोः" इति इदम इद् आदेशः। प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तता। महाँ असीत्यत्र संहितायां "दीर्घाद् अटि समानपादे" इति नकारस्य रुत्वम्। "आतोऽटि नित्यम्" इति आकारस्य अनुनासिकादेशः। "भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि" इति

रोर्यत्वम् । तस्य "लोपः शाकल्यस्य" इति लोपः । "पूर्वत्रासिद्धम्" इति असिद्धवद्भावात् सवर्णदीर्घाभावः ॥ ॥ तमेव इन्द्रं विशिनष्टि । अमित्रसाहः अमित्राणां शत्रूणां सोढा अभिभविता । ॥ षह अभिभवे । पचाद्यच् । "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम् । समासेपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥ । तथा अस्तृतः शत्रुभिरहिंसितः । ॥ स्तृञ् हिंसायाम् । कर्मणि निष्ठा । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥ अहिंसितत्वं कैमुतिकन्यायेनापि आह न यस्येति । यस्य उक्तमहिमोपेतस्य इन्द्रस्य सखा शरणागतो मित्रत्वं प्राप्तः पुरुषो न हन्यते शत्रुभिर्न हिंस्यते । हिंस्यत्वं तस्य दूरापास्तं पराजयोपि नास्तीत्याह । चनशब्दः अप्यर्थे । कदा चन कदाचिदपि न जीयते शत्रुभिर्नाभिभूयते । इन्द्रस्य सख्युरपि एवं किल किमु वक्तव्यम् इन्द्रस्य अस्तृतत्वम् इति पूर्वेण संबन्धः । एवम् अतिशयितमहिमोपेतस्य इन्द्रस्य प्रसादाद् वयमपि शत्रून् जयेम इति वाक्यशेषः । ॥ हन्यत इति । हन हिंसागत्योः । "सार्वधातुके यक्" । "०अदुपदेशाल्लसार्वधातुक०" [इति] अनुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः । जीयत इति । जि जये । पूर्ववद् यक् । "अकृत्सार्वधातुकयोः०" इति दीर्घः । यच्छब्दस्य अत्रापि संबन्धात् पूर्ववद् निघाताभावः । कदेति । किंशब्दात् "सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा" इति दा प्रत्ययः । "प्राग् दिशो विभक्तिः" इति विभक्तिसंज्ञायां "किमः कः" इति कादेशः ॥ ॥

[इति] चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"स्वस्तिदाः" इत्यस्य अपराजितगणे पाठात् सांग्रामिकादिकर्मसु गणप्रयुक्तो विनियोग उक्तः ॥

तथा ग्रामगमनादिषु स्वस्त्ययनकामः एतेन सूक्तेन प्रथमं दक्षिणपादप्रक्रमणम् शर्करातृणप्रक्षेपणम् इन्द्रोपस्थानं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । "स्वस्तिदाः[१.२१] ये ते पन्थानः[७.५७.२] इत्यध्वानं दक्षिणेन प्रक्रामत्यसंख्याताः शर्करास्तृणानि क्षिप्त्वोपतिष्ठते" इति [कौ०७.१] ॥

एवं पिशाचादिनिवारणकर्मणि उद्वेगविनाशने च एतत् सूक्तम्। "स्वस्त्याद्यं कुरुते" [कौ०४.१] इति सूत्रकृता अतिदिष्टत्वात्॥

तथा वेदिकरणस्यादावपि एतत् सूक्तं जपेत्॥

"वि न इन्द्र" [१.२१.२] इत्यनया पुरीषच्छन्नां चितिं ब्रह्मा अनुमन्त्रयते। तद् उक्तं वैताने। "वि न इन्द्र [१.२१.२] मृगो न "भीमः [७.८९.३] वैश्वानरो न ऊतये [६.३५] इति चितिं पुरीषच्छ-"न्नाम्" इति [वै०५.२]॥

तत्र प्रथमा॥

स्वस्तिदा विशां पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः सोमपा अभयंकरः॥१॥

स्वस्तिऽदाः। विशाम्। पतिः। वृत्रऽहा। विऽमृधः। वशी।
वृषा। इन्द्रः। पुरः। एतु। नः। सोमऽपाः। अभयम्ऽकरः॥१॥

स्वस्ति इति अविनाशि नाम। विनाशरहितं शोभनं फलं ददाति प्रयच्छतीति स्वस्तिदाः। ✠ स्वस्तीत्यविनाशिनाम। सु अस्तीति यास्कः [नि०३.२१]। डुदाञ् दाने। "क्विप् च" इति क्विप्। "समासस्य" इति अन्तोदात्तत्वम् ✠। विशाम् सर्वासां प्रजानां पतिः पालयिता। ✠ "सावेकाचः" इति विश्शब्दाद् उत्तरस्य आम उदात्तत्वम् ✠। वृत्रहा। वृत्रो नाम जलाधारभूतो मेघः। तं मेघं वृष्ट्यर्थं हतवान् वृत्रहा॥ यद्वा वृत्रो नाम त्वष्ट्रा उत्पादितः असुरः। तं हतवान्। ✠ आह च यास्कः। तत् को वृत्रः। मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः [नि०२.१६] इति। तन्नामनिर्वचनं श्रुत्यैव द्वेधा दर्शितम्। "यद् अवर्तयत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्" [तै०सं०२.५.२.१] इति "यद् इमांल्लोकान् अवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्" [तै०सं०२.५.२.२] इति च। हन हिंसागत्योः। वृत्रशब्दोपपदाद् अस्माद् भूते काले

1 So S'Kd. 2 So S'Kd. The *Vaitâna* has: इति चितिंचितिं पुरीषाछन्नाम्. The commentator Somâditya adopts and explains the same reading in his *Âkshepa*. See also Dr. Garbe's *Vaitâna, in Loc.*

"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्" इति क्विप्। उपपदसमासे "गतिकारकोपपदात् कृत्" इति उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ विमृधः विशेषेण मर्धयिता शत्रूणाम्। ॥ मृध हिंसायाम्। "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः ॥। वशी सर्वस्य प्राणिजातस्य वशयिता। ॥ वश कान्तौ। "वशिरण्योरप्युपसंख्यानम्" इति भावे अप् ॥। वशोस्यास्तीति वशी। ॥ "अत इनिठनौ" इति मत्वर्थीय इनिः ॥। वृषा कामानां वर्षिता। ॥ वृषु सेचने इत्यस्मात् कनिन् युवृषितक्षीत्यादिना [उ० १.१५४] औणादिकः कनिन् प्रत्ययः। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् ॥। सोमपाः सोमस्य पाता। ॥ पा पाने। अस्मात् सोमशब्दोपपदात् "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" इति विच् ॥। एवम् उक्तमहिमोपेत इन्द्रः अभयंकरः भयराहित्यस्य कर्ता सन् नः अस्माकं संग्रामादौ पुरः पुरस्तात् पूर्वभागे एतु गच्छतु। ॥ अभयंकर इति। "उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति" इति वचनात् "मेघर्तिभयेषु कृञः" इति अभयशब्दोपपदादपि करोतेः खच् प्रत्ययः। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति पूर्वपदस्य मुम् आगमः। "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम्। उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते। पुर इति। "पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्" इति पूर्वशब्दात् असिप्रत्ययः प्रकृतेः पुर् आदेशश्च ॥ ॥

द्वितीया ॥

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः।
अ॒ध॒मं ग॑मया॒ तमो॒ यो अ॒स्माँ अ॑भि॒दास॑ति ॥ २ ॥

वि। नः॒। इ॒न्द्र॒। मृधः॑। ज॒हि॒। नी॒चा। य॒च्छ॒। पृ॒त॒न्यतः॑।
अ॒ध॒मम्। ग॒म॒य॒। तमः॑। यः। अ॒स्मान्। अ॒भि॒ऽदास॑ति ॥ २ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव नः अस्मभ्यम्। ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" इति अस्मदश्चतुर्थ्यन्तस्य नस् आदेशः। तादर्थ्ये चतुर्थी ॥। अस्मदर्थं मृधः। संग्रामनामैतत्। संग्रामान्। ॥ मृधेः संपदादिलक्षणः क्विप् ॥। वि जहि विनाशय। अस्मद्विजयार्थं संग्रामकारिणः

शत्रून् मारयेत्यर्थः। ॥ हन हिंसागत्योः। लोटि "सेर्ह्यपिच्च" इति हिः आदेशः। "हन्तेर्जः" इति जादेशः। तस्य "असिद्धवद् अत्रा भात्" इति असिद्धत्वात् "अतो हेः" इति लुगभावः ॥ ॥ तथा पृतन्यतः पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छतः युद्धोद्योगकारिणः शत्रून् नीचा नीचैः यच्छ नियमय। युद्धार्थं संधीभावत्यागेन न्यग्भूतान् कुर्वित्यर्थः। ॥ पृतन्यतः। पृतनाशब्दात् "सुप आत्मनः क्यच्" इति क्यच्। "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः" इति आकारलोपः। तदन्तस्य धातुसंज्ञायां लटः शत्रादेशः। क्यजकारेण उदात्तेन सह शपः शतुश्चैकादेशे "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति शतुरुदात्तत्वात् "शतुरनुमो नद्यजादी" इति अजादिविभक्तेः उदात्तत्वम्। नीचैःशब्दाद् उत्तरस्य सुपः "सुपां सुलुक्०" इत्यादिना डादेशः। डित्करणसामर्थ्यात् टिलोपः ॥ ॥ अपि च यः शत्रुः अस्मान् अभिदासति क्षेत्रधनाद्यपहारेण उपक्षपयति। ॥ दसु उपक्षये ॥। तं शत्रुम् अधमम् पुनरुत्थानशून्यं निकृष्टं तमः मरणात्मकं गमय प्रापय। ॥ गमॢ सृपॢ गतौ। अस्मात् णिजन्तात् "जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च" इति मित्संज्ञायां "मितां ह्रस्वः" इति उपधाह्रस्वत्वम्। "अन्येषामपि दृश्यते" इति सांहितिको दीर्घः ॥ ॥

तृतीया ॥

वि रक्षो॒ वि मृधो॑ जहि॒ वि वृ॒त्रस्य॒ हनू॑ रुज।

वि म॒न्युमि॑न्द्र वृत्रहन्न॒मित्र॑स्याभि॒दास॑तः ॥ ३ ॥

वि। रक्षः॑। वि। मृधः॑। ज॒हि॒। वि। वृ॒त्रस्य॑। हनू॒ इति॑। रु॒ज॒।

वि। म॒न्युम्। इ॒न्द्र॒। वृ॒त्र॒ऽह॒न्। अ॒मित्र॑स्य। अ॒भि॒ऽदास॑तः ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र त्वं रक्षः। जातावेकवचनम्। बाधकानि रक्षांसि। ॥ वीत्युपसर्गश्रवणात् जहीति क्रिया अत्रापि संबध्यते ॥। वि जहि विनाशय। ॥ रक्षणीयः अस्मात् सर्वो जन इत्यपादानेर्थे औणादिकः असुन् प्रत्ययः। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम्। रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् इति यास्कोपि [नि° ४.१८] ॥ ॥ तथा मृधः संग्रामान् वि जहि ॥ तथा वृत्रस्य वृत्रवत् प्रबलस्य शत्रोः हनू कपोलौ

वि रुज विभङ्ग्धि । विदारयेत्यर्थः । ⧗ रुजो भङ्गे । तुदादित्वात् शप्रत्ययः । "अतो हेः" इति हेर्लुक् ⧗ । अभिदासतः अभितः अस्मान् उपक्षपयतः अमित्रस्य शत्रोर्मन्युम् क्रोधमपि । ⧗ अत्रापि उपसर्गश्रवणात् जहीति संबध्यते ⧗ । वि जहि । स्वस्थानस्थितोपि यथा मद्विषये मन्युं न करोति तथा कुर्वित्यर्थः । ⧗ मन ज्ञाने । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् [उ० ३.२०] इति औणादिको युच् प्रत्ययः । यास्कोप्याह । मन्युर्मन्यतेः कान्तिकर्मणः [नि० १०.२९] इति ⧗ ॥

चतुर्थी ॥

अपेन्द्र द्विषतो मनोप जिज्यासतो वधम् ।
वि महच्छर्म यच्छ वरीयो यावया वधम् ॥ ४ ॥

अप । इन्द्र । द्विषतः । मनः । अप । जिज्यासतः । वधम् ।
वि । महत् । शर्म । यच्छ । वरीयः । यवय । वधम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त देव द्विषतः शत्रोर्मनः हिंसकं क्रूरं मानसम् । ⧗ अपेत्युपसर्गश्रवणात् योग्यया प्रकृता जहीति क्रिया संबध्यते ⧗ । अप जहि अपहतं कुरु । ⧗ द्विष अप्रीतौ । अस्मात् लटः शत्रादेशः । "अदिप्रभृतिभ्यः शपः" इति शपो लुक् । "शतुरनुमो नद्यजादी" इति ङस उदात्तत्वम् ⧗ ॥ तथा जिज्यासतः वयोहानिं तदुपलक्षितं मरणं कर्तुम् इच्छतः शत्रोः संबन्धिनं वधम् हननसाधनम् आयुधम् । पूर्ववत् क्रियाध्याहारः । अप जहि । ⧗ ज्या वयोहानौ । "धातोः कर्मणः समानकर्तृकाद् इच्छायां वा" इति सन् प्रत्ययः । "सन्यङोः" इति द्विर्वचने हलादिःशेषे ह्रस्वे च कृते "सन्यतः" इति अभ्यासाकारस्य इत्वम् । सन्नन्तस्य धातुसंज्ञायां लटः शत्रादेशः । शपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे शतुर्लसार्वधातुकस्वरेण ङसश्च सुप्त्वाद् अनुदात्तत्वे "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति सन्नन्तस्य यद् आद्युदात्तत्वं तदेव शिष्यते ⧗ ॥ उत्तरोर्धर्चो व्याख्यातः ॥

[इति] पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति] प्रथमकाण्डे चतुर्थोनुवाकः ॥

पञ्चमेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र "अनु सूर्यम्" इत्येतत् प्रथमं सूक्तम् । तेन हृद्रोगकामिलादिरोगोपशान्तये रक्तवृषभरोममिश्रोदकं पाययेत् । तथा तेनैव रक्तगोचर्मच्छिद्रमणिं गोक्षीरे प्रक्षिप्य संपात्य अभिमन्त्र्य तन्मणिबन्धनम् तत्क्षीरपानं च कारयेत् । तथा रोहिणं हरिद्रौदनं भोजयित्वा तदुच्छिष्टानुच्छिष्टेन आमपदं प्रलिप्य खट्वायाम् उपवेश्य तदधः शुककाष्ठशुकगोपीतनकाख्यानां त्रयाणां पक्षिणां सव्यजङ्घायां हरितसूत्रेण आबन्धनम् इत्येवमादिकं सूत्रोक्तं कुर्यात् । सूत्रं च । "अनु सूर्यमिति मन्त्रोक्तस्य लोममिश्रम् आचामयति०" इत्यादि "जातरूपेणापिधाप्य बध्नाति" इत्यन्तम् [कौ० ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अनु सूर्यमुदयतां हृद्द्योतो हरिमा च ते ।
गो रोहितस्य वर्णेन तेन त्वा परि दध्मसि ॥ १ ॥

अनु । सूर्यम् । उत् । अयताम् । हृत्ऽद्योतः । हरिमा । च । ते ।
गोः । रोहितस्य । वर्णेन । तेन । त्वा । परि । दध्मसि ॥ १ ॥

हे व्याधित पुरुष ते तव हृद्द्योतः । हृदयं द्योतयति दीपयति संतापयतीति हृद्द्योतः हृद्रोगः । ⧗ द्युत दीप्तौ । अस्मात् हृच्छब्दोपपदात् "कर्मण्यण्" इति अण् प्रत्ययः । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧗ । यद्वा हृद्रोगजनितः संतापो हृद्द्योतः । ⧗ द्युतेर्भावे घञ् ⧗ । तथा हरिमा कामिलादिरोगजनितः शारीरो हरिद्वर्णः । ⧗ हरिच्छब्दात् "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च" इति चकाराद् भावे इमनिच् प्रत्ययः । "यचि भम्" इति भसंज्ञायाम् "टेः" इति टिलोपः । "चितः" इति अन्तोदात्तत्वम् ⧗ । व्याधिद्वयमपि सूर्यम् गच्छन्तं भानुम् अनुलक्षीकृत्य उदयताम् उद्गच्छतु । उक्तः संतापो हरिद्वर्णश्च अस्माच्छरीराद् उत्क्रम्य संतापकं हरिद्वर्णं सूर्यमेव प्राप्नोतु इत्यर्थः । ⧗ सरतेः सुवतेर्वा क्यपि "राजसूयसूर्य०" इत्यादिना निपा-

१ P P J हृऽद्योतः.

त्यते । क्यपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । "अनुर्लक्षणे" इति लक्षणेर्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति सूर्यशब्दाद् द्वितीया । अयताम् इति । अय पय गतौ । अनुदात्तेत्त्वाद् आत्मनेपदम् ॥ अनभिमतरोगजनितवर्णापगमानन्तरम् इष्टवर्णसंयोजनम् आह गोरिति । रोहितस्य लोहितवर्णस्य गोः गोजातीयस्य वर्णेन लौहित्येन तेन प्रसिद्धेन तस्मात् पृथक्कृतेन हे रुग्ण त्वा त्वां परि दध्मसि परिदध्मः आच्छादयामः । तव शरीरं प्रकृष्टवर्णोपेतं कुर्म इत्यर्थः । परिपूर्वो दधातिः आच्छादने वर्तते । तथा च निगमः । "परिधत्त धत्त वाससैनम्" इति । "जरां गच्छासि परिधत्स्व वासः" [हिर° स°१९.१.४] इति च । "इदन्तो मसिः" इति मस इदन्तत्वम् । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥

द्वितीया ॥

परि त्वा रोहितैर्वर्णैर्दीर्घायुत्वाय दध्मसि ।
यथायमरपा असदथो अहरितो भुवत् ॥ २ ॥

परि । त्वा । रोहितैः । वर्णैः । दीर्घायुऽत्वाय । दध्मसि ।
यथा । अयम् । अरपाः । असत् । अथो इति । अहरितः । भुवत् ॥२॥

उक्तमेव लोहितवर्णपरिधानफलप्रकटनार्थं पुनराह । हे व्यथित त्वा त्वां रोहितैः लोहितैः वर्णैः प्रागुक्तैर्गोसंबन्धिभिः परि दध्मसि परिदध्मः । "व्यवहिताश्च" इति परेरुपसर्गस्य व्यवहितः प्रयोगः । किमर्थम् इति तदाह । दीर्घायुत्वाय दीर्घं शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीवनकालो यस्यासौ दीर्घायुः । तस्य भावस्तत्त्वम् । सकारलोपश्छान्दसः । तादर्थ्ये चतुर्थी । सति शिष्टत्वात् समासस्वरत्वं बाधित्वा त्वप्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । तदेव कथम् इत्यत आह । यथा येन प्रकारेण अयम् चिकित्सितः पुरुषः अरपाः । रप इति पाप नाम । रपो रिप्रम् इति पापनामनी भवतः [नि° ४.२१] इति हि यास्कः । न विद्यते रपः पापं यस्यासौ अरपाः । बहु-

1 S′ Kd अनभिमतेरोगजनितेवर्णा°.

व्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ । अपगतपापः असत् भवेत् । ॥ अस्तेर्लेटि अडागमः ॥ ॥ अथो पापक्षयानन्तरमेव अहरितः कामिलादिरोगजनितहरिद्वर्णरहितः भुवत् भवेत् । रोगनिदानभूतपापक्षये सति तच्छान्तौ सत्याम् यथा दीर्घायुर्भवति तथा परिदध्म इति वाक्यार्थः । ॥ भू सत्तायाम् । अस्मात् लेटि अडागमः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः । "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुक् । "भूसुवोस्तिङि" इति गुणप्रतिषेधे उवङ् ॥ ॥

तृतीया ॥

या रोहिणीर्देवत्या३ गावो या उत रोहिणीः ।
रूपंरूपं वयोवयस्ताभिष्ट्वा परि दध्मसि ॥ ३ ॥

याः । रोहिणीः । देवत्याः । गावः । याः । उत । रोहिणीः ।
रूपम्ऽरूपम् । वयःऽवयः । ताभिः । त्वा । परि । दध्मसि ॥ ३ ॥

देवत्याः देवतासु भवाः । ॥ "भवे छन्दसि" इति यत् प्रत्ययः ॥ । देवसंबन्धिन्यो रोहिणीः रोहिण्यः लोहितवर्णाः । ॥ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे [च] इत्यस्मात् रुहे रश्च लो वा [उ० ३. ९४] इति औणादिक इतन् प्रत्ययः । नित्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । ततो "वर्णाद् अनुदात्तात् तोपधात् तो नः" इति ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारः । ङीपः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे नित्स्वर एव शिष्यते । जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ । उक्तवर्णा याः कामधेन्वादयो गावः सन्ति । उत अपि च याः मनुष्यसंबन्धिन्यो रोहिणीः रोहिण्यः लोहितवर्णा गावः सन्ति ताभिः उभयविधाभिर्गोभिः रूपंरूपम् सर्वगोव्यक्तिगतं कृत्स्नम् अरुणरूपं तथा वयोवयः सर्वव्यक्तिगतं कृत्स्नं यौवनम् । ॥ उभयत्र "नित्यवीप्सयोः" इति द्विर्वचनम् । "तस्य परम् आम्रेडितम्" इति परस्य आम्रेडितसंज्ञायाम् "अनुदात्तं च" इति अनुदात्तत्वम् ॥ । तत् सर्वम् आहृत्य हे रुग्ण त्वा त्वां परि दध्मसि परिदध्मः । गोगतवर्णवद् उज्ज्वलैर्वर्णवयोविशेषैस्त्वदीयं शरीरं संयोजयाम इत्यर्थः ॥ यद्वा ।

प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति प्रतिषेधे "छन्दसि क्नम् एक इच्छन्ति" इति वचनात् ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य क्नादेशः । कृष्णे असिक्नि इत्यनयोः "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति पूर्वपूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावेन पादादित्वात् षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वमेव । न च "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" इति अविद्यमानवद्भावनिषेधः । भिन्नार्थवृत्तित्वेन व्याख्याततत्वात् ॥ । पूर्वम् ओषधिशब्देन निर्दिष्टाया हरिद्राया जननक्रियासंबन्धित्वेन कुण्ठितशक्तित्वात् रञ्जनक्रियायामपि संबन्धं दर्शयितुं पुनराह रजनीति । यद्वा । अत्र निर्दिष्टानां रामादीनां चतसृणाम् ओषधीनामपि उत्पत्तिरुच्यते नक्तंजातास्योषध इति । हे ओषधे रामादिरूपे त्वं नक्तंजातासि । इत्यतो न पुनरुक्तिशङ्कावकाशः । हे रजनि । रञ्जयति स्वसंसृष्टं वस्त्रादिकम् अर्थम् इति रजनी । ॥ रञ्ज रागे । कर्तरि ल्युट् । "रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्" इति उपधानकारलोपः । टित्वात् ङीप् । पदात् परत्वाद् "आमन्त्रितस्य च" इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । हे रामाद्योषधे त्वम् इदम् वक्ष्यमाणम् अङ्गं रजय श्वित्रादिदोषनिबर्हणेन स्वकीयं रागं संश्लेषय । ॥ अत्र रामादिकानाम् ओषधीनां बहुत्वेपि प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । रञ्ज रागे । अस्मात् णिचि "रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानम्" इति विहितो नलोपश्छान्दसत्वाद् अत्रापि भवति । "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति रजनिशब्दस्य अविद्यमानवद्भावेपि इदंशब्दापेक्षया "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥ । तदेवाङ्गम् आह । किलासः कुष्ठरोगः । तद्युक्तम् अङ्गम् तथा पलितम् जरावस्थाप्राप्तं केशानां शौक्ल्यं तद्युक्तम् अङ्गं च । ॥ उभयत्रापि अर्शआदित्वाद् अच् ॥ । ईदृशं यद् अङ्गम् अस्ति इदम् इति पूर्वेण संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

किलासं च पलितं च निरितो नाशया पृषत्[1] ।
आ त्वा स्वो विशतां वर्णः परा शुक्लानि पातय ॥ २ ॥

---

[1] B K S V पृषक्. B once read पृषत्. We with A B Bᴾ D R Ś P P᷈ J and Rw.

किलासम् । च । पलितम् । च । निः । इतः । नाशय । पृषत् ।
आ । त्वा । स्वः । विशताम् । वर्णः । परा । शुक्लानि । पातय ॥ २ ॥

किलासम् पलितम् उक्तलक्षणम् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । इतः अस्मात् व्याधिदूषितात् शरीरात् पृषक्[१] पृथक्कृत्य हे ओषधे त्वं निर्णाशय निरवशेषं घातय । ‡ "व्यवहिताश्च" इति निसो व्यवहितक्रियया संबन्धः ‡ ॥ अनन्तरम् हे रुग्ण त्वा त्वां स्वः स्वकीयः प्राग् अवस्थितो वर्णः लौहित्यादिरूपः आ विशताम् प्रविशताम् ॥ शौक्ल्यस्य पुनरुद्भवपरिहाराय आह । शुक्लानि शरीरकेशगतशुक्लरूपाणि परा पातय पराचीनं दूरं प्रेरय । यथा पुनरेनं पुरुषं न स्पृशन्ति तथा कुरु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

असितं ते प्रलयनमास्थानमसितं तव ।
असिक्न्यस्योषधे निरितो नाशया पृषत् ॥ ३ ॥

असितम् । ते । प्रऽलयनम् । आऽस्थानम् । असितम् । तव ।
असिक्नी । असि । ओषधे । निः । इतः । नाशय । पृषत्[१] ॥ ३ ॥

अनया नीलीमेव[1] अवयुत्य प्रार्थयते । हे नीलि[2] ते तव प्रलयनम् । प्रकर्षेण लीयते संश्लिष्यते अत्रेति प्रलयनम् उत्पत्तिस्थानम् । असितम् कृष्णवर्णं भवति ॥ तथा तव आस्थानम् । पुरुषैः आनीता आ समन्तात् तिष्ठत्यत्रेति आस्थानम् प्रक्षेपणभाजनादिरूपम् । असितम् कृष्णं भवति । ‡ प्रपूर्वात् लीङ् श्लेषणे इत्यस्मात् आङ्पूर्वात् तिष्ठतेश्च "करणाधिकरणयोश्च" इति अधिकरणे ल्युटि "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ‡ ॥ कुत एतद् इत्यत आह । हे ओषधे नीलि त्वम् असिक्नी असितवर्णा असि भवसि । यतस्तव अयं स्वभावः अतः इतः अस्मात् श्वित्रादिरोगदूषिताद् अङ्गात् आलेपादिना त्वत्संबद्धात्[3] पृथक्[१] किलासं पलितं च पृथक्कृत्य निर्णाशय[4] निःशेषेण विनष्टं कुरु ॥

१ See foot-note १ on the previous page. २ So P P[2] J.

1 S' Kd नीलमेव. 2 S' Kd नील. 3 S' Kd त्वत्संबधात्. 4 S' Kd निर्माशय.

चतुर्थी ॥

अस्थिजस्य किलासस्य तनूजस्य च यत् त्वचि ।
दूष्या कृतस्य ब्रह्मणा लक्ष्म श्वेतमनीनशम् ॥ ४ ॥

अस्थिऽजस्य । किलासस्य । तनूऽजस्य । च । यत् । त्वचि ।
दूष्या । कृतस्य । ब्रह्मणा । लक्ष्म । श्वेतम् । अनीनशम् ॥ ४ ॥

अनया अस्थ्यादिधातुगतस्य उत्साध्यस्य किलासस्यैव निवृत्तिम् आह । अस्थिजस्य तथा तनूजस्य । अत्र तनूशब्देन त्वगस्थ्नोर्मध्यवर्ती मांसधातुः उच्यते । तस्माद् यज्जातं तस्य । ॥ जनी प्रादुर्भावे । अस्माद् अस्थिशब्दोपपदात् तनूशब्दोपपदाच्च "पञ्चम्याम् अजातौ" इति डप्रत्ययः । "टेः" इति टिलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ । तथा त्वचि त्वग्धातौ यद् वर्तमानं तस्य सर्वस्य किलासस्य कुष्ठव्याधेः तया दूष्या । दूषयति प्राणिनं हिनस्तीति दूषिः शत्रूत्पादिता कृत्या । तया कृतस्य उत्पादितस्य च किलासस्य [लक्ष्म] लक्ष्मभूतं चिह्नं श्वेतम् शरीरावयवगतं श्वैत्यम् । ब्रह्मणा अनेन प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण अनीनशम् नाशितवान् अस्मि । ॥ नश अदर्शने । अस्मात् ण्यन्तात् लुङि "णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्" इति च्लेश्चङ् । "चङि" इति द्विर्वचने "सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे" इति सन्वद्भावः । "सन्यतः" इति अभ्यासस्य इत्वम् । "दीर्घो लघोः" इति दीर्घः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥ ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"सुपर्णो जातः" इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ॥

सुपर्णो जातः प्रथमस्तस्य त्वं पित्तम् आसिथ ।
तद् आसुरी युधा जिता रूपं चक्रे वनस्पतीन् ॥ १ ॥

सुऽपर्णः । जातः । प्रथमः । तस्य । त्वम् । पित्तम् । आसिथ ।

1 S' Kd उत्साधस्य. The emendation is conjectural.

तत्। आसुरी। युधा। जिता। रूपम्। चक्रे। वनस्पतीन्॥ १॥

अस्य औषधस्य वीर्यातिशयं प्रकटयितुम् आख्यायिकया उत्पत्तिम् आह। सुपर्णः शोभनपक्षोपेतो गरुत्मान्। ॥ बहुव्रीहौ समासे "नञ्सुभ्याम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम्॥। प्रथमः आदिभूतः सन् जातः उत्पन्नः॥ हे नील्याद्योषधे त्वं तस्य गरुत्मतः पित्तम् शरीरगतः पित्ताख्यो दोषः आसिथ पूर्वं बभूविथ। ॥ अस्तेर्लिटि "छन्दस्युभयथा" इति लिटः सार्वधातुकसंज्ञायाम् "अस्तेर्भूः" इति भूभावाभावः। आर्धधातुकसंज्ञाया अपि सद्भावाद् इडागमश्च॥॥ तत् तथाविधं पित्तम् आसुरी असुराणां माया काचन स्त्री। ॥ "मायायाम् अण्" इति अण् प्रत्ययः। "टिड्ढाणञ्°" इति ङीप्॥। सा युधा युद्धेन। ॥ युध संप्रहारे। "क्विप् च" इति क्विप्॥। सुपर्णेन सह संग्रामं कृत्वा जिता जितवती। ॥ जि जये। अस्मात् कर्तरि क्तः॥॥ जयेन लब्धं तत् पित्तं रूपं चक्रे। ओषध्यात्मना सेव्यम् आकारम् अकार्षीत्। तदेव रूपम् आह। वनस्पतीन् नील्यादीन्॥ एतेषां नील्यादीनां सुपर्णपित्तकार्यत्वरूपप्रतिपादनेन अमोघवीर्यत्वम् उक्तं भवति॥

द्वितीया॥

आसुरी चक्रे प्रथमेदं किलासभेषजम् इदं किलासनाशनम्।
अनीनशत् किलासं सरूपाम् अकरत् त्वचम्॥ २॥

आसुरी। चक्रे। प्रथमा। इदम्। किलासऽभेषजम्। इदम्। किलासऽनाशनम्।
अनीनशत्। किलासम्। सऽरूपाम्। अकरत्। त्वचम्॥ २॥

आसुरी पूर्वमन्त्रोक्ता असुरमायारूपा स्त्री प्रथमा श्वित्रचिकित्सकानाम् आदिभूता सती इदम् सुपर्णपित्तेन निर्मितं नील्यादिकं किलासभेषजम् किलासस्य श्वित्रस्य निवर्तकम् औषधं चक्रे कृतवती॥ अतः इदम् नील्यादि-

१ P J चक्रे. We with P̊ K.

1 S'Kd श्वित्रसचिकि°.

कम् इदानीमपि लोके किलासनाशनम् किलासस्य रोगस्य निवर्तकं भवति । ⧗ नश अदर्शने । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् ⧗ ॥ तद् नील्याद्यौषधं प्रयुज्यमानं सत् किलासम् श्वित्ररोगम् अनीनशत् नाशयति स्म । ⧗ नशेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ⧗ ॥ तथा त्वचम् त्वग्धातुं श्वित्रदूषितं सरूपाम् समानरूपाम् । ⧗ "ज्योतिर्जनपद०" इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः ⧗ । श्वित्ररहितत्वचा समानवर्णाम् अकरत् अकार्षीत् । ⧗ डुकृञ् करणे । अस्मात् लुङि "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् आदेशः । "ऋदृशोऽङि गुणः" इति गुणः ⧗ ॥

तृतीया ॥

सरूपा नाम ते माता सरूपो नाम ते पिता ।
सरूपकृत् त्वमोषधे सा सरूपमिदं कृधि ॥ ३ ॥

सऽरूपा । नाम । ते । माता । सऽरूपः । नाम । ते । पिता ।
सरूपऽकृत् । त्वम् । ओषधे । सा । सऽरूपम् । इदम् । कृधि ॥ ३ ॥

हे ओषधे ते तव माता जननी भूमिः सरूपा त्वया समानरूपा कृष्णवर्णैव ॥ तथा ते तव पिता द्यौः । "द्यौः पिता पृथिवी माता" [तै० ब्रा० ३.७.५.४] इति हि निगमः । बीजविशेषो वा पितृशब्देन विवक्षितः । सोपि सरूपः समानवर्णः ॥ उभयत्रापि नामशब्दः प्रसिद्धपरः ॥ हे ओषधे नील्यादिरूप त्वम् सरूपकृत् । स्वसंसृष्टं पदार्थम् आत्मना समानवर्णं करोति सा सरूपकृत् । तादृश्यसि । ⧗ करोतेः "क्विप् च" इति क्विप् ⧗ ॥ सा समानरूपमातापितृजाता त्वम् इदम् श्वित्ररोगदूषितम् अङ्गं सरूपं कृधि त्वया समानवर्णं कुरु । ⧗ करोतेर्लोटि "श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः ⧗ ॥

चतुर्थी ॥

श्यामा[1] सरूपंकरणी पृथिव्या अध्युद्भृता[2] ।

---

१ $\overset{h}{B}$ D K R P $\overset{2}{P}$ J V शामा. We with A $\overset{m}{S}$. २ $\overset{m}{S}$ अध्युद्भृता. We with A $\overset{h}{B}$ D K R P $\overset{2}{P}$ J V.

इदमू षु प्र साधय पुना रूपाणि कल्पय ॥ ४ ॥

श्यामा । सरूपम्ऽकरणी । पृथिव्याः । अधि । उत्ऽभृता ।

इदम् । ऊं इति । सु । प्र । साधय । पुनः । रूपाणि । कल्पय ॥ ४ ॥

श्यामा श्यामवर्णा सरूपंकरणी । ⁑ असरूपं सरूपं क्रियते अनयेति विगृह्य उपपदान्तरेपि "आढ्यसुभग°" इत्यादिना व्यत्ययेन कृञः करणे ख्युन् । "खित्यनव्ययस्य" इति पूर्वपदस्य मुम् आगमः । यद्वा । सरूपं क्रियते अनयेति "करणाधिकरणयोश्च" इति कृञः करणे ल्युट् । पूर्वपदे सुपो लुगभावश्छान्दसः । उभयत्रापि "टिड्ढाणञ्°" इति ङीप् ⁑ । तादृशी त्वम् पृथिव्या अधि भूमेरुपरि उद्भृता[1] आसुर्या मायया उत्पादिता ॥ अतः कारणात् हे ओषधे त्वम् इदम् किलासाक्रान्तम् अङ्गं सु प्र साधय सुष्ठु रोगविनिर्मुक्तं कुरु । ⁑ उशब्दः पादपूरणः । पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिदु इति हि यास्कः [नि. १. ९] ⁑ ॥ तथा रूपाणि व्याधिसंभवात् पूर्वम् अवस्थितानि पुनः व्याधिनिबर्हणानन्तरमपि कल्पय संपादय । ⁑ कृपू सामर्थ्ये । अस्माद् णिच् । "कृपो रो लः" इति लत्वम् । पुनरिति । रेफस्य "रो रि" इति लोपे कृते "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति दीर्घः ⁑ ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

ऐकाहिकादिशीतज्वरसंततज्वरवेलाज्वरादिशान्तये "यदग्निरापः" इति सूक्तं जपेत् । लोहकुठारम् अग्नौ संताप्य उष्णोदकमध्ये स्थापयित्वा तेनोदकेन व्याधितम् अभिषिञ्चेत् । तथा च कौशिकः । "यदग्निरिति जपति परशुं तापयति क्वाथयत्यवसिञ्चति" इति [कौ° ४. २] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदग्निरापो अदहत् प्रविश्य यत्राकृण्वन् धर्मधृतो नमांसि ।

तत्र त आहुः परमं जनित्रं स नः संविद्वान् परि वृङ्ग्धि तक्मन् ॥ १ ॥

---

1 S′Kd °परिशब्दउद्भृता for °परि उद्भृता.

यत् । अ॒ग्निः । आपः॑ । अद॑हत् । प्र॒ऽविश्य॑ । यत्र॑ । अकृ॑ण्वन् । ध॒र्म॒ऽधृतः॑ । नमां॑सि ।

तत्र॑ । ते॒ । आ॒हुः॒ । प॒र॒मम् । ज॒नित्र॑म् । सः । नः॒ । सम्ऽवि॒द्वान् । परि॑ । वृ॒ङ्ग्धि॒ । त॒क्म॒न् ॥ १ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः आपः अपः । ⧗ व्यत्ययेन जस् ⧗ । उदकानि प्रविश्य तप्तपरशुद्वारा अन्तरनुप्रविश्य अदहत् क्राथम् अकार्षीत् । ⧗ दह भस्मीकरणे । "निपातैर्यद्यदिहन्त॰" इति निघातप्रतिषेधः ⧗ । ततः उदकेषु औष्ण्यगुणविशिष्टोग्निर्वर्तत इत्यर्थः । अग्निविशिष्टेन उष्णोदकेन ज्वरितः अवसिच्यते इति यत् तस्मात् कारणात् हे तक्मन् कृच्छ्रजीवनकारिन् । ⧗ तकि कृच्छ्रजीवने । अस्माद् औणादिको मनिन् प्रत्ययः ⧗ । तथाविध ज्वर संविद्वान् सम्यक् स्वकारणम् अग्निं जानन् । ⧗ विद ज्ञाने इत्यस्मात् लटः शत्रादेशः । "विदेः शतुर्वसुः" इति वस्वादेशः ⧗ । स त्वं नः अस्मान् उष्णोदकसिक्तगात्रान् परि वृङ्ग्धि परिवर्जय । अस्मच्छरीरं विहाय स्वकारणभूतेन अग्निना सह निर्गच्छेत्यर्थः । ⧗ वृजी वर्जने । अस्मात् लोटि "हुझल्भ्यो हेर्धिः" इति हेर्धिरादेशः । रुधादित्वात् श्नम् । "चोः कुः" इति कुत्वम् । "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपे अनुस्वारपरसवर्णौ ⧗ ॥ अग्नेः कारणत्वे भवेद् एवम् तदेव कुत इत्यत आह यत्रेति । धर्मधृतः । धर्मशब्देन अत्र यागदानादिरुच्यते । तं धारयन्ति अनुतिष्ठन्तीति धर्मधृतः । ⧗ धृञ् धारणे । अस्माद् धर्मशब्दोपपदात् "क्विप् च" इति क्विप् । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते ⧗ । तथाविधा यजमाना यत्र यस्मिन्नग्नौ नमांसि । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणानि अन्नानि । ⧗ नम प्रह्वत्वे[1] । अस्मात् औणादिकः असुन् प्रत्ययः । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् ⧗ । अकृण्वन् अकुर्वन् अयजन्[2] अजुहवुर्वा । ⧗ कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वाद् नुम् । लङि "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः तासि-

---

1 S' Kd नमप्रह्व for नम प्रह्वत्वे. 2 S' Kd अपतन् for अयजन् which is my conjecture.

नियोगेन अकारश्च अन्तादेशः। तस्य अन्त्यलोपे स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः। "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति अडागम उदात्तः। "निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्" इति निघातप्रतिषेधः। तत्र तथाविधे अग्नौ हे ज्वर ते तव परमम् उत्कृष्टं जनित्रम् जन्म आहुः कथयन्ति। दोषवशाज्जाठराग्नेरेवायं ज्वरो विकार इति हि चिकित्सकाना प्रसिद्धिः। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। "ब्रुवः पञ्चानाम् आदित आहो ब्रुवः" इति झेः उस् आदेशः प्रकृतेः आहादेशश्च। जनित्रम् इति। जनी प्रादुर्भावे। अस्माद् भावे औणादिक इत्रप्रत्ययः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्॥ यद्वा हे तक्मन् सेकसाधनभूता अपः प्रविश्य अग्निस्त्वाम् अदहत् धक्ष्यतीति यत्। "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति भविष्यदर्थे लङ्। अतो हेतोः अस्मान् परित्यज्य सेकोदकगताग्निना स्वकारणभूतेन सह निर्गच्छेत्यर्थः॥ अन्यत् पूर्ववद् योज्यम्॥

द्वितीया॥

यद्यर्चिर्यदि वासि शोचिः शकल्येषि यदि वा ते जनित्रम्।
ह्रूडुर्नामासि हरितस्य देव स नः संविद्वान् परि वृङ्ग्धि तक्मन्॥ २॥

यदि। अर्चिः। यदि। वा। असि। शोचिः। शकल्यऽएषि। यदि। वा। ते। जनित्रम्।
ह्रूडुः। नाम। असि। हरितस्य। देव। सः। नः। समऽविद्वान्। परि। वृङ्ग्धि। तक्मन्॥ २॥

हे तक्मन् कृच्छ्रजीवनकारिन् ज्वर[1] त्वं यदि अर्चिः अर्चिष्मान् औष्ण्यगुणयुक्तोसि भवसि। यदि वा शोचिः शोचकः शरीरसंतापकोसि। यदि वा ते तव जनित्रम् जन्म शकल्येषि। शकलानां समूहः शकल्यः। समूहार्थे यप्रत्ययः। शकल्यं दाह्यं काष्ठसमूहम् इ-

१ Ŝ ह्रूडु°. Bp ह्रूडु° or रूडु°. V S रूडु°. We with A B B̂ D K R Rw. २ P̂ ह्रूडुं; P̂ J ह्रूडुः which we adopt.

1 S' Kd ज्वरि for ज्वर.

च्छतीति शकल्येट् अग्निः । ⧗ इषु इच्छायाम् । अस्मात् "अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति विच् प्रत्ययः ⧗ । अग्नौ । तव जन्मेत्यर्थः । तथापि हे देव दीप्यमान ज्वर त्वं हरितस्य पीतवर्णस्य रूँढुः रोहकः पुरुषशरीरे उत्पादकः । ⧗ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे[च] । अस्माद् औणादिकस्तुन् प्रत्ययः । "हो ढः" इति ढत्वम् । "झषस्तथोर्धोऽधः" इति तकारस्य धत्वम् । ततष्टुत्वे ढो ढे लोपे च कृते "ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इति धातोरुकारस्य दीर्घः ⧗ । नामशब्दः प्रसिद्धौ । रूढुः इति प्रसिद्धः असि भवसि । यद्यपि ते बहूनि नामानि सन्ति तथापि इदमेव नाम प्रसिद्धम् इत्यर्थः ॥ व्याख्यातम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

यदि॑ शोको॒ यदि॑ वाभिशो॒को यदि॑ वा॒ राज्ञो॒ वरु॑णस्यासि॑ पु॒त्रः ।
हूँडु॒र्नामा॑सि हरितस्य दे॒व स नः॑ संवि॒द्वान् परि॑ वृङ्ग्धि तक्मन् ॥ ३ ॥

यदि॑ । शोकः॑ । यदि॑ । वा॒ । अ॒भि॒ऽशो॒कः । यदि॑ । वा॒ । राज्ञः॑ । वरु॑णस्य । असि॑ । पु॒त्रः ।
हूँडुः॑ । नाम॑ । अ॒सि॒ । ह॒रि॒तस्य॑ । दे॒व॒ । सः । नः॒ । स॒म्ऽवि॒द्वान् । परि॑ । वृ॒ङ्ग्धि॒ । त॒क्म॒न् ॥ ३ ॥

हे तक्मन् शीतज्वर त्वं यदि शोकः शरीरस्यान्तःशोचकः । यदिशब्दयोगात् असीति क्रिया अत्रापि संबध्यते । तापकोसि भवसि । यदि वा अभिशोकः अभितः सर्वतः कृत्स्नस्य शरीरस्य शोचकोसि । ⧗ शुच शोके । बाहुलकात् कर्तरि घञ् । "चजोः कुघिण्ण्यतोः" इति कुत्वम् ⧗ । यदि वा राज्ञः राजमानस्य वरुणस्य पापकारिणां शिक्षकस्य । "अनृते खलु वै क्रियमाणे [वरुणो] गृभ्णाति" [तै° ब्रा° १. ७. २. ६] इति हि श्रुतिः । तथाविधस्य देवस्य पुत्रः असि भवसि । अनेन शीतज्वरस्य उत्पत्तिरुक्ता ॥ अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

---

१ See footnote १ to previous ṛich. २ See footnote २ to previous ṛich.

---

1 S' Kd °जन्मप्रादुर्भावे.

चतुर्थी ॥

नमः शीताय तक्मने नमो रूराय शोचिषे कृणोमि ।
यो अन्येद्युरुभयद्युरभ्येति तृतीयकाय नमो अस्तु तक्मने ॥ ४ ॥

नमः । शीताय । तक्मने । नमः । रूराय । शोचिषे । कृणोमि ।
यः । अन्येद्युः । उभयऽद्युः । अभिऽएति । तृतीयकाय । नमः । अस्तु ।
तक्मने ॥ ४ ॥

शीताय शीतजनकाय तक्मने कृच्छ्रजीवनकारिणे रोगाय नमः नमस्कारं कृणोमि । ✠"नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च" इति चतुर्थी✠ ॥ तथा रूराय शीतानन्तरभाविने ज्वराय शोचिषे शोचकाय[1] नमस्कृणोमि करोमि । ✠कृवि हिंसाकरणयोश्च✠ । शीतरूरौ शाखान्तरे स्पष्टम् आम्नायेते । "स इन्द्र आत्मनः शीतरूरावजनयत् तच्छीतरूरयोर्जन्म" [तै॰सं॰२, ५, २, ३] इति ॥ शीतज्वरविशेषान् आह । अन्येद्युः अन्यस्मिन् परदिने यः शीतज्वरः अभ्येति आगच्छति । ✠"यद्वृत्तान्नित्यम्" इति तिङो निघाताभावः✠ । तथा उभयद्युः उभयस्मिन् द्वितीयेहनि यः शीतज्वर आयाति । ✠"सद्यः परुत्परारि॰" इत्यादिना अन्येद्युः उभयेद्युः इति शब्दौ निपातितौ । उभयद्युः इत्यत्र एत्वाभावश्छान्दसः✠ । तस्मै ऐकाहिकाय द्व्याहिकाय च ज्वराय तृतीयकाय तृतीयदिवसे आगच्छते त्र्याहिकाय ज्वराय । चातुर्थिकादीनामपि उपलक्षणम् एतत् । सर्वस्मै तक्मने शीतज्वराय नमः अस्तु नमस्कारो भवतु ॥ एवं नमस्कारेण प्रीतः सन् सर्वो ज्वरः अस्मान् परिवर्जयतु इत्यर्थः ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"आरेसौ" इति सूक्तेन खड्गादिसर्वशस्त्रनिवारणकर्मणि फलीकरणतुषावतक्षणानां होमः कार्यः ॥

तथैव प्रहरणोद्यतं शत्रुं दृष्ट्वा एतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रं च । "आरेसा-

---

1 S′Kd शोचिकाय.

“वित्यपनोदनानि फलीकरणतुष[बुसा]वतक्षणानि” इत्यादि [कौ° २. ५] ॥

तथा दुःशकुनदर्शनकाकमैथुनादिविरुद्धदर्शने अद्भुतादिदर्शने च एतत् सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च । “अपनोदनापाघाभ्याम् [१.२६, ४.३३] अन्वीक्षन् प्रतिजपति” इति [कौ° ५. ६] ॥ अत्र अपनोदनशब्देन अपनोदनकर्मसाधनत्वात् “आरेसौ” इति सूक्तम् उच्यते ॥

तथा विजयस्वस्त्ययनकर्मणि अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा खड्गादि शस्त्रं संपात्य अभिमन्त्र्य प्रयच्छेत् ॥

तथैव स्वस्त्ययनकामो रात्रौ शयनकाले एतत् सूक्तं जपित्वा प्रादेशेन मुखं प्रमाय स्वप्यात् ॥

तथैव सुप्तोत्थितः स्वस्त्ययनार्थम् एतेन सूक्तेन त्रीणि पदानि तिस्रो दिष्टीर्वा प्रमाय उत्तिष्ठेत् ॥

सूत्रं च । “आरे[१.२६] अमूः पारे[१.२७] पातं नः[६.३] “य एनं परिषीदन्ति[६.७६] इति यद् आयुधं दण्डेन व्याख्यातं दि- “ष्ट्या मुखं विमाय संविशति त्रीणि पदानि प्रमाय उत्तिष्ठति तिस्रो “दिष्टीः” इति [कौ° ७.१] ॥ दिष्टिः प्रादेश इत्यर्थः ॥

तथैव उपाकर्मणि एतत् सूक्तम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । “आरेसावस्मदस्तु[१.२६] यस्ते पृथु स्तनयित्नुः[७.१२]” इति हि सूत्रम् [कौ° १४.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आरे३सावस्मदस्तु हेतिर्देवासो असत् ।
आरे अश्मा यमस्यथ ॥ १ ॥

आरे । असौ । अस्मत् । अस्तु । हेतिः । देवासः । असत् ।
आरे । अश्मा । यम् । अस्यथ ॥ १ ॥

हे देवासः देवाः । X “आज्जसेरसुक्” इति असुक् आगमः X । युष्मत्प्रसादात् असौ दूरे परिहश्यमाना हेतिः हननसाधनं

१ ADBSV have १ for ३ after आरे. We with K.

शत्रुभिः प्रयुक्तं खड्गाद्यायुधम् । ⧗ "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च" इति क्तिनि एतत्वम् उदात्तत्वं च निपात्यते ⧗ । तद् आयुधम् अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् आरे दूरे अस्तु भवतु । अस्मान् अस्पृष्ट्वैव दूरे निपततु इत्यर्थः ॥ तथा हे शत्रवः यूयं यम् अश्मानम् अस्यथ अस्मद्धननाय क्षिपथ । ⧗ असु क्षेपणे । दिवादित्वात् श्यन् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इति आद्युदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ⧗ । [सः] अश्मा यन्त्रादिविनिर्मुक्तः पाषाणः । आरे अस्मद्दूरदेशे असत् भवतु । ⧗ अस्तेर्लेटि अडागमः ⧗ ॥

द्वितीया ॥

सखासावस्मभ्यमस्तु रातिः सखेन्द्रो भगः सविता चित्रराधाः ॥ २ ॥

सखा । असौ । अस्मभ्यम् । अस्तु । रातिः । सखा । इन्द्रः । भगः । सविता । चित्रऽराधाः ॥ २ ॥

पूर्वत्र शत्रुनिवारकत्वेन देवाः प्रार्थिताः । तत्सिद्ध्यर्थं तेषां नामग्रहणपूर्वकं सखित्वं प्रार्थ्यते ॥ असौ दिवि दृश्यमानो रातिः मित्रः सूर्यः अस्मभ्यम् अस्मत्कार्यसिद्धये सखा समानख्यानो मित्रम् अस्तु भवतु । ⧗ "अनङ् सौ" इति सखिशब्दस्य अनङ् आदेशः । रातिरिति । रा दाने । "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" इति कर्तरि क्तिच् । "चितः" इत्यन्तोदात्तत्वम् ⧗ ॥ तथा इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो देवानाम् अधिपतिः भगः भजनीयः भाग्यस्य प्रदाता देवः । "भगो ह दाता भग इत् प्रदाता" [तै॰ब्रा॰ ३.१.१.८] इति हि श्रुतिः । सविता सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरको देवः । यद्वा अभिमतसाधनस्य प्रदाता । श्रूयते हि । "सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै सनिं प्रसुवति" [तै॰सं॰ २.१.६.३] इति ॥ तमेव विशिनष्टि । चित्रराधाः । ⧗ राध इति धननाम राध्नुवन्त्यनेन इति यास्कः [नि॰ ४.४] ⧗ । चित्रं ब-

१ We omit to show सविता चित्रराधाः as a separate pâda on the authority of A B B̈ D K R S̈ V.

हुविधं राधो धनं यस्य स तथोक्तः । ⧗ राध साध संसिद्धौ । अस्मात् करणे असुन् प्रत्ययः । "बहुव्रीहौ प्रकृत्या०" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧗ ॥ [स च सखा अस्तु] ॥ एते सर्वे देवाः अस्माकं सखायो भूत्वा शात्रवं शस्त्रनिकरं निवारयन्तु इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

यूयं नः॑ प्रवतो नपा॒न्मरु॑तः॒ सूर्य॑त्वचसः ।
शर्म॑ यच्छाथ स॒प्रथाः ॥ ३ ॥

यूयम् । नः॒ । प्र॒ऽव॒तः॒ । न॒पा॒त् । मरु॑तः । सूर्य॑ऽत्वचसः ।
शर्म॑ । य॒च्छा॒थ॒ । स॒ऽप्रथाः ॥ ३ ॥

हे प्रवतो नपात् । प्रव[तः प्रग]तस्य भुवः सकाशात् प्रचण्डैः सूर्यकिरणैः उद्धृतस्य उदकस्य नपात् न पातयितः अकाले उदकं यथा अधो न पतति तथा उपरिष्टाद् मेघमण्डले धारयितः पर्जन्य । ⧗ "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे" इति प्रोपसर्गाद् गमिधात्वर्थे वतिप्रत्ययः । "वत्यन्ताश्च" इत्यव्ययत्वेपि लिङ्गसंख्याभ्यां योगः पूर्वत्र समर्थितः । नञ्पूर्वात् पातयतेः क्विप् । "नभ्राण्नपात्०" इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य "आमन्त्रितस्य च" इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ⧗ । हे मरुतः एतत्संज्ञकाः सप्तगणात्मका देवाः । ⧗ पादादित्वाद् आष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकम् "आमन्त्रितस्य च" इत्याद्युदात्तत्वम् ⧗ । तान् विशिनष्टि । सूर्यत्वचसः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग् येषां ते तथोक्ताः । सूर्यसमानतेजस्का इत्यर्थः । ते सर्वे यूयं नः अस्मभ्यं सप्रथः प्रथसा विस्तारेण सहितं शर्म । गृहनामैतत् । शरणं गृहं सुखं वा यच्छात[१] यच्छत । ⧗ दाण् दाने । अस्मात् लेटि आडागमः । शपि "पाघ्रा०" इत्यादिना यच्छादेशः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ⧗ ॥

---

१ So we with A B $\overset{h}{\mathrm{B}}$ D K R $\overset{m}{\mathrm{S}}$ P $\dot{\mathrm{P}}$ J V. The MSS. of Rẇ also appear to have read with our MSS.

चतुर्थी ॥

सुषूदत मृडत मृडया नस्तनूभ्यो मयस्तोकेभ्यस्कृधि ॥ ४ ॥

सुसूदत । मृडत । मृडय । नः । तनूभ्यः । मयः । तोकेभ्यः । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रादयो देवाः यूयं सुषूदत सूदयत शत्रुमुक्तानि आयुधानि अस्मत्तोन्यत्र प्रेरयत । ॥ षूद क्षरणे । अस्माद् ण्यन्तात् लोटि शप् । "छन्दस्युभयथा" इति शप आर्धधातुकत्वात् "णेरनिटि" इति णिलोपः ॥ ॥ तथा मृडत सुखयत । ॥ मृड सुखने ॥ ॥ सर्वापेक्षया बहुवद् उक्त्वा प्रत्येकं कर्तव्यतां दर्शयितुम् एकवद् आह । हे इन्द्रादिदेव त्वं नः अस्मान् मृडय सुखय । अनिष्टविनिबर्हणेन प्रीतिं जनयेत्यर्थः ॥ तथा अस्माकं तनूभ्यः शरीरेभ्यः तोकेभ्यः । अपत्यनामैतत् । पुत्रेभ्यश्च मयः । सुखनामैतत् । सुखं कृधि कुरु । ॥ डुकृञ् करणे । लोटि "श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः "अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥ ॥

[इति] पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

"अमूः पारे" इति सूक्तेन विजयार्थायुधप्रदानादीनि स्वस्त्ययनानि[1] पूर्वसूक्तवत् कुर्यात् । सूत्रं तु पूर्वसूक्तोदाहृतं द्रष्टव्यम्[2] ॥

"प्रेतं पादौ" इति ऋचा मार्गस्वस्त्ययने पादम्[3] अभिमन्त्र्य दद्यात्[4] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अमूः पारे पृदाक्वस्त्रिषप्ता निर्जरायवः ।

तासां जरायुभिर्वयमक्ष्या३वपि व्ययामस्यघायोः परिपन्थिनः ॥ १ ॥

अमूः । पारे । पृदाक्वः । त्रिऽसप्ताः । निःऽजरायवः ।

---

१ We नस्तनूभ्यो मय° with A B Bᵖ B̊ D K K̊ R S̊ V.

---

1 S'Kd insert स्वस्त्ययनादीनि before स्वस्त्ययनानि. 2 S'Kd read the words सूत्रं तु पूर्वसूक्तोदाहृतं द्रष्टव्यम् after अभिमन्त्र्य दद्यात् in the next line. 3 S'Kd पाप° for पाद°. 4 The Sûtra applicable here is that which follows the portion quoted on the previous Sûkta. That is, the sentence beginning with प्रेतं पादाविस्य° &c.

तासाम् । जरायुऽभिः । वयम् । अक्ष्यौ । अपि । व्ययामसि । अघऽयोः । परिऽपन्थिनः ॥ १ ॥

अमूः परिदृश्यमानाः पृदाकवः सर्पजातयः त्रिषप्ताः त्रिगुणितसप्तसंख्याकाः "ये त्रिषप्ताः" इत्यत्रोक्ताः निर्जरा इव जराया निर्गताः । ‖ "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" इति गतिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । "इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति इवशब्दस्य समासः ‖ । जरारहिता देवा इव पारे भूम्याः पारदेशे नागलोके । वर्तन्त इति शेषः ॥ तासाम् पृदाकूनां जरायुभिः । जरायुवत् शरीरस्य वेष्टकास्त्वचो जरायवः सर्पकञ्चुकाः । तैः साधनैः अघायोः । अघं हिंसनं परेषाम् इच्छतीति अघायुः । ‖ "छन्दसि परेच्छायामपि" इति अघशब्दात् कर्मणः क्यच् । "अश्वाघस्यात्" इति आत्वम् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ‖ । तथाविधस्य परिपन्थिनः युद्धादौ प्रत्यवस्थातुः शत्रोः । ‖ "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि" इति निपात्यते ‖ । तस्य अक्ष्यौ अक्षिणी [वयम्] अपि व्ययामसि अपिव्ययामः अपिनह्यामः । यथा युद्धादौ शत्रुरस्मान् हिंसितुं न पश्यति तथा तस्य चक्षुषी महासर्पनिर्मोकैः आच्छादयाम इत्यर्थः । ‖ व्येञ्[2] संवरणे । "इदन्तो मसि" इति मस इदन्तत्वम् । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ‖ ॥

द्वितीया ॥

विषूच्येतु कृन्तती पिनाकमिव बिभ्रती ।
विष्वक् पुनर्भुवा मनोऽसमृद्धा अघायवः ॥ २ ॥

विषूची । एतु । कृन्तती । पिनाकम्ऽइव । बिभ्रती ।
विष्वक् । पुनःऽभुवा । मनः । असमृद्धाः । अघऽयवः ॥ २ ॥

१ SD °भ्वा. We with ABKKRSPPJV and Rw. २ So PPJ.

1 S'Kd पाग°. 2 S'Kd वेञ्.

पिनाकमिव । ऐश्वरं धनुः पिनाकम् । तद्वत् शत्रुनिहननक्षमम् आयुधं बिभ्रती धारयन्ती । ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । अस्मात् लटः शत्रादेशः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "भृञाम् इत्" इत्यभ्यासस्य इत्वम् । "उगितश्च" इति ङीप् । "अभ्यस्तानाम् आदिः" इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ । अत एव कृन्तती छिन्दती खड्गाद्यायुधैः शत्रून् विदारयन्ती । ॥ कृती छेदने । अस्मात् लटः शत्रादेशः । "तुदादिभ्यः शः" इति शप्रत्ययः । "शे मुचादीनाम्" इति नुम् । "उगितश्च" इति ङीप् । "०अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम् अनुदात्तम्०" इति शतुरनुदात्तत्वे विकरणस्य प्रत्ययस्वरेण उदात्तत्वम् । "अतो गुणे" इति शत्रा सह एकादेशे "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इति एकादेशस्य उदात्तता । "शतुरनुमो नद्यजादी" इत्यन्तोदात्तात् शत्रन्ताद् उत्तरस्य ङीप उदात्तत्वम् ॥ । ईदृशी[1] शात्रवी सेना विषूची विषु नाना अञ्चन्ती[2] गच्छन्ती विप्रकीर्णा एतु गच्छतु । नानामुखं वित्रस्ता धावतु इत्यर्थः । ॥ विषुशब्दोपपदाद् अञ्चतेः "ऋत्विग्०" इत्यादिना क्विन् । "अनिदिताम्०" इति नलोपः । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । भसंज्ञायाम् "अचः" इत्यकारलोपे "चौ" इति दीर्घत्वम् ॥ ॥ तथाविधा सेना यदि पुनर्भवा पुनः संघीभूता भवेत् तर्हि[3] मनः तत्सेनासंबन्धि मानसं विष्वक् नानामुखम् अनवस्थितं भवतु । पुनः संघश आगतानां शत्रुसेनाभटानां मनांसि कार्याकार्यविचारशून्यानि संभ्रान्तानि भवन्तु इत्यर्थः । ॥ भू सत्तायाम् । अस्मात् "ऋदोरप्" इति अप् प्रत्ययः । ततः पुनःशब्देन बहुव्रीहिः । यद्वा कर्तरि पचाद्यच् ॥ । यद्वा पुनर्भवायाः सेनायाः संबन्धि मन इति योजना । ॥ "सुपां सुलुक्०" इति षष्ठ्येकवचनस्य सुः आदेशः ॥ ॥ एवं सेनायां संभ्रान्तायां तदधिष्ठातारः अघायवः अघं परेषाम् इच्छन्तः शत्रवः असमृद्धाः समृद्धिरहिताः राष्ट्रकोशादिभ्रष्टाः । भवन्तु इति शेषः ॥

---

1 S'Kd ईदृशी यात्रवी शात्रवी for ईदृशी शात्रवी. 2 S'Kd अंचती. 3 S'Kd तर्हि त्वं मनः for तर्हि मनः.

तृतीया ॥

न बहवः समशकन् नार्भका अभि दाधृषुः ।
वेणोरद्गा इवाभितोसमृद्धा अघायवः ॥ ३ ॥
न । बहवः । सम् । अशकन् । न । अर्भकाः । अभि । दधृषुः ।
वेणोः । अद्गाःऽइव । अभितः । असम्ऽऋद्धाः । अघऽयवः ॥ ३ ॥

बहवः हस्त्यश्वरथपदातियुक्ता बहुलाः शत्रवः न सम् अशकन् न संशक्नुवन्तु । बहवोपि युद्धरङ्गे अस्मान् जेतुम् अशक्ताः पराजिता भवन्तु इत्यर्थः । शक्लृ शक्तौ । अस्मात् "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति प्रार्थनायां लुङ् । "पुषादिद्युताद्यॢदितः०" इति च्लेः अङ् आदेशः ॥ तथा अर्भकाः अल्पाः । दभ्रम् अर्भकम् इत्यल्पस्य इति यास्कः [नि० ३.२०] । परिमिताः शत्रवः न अभि दाधृषुः आभिमुख्येन अस्मान् न पश्यन्तु । युद्धार्थम् अस्मान् द्रष्टुमपि असमर्था दूरत एव पलायन्ताम् इत्यर्थः । दृशिर् प्रेक्षणे । अस्मात् पूर्वोक्तसूत्रेण लिट् । तुजादित्वाद् अभ्यासदीर्घत्वम् ॥ पराजितानां शत्रूणाम् अवस्थानप्रकारम् आह उत्तरार्धेन । वेणोः वंशकाण्डस्य परितः परितो वर्तमाना उद्गा इव । उद्गच्छन्तीति उद्गाः शाखाः । "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति उदुपसृष्टाद् गमेर्डप्रत्ययः । "टेः" इति टिलोपः । तथाविधाः शाखा इव अघायवः शत्रवः असमृद्धाः समृद्धिरहिता भवन्तु । यथा परितो वर्तमाना वेणुशाखा असंहताः कृशाश्च दृश्यन्ते तथा युद्धभूमौ पराजिताः शत्रवः सेनादिरहिता राज्यभ्रष्टास्तुच्छा भवन्तु इत्यर्थः । ऋधु वृद्धौ । "क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" इति कर्तरि क्तप्रत्ययः । "यस्य विभाषा" इति इट्प्रतिषेधः । ततो नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

चतुर्थी ॥

प्रेतं पादौ प्र स्फुरतं वहतं पृणतो गृहान् ।

1 S K¹ तथा.

इन्द्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः ॥ ४ ॥

प्र । इतम् । पादौ । प्र । स्फुरतम् । वहतम् । पृणतः । गृहान् ।
इन्द्राणी । एतु । प्रथमा । अजीता । अमुषिता । पुरः ॥ ४ ॥

हे पादौ जिगमिषतो जनस्य संबन्धिनौ युवां प्रेतम् प्रकर्षेण गच्छतम्। ※ इण् गतौ। लोटि थसस्तम् आदेशः ※। तदर्थं प्र स्फुरतम्। पुनःपुनः शीघ्रचलनेन गमनं निष्पादयतम् इत्यर्थः॥ गमनस्य अवधिम् आह। पृणतः इष्टफलदानेन अस्मान् प्रीणयतः गन्तव्यत्वेन उद्दिष्टपुरुषस्य गृहान् वहतम् प्रापयतम्॥ यद्वा पृणतः पालकस्य परराष्ट्राधीशस्य शत्रोः गृहान् वहतम् अस्मदीयां सेनां प्रापयतम्। ※ पृ पालनपूरणयोः। अस्मात् लटः शत्रादेशः। क्र्यादित्वात् श्नाप्रत्ययः। "प्वादीनां ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम्। "श्नाभ्यस्तयोरातः" इति आल्लोपः। "शतुरनुम°" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ※॥ गन्तृजनरक्षार्थं पुरः पुरस्तात् पूर्वभागे। ※ "पूर्वाधरावराणाम् असि पुरधवश्चैषाम्" इति असिप्रत्ययः पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च ※। इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी। ※ "इन्द्रवरुणभवशर्व°" इत्यादिना ङीष् प्रत्ययः आनुगागमश्च। प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम्। ततो यणादेशे "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इति परोनुदात्तः स्वर्यते ※। [एतु गच्छतु]। तामेव विशिनष्टि। प्रथमा प्रथमभाविनी अजिता केनचिदपि अनिर्जिता। तथा अमुषिता अनपहृता। सेनाभिमानिदेवतात्वेन सर्वैरनभिभाव्येत्यर्थः[1]। श्रूयते हि। "इन्द्राणी वै सेनायै देवता" [तै° सं° २.२.८.१] इति। पुरोगामिन्या सेनाभिमानिन्या इन्द्राण्या देवतया अनुगृहीता अस्मदीया सेना शत्रून् निर्जित्य तद्गृहानपि आक्रामतु इत्यर्थः॥

[इति] पञ्चमेनुवाके षष्ठं सूक्तम्॥

"उप प्रागात्" इति सूक्तेन उद्विग्नस्य उद्वेगनिवृत्तये शुक्लवीरिणेषीका-[2]

---

1 S' Kd सर्वैरनभिहिताव्येत्यर्थः. 2 S' Kd शुक्लवीरणे°. We with the two MSS. of *Kaus'ika* and his two commentators.

कृतमणिबन्धनम् उल्मुकद्वयघर्षणं च कुर्यात् । सूत्रं च । "उप प्रागा-
"दित्युद्विजमानस्य शुक्लमप्रसूतस्य वीरिणस्य चतसृणाम् इषीकाणाम् उभय-
"तः" इत्यादि [कौ० ४. २]॥

तत्र प्रथमा ॥

उप॑ प्रागा॑द्दे॒वो अ॒ग्नी र॑क्षो॒हामी॑व॒चात॑नः ।
दह॒न्नप॑ द्वया॒विनो॑ यातु॒धाना॑न् किमी॒दिनः॑ ॥ १ ॥
उप॑ । प्र । अ॒गा॒त् । दे॒वः । अ॒ग्निः । र॒क्षः॒ऽहा । अ॒मी॒व॒ऽचात॑नः ।
दह॑न् । अप॑ । द्व॒या॒विनः॑ । या॒तु॒ऽधाना॑न् । कि॒मी॒दिनः॑ ॥ १ ॥

देवः द्योतमानः दानादिगुणयुक्तो वा । ⧗ आह च यास्कः । देवो
दानाद् वा दीपनाद् वा द्योतनाद् वा द्युस्थानो भवतीति वा [नि० ७. १५]
इति ⧗ । तथाविधः अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः उप प्रागात् उद्विज-
मानं पुरुषम् उपागमत् । उद्वेगकारिणो रक्षःप्रभृतीन् विनाशयितुं प्राप्त
इत्यर्थः । ⧗ इण् गतौ । "इणो गा लुङि" इति गादेशः । "गा-
तिस्था०" इति सिचो लुक् ⧗ । तस्य तथाविधं सामर्थ्यं कुत इत्यत
आह । रक्षोहा रक्षसां हिंसकानां पिशाचादीनां हन्ता । ⧗ रक्षो
रक्षितव्यम् अस्मात् इति यास्कः [नि० ४. १८] । रक्ष पालने इत्यस्माद्
अपादाने असुन् प्रत्ययः । रक्षःशब्दोपपदात् "हन्तेर्बहुलं छन्दसि" इति
क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्निः खलु वै रक्षोहा [तै० सं० ६.
१. ४. ६] इति हि तैत्तिरीयकम् ⧗ । तथा अमीवचातनः अमी-
वानां रोगाणां चातयिता नाशयिता । ⧗ चातयतिर्नाशने इति हि
यास्कः [नि० ६. ३०] ⧗ । उपागतस्य अग्नेः उद्वेगकारिणां रक्षसां
नाशने कालव्यवायाभावम् आह दहन्निति । द्वयाविनः द्वयं वाचिकं क्रौर्यं
कायिकं हिंसनं च येषाम् अस्तीति द्वयाविनः । यद्वा मायामयं सौम्यरूपं
स्वाभाविकं हिंस्ररूपं च द्वयम् एषाम् अस्तीति द्वयाविनः । ⧗ "बहुलं

---

१ D उपप्रा°. We with ABB̊KRS̊PP̊JV.

---

1 S'Kd °प्रसूनस्य. We with *Kaus'ika*.

छन्दसि” इत्यत्र विनिप्रकरणे “अष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च” इति वचनाद् विनिप्रत्ययः तत्संनियोगेन दीर्घश्च ॥ । किमीदिनः किम् इदानीं किम् इदानीं वर्तत इति रन्ध्रान्वेषणबुद्ध्या चरणशीलान् । ॥ किमीदिने किम् इदानीम् इति चरते इति यास्कः [नि° ६.११] ॥ । यातुधानान् । यातवो यातनाः पीडाविशेषाः धीयन्ते विधीयन्ते क्रियन्त एभिरिति यातुधानाः । ॥ यत निकारोपस्कारयोः । अस्मात् ण्यन्ताद् औणादिके उप्रत्यये यातुशब्दः । डुधाञ् धारणे इत्यस्मात् “कृत्यल्युटो बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् । “लिति” इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । ततः समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ॥ । एवंभूतान् राक्षसान् अप दहन् अपकर्षन् दहन् भस्मसात् कुर्वन् । उपागात् इति पूर्वेण संबन्धः । यद्वा । ॥ दह भस्मीकरणे इत्यस्मात् “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ॥ । यातुधानानां दहनाद्धेतोरुपागाद् इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

प्रति॑ दह यातु॒धाना॑न् प्रति॑ देव कि॒मीदि॑नः ।
प्र॒तीचीः॑ कृष्णवर्तने॒ सं द॑ह यातु॒धान्यः॑ ॥ २ ॥
प्रति॑ । द॒ह॒ । या॒तु॒ऽधाना॑न् । प्रति॑ । दे॒व॒ । कि॒मीदि॑नः ।
प्र॒तीचीः॑ । कृ॒ष्ण॒ऽव॒र्त॒ने॒ । सम् । द॒ह॒ । या॒तु॒ऽधान्यः॑ ॥ २ ॥

पूर्वस्याम् ऋचि दहन्नुपागाद् इति आगमनशेषत्वेन दहनम् अभिहितम् । अनया तु रक्षसां दहनमेव प्राधान्येन अभिधीयते । हे अग्ने यातुधानान् यातूनां यातनानां विधातॄन् राक्षसान् प्रति दह प्रत्येकं प्रतिमुखं [वा] भस्मसात् कुरु ॥ तथा हे देव द्योतनात्मक अग्ने किमीदिनः किम् [इदानीं किम्] इदानीम् इति चरणशीलान् रन्ध्रान्वेषणपरान् पिशाचविशेषान् । प्रति इत्युपसर्गश्रवणाद् अत्रापि दहेत्यनुषङ्गः ॥

१ BSV कृष्णवर्त्मने. We with ADKRSPPJ and Rw.

1 Kd omits the second किम् इदानीं. We with S'. 2 S'Kd भावस्मसात्.

कृष्णवर्त्मने हे कृष्णवर्त्मन् अग्ने प्रतीचीः प्राणिजातस्य प्रतिकूलम् अञ्चन्तीः । ▼ प्रतिपूर्वाद् अञ्चतेः "ऋत्विग्°" इत्यादिना क्विन् । "अनिदिताम्°" इति नलोपः । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । ततो भसंज्ञायाम् "अचः" इत्यकारलोपः । "चौ" इति दीर्घत्वम् । "अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये" इति प्रतेरिगन्तत्वेन पर्युदस्तत्वात् "चौ" इति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् ▲ । तादृशीः यातुधान्यः यातुधानीः । ▼ यातुधानशब्दात् "पुंयोगाद् आख्यायाम्" इति ङीष् । शसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावे यण् ▲ । ताञ्च[1] सं दह सम्यक् निरवशेषं दह ॥

तृतीया ॥

या शशाप शपनेन याघं मूरमादधे[1] ।
या रसस्य हरणाय जातमारेभे तोकमत्तु सा ॥ ३ ॥

या । शशाप । शपनेन । या । अघम् । मूरम् । आऽदधे ।
या । रसस्य । हरणाय । जातम् । आऽरेभे । तोकम् । अत्तु । सा ॥३॥

सं दह यातुधान्य इति पूर्वत्र सामान्येन उक्ता एव राक्षस्यः अत्र विशेषतो निर्दिश्यन्ते । या यातुधानी शपनेन आक्रोशेन । ▼ शप आक्रोशे । करणे ल्युट् ▲ । नाशहेतुभूतेन परुषवाक्येन[2] शशाप शापं कृतवती । ▼ शप आक्रोशे इत्यस्मादेव लिटि तिपो णल् आदेशः । "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ▲ । तथा या अन्या यातुधानी मूरम् मूलम् । ▼ "वारमूररव्वरमुसराङ्कुरीणां वा रो लम् आपद्यते" इति लत्वस्य विकल्पितत्वाद् अत्राभावः ▲ । सर्वेषां दुरितानाम् आदिभूतम् अघम् हिंसारूपं पापम् आददे परिजग्राह । कृतवतीत्यर्थः[3] । ▼ डुदाञ् दाने । "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यात्मनेपदम् । लिटि "लि-

1 KSV दृदे. We with A B[h] Bp R S[m] P P[2] J and Rw.

1 S' Kd गताश्च for ताश्च. 2 S' Kd पुरुष°. 3 S' Kd संकृत°. Meant for स्वीकृत°?

टसाम्रयोरेश् इरेच्” इति तशब्दस्य एश् आदेशः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद् निघातप्रतिषेधः ⧗ । यद्वा मूरम् मूर्छाकरम् अघम् । ⧗ मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । “क्विप् च” इति क्विप् । “राल्लोपः” इति छकारस्य लोपः ⧗ । तथा या अपरा यातुधानी जातम् अपत्यम् उद्दिश्य रसस्य असृगादिरूपस्य शरीरगतस्य हरणाय अपहरणाय पानाय आरेभे उपचक्रमे । ⧗ रभ राभस्ये । लिटि “अत एकहल्मध्ये°” इति एत्वाभ्यासलोपौ । पूर्वस्वरः । निघातप्रतिषेधः ⧗ । तासां सर्वासां हिंस्यं दर्शयति । सा । प्रत्येकापेक्षया समुदायापेक्षया वा एकवचनम् । सा सर्वा यातुधानी तोकम् । अपत्यनामैतत् । स्वकीयम् अपत्यम् अस्मच्छत्रुसंबन्धि वा अत्तु भक्षयतु । ⧗ अद भक्षणे ⧗ ॥

चतुर्थी ॥

पुत्रमत्तु यातुधानीः स्वसारमुत नप्त्यम् ॥
अधा मिथो विकेश्यो३ वि घ्नतां यातुधान्यो३ वि तृह्यन्तामराय्यः[1] ॥ ४ ॥

पुत्रम् । अत्तु । यातुऽधानीः । स्वसारम् । उत । नप्त्यम् ।
अध । मिथः । विऽकेश्यः । वि । घ्नताम् । यातुऽधान्यः । वि । तृह्यन्ताम् । अराय्यः ॥ ४ ॥

सपुत्रबान्धवानां यातुधानीनां नाशम् आह । यातुधानी काचन उदीरितलक्षणा राक्षसी पुत्रम् स्वकीयमेव तनयम् अत्तु भक्षयतु ॥ तथा स्वसारम् भगिनीम् । अत्तु इत्यनुषङ्गः । ⧗ सुपूर्वाद् असु क्षेपणे इत्यस्मात् सावसेर्ऋन् [उ° २, ९५] इति औणादिकः ऋन् प्रत्ययः । “ऋन्नेभ्यः°” इति प्राप्तस्य ङीपो “न षट्स्वस्रादिभ्यः” इति प्रतिषेधः । “ञ्नित्यादिर्नित्यम्” इत्याद्युदात्तत्वम् ⧗ ॥ उत अपि च नप्त्यम् नप्त्रीं पौत्रस्य अपत्यरूपां संततिम् अत्तु । ⧗ नप्तृशब्दात् “ऋन्ने-

१ A विकेश्यो १ and °धान्यो १. We with B D K S R V.

1 So S' Kd.

भ्यः॰" इति ङीप् । द्वितीयैकवचने "वा छन्दसि" इति पूर्वरूपस्य विकल्पितत्वाद् यणादेशः । रेफलोपश्छान्दसः ⧗ ॥ अर्थं स्वस्वपुत्रादिहननानन्तरं यातुधान्यः राक्षस्यः विकेश्यः परस्परताडनेन विकीर्णाः केशा यासां तास्तथोक्ताः । ⧗ "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनाद् असंयोगोपधात्" इति ङीष् ⧗ । तथाभूताः सत्यः मिथः परस्परं वि घ्नताम् विशेषेण घ्नन्तु । परस्परताडनेन म्रियन्ताम् इत्यर्थः । ⧗ हन हिंसागत्योः । लोटि बहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् । "गमहन॰" इत्युपधालोपः । "हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु" इति कुत्वम् ⧗ ॥ तथा अराय्यः अदायिन्यः । ⧗ रा दाने । अस्माद् भावे घञ् । "आतो युक् चिण्कृतोः" इति युक् । ततो नञा बहुव्रीहिः । "पुंयोगाद् आख्यायाम्" इति ङीष् ⧗ । दानप्रतिबन्धिकाः पिशाच्यश्च मिथो वि तृह्यन्ताम् । विविधं हिंस्यन्ताम् । ⧗ तृह हिंसि हिंसायाम् । कर्मणि लोट् ⧗ ॥

सप्तमं सूक्तम् ॥

इति सायणाचार्यविरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे
पञ्चमोनुवाकः ॥

षष्ठेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र "अभीवर्तेन" इति प्रथमं सूक्तम् । अस्य आद्याभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः शत्रुमर्दितराष्ट्राभिवृद्धये रथचक्रनेमिमणिं सूत्रोक्तलक्षणं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य "उदसौ सूर्यः" [१.२९.५, ६] इति उत्तमाभ्यां बध्नीयात् । तथा च कौशिकः । "अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिम् अयःसीसलोहरजतताम्रवेष्टितं हेमनाभि वासितं बध्नाति सूत्रोतं "बर्हिषि[1] कृत्वा संपातवन्तं प्रत्यृचम्[2] अभीवर्तोत्तमाभ्याम्[3] आचृतति" इति [कौ॰२.७] ॥

"माहेन्द्री[4] राज्यकामस्य अद्भुतोत्पत्तिविकारेषु च" इति [न॰क॰१७] विहितायां[5] माहेन्द्र्यां महाशान्तौ रथनेमिमणिबन्धने एतत् सूक्तम् । तथा

1 S′Kd बर्हिषदं कृत्वा. We with *Kaus′ika.* 2 *Kaus′ika* inserts भृष्टीः after प्रत्यृचं, which *Dârila* explains by वाद्य:. 3 S′Kd अभीवर्तोत्तमाभ्यां चवृतीति. 4 S′Kd माहेन्द्री for माहेन्द्रीम्. 5 S′Kd वहितायां.

च नक्षत्रकल्पे । "अभीवर्तेनेति रथनेमिमणिं माहेन्द्र्याम्" इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अभीवर्तेन मणिना येनेन्द्रो अभिवावृधे ।
तेनास्मान् ब्रह्मणस्पतेभि राष्ट्राय वर्धय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । मणिना । येन । इन्द्रः । अभिऽववृधे ।
तेन । अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्धय ॥ १ ॥

येन समृद्धिसाधनत्वेन प्रसिद्धेन अभीवर्तेन । अभितो वर्तते चक्रम् अनेनेति अभीवर्तो नेमिः । ॥ वृतु वर्तने । अस्मात् "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति करणे घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति दीर्घः । "थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ । अत्र कार्ये कारणशब्दः । चक्रनेमिनिर्मितो मणिः । यद्वा अभितः सर्वतः परराष्ट्रादौ अप्रतिहतगतिर्वर्तते अनेन पुरुष इति अभीवर्तो मणिः । तेन [येन] मणिना धृतेन इन्द्रः देवानाम् अधिपतिर्देवः अभिवावृधे अभितः सर्वतः प्रवृद्धोभूत् । परमैश्वर्योपेतस्त्रिलोकीपतिर्बभूवेत्यर्थः । ॥ वृधु वृद्धौ । अस्मात् लिटि "तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य" इत्यभ्यासस्य दीर्घः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ । [हे] ब्रह्मणस्पते वेदराशेरधिपते । ॥ "षष्ठ्याः पतिपुत्र०" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे" इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य "आमन्त्रितस्य च" इति आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । एतत्संज्ञक देवं तेन प्रागुदीरितमहिमोपेतेन मणिना अस्मान् शत्रुभिः पीडितान् राष्ट्राय । ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ । स्वराष्ट्राभिवृद्ध्यर्थम् अभि वर्धय करितुरगधनादिभिः समृद्धान् कुरु । त्वत्प्रसादात् समृद्धैरस्माभी रक्षितं राष्ट्रं शत्रुभयरहितं य-

१ B ब्रह्मं°. We with A B̈ D K R S̈ V and Rw.

1 S'Kd णतेन for तेन [येन]. 2 S'Kd देवेन for देव तेन.

था अभिवृद्धं भवति तथा कुरु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

अभिवृत्य सपत्नानभि या नो अरातयः ।
अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि यो नो दुरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।
अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । दुरस्यति ॥ २ ॥

हे अभीवर्त मणे त्वं सपत्नान् । सपत्नीव सपत्नाः सहजशत्रवः । अस्मदीयांस्तान् शत्रून् अभिवृत्य अभिमुखं पर्यावृत्य । तिष्ठेति वक्ष्यमाणक्रिया अत्रापि संबध्यते । त्वमेव प्रतिपक्षी भूत्वा तान् पराकुरु इत्यर्थः ॥ तथा या नः अस्माकम् अरातयः अदातारः अस्मदीयं राष्ट्रधनादिकम् अपहृत्य शात्रवं कुर्वाणा बाह्याः शत्रवः तानपि । अभि इत्युपसर्गश्रवणात् तिष्ठेति संबन्धः । अभिमुखं तिष्ठ ॥ तथा पृतन्यन्तम् युद्धार्थं पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तम् । ॥ पृतनाशब्दात् "सुप आत्मनः क्यच्" इति क्यच् । "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः" इत्याकारलोपः ॥ । युद्धोन्मुखमपि शत्रुम् अभि तिष्ठ ॥ तथा यः शत्रुः नः अस्माकं दुरस्यति दुष्टम् अभिचारादिरूपं क्षुद्रं कर्म कर्तुम् इच्छति। ॥ "दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति" इति क्यचि दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो निपात्यते ॥ । तथाविधमपि शत्रुम् अभि तिष्ठ । ॥ शप्पिपोः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे क्यच्स्वरेण मध्योदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥

तृतीया ॥

अभि त्वा देवः सविताभि सोमो अवीवृधत् ।
अभि त्वा विश्वा भूतान्यभीवर्तो यथाससि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृधत् ।
अभि । त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥ ३ ॥

1 S K1 कर्तुमिच्छति.

हे मणे त्वा त्वां देवः द्योतनात्मकः सविता सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरकः एतत्संज्ञको देवः। अभि इत्युपसर्गश्रवणाद् अवीवृधत् इति क्रिया अत्रापि संबध्यते। अभ्यवीवृधत् अभितः समृद्धम् अकार्षीत्। वृधु वृद्धौ। अस्मात् ण्यन्तात् लुङि चङि गुणे प्राप्ते "नित्यं छन्दसि" इति उपधाऋवर्णस्य ऋकारादेशः॥ तथा सोमो देवः अभ्यवीवृधत्। "व्यवहिताश्च" इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः॥ तथा हे मणे त्वा त्वां विश्वा विश्वानि निखिलानि। "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः। भूतानि। सत्तां लभन्त इति भूतानि चराचरात्मकानि। "क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः" इति भवतेः कर्तरि क्तप्रत्ययः। उपसर्गश्रवणाद् अत्रापि प्रकृतक्रियासंबन्धः। अभ्यवीवृधन्। अभिवर्धनावधिम् आह। यथा येन प्रकारेण हे मणे त्वम् अभीवर्तः त्वद्धारयितुः पुरुषस्य अभितः स्वराष्ट्रपरराष्ट्रादौ वर्तनसाधनभूतः असि भवसि तथा त्वाम् अवीवृधन् इति पूर्वेण संबन्धः। अस भुवि। "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुगभावः। "यावद्यथाभ्याम्" इति निघातप्रतिषेधः॥

चतुर्थी॥

अभीवर्तो अभिभवः सपत्नक्षयणो मणिः।
राष्ट्राय मह्यं बध्यतां सपत्नेभ्यः पराभुवे॥ ४॥
अभिऽवर्तः। अभिऽभवः। सपत्नऽक्षयणः। मणिः।
राष्ट्राय। मह्यम्। बध्यताम्। सऽपत्नेभ्यः। पराऽभुवे॥ ४॥

अभीवर्तः अभिवर्तनसाधनभूतः। तत्र हेतुम् आह। अभिभवः शत्रूणाम् अभिभविता। अभिभवनं विशिनष्टि। सपत्नक्षयणः सपत्नानां भ्रातृव्याणां क्षयंकरः[2]। यत एवम् अतः अभीवर्त इत्यर्थः। तादृशो मणिः मह्यम्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। "ङयि च" इत्याद्युदात्तत्वम्। मम बध्यताम्। बन्ध बन्धने। कर्मणि लोट्॥ म-

1 S' Kd प्रकृति°. 2 S' Kd क्षयकारः.

णिबन्धनप्रयोजनम् आह । राष्ट्राय राष्ट्राभिवृद्धये । तथा सपत्नेभ्यः । ⧗ पूर्ववत् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ⧗ । भ्रातृव्याणां पराभुवे पराभवनाय । ⧗ परापूर्वाद् भवतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् ⧗ ॥ बध्यमानोयं मणिः पूर्वं शत्रुभिः पीडितस्य स्वराष्ट्रस्य अभिवृद्धिं बाधकानां शत्रूणां नाशनं च करोतु इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

उदसौ सूर्यो अगादुदिदं मामकं वचः ।
यथाहं शत्रुहोसान्यसपत्नः सपत्नहा ॥ ५ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । इदम् । मामकम् । वचः ।
यथा । अहम् । शत्रुऽहः । असानि । असपत्नः । सपत्नऽहा ॥ ५ ॥

असौ नभोमण्डले परिदृश्यमानः सूर्यः सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरको देवः । ⧗ "राजसूयसूर्य°" इत्यादिना क्यपि निपात्यते ⧗ । उदगात् उदितवान् । ⧗ इण् गतौ । "इणो गा लुङि" इति गादेशः । "गातिस्था°" इति सिचो लुक् ⧗ ॥ किं च मामकम् मदीयम् इदम् अधुनोच्चार्यमाणं वचः आत्मनो जयाशंसात्मकं शत्रूणाम् अभिभवप्रतिपादकं च वाक्यम् । यद्वा । जयोद्देशेन प्रयुज्यमानं मन्त्रात्मकं वाक्यम् । उत् इति उपसर्गश्रवणात् प्रकृतक्रियासंबन्धः । उदगात् । ⧗ मामकम् इति । अस्मच्छब्दात् "तस्येदम्" इत्यण् । "तवकममकावेकवचने" इत्यस्मदो ममकादेशः ⧗ । सूर्योदयस्य वाग्व्यवहारस्य च प्रतिदिनं सत्त्वेपि विशेषतस्तत्कथनस्य प्रयोजनम् आह । अहम् अभीवर्तमणिधारकः यथा येन प्रकारेण शत्रुहः शत्रूणां हन्ता असानि भवानि । ⧗ हन हिंसागत्योः । "आशिषि हनः" इति डप्रत्ययः । अस्तेर्लोटि "आडुत्तमस्य पिच्च" इति आडागमः । "यावद्यथाभ्याम्" इति निघातप्रतिषेधः । मिपि पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे "आगमा अनुदात्ताः" इति आटोपि अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम् ⧗ । यथाहम्

---

1 S′ Kd प्रकृति°.

एवं भवानि तथा उदगाद् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ मणिप्रभावात् अद्यतनसूर्योदयः अधुना प्रयुज्यमानवचश्च शत्रुहननानुकूलम् अभूद् इत्यर्थः ॥ यत एवम् अतः अहम् असपत्नः शत्रुरहित एव । यदि च सपत्ना भवेयुस्तर्हि सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अस्मि । ⧗ हन्तेः "क्विप् च" इति क्विप् ⧗ ॥

षष्ठी ॥

सपत्नक्षयणो वृषाभिराष्ट्रो विषासहिः ।
यथाहमेषां वीराणां विराजानि जनस्य च ॥ ६ ॥

सपत्नऽक्षयणः । वृषा । अभिऽराष्ट्रः । विऽससहिः ।
यथा । अहम् । एषाम् । वीराणाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ६ ॥

उत्तरवाक्ये यथेति श्रवणात् पूर्ववाक्येपि अर्थात् [2]तथेत्यध्याह्रियते । सपत्नक्षयणः सपत्नानां शत्रूणां नाशकः । ⧗ क्षि क्षये । "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः॰" इति कर्तरि ल्युप्रत्ययः ⧗ । अतः वृषा प्रजानाम् इष्टफलस्य वर्षकः । ⧗ वृष सेचने । कनिन् युवृषीत्यादिना [उ॰ १. १५४] कनिन् प्रत्ययः ⧗ । अत एव अभिराष्ट्रः स्वराष्ट्रं परराष्ट्रं च अभिगतः अधिपतित्वेन प्राप्तः । ⧗ "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" इति प्रादिसमासः ⧗ । अतो विषासहिः विविधं पुनःपुनः परेषां सोढा अभिभविता । ⧗ षह अभिभवे । अस्माद् यङन्तात् "सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ" इति किप्रत्ययः । अतोलोपयलोपौ ⧗ । मणिप्रभावाद् एवंगुणविशिष्टः तथा भूयासम् । कथम् इत्यत आह । अहम् मणिधारकः यथा येन प्रकारेण एषाम् शत्रुसंबन्धिनां पूर्वम् [3]आत्मनो बाधकानां वीराणाम् शत्रुभटानां जनस्य स्वकीयस्य परकीयस्य प्राणिजातस्य च विराजानि । ⧗ राजतिरैश्वर्यकर्मा ⧗ । नियन्ता भवानि । तथेति पूर्वेण संबन्धः ॥ उदीरितगुणोपेतः सन् मणिप्रभावात् शत्रुप्रभृतीनां सर्वेषां शासिता भवामीति भा-

1 S' Kd अतएवम्. 2 S' Kd यथे॰. 3 S' Kd. आत्मने.

वः । यद्वा । उक्तगुणोपेतः सन् अहं वीराणां जनस्य च यथा वि-
राजानि हे मणे त्वत्प्रभावात् तथा । भूयासम् इति शेषः ॥

[इति] षष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"विश्वे देवाः" इति सूक्तेन आयुष्यकर्मणि स्थालीपाके घृतपिण्डत्रयं निक्षिप्य संपात्य अभिमन्त्र्य तद् घृतं स्थालीपाकं च अश्नीयात् । सूत्रं च । "विश्वे देवा इत्यायुष्याणि स्थालीपाके घृतपिण्डान् प्रतिनीयाश्नाति" इति [कौ० ७.३] ॥

उपनयनकर्मणि एतत् सूक्तं माणवकस्य नाभिदेशे संस्तभ्य जपेत् । [तथा च सूत्रम्] । "बाहुगृहीतं प्राञ्चम् अवस्थाप्य दक्षिणेन पाणिना "नाभिदेशे संस्तभ्य जपति अस्मिन् वसु वसवो धारयन्तु[१.९] विश्वे "देवा वसवः[१.३०]" इति [कौ० ७.६] ॥

आयुष्कामस्य वैश्वदेवयागे तदुपस्थाने च एतत् सूक्तम् । सूत्रितम् । "विश्वे देवा इति विश्वान् देवान् आयुष्कामो यजत उपतिष्ठते" इति [कौ० ७.१०] ॥

अध्यायोत्सर्जनकर्मणि अस्य सूक्तस्य आज्यहोमे विनियोगः । "[2]बहु-यान् रसान् उपसादयति विश्वे देवाः[१.३०] अहं रुद्रेभिः[४.३०]" इति हि सूत्रम् [कौ० १४.३] ॥

अथ अस्य सूक्तस्य आयुष्यगणे पाठात् "मेधाजनना[3]युष्यैर्जुहुयात्" [कौ० ७.८] "आयुष्यैः स्वस्त्ययनैराज्यं जुहुयात्" इति च [कौ० १४.३]. सूत्राद् उपनयनोपाकर्मणोरपि आज्यहोमे अस्य विनियोगः ॥

"ऐरावतीं गजक्षये"[न० क० १७] इति नक्षत्रकल्पविहितायाम् ऐराव-त्याख्यायां महाशान्तौ "आयुष्य[4]शान्तिस्वस्तिगण ऐरावत्याम्" इति [न० क० १८] आयुष्यगणस्य विधानात् तद्गणप्रयुक्तोस्य विनियोगः ॥

तथा "वैश्वदेवीं गतायुषाम्" इति [न० क० १७] विहितायां वैश्वदे-

1 S'Kd बहु°. 2 S'Kd यद्बयान् for ह्वयान्. 3 So S'Kd. *Kaus'ika:* मेधाजनना°. 4 S'Kd आयुष्यः शा°. We with the *Nakshatrakalpa.*

व्याख्यायां महाशान्तावपि एतद् विनियुक्तम्। नक्षत्रकल्पे "विश्वे देवा इति वैश्वदेव्याम्" इति [न°क°१८]॥

आयुष्यश्चाभयश्चैव तथा स्वस्त्ययनो गणः।
एतान् पञ्च गणान् हुत्वा [प°५.४]

इति परिशिष्टोक्ते पुष्याभिषेकेपि अस्य गणप्रयुक्तो विनियोगः॥

"ये देवा दिवि"[१.३०.३] इत्येषा दर्शपूर्णमासयोर्वषट्कारानुमन्त्रणे विनियुक्ता। उक्तं वैताने। "ये देवा दिवि इत्यनुवषट्कारम्" इति [वै°१.४]॥

तत्र प्रथमा॥

विश्वे देवा वसवो रक्षतेममुतादित्या जागृत यूयमस्मिन्।
मेमं सनाभिरुत वान्यनाभिर्मेमं प्रापत् पौरुषेयो वधो यः॥ १॥

विश्वे। देवाः। वसवः। रक्षत। इमम्। उत। आदित्याः। जागृत। यूयम्। अस्मिन्।
मा। इमम्। सऽनाभिः। उत। वा। अन्यऽनाभिः। मा। इमम्। प्र। आपत्। पौरुषेयः। वधः। यः॥ १॥

विश्वे सर्वे हे देवाः इन्द्राद्याः। यद्वा विश्वेदेवाख्या गणदेवाः। ✗ "आमन्त्रितस्य च" इति विश्वशब्दस्य षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम्। तस्य "विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्" इति विकल्पेन अविद्यमानवत्त्वाभावनिषेधात् ततः परस्य देवशब्दस्य "आमन्त्रितस्य च" इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ✗। तथा हे वसवः एतत्संज्ञा देवाः। ✗ अत्र "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति पूर्वामन्त्रितद्वयस्य अविद्यमानवत्त्वेन पदात् परत्वाभावाद् "आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् ✗। ते सर्वे यूयम् इमम् आयुष्कामं पुरुषं रक्षत पालयत। ✗ रक्ष पालने। "०अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम् अनुदात्तम्०" इति तिङ्विभक्तेरनुदात्तत्वम्[1]। शपश्च पित्त्वादेव अनुदात्तत्वम्। ततो धातुस्वरेण

---

1 S' Kd तङ्वि°.

आद्युदात्तता । "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति आमन्त्रितत्रयस्यापि अविद्यमानवद्भावेन पदात्परत्वाभावात् "तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावः ⧗ ॥ उत अपि च हे आदित्याः अदितेः पुत्रा धात्रर्यमादयो देवाः । ⧗ "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" इति अदितिशब्दाद् अपत्यार्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः ⧗ । यूयमपि अस्मिन् आयुष्कामपुरुषविषये जागृत रक्षणार्थम् अवहिताः संनद्धा भवत । ⧗ जागृ निद्राक्षये । अदादित्वात् शपो लुक् । "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु" इति ङितः पर्युदासाद् गुणाभावः ⧗ ॥ आदित्यकर्तृकस्य जागरणस्य प्रयोजनम् आह । इमम् आयुष्कामं पुरुषं सनाभिः समानो नाभिः[1] गर्भाशयो यस्यासौ सनाभिर्ज्ञातिः । ⧗ णह बन्धने । नहो भश्च [उ° ४. १२५] इति औणादिक इञ् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन हकारस्य भकारादेशः । ततः समानशब्देन बहुव्रीहौ "ज्योतिर्जनपद°" इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः । "बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" इति स एव भवति ⧗ । उत वा अपि वा अन्यनाभिः असमानजन्मा ज्ञातिरूपः अज्ञातिरूपः इति द्विविधोपि शत्रुः । ⧗ अत्र माङ्श्रवणाद् भाविनी क्रिया संबध्यते ⧗ । मा प्रापत् हिंसितुं मैव प्राप्नोतु ॥ तथा यः पौरुषेयः पुरुषकृतः । ⧗ "पुरुषाद् वधविकार°" इति ढञ् प्रत्ययः ⧗ । तथाविधो वधः हिंसनम्[2] । ⧗ "हनश्च वधः" इति भावे हन्तेरप् प्रत्ययः धातोर्वधादेशश्च ⧗ । सोपि इमम् आयुष्कामं पुरुषं मा प्रापत् । ⧗ आप्लृ व्याप्तौ । लुङि "पुषादिद्युताद्य्लृदितः°" इति च्लेः अङ् आदेशः ⧗ ॥ उक्ताभिर्देवताभिः परिरक्षितः सन् सर्वबाधाविनिर्मुक्तश्चिरं जीवतु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

ये वो॑ दे॒वाः पि॒तरो॒ ये च॑ पु॒त्राः सचे॑तसो मे शृणुते॒दमु॒क्तम् ।

सर्वे॑भ्यो वः॒ परि॑ ददाम्ये॒तं स्व॒स्त्ये॑नं ज॒रसे॑ वहाथ ॥ २ ॥

1 S′ Kd समाननाभिः for समानो नाभिः. 2 S′ Kd हिंसहनश्च for हिंसनम् । हनश्च.

ये । वः । देवाः । पितरः । ये । च । पुत्राः । सऽचेतसः । मे । शृणुत । इदम् । उक्तम् ।

सर्वेभ्यः । वः । परि । ददामि । एतम् । स्वस्ति । एनम् । जरसे । वहाथ ॥ २ ॥

हे देवाः दानादिगुणयुक्ताः प्रागुदीरिताः वः युष्माकं ये पितरः ये च पुत्राः सन्ति ते सर्वे यूयं सचेतसः अस्मिन्नायुष्कामपुरुषविषये समानमनस्काः सन्तः । ॥ "समानस्य च्छन्दसि०" इति समानशब्दस्य सभावः ॥ । मे मदीयम् इदम् वक्ष्यमाणम् उक्थम् वाक्यम् । ॥ वच परिभाषणे । अस्माद् औणादिको भावे क्थन् प्रत्ययः । "वचिस्वपि०" इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ । तद् वचनं शृणुत उक्तप्रकारेण कर्तुम् आकर्णयत । ॥ श्रु श्रवणे । "श्रुवः शृ च" इति श्नुप्रत्ययः धातोः शृभावश्च ॥ ॥ किं तद् वाक्यम् इत्यत आह । हे देवाः सर्वेभ्यो वः । ॥ "बहुवचनस्य वस्नसौ" इति चतुर्थीबहुवचनान्तस्य युष्मदो वस् आदेशः ॥ । युष्मभ्यम् एतम् आयुष्कामं पुरुषं परि ददामि । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामि ॥ अतो यूयम् एनम् रक्षार्थं दत्तं पुरुषं स्वस्ति आध्यात्मिकादिदुःखपरिहाण्या जरसे जरायै । ॥ "जराया जरस् अन्यतरस्याम्" इति जरस् आदेशः ॥ । जराप्राप्तिपर्यन्तं वहाथ प्रापयत । ॥ वह प्रापणे । लेटि आडागमः ॥ ॥ अरोपलक्षितं शतसंवत्सरपरिमितं दीर्घम् आयुः अस्मै प्रयच्छतेत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

ये देवा दिवि ष्ठ ये पृथिव्यां ये अन्तरिक्ष ओषधीषु पशुष्वप्स्व१न्तः ।
ते कृणुत जरसमायुरस्मै शतमन्यान् परि वृणक्तु मृत्यून् ॥ ३ ॥

ये । देवाः । दिवि । स्थ । ये । पृथिव्याम् । ये । अन्तरिक्षे । ओषधीषु । पशुषु । अप्ऽसु । अन्तः ।

१ B B^m D R S have ३ for १. We with K V.

ते । कृणुत । जरसम् । आयुः । अस्मै । शतम् । अन्यान् । परि । वृणक्तु । मृत्यून् ॥ ३ ॥

हे देवाः अग्निवायुसूर्यप्रभृतयः देवताकाण्डे समाम्नाताः । द्युपृथिव्यादिस्थानभेदेषु विभज्य वक्ष्यमाणानां सर्वेषां देवानां साधारणोयं निर्देशः । ॥ "आमन्त्रितस्य च" इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । ये सूर्यादयो यूयं दिवि द्युलोके स्थ भवथ जगदनुग्रहार्थं निवसथ । ॥ "ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः" इति दिव उत्तरस्याः सप्तम्या उदात्तत्वम् । अस्तेर्लेट् । मध्यमबहुवचने अदादित्वात् शपो लुक् । "श्नसोरल्लोपः" इति अकारलोपः । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ । तथा ये अग्न्यादयो देवाः यूयं पृथिव्याम् भूमौ । समनन्तरक्रियानुषङ्गः । स्थ भवथ । तथा ये वाय्वादयो यूयम् अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके स्थ । प्रकाशप्रवर्षणपचनाद्युपकारनिमित्तत्वेन त्रिषु लोकेषु वर्तध्वम् इत्यर्थः । यद्वा "ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्याम् अध्येकादश स्थ । अप्सुषदो महिनैकादश स्थ" [तै० सं० १. ४. १०. १] इति मन्त्रप्रसिद्धाः स्थानत्रये वर्तमानास्त्रयस्त्रिंशद्देवा अत्र संबोध्यन्ते । तथा ओषधीषु व्रीहियवादिषु पशुषु गवादिषु अप्सु उदकेषु अन्तः मध्ये तत्तदभिमानित्वेन वर्तमाना ये यूयं स्थ । ॥ "ऊडिदम्०" इत्यादिना अप्शब्दात् परस्य सुप उदात्तत्वम् । अन्तर्शब्दः स्वरादिष्वन्तोदात्तः पठितः । संहितायां यणादेशे "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य" इत्यन्तर्शब्दाकारः स्वर्यते ॥ । ते सर्वे देवा यूयम् अस्मै आयुष्कामाय पुरुषाय जरसम् जराम् । जरापर्यन्तम् इत्यर्थः । ॥ "जराया जरस् अन्यतरस्याम्" इति जरस् आदेशः ॥ । तथाविधम् आयुः जीवनं कृणुत कुरुत ॥ भवत्प्रसादाद् असौ शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीवतु इत्यर्थः ॥ तदर्थम् अन्यान् कालमृत्युव्यतिरिक्तान् शतम् । अपरिमितनामैतत् । अपरिमितान् मृत्यून् मरणहेतुभूतान् ज्वरादिरूपान् । "ये ते सहस्रम् अयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय हन्तवे" [तै० ब्रा० ३. १०. ८. २] इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धान् अपमृत्युविशेषान् परि वृणक्तु परिवर्ज-

1 S'Kd उत्तरस्य. 2 S'Kd पाशमृत्यो.

यत। परमायुर्भङ्गकरान् अपमृत्यून् निवारयतेत्यर्थः। ॥ वृजी वर्जने। लोण्मध्यमबहुवचनादेशस्य तशब्दस्य "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तप् आदेशः। तस्य पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् श्नस्य लोपाभावः ॥ ॥ यद्वा शतमिति आयुःशब्देन संबध्यते। शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः कुरुतेत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

येषां प्रयाजा उत वानुयाजा हुतभागा अहुतादश्च देवाः ॥
येषां वः पञ्च प्रदिशो विभक्तास्तान् वो अस्मै सत्रसदः कृणोमि ॥४॥

येषाम्। प्रऽयाजाः। उत। वा। अनुऽयाजाः। हुतऽभागाः। अहुतऽअदः। च। देवाः।
येषाम्। वः। पञ्च। प्रऽदिशः। विऽभक्ताः। तान्। वः। अस्मै। सत्रऽसदः। कृणोमि ॥ ४ ॥

प्रयाजाः। प्रधानयागात् प्रथमभाविनः समित्तनूनपादादयः पञ्च यागाः प्रयाजाः। ते येषां देवानां स्वभूताः। "अथ किंदेवताः प्रयाजानुयाजाः" इति प्रक्रम्य "आग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्रम् इतरत्" [नि° ८.२२] इत्यन्तेन यास्केन प्रपञ्चिताः प्रयाजदेवाः। ते चात्र येषाम् इति सर्वनाम्ना विवक्ष्यन्ते। "प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च केवलान् ऊर्जस्वन्तं हविषो दत्त भागम्" [ऋ° १०.५१.८] इति मन्त्रप्रसिद्धोग्निरेव वा विवक्षितः। अस्मिन् पक्षे येषाम् इति बहुवचनं पूजार्थम्। ॥ येषाम् इत्यत्र "सावेकाचः°" इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य "न गोश्वन्साववर्ण°" इति प्रतिषेधः। प्रपूर्वाद् यजतेः "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञ्। "प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे" इति कुत्वाभावो निपात्यते। "थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥। उत वा अपि वा अनुयाजाः। अनु पश्चात् प्रधा-

१ S आहुता°. We with A B B̊ D R P P̊ J V. २ P देवाः. We with P̊ J. ३ P अस्मै. We with P̊ J.

1 S' Kd समित्तनूनपातादयः.

नयागानन्तरभाविनस्त्रयो यागा अनुयाजाः । ते च येषां देवानां स्वभूताः । ✕ प्रयाजशब्दवत् अनुयाजशब्दस्यापि पदस्वरप्रक्रिये वेदितव्ये ✕ । ये च अन्ये देवा हुतभागाः । हुतम् अग्नौ प्रास्तं चरुपुरोडाशादिकं हविः भागो येषां देवानां ते हुतभागा इन्द्रादयः । तथा ये च देवा अहुतादः । न हुतम् अहुतम् अग्नेरन्यत्र क्षिप्यमाणं हविरदन्ति भक्षयन्तीति अहुतादः बलिहरणादिदेवाः । ✕ अद भक्षणे । इत्यस्माद् "अदोऽनन्ने" इति विट् प्रत्ययः ✕ । हे इन्द्रादयो देवाः येषाम् प्रसिद्धानां वः युष्माकं पञ्च पञ्चसंख्याकाः प्रदिशः प्रधानभूताः प्राच्याद्या दिशः विभक्ताः ईशितव्यत्वेन विभज्य स्थिताः । यद्वा "पथ्यां स्वस्तिम् अयजन् प्राचीमेव तया दिशं प्राजानन्" [तै॰ सं॰ ६. १. ५. २] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धाः पथ्या स्वस्तिः अग्निः सोमः सविता दितिः इत्येतन्नामानो देवाः येषाम् इति यच्छब्देन विवक्षिताः । हे देवाः तान् उक्तान् सर्वान् वः युष्मान् अस्मै आयुष्कामस्य पुरुषस्य आयुर्वर्धनाद्युपकाराय सत्रसदः । सीदन्त्यस्मिन्निति सत्त्रम् सदनम् । तस्मिन् सीदतः संनिहितान् कृणोमि करोमि । ✕ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु इत्यस्माद् अधिकरणे औणादिकस्त्रन् प्रत्ययः । तस्मिन्नुपपदे तस्मादेव धातोः "सत्सूद्विष॰" इत्यादिना कर्तरि क्विप् ✕ ॥

[इति] द्वितीयं सूक्तम् ॥

अत्र नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन द्वाविंशतिः सवयज्ञा विहिताः । ते च ब्रह्मौदनस्वर्गौदनचतुःशरावसवौदनसवशतौदनद्वयाजौदनपञ्चौदनब्रह्मास्यौदनमृत्युसवानडुत्सवद्वयकर्किपृश्निद्वयपौनशि[2]लपवित्रोर्वराऋषभवशाशालाबृहस्पतिसवाख्याः । तत्र चतुःशरावौदनसवे "आशानाम" इति सूक्तं विनियुक्तम् । तत्र तेन निरुप्तहविरभिमर्शनम् संपातम् दातृवाचनम् दानं च कुर्यात् । यद् आह कौशिकः । "आशानाम् इति चतुःशरावम्" इति [कौ॰ ८. ५] । "निरुप्तं सूक्तेनाभिमृ[3]शति" इति [कौ॰ ८. ९] । "सूक्तेन

1 S′ Kd संद्यंत्य॰. 2 S′ Kd ॰पौनसिल॰. We with *Kaus′ika*. The two MSS. of *Kaus′ika*, and the *Kes′avî* have ॰पौन॰, and not ॰पौनः॰. 3 S′ Kd ॰मृशत इति. We with *Kaus′ika*.

पूर्वं संपातवन्तं करोति" [कौ° ८.४] । "तस्मिन्नन्वारब्धे दातारं वाचयति तन्त्रसूक्तं पच्छः" इति [कौ° ८.९] "सूक्तेनाभिमन्त्र्य दद्यात्" [कौ° ८.४] इति च ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन धूमकेतुरूपाद्भुतदर्शने दिग्देवताकस्य बहुरूपस्य अजस्य अवदानानि तद्देवताकं चरुं च मन्थं जुहुयात् । तथा च सूत्रम् । "अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्तऋषीन् उपधूपयति तद् अयोगक्षेमाशङ्कम् इत्युक्तं पञ्च पशवस्तायन्ते" इति प्रक्रम्य "आशानामिति दैशस्य" इति [कौ° १३.३५] ॥

तद्वदेव ग्रामनगरदेशप्राकाराद्यवदरणे "अश्रामस्त्वा" इति तृतीयावर्जम् अनेन सूक्तेन पुरोडाशानां पार्षाणानां[2] च निखननं कुर्यात् । "आशापालीयं तृतीयावर्जम्" इति प्रक्रम्य "पुरोडाशान् अश्मोत्तरान् अन्तःस्रक्तिषु निदधात्युभयान् संपातवतः" इति हि सूत्रितम् [कौ° ५.२] ॥

अस्य प्रथमयर्चा सर्वरोगभैषज्ये[3] आम्रावनावसेचनपायनादिकं कुर्यात् । सूत्रं च । "ओषधिवनस्पतीनाम्[4] अनुक्रान्त्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम् अंहोलिङ्गाभिः" इति [कौ° ४.८] ॥ अत्र अंहोलिङ्गाभिरिति "आशानाम् आशापालेभ्यः" इत्येका [१.३१.१] "अग्नेर्मन्वे" इति [४.२३-२९] सप्त सूक्तानि "या ओषधयः सोमराज्ञीः" इत्येका [६.९६.१] "वैश्वानरो न आगमत्" इत्येका [६.३५.२] "शुम्भनी द्यावापृथिवी" इत्येका [७.११७.१] "यदर्वाचीनम्" इत्येका [१०.५.२२] "मुञ्चन्तु मा" [११.६.७] "भवाशर्वाविदम्" [११.६.९] "या देवीः पञ्च" [११.६.२२] "यन्मातली रथ°" [११.६.२३] इत्येताभिश्चतसृभिर्वर्जितम् "अग्निं ब्रूमः" [११.६] इत्यर्थसूक्तम् । अयं सप्तप्रतीकः अंहोलिङ्गगणो विवक्षितः ॥

अश्वमेधे उत्सृष्टम् अश्वम् "आशानाम्" इति सूक्तेन ब्रह्मा अनुम-

---

1 So S'Kd. The MSS. of *Kaus'ika* read दिशश्च. 2 S'Kd पाषाणिनां. We with *Kaus'ika*. 3 S'Kd सर्वरोगभैषज्यो. 4 S'Kd °वनस्पतीनामुक्रान्त्य°. We with *Kaus'ika* and the *Kes'avî*.

न्नयते । उक्तं वैताने । “आशापालीयेनोत्सृष्टं[1] संवत्सरम्” इति [वै० ७.१] ॥

तथा “अंहोलिङ्गानाम् आपोभोजनहवींषि” [कौ० ७.९] इत्यादावपि एतद् द्रष्टव्यम् ॥

अद्भुतमहाशान्तौ दिग्देवताक आद्यो[2] मन्त्रः । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “अथातोऽद्भुतमहाशान्तौ दिशो यजते विदिशो यजते” इत्यारभ्य “आशानाम्” इति [न० क० १४] ॥

“स्वस्ति मात्रे” [१.३१.४] इत्यन्त्यया[3] ऋचा सर्वस्वस्त्ययनकामः रात्रौ उपस्थानं कुर्यात् । “स्वस्ति मात्र इति निश्युपतिष्ठते” इति सूत्रम् [कौ० ७.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आशानामाशापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः ।
इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥

आशानाम् । आशाऽपालेभ्यः । चतुःऽभ्यः । अमृतेभ्यः ।
इदम् । भूतस्य । अधिऽअक्षेभ्यः । विधेम । हविषा । वयम् ॥ १ ॥

आशानाम् प्राच्यादिदिशाम् । X आशाया अदिगाख्या चेत् [फि० १.१९] इति अन्तोदात्तत्वस्य पर्युदासाद् आद्युदात्तता X । [आशा]-पालेभ्यः । आशाः पालयन्ति रक्षयन्तीति आशापालाः । X “कर्मण्यण्” इति अण् प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन अन्तोदात्तता X । अत्र आशापालेभ्य इति समस्तेन पदेन[4] स्वामित्वमात्रं विवक्षितम् । आशानाम् इति षष्ठ्यन्तेन ईशितव्यस्य बहुत्वम् अभिधीयत इति न पौनरुक्त्यम् । तेभ्यश्चतुर्भ्यः चतुःसंख्याकेभ्यः इन्द्रयमादिभ्यः । X “झल्युपोत्तमम्” इति उपोत्तमस्य अच उदात्तत्वम् X । अमृतेभ्यः । मृतं मरणम् । X “नपुंसके भावे निष्ठा X । तद् न विद्यते येषां ते तथोक्तास्तेभ्यः । X “न-

1 S′Kd आशानामाशापालीयेन. We with the *Vaitāna* and its commentary *Ākshepānuvidhi*. 2 S′Kd °देवताकल्याद्यो for °देवताक आद्यो. 3 S′Kd °न्त्यतयचा for °[illegible] ऋचा. 4 S′Kd पादेन.

ओ जरमरमित्रमृताः" इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ भूतस्य सत्तां प्राप्तस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः अध्यक्षेभ्यः अधिपतिभ्यः इन्द्रादिभ्यः इदम् इदानीं चतुःशरावसवयागकाले हविषा ओदनेन मन्त्रसंस्कृतेन विधेम परिचरेम । ॥ विधतिः परिचरणकर्मा [निघ० ३. ५] । विध विधाने इति तुदादौ च पठ्यते । विकरणस्वरेण मध्योदात्तत्वम् । पादादित्वाद् निघाताभावः ॥ ॥

द्वितीया ॥

य आशानामाशापालाश्चत्वार स्थन देवाः ।
ते नो निर्ऋत्याः पाशेभ्यो मुञ्चतांहसोअंहसः ॥ २ ॥
ये । आशानाम् । आशाऽपालाः । चत्वारः । स्थन । देवाः ।
ते । नः । निःऽऋत्याः । पाशेभ्यः । मुञ्चत । अंहसःऽअंहसः ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः चत्वारः चतुःसंख्याका ये प्रसिद्धा यूयम् आशानाम दिशाम् आशापालाः अधिपतयः स्थन भवत । ॥ अस भुवि इत्यस्मात् लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनादेशस्य तशब्दस्य "तप्तनप्तनथनाश्च" इति तनादेशः । "श्नसोरल्लोपः" इत्यकारलोपः ॥ । ते यूयं नः अस्मान् हविषा युष्मान् प्रीणयितॄन् निर्ऋत्याः । निर्ऋतिः आर्तिकरी पापदेवता । तस्याः संबन्धिभ्यः पाशेभ्यः मरणहेतुभ्यः । तथा अंहसोअंहसः निर्ऋतिपाशव्यतिरिक्ताद् मरणहेतुभूताद् अन्यस्मात् सर्वस्मात् पापात् मुञ्चत मोचयत । ॥ मुच्लृ मोक्षणे । "शे मुचादीनाम्" इति नुम् ॥ ॥

तृतीया ॥

अस्रामस्त्वा हविषा यजाम्यश्लोणस्त्वा घृतेन जुहोमि ।
य आशानामाशापालस्तुरीयो देवः स नः सुभूतमेह वक्षत् ॥ ३ ॥
अस्रामः । त्वा । हविषा । यजामि । अश्लोणः । त्वा । घृतेन । जुहोमि ।

---

१ KB̈RS̈SV अस्राम°. We with ABDPP̈J. २ V °श्रोण°. We with ABB̈ DKRS̈PP̈J.

यः । आशानाम् । आशाऽपालः । तुरीयः । देवः । सः । नः । सुऽभूतम् ।
आ । इह । वक्षत् ॥ ३ ॥

अत्र उत्तरार्धे वक्ष्यमाणो देवः संबोधनीयः । हे धनद त्वा त्वाम् अभिमतधनादिसिद्ध्यर्थम् अश्रामः अश्रमः ।[1] श्रमु तपसि खेदे च । अस्माद् घञि "अत उपधायाः" इति प्राप्ताया वृद्धेः "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति निषेधाभावश्छान्दसः । श्रमरहितः शरीरप्रयासम् अननुसंदधानः[1] सन् हविषा चर्वादिरूपेण यजामि पूजयामि ॥ तथा हे देव त्वा त्वाम् उद्दिश्य अश्रोणः श्रोणाख्यव्याधिविशेषरहितः सन् घृतेन आज्येन जुहोमि । घृतेनेति । "तृतीया च होश्छन्दसि" इति तृतीया ॥ तम् अभिमतं देवं दर्शयति । आशानाम् दिशाम् आशापालः स्वामी तुरीयः पूर्वोदीरितेन्द्रादिदिक्पालापेक्षया चतुर्थः । "चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च" इति छप्रत्ययः तत्संनियोगेन चकारलोपश्च । "आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थम्" इति वचनात् प्रत्ययस्वरेण ईकार उदात्तः । एवंभूतो यः प्रसिद्धो देवः धनदाख्यदेवोस्ति स देवः नः अस्माकं सुभूतम् सुष्ठु प्रभूतं सुवर्णरजतादिरूपं धनम् इह अस्मिन् कर्मणि संनिहितः गृहे वा आ वक्षत् आवहतु प्रापयतु । मया दत्तेन हविराज्यादिना प्रीतः सन् मह्यं यथेष्टं धनम् आहृत्य प्रयच्छतु इत्यर्थः । वह प्रापणे । अस्मात् लेटि अडागमः । "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप् । ततः "हो ढः" इति ढत्वम् । "षढोः कः सि" इति कत्वम् । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ॥

चतुर्थी ॥

स्वस्ति मात्र उत पित्रे नो अस्तु स्वस्ति गोभ्यो जगते पुरुषेभ्यः ।
विश्वं सुभूतं सुविदत्रं नो अस्तु ज्योगेव दृशेम सूर्यम् ॥ ४ ॥

स्वस्ति । मात्रे । उत । पित्रे । नः । अस्तु । स्वस्ति । गोभ्यः । जगते । पुरुषेभ्यः ।

१ ARSB omit We with DKSV.

1 S′Kd अनुसंदधानः for अननुसंदधानः.

विश्वम् । सुऽभूतम् । सुऽविदत्रम् । नः । अस्तु । ज्योक् । एव । दृशेम । सूर्यम् ॥ ४ ॥

आत्मनोभिलषितं धनादिकं संप्रार्थ्य स्वकीयानां मात्रादीनां कुशलम् आशास्ते । "एभ्यो माता गरीयसी" इति स्मरणात् पित्रादिभ्यः श्रैष्ठ्यम् अभिप्रेत्य मातुः प्रथमतो निर्देशः । मात्रे स्वकीयायै जनन्यै । ॥"ऋन्नेभ्यः॰" इति प्राप्तस्य ङीपो "न षट्स्वस्रादिभ्यः" इति प्रतिषेधः । "नमःस्वस्तिस्वाहा॰" इति चतुर्थी । "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ । स्वस्ति क्षेमः अस्तु । ॥ स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपूजितः सु अस्तीति हि यास्कः [नि. ३. २१] ॥ । [उत अपि च] नः अस्माकं पित्रे जनकाय स्वस्त्यस्तु भवतु । उपलक्षणम् एतद् अन्येषामपि पुत्रपत्न्यादीनाम् । तथा गोभ्यः पशुभ्यः स्वस्त्यस्तु । ॥ "सावेकाचस्तृतीयादि॰" इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य "न गोश्वन्साववर्ण॰" इति प्रतिषेधः ॥ । तथा पुरुषेभ्यः स्वकीयेभ्यो भृत्यादिभ्यः स्वस्त्यस्तु । किं बहुना जगते सर्वस्मै लोकाय स्वस्त्यस्तु ॥ मात्रादीनां स्वस्त्यस्तु इत्युक्तम् तदेव विशिनष्टि । नः अस्माकं संबन्धि विश्वम् सर्वम् उक्तं मात्रादिकं सुभूतम् शोभनधनोपेतं सुविदत्रम् शोभनज्ञानयुक्तं च अस्तु भवतु । ॥ सुविदत्रः कल्याणविद्य इति हि यास्कः [नि. ६. १४] ॥ ॥ यद्वा सुभूतम् सु शोभनं भूतं भवनं यस्य तत् तथोक्तम् । सुविदत्रम्[1] । विद्यते लभ्यत इति विदत्रम् धनम् । ॥ विद्लृ लाभे विद ज्ञाने इत्यस्माद् वा सुविदेः कत्रन् [उ॰ ३. १०८] इति कत्रन् प्रत्ययः ॥ । शोभनं विदत्रं धनं यस्य तत् तथोक्तम् । यद्वा सुभूतम् सुसमृद्धं विश्वम् सर्वं सुविदत्रम् धनं नोस्तु । ॥ सुविदत्रशब्दं यास्कस्तु द्वेधा व्युत्पादयामास । सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वा एकोपसर्गाद् ददातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात् [नि॰ ७. ९] इति ॥ ॥ तथा उक्तमात्रादिसहितस्य आत्मनश्च[2] दीर्घम् आयुः प्रार्थयते । ज्योगेव चिरकालमेव शतसंवत्सरपर्यन्तं सूर्यम् आदित्यं दृशेम

1 S' सुविदः. 2 S' Kd °त्मनः स्वदीर्घे° for °त्मनश्च दीर्घ°.

पश्येम । ☒ दृशिर् प्रेक्षणे । "लिङ्याशिष्यङ्" इत्यस्य स्थाने "दृशेरग्वक्तव्यः" इति अक् प्रत्ययः । किल्वात् लघूपधगुणाभावः ☒ ॥

[इति] षष्ठेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"इदं जनासः" इति सूक्तेन वन्ध्यायाः पुत्रप्रजननकर्मणि तस्याः शान्त्योषधिसहितोदकाभिषेकम् पुरोडाशकन्दुकालंकारप्रदानं च कुर्यात् । सूत्रितं हि । "इदं जनास इत्यस्यै शिंशपाशाखासु उदकान्ते शान्ता अधिशिरोवसिञ्चति [आप्रजितायै]" इति [कौ॰ ४.१०] ॥

तथा अनेन सूक्तेन पुष्टिकामः संपत्कामो वा द्यावापृथिव्योर्यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् । आह कौशिकः । "इदं जनास इति द्यावापृथिव्यौ पुष्टिकामः संपत्कामः" इति [कौ॰ ७.१०] ॥

अत्र आद्या दर्शपूर्णमासयोः पत्न्यञ्जलौ उदपात्रनिनयने विनियुक्ता । सूत्रं च । "बर्हिषि पत्न्यञ्जलौ निनयति समुद्रं वः प्र हिणोमि इति [१०.५.२३] इदं जनासः[१.३२.१] इति वा" इति [कौ॰ १.६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इदं जनासो विदथ महद् ब्रह्म वदिष्यति ।
न तत् पृथिव्यां नो दिवि येन प्राणन्ति वीरुधः ॥ १ ॥

इदम् । जनासः । विदथ । महत् । ब्रह्म । वदिष्यति ।
न । तत् । पृथिव्याम् । नो इति । दिवि । येन । प्राणन्ति । वीरुधः ॥ १ ॥

जनासः हे जनाः । ☒ "आज्जसेरसुक्" ☒ । ज्ञातुकामा यूयम् इदम् वक्ष्यमाणं वस्तु विदथ जानीथ । ☒ विद ज्ञाने । लटि मध्यमबहुवचने व्यत्ययेन शः ☒ ॥ किं तद् इत्यत आह । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः महत् महत्त्वगुणयुक्तं व्यापकं ब्रह्म ब्रह्मणः प्रथमकार्यम् । श्रूयते हि । "आपो वा इदम् अग्रे सलिलम् आसीत्" [तै॰ सं॰ ७.१.५.१] इति । स्मर्यते च ।

---

1 S'Kd संत्योषधि°. We with *Kaus'ika*. 2 S'Kd पुरोडाशकंतुकालंकारप्रदानं. On *Kaus'ika*. IV. 8 (which see) *Dârila* says: भक्षणक्रीडनभूषणार्थम्. 3 S'Kd सिंच°.

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यम् अपाकिरत् इति [म॰स्मृ॰१.८]। तादृशं ब्रह्म वदिष्यति कथयिष्यति॥ तस्योदकस्य प्रतिनियतं निवासस्थानं वक्तुं लोकप्रतीतिसिद्धं स्थानम् अपवदति। तत् उदकात्मकं ब्रह्म पृथिव्याम् भूमौ न। तिष्ठतीति शेषः। वृष्ट्यूर्ध्वभाविनो जलस्यैव भूमौ अवस्थानम्। ननु लोकप्रतीतिसिद्धं द्युलोक एवेत्यत आह। नो नैव दिवि द्युलोके। तिष्ठतीति शेषः॥ तर्हि संभाविता लोकत्रये अविद्यमानस्य तस्य खपुष्पकल्पनेत्यत आह। येन उक्तेन उदकेन वीरुधः विरोहणशीलाश्च कौशिकेनोक्ताश्चित्त्याद्या अन्याश्चौषधयः प्राणन्ति जीवन्ति। उदकम् अन्तरेण अनुपपद्यमानं वीरुधां जीवनं तत्सत्तायाः कल्पकम् इति तस्य नासत्त्वम् इत्यर्थः। ❋ श्वस प्राणने। अन च। अदादित्वात् शपो लुक्। "अनितेः" इति णत्वम्। "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ❋॥

द्वितीया॥

अन्तरिक्ष आसां स्थाम श्रान्तसदामिव।
आस्थानमस्य भूतस्य विदुष्टद् वेधसो न वा॥ २॥

अन्तरिक्षे। आसाम्। स्थाम। श्रान्तसदाम्ऽइव।
आऽस्थानम्। अस्य। भूतस्य। विदुः। तत्। वेधसः। न। वा॥ २॥

पूर्वं प्रतिपादितप्रकारेण उदकसत्ताया अवश्यंभावात् लब्धसत्ताकस्य च वस्तुनः क्वचिद् अवस्थाननियमात् अस्यापि केनचिद् निवासस्थानेन भवितव्यम् इत्याशङ्क्य विवक्षितम् असाधारणं स्थानं दर्शयति अन्तरिक्ष इति। आसाम् वीरुधां स्थाम स्थानं स्थितिहेतुभूतम् उदकम् अन्तरिक्षे द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्तिनि लोके। वर्तत इति शेषः। ❋ स्थामेति। ष्ठा गतिनिवृत्तौ। अस्माद् मनिन् प्रत्ययः ❋॥ यद्वा। आसाम् वीरुज्जीवनहेतुभूतानाम् अपां स्थाम स्थानम् अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके।

---

१ BB̈V °मस्य°. We with ADKRS̈PP̈J.

---

1 S'Kd नवास°. 2 S'Kd नकुं for ननु. 3 S'Kd संभाविते.

आह च भगवान् पतञ्जलिर्महाभाष्ये । "अन्तरिक्षे महत् समुद्रं विततम् अस्ति" इति । श्रूयते च । "अस्मिन् महत्यर्णवेन्तरिक्षे" [तै॰ सं॰ ४. ५. ११. १] इति । तत्र दृष्टान्तः । श्रान्तसदामिव । तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना श्रान्ताः सन्तः सीदन्ति निवसन्ति सुखोपभोगार्थम् इति श्रान्तसदः यक्षगन्धर्वादयः । ⧗ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात् "सत्सूद्विष॰" इत्यादिना क्विप् ⧗ । तेषां यथा अन्तरिक्षं स्थानम् । "यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्" [नृ॰ पू॰ ता॰ १] इति श्रुतेः । तथेति पूर्वेण संबन्धः । ⧗ "इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्" इति समासः ⧗ ॥ लोकान्तरगतत्वेन तद् उदकं भूलोकनिवासिनाम् अनुपकारकम् इत्याशङ्क्य आह आस्थानम् इति । अस्य अस्मिन् लोके परिदृश्यमानस्य भूतस्य लब्धसत्ताकस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः आस्थानम् । आ समन्तात् तिष्ठन्ति जीवन्ति अनेनेति आस्थानम् । ⧗ करणे ल्युट् ⧗ । वृष्टिद्वारा जगज्जीवनकारणम् इत्यर्थः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वम् आह । तत् कारणभूतम् उदकं वेधसः विधातारो मन्वादयः विदुः जानन्ति न वा विदुः न वा जानन्ति । सर्वस्रष्टॄणां तेषामपि संदिग्धं किल तत् किमु वक्तव्यम् अर्वाचीनानां मनुष्याणां दुर्ज्ञेयमिति इत्यर्थः । ⧗ विदुष्टद् इति । "युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्" इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ⧗ ॥

तृतीया ॥

यद् रोदसी रेजमाने भूमिश्च निरतक्षतम् ।
आर्द्रं तदद्य सर्वदा समुद्रस्येव स्रोत्याः ॥ ३ ॥

यत् । रोदसी इति । रेजमाने इति । भूमिः । च । निःऽअतक्षतम् ।
आर्द्रम् । तत् । अद्य । सर्वदा । समुद्रस्यऽइव । स्रोत्याः ॥ ३ ॥

तस्योदकस्य उत्पत्तिप्रकारम् आह । रोदसी हे* द्यावापृथिव्यौ रेजमाने कम्पमाने जलम् उत्पादयितुं व्याप्रियमाणे । ⧗ रेजृ कम्पने

1 S' Kd दुर्ज्ञेयत्वमित्यर्थः for दुर्ज्ञेयत्वमिति इत्यर्थः.

इति धातुः । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः इति यास्कः[नि० ३. २१]ꕯ । भूमिः चकारात् द्यौश्च युवां यत् प्रागुदीरितम् उदकं निरतक्षतम् उदपादयतम् । सृष्टस्योदकस्य सर्वदा धारणात् प्राधान्यं सूचयितुं भूमेः अवयुत्यापि निर्देशः । ꕯ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । अस्मात् लङि मध्यमद्विवचने रूपम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ꕯ । तत् उदकम् अद्य इदानीं वर्तमानकाले सर्वदा सर्वस्मिन् काले आर्द्रम् आर्द्रगुणयुक्तं शोषरहितम् । वर्तत इति शेषः । वृष्टिद्वारा उदके निर्गतेपि पुनरपि अन्तरिक्षगतम् उदकम् अनुपक्षीणं वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रस्येव स्रोत्याः । यथा समुद्रगामिन्यो नद्यः अक्षीणोदका वर्तन्ते तद्वद् इत्यर्थः । ꕯ"स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ" इति ड्यप्रत्ययः । डित्त्वात् टिलोपः ꕯ ॥

चतुर्थी ॥

विश्वमन्यामभीवारं तदन्यस्यामधिश्रितम् ।
दिवे च विश्ववेदसे पृथिव्यै चाकरं नमः ॥ ४ ॥

विश्वम् । अन्याम् । अभिऽवारं । तत् । अन्यस्याम् । अधि । श्रितम् ।
दिवे । च । विश्वऽवेदसे । पृथिव्यै । च । अकरम् । नमः ॥ ४ ॥

विशिष्टकारणजन्यत्वेन आप्यं श्रैष्ठ्यं सूचयितुं कारणत्वेन उक्ते द्यावापृथिव्यौ प्रशंसति । विश्वम् । ꕯ कर्मणि षष्ठ्यभावश्छान्दसः ꕯ । विश्वस्य अन्याम् । ꕯ"सुपां सुपो भवन्ति" इति सोः अम् आदेशः ꕯ । अन्या द्यौः अभीवारः अभितो वरणं छादनम् । भवतीति शेषः । ꕯ वृञ् वरणे । "वृणो[तेराच्छादने" इति अ]भिपूर्वादपि व्यत्ययेन घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्" इति पूर्वपदस्य दीर्घः ꕯ ॥ अथ वा विश्वम् कृत्स्नं जगत् अन्याम् अन्यया दिवा । ꕯ व्यत्ययेन द्वितीया ꕯ । अभीवारः अभिवृतम् । ꕯ क-

---

१ ABBr B̊DKK̊RS̊PP̊J and V all have °भीवारंतद्° and not भीवारंस्तद्°.
२ So PP̊J

र्मणि घञ् ⧗ । आच्छन्नम् इत्यर्थः । ⧗ लिङ्गव्यत्ययः ⧗ ॥ यद्वा । विश्वम् कर्तृभूतं जगत् अन्याम् दिवम् उद्दिश्य अभीवाँरः । अभितः संभजनयुक्तं वृष्टिविषयप्रार्थनायुक्तम् अभूत् । ⧗ वृङ् संभक्तौ । भावे घञ् ⧗ ॥ तत् उक्तं विश्वम् अन्यस्याम् पृथिव्याम् अधिश्रितम् आश्रितं वर्तते ॥ दिवे उक्तलक्षणाय द्युलोकाय विश्ववेदसे । वेद इति धननाम । विश्वस्य जगतो धनभूताय । वृष्टिप्रदानेन सर्वधनहेतुत्वाद् धनात्मकत्वम् । यद्वा वेद इति ज्ञाननाम । विश्वं विश्वविषयं ज्ञानं यस्याः सा तथोक्ता तस्यै । तथा पृथिव्यै विश्वाधारभूतायै । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । नमः । अन्ननामैतत् । हविर्लक्षणम् अन्नं नमस्कारं वा अक[र]म् करोमि । ⧗ "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति करोतेर्वर्तमाने [लुङ्] । "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् आदेशः । "तिङ्ङतिङः" इति निघातः ⧗ ॥

[इति] षष्ठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"हिरण्यवर्णाः" इति सूक्तस्य बृहद्गणे लघुगणे अपां सूक्तेषु च पाठात् तेषां यत्रयत्र विनियोगस्तत्र अस्य सूक्तस्य विनियोगोनुसंधेयः ॥ गणस्वरूपसूत्रं पूर्वमेव उदाहृतम् [१.४] ॥

तथा अनेन सूक्तेन अर्थोत्थापनकर्मणि "अम्बयो यन्ति" [१.४] इति सूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् ॥

तथा गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि वपनानन्तरम् अनेन सूक्तेन माणवकं स्नापयेत् । सूत्र्यते हि । "अथैनम् उप्तकेशश्मश्रुं कृत्तनखम् आप्लावयति हिरण्यवर्णाः इत्येतेन सूक्तेन" इति [कौ° ७.५] ॥

तथैव मधुपर्के पाद्योदकाभिमन्त्रणे च एतत् सूक्तम् । "अथोदकम् आहारयति पाद्यं भो इति हिरण्यवर्णाभिः [१.३३] प्रतिमन्त्र्य" इति सूत्रितम् [कौ° १२.१] ॥

तद्वदेव अनुदकदेशे[3] उदकप्रादुर्भावलक्षणे अद्भुते अनेन सूक्तेन आज्यहोमः कार्यः । सूत्रितं हि । "अथ यत्रैतद् अनुदक उदकोर्मी-

1 S′Kd यस्य स for यस्याः सा. 2 S′Kd °श्मश्रुनिकृत्तनख°. 3 S′Kd अनुदककेदेशे.

“लो भवति हिरण्यवर्णा इत्यपां सूक्तैर्जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” इति [कौ° १३.२९] ॥

उदकपूर्णकलशभङ्गे नवकलशम् आहृत्य तत्र अनेन सूक्तेन उदकम् अभिमन्त्र्य पूरयेत् । “अथ यत्रैतत् कुम्भ उदधानः सक्तुधानी वा उखा वा अनिङ्गिता विकसति” इति प्रक्रम्य सूत्रितम् “अन्यं कृत्वा ध्रुवाभ्यां दृंहयित्वा तत्र हिरण्यवर्णा इत्युदकम् आसेचयेत्” इति [कौ° १३.४४] ॥

पुष्याभिषेके कलशाभिमन्त्रणेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं परिशिष्टे ।

सावित्र्युभयतः कुर्यात् शं-नो-देवी तथैव च ।

हिरण्यवर्णाः सूक्तं चानुवाक्याद्यमेव च इति [प° ५.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः सविता यास्वग्निः ।

या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ १ ॥

हिरण्यऽवर्णाः । शुचयः । पावकाः । यासु । जातः । सविता । यासु । अग्निः । याः । अग्निम् । गर्भम् । दधिरे । सुऽवर्णाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु ॥ १ ॥

हिरण्यवर्णाः हितरमणीयवर्णाः हिरण्यसदृशवर्णा वा हिरण्यस्य वर्ण इव वर्णो यासां तास्तथोक्ताः । ⌛ “सप्तम्युपमान°” इत्यादिना बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन आद्युदात्तत्वम् ⌛ । शुचयः शुद्धाः अत एव पावकाः अन्येषां स्नानपाना[2]दिना शोधयित्र्यः । ⌛ “प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्य°” इत्यादिना प्राप्तस्य इत्वस्य “पावकादीनाम् छन्दस्युपसंख्यानम्” इति प्रतिषेधः ⌛ । अपां स्वरूपपर्यालोचनया[3] शुद्धिहेतुताम् अभिधाय शोधकानां सवित्रादीनां ज-

१ P J K स्योमा for स्योनाः which we read with P.

1 S' Kd सक्ताधानीबोखावानंगता. 2 S' Kd °पादादिना. 3 S' Kd °लोचनायाशुद्धिहेतुकाता°.

त्महेतुत्वेनापि तां समर्थयते यास्विति । यासु अप्सु सविता सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रेरक आदित्यो जातः प्रादुर्भूतः । प्रत्यहं हि समुद्रात् सूर्य उद्यन् दृश्यते तदपेक्षोयं निर्देशः । ॥ जनी प्रादुर्भावे । "श्वीदितो निष्ठायाम्" इति इट्प्रतिषेधः । "जनसनखनां सञ्झलोः" इति आत्वम् ॥ । तथा यासु अप्सु मेघस्थासु सामुद्रीषु च अग्निः वैद्युतवाडवरूपेण जात इति संबन्धः । गर्भरूपेण[1] शुचिना अग्निना नित्यसंबन्धादपि अपां पूतताम् आह या अग्निम् इति । याः सुवर्णाः[2] शोभनवर्णा आपः अग्निम् अङ्गनादिगुणयुक्तं देवं गर्भे दधिरे गर्भत्वेन धारयन्ति । तथा च निगमः । "अग्ने गर्भो अपाम् असि" [तै° सं° ४.२.३.३] इति । ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लिट् । बहुवचने आलोपे कृते तस्य "द्विर्वचनेचि" इति स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनम् । इरेचश्चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ । ता उदीरितलक्षणाः सर्वा आपः नः अस्माकम् अवसेकादिना[3] कर्मणा शम् रोगादिशमनहेतवः स्योनाः । सुखनामैतत् । सुखकारिण्यश्च भवन्तु ॥

द्वितीया ॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यन्[1] जनानाम् ।
या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना[2] भवन्तु ॥ २ ॥

यासाम् । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । सत्यानृते इति सत्यऽअनृते । अवऽपश्यन् । जनानाम् ।
याः । अग्निम् । गर्भम् । दधिरे । सुऽवर्णाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु ॥ २ ॥

---

१ R अवपश्यं ज°. We with B B̂ K D R S̆ V. २ P J K स्योना for स्योनाः which we read with P.

---

1 S′ Kd °रूपेणाशुचिना. 2 S′ Kd भवर्णाः शोभनवर्णा वा आपः for सुवर्णाः शोभनवर्णा आपः. 3 Kd °सेकानाकर्मणा.

आप एव सूयन्ते । राजा राजमानो वरुणः एतत्संज्ञः पापिना नि-ग्रहकर्ता देवः यासाम् अपां मध्ये मध्यभागे । समुद्रमध्य इति यावत् । तत्र स्थित्वा [जनानां] सत्यानृते । सत्यं यथार्थभाषणम् तद्विपरीतम् अनृतम् । उभे अवपश्यन् तत्कर्तुर्निग्रहार्थम् अवयुत्य परस्परसांकर्यपरिहारेण जानन् याति गच्छति पाशहस्तस्तत्रतत्र संनिधत्ते ॥ तथा च तैत्तिरीयकम् । "अनृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णाति" [तै० ब्रा० १.७.२.६] इति ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

तृतीया ॥

यासां देवा दिवि कृण्वन्ति भक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।
या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ ३ ॥

यासाम् । देवाः । दिवि । कृण्वन्ति । भक्षम् । याः । अन्तरिक्षे । बहुऽधा । भवन्ति ।
याः । अग्निम् । गर्भम् । दधिरे । सुऽवर्णाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु ॥ ३ ॥

देवाः इन्द्राद्याः यासाम् अपां सारभूतम् अमृतं सोमं वा दिवि द्युलोके भक्षम् उपभोग्यम् । भक्ष अदने । कर्मणि घञ् । "णेरनिटि" इति णिलोपः । "एरजण्यन्तानाम्" इति अचो न प्रसङ्गः । भक्ष मन्थ भोग देह इति उञ्छादिषु पाठाद् अन्तोदात्तता । कृण्वन्ति कुर्वन्ति । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वाद् नुम् । "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः तत्संनियोगेन अकारश्चान्तादेशः । अतो लोपे तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । "सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम् अन्यत्र विकरणेभ्यः" इति उप्रत्ययस्वरं बाधित्वा तिङः प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वम् । तथा या आपः अन्तरिक्षे अन्तरिक्षलोके बहुधा बहुप्रकारेण । "बहुगणवतुडति संख्या" इति "संख्याया विधार्थे

१ D भंवन्ति. We with A B Bᵖ B̂ K R S̈. २ See footnote २ on the previous page.

धा" इति धा प्रत्ययः ॥ वृष्ट्यादिरूपेण नाना भवन्ति ॥ व्याख्यातम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोप स्पृशत त्वचं मे ।
घृतश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता न आपः शं स्योना भवन्तु ॥ ४ ॥
शिवेन । मा । चक्षुषा । पश्यत । आपः । शिवया । तन्वा । उप । स्पृशत । त्वचम् । मे ।
घृतऽश्चुतः । शुचयः । याः । पावकाः । ताः । नः । आपः । शम् । स्योनाः । भवन्तु ॥ ४ ॥

हे आपः । ॥"आमन्त्रितस्य च" इत्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ । अबभिमानिन्यो देवताः यूयं शिवेन अक्रूरेण सुखकरेण चक्षुषा लोचनेन मा मां सेकादिना अनिष्टपरिहारेष्टप्राप्तिकामं पश्यत अवलोकयत । ॥"त्वामौ द्वितीयायाः" इत्यस्मदो द्वितीयान्तस्य मादेशः ॥ ॥ तथा शिवया कल्याण्या इष्टप्राप्तिहेतुभूतया तन्वा युष्मदीयेन शरीरेण मे मम युष्मदनुग्रहाकाङ्क्षिणः त्वचम् त्वग्धातुम् उप स्पृशत संमृशत ॥ परोक्षवद् आह । घृतश्चुतः घृतं क्षरणशीलं दीप्यमानं वा अमृतं श्चोतन्ति क्षरन्तीति घृतश्चुतः अमृतस्राविण्य आपः । ॥ श्चुतिर् क्षरणे । "क्विप् च" इति क्विप् ॥ ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

इति पञ्चमं सूक्तम् ॥

परिषज्जयकर्मणि सभाप्रवेशात् पूर्वम् "इयं वीरुत्" इति सूक्तेन मधुकाख्यां वीरुधं भक्षयेत् । सूत्रितं हि । "इयं वीरुद् इति मधुकं खादन् अपराजितात् परिषदम् आव्रजति" इति [कौ० ५.२] ॥

विवाहकर्मण्यपि एतेन सूक्तेन मधुकमणिं रक्तसूत्रेण बद्ध्वा अङ्गुल्यां बध्नीयात् । सूत्रितं च । "इयं वीरुद् इति मधुकमणिं लाक्षारक्तेन सूत्रेण

१ P J K स्योना for स्योनाः. We with P.

विग्रथ्य[1] अनामिकायां बध्नाति” इति [कौ° १०. २] ॥

विवाह एव चतुर्थिका[2]कर्मणि शयनकाले मधु[3]कमणिं पिष्ट्वा औक्षे[4] प्रक्षिप्य अनेन सूक्तेन अभिमन्त्र्य वधूवरौ परस्परं संगच्छेयाताम्। “म-
“धु[5]कमणिम् औक्षेऽपनीय इयं वीरुत् [१. ३४] अमोहम् [१४. २. ७१, ७२]
“इति संस्पृशतः” इति [कौ° १०. ५] सूत्रितत्वात् ॥

अश्व[6]मेधे ब्रह्मोद्यवदनेपि एतत् सूक्तम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

इयं वीरुन्मधुजाता मधुना त्वा खनामसि।
मधोरधि प्रजातासि सा नो मधुमतस्कृधि ॥ १ ॥

इयम्। वीरुत्। मधुऽजाता। मधुना। त्वा। खनामसि।
मधोः। अधि। प्रऽजाता। असि। सा। नः। मधुऽमतः। कृधि ॥ १ ॥

इयम् पुरोवर्तिनी सभाजयादिकर्मसु विनियुज्यमाना वीरुत् विरोहणशीला लता मधुकाख्या मधुजाता मधुनि मधुररसोपेते भूतले जाता उत्पन्ना। यद्वा मधुने मध्वर्थम् उपभोक्तॄणां वचसि माधुर्यसंपादनाय जाता उत्पन्ना। अथवा मधुना क्षौद्ररसेन जाता उत्पन्ना। तस्या उत्पत्तौ क्षौद्ररस एव जलवत् कारण[7]म् इत्यर्थः। ⧗ जनी प्रादुर्भावे। कर्तरि निष्ठा ⧗ ॥ हे वीरुत् त्वा त्वाम् स्वभावतो मधुरां वयमपि मधुना मधुरूपेण खनित्रादिना खनामसि खनामः अवदारयामः। ⧗ खनु अवदारणे। “इदन्तो मसिः” इति मस इदन्तत्वम् ⧗। यद्वा मधुना। ⧗ इत्थंभावे तृतीया ⧗। म[8]धुरेण प्रकारेण खनामः। माधुर्यरसोपेतामेव त्वां खनामि न तु केवलाम् इत्यर्थः ॥ तथा त्वं मधोः मधुनः। ⧗ लिङ्गव्यत्ययः। “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति पञ्चमी ⧗। मधुरूपाद् उ-

1 **S'Kd** विकृष्यानामिकया. We with *Kaus'ika.* 2 **S'Kd** चतुर्थीका°. We with *Kaus'ika.* 3 **S'Kd** मधूक°. 4 On औक्ष see the couplet quoted by Sâyaṇa in his commentary on II. 36. 7 from the *Paiṭhînasi* as given by Kes'ava (X. 5.) 5 **S'Kd** मधिकमणि°. 6 So **S'Kd**. The *Vaitâna* does not include this hymn among those used in the As'vamedha. *Vaitâna* VII. 1, 2. 7 **S'Kd** करण°. 8 **S'Kd** मधुरेणाप्रकारेण.

पादानकारणात् । ⧗ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ⧗ । प्रजाता प्रकर्षेण जाता असि भवसि ॥ या त्वम् उक्तप्रकारेण आश्रयतः स्वभावतः उपादानतश्च मधुमयी भवसि सा त्वं नः अस्मान् मधुमतः मधुररसोपेतान् कृधि कुरु । कायिकवाचिकमानसरूपः अस्मदीयः सकलो व्यापारः मधुररसोपेतः सन् सर्वैरुपादेयो भवतु इत्यर्थः । ⧗ डुकृञ् करणे । मध्यमैकवचने छान्दसो विकरणस्य लुक् । "श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः । "कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ⧗ ॥

द्वितीया ॥

जि॒ह्वाया॒ अग्रे॒ मधु॑ मे जि॒ह्वामू॒ले म॒धूल॑कम् ।
म॒मेदह॒ क्रता॑व॒सो॒ मम॒ चि॒त्तमु॒पाय॑सि ॥ २ ॥

जि॒ह्वायाः॑ । अग्रे॑ । मधु॑ । मे॒ । जि॒ह्वा॒ऽमू॒ले । म॒धूल॑कम् ।
मम॑ । इत् । अह॑ । क्रतौ॑ । अस॑ः । मम॑ । चि॒त्तम् । उ॒प॒ऽआय॑सि ॥ २ ॥

[हे] मधुकलते त्वं [मे] जिह्वायाः रसनाया अग्रे अग्रभागे मधु क्षौद्रं यथा भवति तथा वर्तस्व ॥ तथा जिह्वामूले रसनाया मूलभागे मधूलकम् मधुररसबहुलं जलमधूलकवृक्षपुष्पं[3] यथा भवति तथा तदात्मिका वा वर्तस्व । जिह्वायां मध्वादिसंनिधानेन तन्निर्वर्त्या वागपि मधुरा सर्वेषां[4] सुश्रवा भवतु इत्यर्थः ॥ तथा हे लते त्वं मम । इत् इति अहेति च निपातौ अवधारणार्थौ । उभाभ्याम् अन्ययोगायोगव्यवच्छेदौ क्रियेते । ममैव नान्यस्येत्यर्थः । क्रतौ कर्मणि शारीरे व्यापारे असः भव । ⧗ अस भुवि । लेटि अडागमः ⧗ ॥ तथा मम चित्तम् अन्तःकरणम् उपायसि उपागच्छ । मदीयः शारीरो मानसो व्यापारश्च त्वत्संनिधानात् माधुर्यरसोपेतः सर्वश्लाघ्यो भवतु इत्यर्थः ॥

---

१ A B^h क्रता°. We with D K R S^m V.

---

1 S′Kd °दानकरणात्. 2 S′Kd मूललकं for मधूलकम्. 3 S′Kd जलमधूकवृक्ष°.
4 S′Kd सर्वेषाश्रवा for सर्वेषां सुश्रवा.

तृतीया ॥

मधुमन्मे निक्रमणं मधुमन्मे परायणम् ।
वाचा वदामि मधुमद् भूयासं मधुसंदृशः ॥ ३ ॥
मधुऽमत् । मे । निऽक्रमणम् । मधुऽमत् । मे । पराऽअयनम् ।
वाचा । वदामि । मधुऽमत् । भूयासम् । मधुऽसंदृशः ॥ ३ ॥

हे मधुकलते त्वद्वारणेन मे मम निक्रमणम् निकटगमनं संनिहितार्थेषु प्रवर्तनं मधुमत् मधुयुक्तं स्वस्य परेषां च प्रीतिकरम् । भवतु इति शेषः ॥ तथा मे मम परायणम् परागमनं दूरगमनं मधुमत् भवतु ॥ तथा वाचा वागिन्द्रियेण यद् वदामि कथयामि तत् सर्वं मधुमत् भवतु ॥ इत्थं स्वकीयानां सर्वेषां व्यापाराणां मधुमयत्वात् तथाविधव्यापारयुक्तः अहमपि संदृशः संद्रष्टुः सर्वस्य पुरुषस्य मधु मधुमत् प्रीतिविषयो भूयासम् । ॥ संपूर्वाद् दृशेः "क्विप् च" इति क्विप् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

मधोरस्मि मधुतरो मदुघान्मधुमत्तरः ।
मामित् किल त्वं वनाः शाखां मधुमतीमिव ॥ ४ ॥
मधोः । अस्मि । मधुऽतरः । मदुघात् । मधुमत्ऽतरः ।
माम् । इत् । किल । त्वम् । वनाः । शाखाम् । मधुमतीमऽइव ॥ ४ ॥

हे मधुकलते त्वत्संनिधानात् मधोः मधुनः क्षौद्रात् । ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ । मधुतरः अतिशयेन मधुररसोपेतः अस्मि भवामि । ॥ मधुशब्दात् तरप् ॥ ॥ मदुघात् मधुदुघात् । ॥ दुह प्रपूरणे । मधुशब्दोपपदाद् अस्माद् "दुहः कब् घश्च" इति कप् प्रत्ययः तत्संनियोगेन घत्वं च । मधुशब्दे धुलोपश्छान्दसः ॥ । मधुस्राविणः पदार्थविशेषात् मधुमत्तरः अतिशयेन मधुमान् अस्मि । ॥ मधुशब्दाद् मतुप् । तदन्तात् "द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ" इति

1 S' Kd मधुवत्°

तरप् । स्वस्य अतिशयेन मधुमत्त्वे हेतुम् आह मामित् इति । हे मधुकलते त्वं मामित् । इच्छब्दः अवधारणे । किलशब्दः प्रसिद्धौ । मामेव खलु वनाः संभजेः । यतस्त्वं मय्येव संनिहिता अतोहं सर्वस्माद् मधुतर इत्यर्थः । वन षण संभक्तौ । अस्मात् लेटि मध्यमे "लेटोडाटौ" इत्याडागमः । तत्र दृष्टान्तः । मधुमतीमिव मधुयुक्तां शाखाम् वृक्षसंबन्धिनीं यथा जनः सेवते तद्वद् इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

परि॑ त्वा परित॒त्नुने॒क्षुणा॑गा॒मवि॑द्विषे ।
यथा॑ मां का॒मिन्यसो॒ यथा॒ मन्नाप॑गा॒ अस॑: ॥ ५ ॥

परि॑ । त्वा॒ । प॒रि॒ऽत॒त्नुना॑ । इ॒क्षुणा॑ । अ॒गा॒म् । अवि॑ऽद्विषे ।
यथा॑ । माम् । का॒मिनी॑ । अस॑: । यथा॑ । मत् । न । अप॑ऽगाः[1] ।
अस॑: ॥ ५ ॥

हे जाये त्वा त्वां परितत्नुना परिततेन सर्वतो व्याप्तेन । तनु विस्तारे । "तनिपत्योश्छन्दसि" इति उपधालोपः । तथाविधेन इक्षुणा इक्षुवद् अतिशयितमाधुर्यरसोपेतेन मधुकेन अविद्विषे आवयोः परस्परं विद्वेषणाभावाय पर्यगाम् परितः प्राप्तवान् अस्मि । इण् गतौ । "इणो गा लुङि" इति गादेशः । "व्यवहिताश्च" इति परेर्व्यवहितप्रयोगः । परिगमनस्य न केवलम् अविद्वेषमात्रं फलम् अपि तु यथा येन प्रकारेण हे जाये त्वं माम् पतिं कामिनी कामयमाना असः भवेः । अस्तेर्लेटि अडागमः । यथा च मत् मत्तः सकाशात् । "एकवचनस्य च" इति अस्मद उत्तरस्य ङसेः अत् आदेशः । "त्वमावेकवचने" इति मपर्यन्तस्य मादेशे "शेषे लोपः" इति लोपः । अपगाः अपहाय गच्छन्ती नासः न भवेः । गाङ् गतौ । अस्माद् अपपूर्वाद् "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" इति विच् प्रत्ययः । तथा त्वां पर्यगाम्

१ P P J अपऽगा. We with KS.

इति पूर्वेण संबन्धः ॥

इति प्रथमकाण्डे षष्ठेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"यदाबध्नन्" इति सूक्तेन सर्वसंपत्कर्मसु वासितयुग्मकृष्णलमणिबन्धनम् सारूपवत्सौदने पुरुषाकृतिम् आलिख्य तत्प्राशनं च कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । "यदाबध्न[न् १.३५ नव प्राणान् ५.२८ इति युग्मकृष्णलं "वासितं बध्नाति सारूपवत्सं पुरुषगात्रं द्वादशरात्रं संपातवन्तं कृत्वाऽन- "भिमुखम् अश्नाति" इति । कौ° २.२ ॥

तथा आयुष्कामः हिरण्यमणिं युग्मकृष्णलं संपात्य अभिमन्त्र्य स्थालीपाकं च संपात्य अभिमन्त्र्य तन्मणिब]न्धनं तदोदनप्राशनं च अनेनैव सूक्तेन कुर्यात् । तथा च सूत्रम् । "यदाबध्नन् [१.३५] नव प्राणान् [५.२८] इति युग्मकृष्णलम् आदिष्टानां स्थालीपाक आधाय बध्नात्याशयति" इति [कौ° ७.३] ॥

उपनयनकर्मण्यपि आयुष्कामस्य ब्रह्मचारिण आज्यहोमे विनियुक्तम् । तथा च सूत्रम् । "मेधाजननायुष्यै[2]र्जुहुयात्" इति [कौ° ७.८] ॥

तथा "आदित्यां श्रुततेजोधनायुष्कामस्य" इति [न° क° १७] विहितायाम् आदित्याख्यायां महाशान्तौ युग्मकृष्णलमणिबन्धनेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "यदाबध्नन्निति युग्मकृष्णलम् आदित्यायाम्" इति [न° क° १९] ॥

तथा प्रातःप्रातः अनेन सूक्तेन अलंकारान् अभिमन्त्र्य पुरोहितो राज्ञे प्रयच्छेत् । तथा च परिशिष्टे "अथ पुरोहितकर्माणि राज्ञः प्रात- रुत्थितस्य कृतस्वस्त्ययनस्य" इति प्रक्रम्य उक्तम् । "परिधत्त [२.१३. "२,३] इति द्वाभ्यां राज्ञे वस्त्रम् अभिमन्त्र्य प्रयच्छेत् यदाबध्नन्नित्यलं- "कारान्" इति [प° ४.१] ॥

हिरण्यगर्भाख्ये महादानेपि अनेन सूक्तेन हिरण्यस्रजं यजमानस्य ब-

1 Both **S'** and **Kd** are defective in this part of the introduction, omitting all the portion which I have enclosed within brackets, and confounding two rites enjoined in two different parts of the Sûtra. The restoration is based upon *Kaus'ika* and the *Kes'avî*. 2 For °जननायुष्यै° *Kaus'ika* has: °जनन आयुष्यै°.

भीयात् । तद् उक्तं तत्रैव । अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यम् [१९.२६] "यदाबध्नन् [१.३५] इति हिरण्यस्रजम् आग्रथ्य" इति [प०१३.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनस्यमानाः ।
तत् ते बध्नाम्यायुषे वर्चसे बलाय दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ १ ॥

यत् । आऽअबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । शतऽअनीकाय । सुऽमनस्यमानाः ।
तत् । ते । बध्नामि । आयुषे । वर्चसे । बलाय । दीर्घायुऽत्वाय । शतऽशारदाय ॥ १ ॥

दाक्षायणाः दक्षस्य अपत्यं दाक्षिः । ¶ "अत इञ्" इति इञ् प्रत्ययः ¶ । दाक्षेरपत्यं दक्षस्य गोत्रम् । ¶ तत्र "यञिञोश्च" इति फक् । "आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम्" इति फस्य आयन् आदेशः । ["ञ्नित्यादिर्नित्यम्"] इत्यन्तोदात्तत्वम् ¶ । दक्षापत्यभूता महर्षयः सुमनस्यमानाः । शोभनं मनो येषां ते सुमनसः । सुमनस इव आचरन्तः सुमनस्यमानाः । ¶ सुमनस्शब्दात् "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् । सलोपस्य विकल्पितत्वाद् अत्र अभावः । यद्वा प्राग् असुमनसः सुमनसो भवन्तीति च्व्यर्थविवक्षायां "भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः" इति क्यङ् । अन्त्यहलो लोपाभावश्छान्दसः । तदन्तात् लटः शानच् । "कर्तरि शप्" इति शप् प्रत्ययः । तस्य पित्त्वाद् अनुदात्तत्वम् । "०अदुपदेशाल्लसार्वधातुकम्०" इति शानचोऽनुदात्तत्वम् । क्यङः प्रत्ययस्वरेण उदात्तता ¶ । सौमनस्यं कुर्वाणाः सन्तः शतानीकाय । शतम् अनीकानि यस्यासौ शतानीकः । ¶ "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासः ¶ । "शतानीकं सात्राजितम् अभिषिषेच" इति [ऐ०ब्रा०८.२१] श्रुतिप्रसिद्धाय राज्ञे यत् प्रसिद्धं कुण्डलादिरूपं हिरण्यम् हिततरमणीयरूपं सुवर्णम् । ¶ हिरण्यशब्दं बहु-

1 S' K:1 दाक्षः.

धा यास्को निरवोचत्। हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः इति [नि°२.१०]। हर्य गतिकान्त्योः। हर्यतेः कन्यन् हिर च इति [उ°५.४४] कन्यन् प्रत्ययः। "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वम् ॥। आबध्नन् बन्धनं कृतवन्तः। ॥ बन्ध बन्धने। अस्मात् लङि श्नाप्रत्ययः। "श्नाभ्यस्तयोरातः" इत्याकारलोपः। "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः" इति अट उदात्तत्वम्। "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥। तत् तथाविधं हिरण्यम् हे आयुरादिफलकाम ते तव बध्नामि बन्धनं करोमि। तद्बन्धनस्य फलम् आह। आयुषे आयुरभिवृद्धये वर्चसे तेजसे बलाय बलप्राप्तये। आयुष इत्युक्तं तदेव विवृणोति। दीर्घायुत्वाय दीर्घायुष्ट्वाय। ॥ छान्दसः सलोपः ॥। चिरकालजीवनाय। कियत्परिमितम् आयुषो दैर्घ्यम् इति तद् आह। शतशारदाय। शरदृतोः संबन्धिनः तद्विशिष्टाः संवत्सराः शारदाः। शतं शारदाः समाहृता यस्मिन् जीवने तत् शतशारदम्। तस्मै। शतसंवत्सरजीवनायेत्यर्थः। आयुर्दैर्घ्यपरिच्छेदस्तु मनुष्याणां परमायुर्विवक्षयेति द्रष्टव्यम्। तथा च श्रुत्यन्तरम्। "शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः" [तै°सं°२.३.११.५] इति ॥

द्वितीया ॥

नैनं रक्षांसि न पिशाचाः सहन्ते देवानामोजः प्रथमजं ह्ये३तत्।
यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यं स जीवेषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ २ ॥

न। एनम्। रक्षांसि। न। पिशाचाः। सहन्ते। देवानाम्। ओजः। प्रथमऽजम्। हि। एतत्।
यः। बिभर्ति। दाक्षायणम्। हिरण्यम्। सः। जीवेषु। कृणुते। दीर्घम्। आयुः ॥ २ ॥

---

१ AKV ह्ये१.

---

1 S′Kd बध for बन्ध.

एनम् आबद्धहिरण्यं पुरुषं रक्षांसि राक्षसाः । ⧗ रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् इति हि यास्कः [नि° ४.१८] ⧗ । न सहन्ते नाभिभवन्ति । ज्वराद्युपद्रवक[1]रणेन न बाधन्त इत्यर्थः । ⧗ षह अभिभवे इति धातुः ⧗ ॥ तथा पिशाचाः पिशिताशिनो भूतविशेषा न सहन्ते ॥ धृतहिरण्यस्य ईदृशं सामर्थ्यं कु[2]त इत्यत आह देवानाम् इति । एतत् सुवर्णं देवानाम् इन्द्रादीनां प्रथमजम् प्रथमत उत्पन्नम् । ⧗ जनी प्रादुर्भावे । "अन्येषामपि दृश्यते" इति डप्रत्ययः ⧗ । ओजो हि । [ओजः] शरीरधारको बलहेतुः अष्टमो धातुविशेषः । यद् आहुराचार्याः ।

ओजो नामाष्टमी दशा ।
क्षेत्रज्ञस्य तद् ओजस्तु केवलाश्रय इष्यते । इति ।

यद्वा देवानाम् । आदरार्थं बहुवचनम् । देवस्य अग्नेः एतत् हिरण्यं प्रथमजम् ओजः प्रथमोत्पन्नं रेतोरूपं तेजो हि ॥ यस्मात् कारणाद् रक्षसां हन्तुरग्नेस्तेजो हिरण्यम् "अग्निः खलु वै रक्षोहा" [तै° सं° ६.१.४.६] इति श्रुतेः तस्मात् हिरण्यं रक्षोनिवर्तकम् इत्यर्थः ॥ हिरण्यस्य अग्निरेतस्त्वं तैत्तिरीयके श्रूयते । "आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता "अग्निरभ्यध्यायत् । ताः समभवन् । तस्य रेतः परापत[3]त् । तद्धिरण्यम् "अभवत्" [तै° ब्रा° १.१.३.८] इति । यतो हिरण्यं रक्षोघ्नम् अत[4]स्तद् दाक्षायणम् । दाक्षायणैः शतानीकस्य प्रथमम् आबद्धत्वात् हिरण्यमपि दाक्षायणम् उच्यते । तथाविधं हिरण्यं यः पुरुषो रक्षोव[5]र्धकामो बिभर्ति । ⧗ डुधाञ् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "श्लौ" इति द्विर्वचने "भृञाम् इत्" इत्यभ्यासस्य इत्वम् । "भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ⧗ । स[6] पुरुषः जीवेषु प्राणिषु मध्ये दीर्घम् शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः जीवनकालं कृणुते करोति । रक्षाकरहिरण्यधारणात् निरामयः सन् शतसंवत्सरं जी-

---

1 S′Kd °द्रवकारणेन. 2 S′Kd सामर्थ्यमिति कुत इत्य°. 3 S′Kd परापतद्धिरण्य° for परापतत् । तद्धिरण्य°. 4 S′Kd यतः for अतः. 5 S′Kd om. °वध°. 6 S′Kd सच; for स.

वतीत्यर्थः । ॥ डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन श्नुः ॥ ॥

तृतीया ॥

अपां तेजो ज्योतिरोजो बलं च वनस्पतीनामुत वीर्याणि ।
इन्द्र इवेन्द्रियाण्यधि धारयामो अस्मिन् तद् दक्षमाणो बिभरद्धिरण्यम् ॥ ३ ॥

अपाम् । तेजः । ज्योतिः । ओजः । बलम् । च । वनस्पतीनाम् । उत । वीर्याणि ।
इन्द्रेऽइव । इन्द्रियाणि । अधि । धारयामः । अस्मिन् । तत् । दक्षमाणः । बिभरत् । हिरण्यम् ॥ ३ ॥

अपाम् उदकानां संबन्धि यत् तेजः स्नानपानादिना नैर्मल्यकरं सामर्थ्यम । अपां तेजः वनस्पतीनाम् वीर्याणि इत्याद्यन्तयोर्गुणानां गुणिविशे[1]षसंबन्धश्रवणात् मध्येपि ज्योतिरादीनां यथायोगं गुणिविशेषसंबद्धानामेव[2] अत्र ग्रहणं द्रष्टव्यम । तथा च ज्योतिष्मतां सूर्यचन्द्रादीनां संबन्धि यत् ज्योतिः ओजस्विनाम इन्द्रादीनां संबन्धि यद् ओजः बलहेतुभूतो धातुविशेषः । इन्द्रस्य ओजस्वित्वं यजुर्मन्त्रवर्णे प्रसिद्धम । "इन्द्रौजस्विन्नोजस्वी त्वं देवेषु भूयाः" [तै० सं० ३. ३. १. १] इति । बलवतां पुरुषाणां यद् बलम् शरीरसामर्थ्यम । उक्तसर्वसमुच्चयार्थश्चकारः । उतशब्दः अप्यर्थे । वनस्पतीनाम वृक्षविशेषाणां, वीर्याणि उपकारजननसामर्थ्यान्यपि यानि सन्ति । वनानां पतयो वनस्पतयः । ॥ "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" इति सुडागमः । "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत् प्रकृतिस्वरत्वेन आद्युदात्तत्वम ॥ । तानि सर्वाणि अस्मिन् उक्तहिरण्यधारके पुरुषे । ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ । धारयामः स्थापयामः । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रियाणि इन्द्रस्य असाधारणचिह्नानि । ॥ "इन्द्रियम इन्द्रलिङ्गम इन्द्रदृष्टम इन्द्रसृष्टम इन्द्रजुष्टम इन्द्रदत्तम इति वा" इति निपात्यते ॥ । तानि इन्द्र इव । यथा

1 S' Kd गुणवि°. 2 S' Kd °संबंधानामेव.

तानि इन्द्र एव असाधारण्येन वर्तन्ते तद्वद् अस्मिन्निति संबन्धः । यस्मात् तेजःप्रभृतीनि धारयामः तत् तस्मात् कारणाद् दक्षमाणः वर्धमानः असौ पुरुषः । ॥ दक्ष वृद्धौ इति धातुः ॥ । हिरण्यम् तेजःप्रभृतीनां प्रापकं कुण्डलादिमणिरूपं बिभरत् बिभर्तु । ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । लेटि अडागमः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "श्लौ" इति द्विर्वचने "भृञाम् इत्" इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

समानां मासामृतुभिष्ट्वा वयं संवत्सरस्य पयसा पिपर्मि ।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्तेनु मन्यन्तामहृणीयमानाः ॥ ४ ॥

समानाम् । मासाम् । ऋतुऽभिः । त्वा । वयम् । समऽवत्सरस्य । पयसा । पिपर्मि ।
इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । अनु । मन्यन्ताम् । अहृणीयमानाः ॥ ४ ॥

हे सर्वसंपदादिफलकाम त्वा त्वां समानाम् संवत्सराणां मासाम् मासानाम् । ॥ "पद्दन्नोमास्°" इति मासशब्दस्य मास्भावः । "ऊडिदंपदाद्°" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यधिकरणे षष्ठ्यौ ॥ । संवत्सरसंबन्धिनां चैत्रादिमासानां संबन्धिभिर्ऋतुभिः वसन्ताद्यैः । समाशब्दो यद्यपि नित्यबहुवचनान्तः तथाप्यत्र अर्थबहुत्व एव बहुवचनं विवक्षितम् । तत्सामर्थ्येन पुरुषायुषसंबन्धिशतसंवत्सरावयवभूतमासारब्धैर्ऋतुभिरित्यर्थः संपद्यते । तथाविधैः ऋतुभिः वयम् । ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ । अहं पिपर्मि पूरयामि । एतत्सुवर्णधारणेन एनं पुरुषं शतसंवत्सरपर्यन्तं जीवयामीत्यर्थः । ॥ पॄ पालनपूरणयोः । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "अर्तिपिपर्त्योश्च" इत्यभ्यासस्य इत्वम् ॥ ॥ यद्वा समानाम् आरम्भकैः ऋतुभिः । ऋतुसमुदायो हि संवत्सरः । तथा

1 S'Kd इन्द्र इवासा°. 2 S'Kd चैत्रमासानां.

मासाम् मासानां कार्यभूतैः ऋतुभिः इति षष्ठीद्वयस्य ऋतुशब्देनैव संबन्धः ॥ दरिद्रस्य दीर्घमपि आयुर्निरर्थकम् इत्यत आह संवत्सरस्येति । संवत्सरस्य संवत्सरकालसंबन्धिना । संवत्सरव्यापिनेत्यर्थः । तादृशेन पयसा क्षीरेण । एतद् अन्येषामपि फलानाम् उपलक्षणम् । गोधनधान्यादिरूपेण च पिपर्मि पूरयामि । एतत्सुवर्णधारकस्य पुरुषस्य आयुर्मध्ये यथा एकमपि दिनम् उक्तफलरहितं न भवति तथा करोमीत्यर्थः ॥ क्रियमाणेर्थे देवानाम् अनुमतिं प्रार्थयते । इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च । ⧗ "देवताद्वन्द्वे च" इति प्राप्तस्य उभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य "नोत्तरपदेनुदात्तादौ०" इति प्रतिषेधे "समासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वम् ⧗ । तथा विश्वे सर्वे अन्येपि देवाः ये सन्ति ते सर्वे अहृणीयमानाः । ⧗ हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा ⧗ । अक्रुध्यन्तः क्रियमाणकर्मणि संभवद्वैकल्यनिमित्तं क्रोधम् अकुर्वन्तः अनु मन्यन्ताम् अनुजानन्तु । सुवर्णधारणादिक्रियाजनितम् आयुरादि फलम् अङ्गीकुर्वन्तु इत्यर्थः । ⧗ हृणीङ् इति कण्ड्वादिषु पाठात् "कण्ड्वादिभ्यो यक्" । तस्य ङित्त्वाद् आत्मनेपदम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧗ ॥

इति प्रथमकाण्डे षष्ठोनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहरमहाराजधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते अथर्वसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

द्वितीये काण्डे षड् अनुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "वेनस्तत्" इति प्रथमं सूक्तम् । तस्य अभिमतफलसिद्ध्य[1]सिद्धिविज्ञानकर्मसु विनियोगः । तानि च । पञ्चपर्वेयुतवेणु[2]दण्डं काम्पीलवृक्षशाखां युगं वा अभिमन्त्र्य अभिमतकार्यं संचिन्त्य समे देशे ऊर्ध्वं धारयेत् । यदि दण्डादयश्चिन्तितदिशि निपतेयुः तदा कार्यसिद्धिं जानीयात् विपर्यये तु असिद्धिम् ॥

तद्वदेव इषुं संधाय अनेन सूक्तेन अभिमन्त्र्य विसृजेत् । निर्दिष्टलक्ष्यपतनेन अर्थसिद्धिः ॥

तथैवं[3] उदकपूर्णे कुम्भे कमण्डलौ वा दुग्धं प्रक्षिप्य आयाचेत्[4] । ऊनेन अधिकेन वा यथासंकल्पम् अर्थसिद्धिः ॥

तथैव दर्भस्तम्बम् अनेन अभिमन्त्र्य कार्यं चिन्तयित्वा गणयेत् । समसंख्यायाम् अभिमतसिद्धिः ॥

एवम् इध्मम् अभिमन्त्र्य अग्नौ प्रक्षिपेत् । प्रदक्षिणज्वलनेन[5] इष्टसिद्धिः ॥

तथैव अक्षान् अनेन अभिमन्त्र्य प्रक्षिपेत् । इष्टसंख्यापतनेन कार्यसिद्धिः ॥

एवं हस्तयोरङ्गुलिद्वयम् अनेन अभिमन्त्र्य चिन्तयेत् । उद्दिष्टाङ्गुलिस्पर्शेन अभिलषितसिद्धिः ॥

---

1 S'Kd °सिद्धिसिद्धिविज्ञान°. 2 S'Kd °वेणुदंडकां°. 3 S'Kd तथैवोत्पादक° for तथैव उदक°. 4 So S'Kd. आयाचेत् is Keśava's reading also. 5 S'Kd प्रदक्षिणज्वाल°.

तथैव एकविंशतिसंख्याकाः शर्करा अभिमन्त्र्य ततो गृहीत्वा विभजेत् । यथोद्देशं समविषमभावेन अर्थसिद्धिः ॥

तथा नष्टद्रव्यविज्ञानार्थम् उदकुम्भम् हलम् अक्षान् वा नववस्त्रेण आवेष्ट्य संपात्य अभिमन्त्र्य अरजोविले कुमार्यौ हरतम् इति ब्रूयात् । ते च येन दिग्भागेन हरेतां ततो नष्टम् इति जानीयात् ॥

तथैव विवाहात् प्राक् कुमार्याः सौभाग्यादिलक्षणविज्ञानकर्मण्यपि आकृतिलोष्टवल्मीकलोष्टचतुष्पथलोष्टश्मशानलोष्टरूपाश्चतस्रो मृत्तिका अनेनैव सूक्तेन अभिमन्त्र्य आसाम् अन्यतमां गृहाणेति कुमारीं ब्रूयात् । तत्र आकृतिलोष्टवल्मीकलोष्टयोः स्पर्शने कल्याणं भवति । आकृतिलोष्टः क्षेत्रमृत्तिकेति पूर्वम् उक्तम् । चतुष्पथलोष्टस्पर्शनेन मरिष्यतीति जानीयात् ॥

तथा कुमार्या अञ्जलौ उदकम् आपूर्य अभिमन्त्र्य प्रक्षिपेति तां ब्रूयात् । यदि प्राचीं दिशं प्रति निनयेत् तदा कल्याणं प्रतीयात् ॥

अत्र सूत्रम् । "वेनस्तद् इति पञ्चपर्वेषुकुम्भकमण्डलुस्तम्बकाम्पीलशाखायुगेध्माक्षेषु पाण्योरेकविंशत्या शर्कराः[3]" इत्यादि "उदकाञ्जलिं निनयेत्याह प्राचीनम् अपक्षिपन्त्यां कल्याणम्" इत्यन्तं द्रष्टव्यम् [कौ॰ ५.१] ।

अत्र "स नः पिता जनिता" [२.१.३] इत्यस्या ऋचः अग्निचयने षोडशगृहीतोत्तरार्धाज्येन वैश्वकर्मणहोमे विनियोगः । उक्तं वैताने । "यो विश्वचर्षणिः [१३.२.२६] इत्यौपवसथ्ये षोडशगृहीतार्धस्य स नः पिता जनिता [२.१.३] इत्युत्तरार्धस्य" इति [वै॰ ५.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

वेनस्तत् पश्यत् परमं गुहा यद् यत्र विश्वं भवत्येकरूपम् ।
इदं पृश्निरदुहज्जायमानाः स्वर्विदो अभ्यनूषत व्राः ॥ १ ॥

वेनः । तत् । पश्यत् । परमम् । गुहा । यत् । यत्र । विश्वम् । भवति । एकऽरूपम् ।

1 S'Kd अजान् for अक्षान्. 2 S'Kd कुमार्याञ्जलौ. 3 S'Kd शर्करा इत्या°. *Kauśika* शर्करा:स्वीक्षते (for °रास्वीक्षते=°रासु ईक्षते?). 4 S'Kd इत्युप°.

इदम्। पृश्निः। अदुहत्। जायमानाः। स्वःऽविदः। अभि। अनूषत। व्राः॥ १॥

वेनतेः कान्तिकर्मसु पाठाद् दीप्यमान आदित्यो वेन इत्युच्यते। ॥ वेनो वेनतेः कान्तिकर्मण इति हि यास्कः[नि°१०.३८]॥। गुहा गुहायाम्। ॥ "सुपां सुलुक्°" इति सप्तम्या लुक्॥। गुहारूपे सर्वप्राणिहृदये यत् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणं परमम्[1] ब्रह्म। यत्र यस्मिन् अधिष्ठानरूपे ब्रह्मणि विश्वम् आरोपितं कृत्स्नं जगत् एकरूपम् एकाकारं भवति आरोपितस्य अधिष्ठानव्यतिरेकेण सत्त्वाभावात्। आह स्म भगवान् बादरायणः। "तदनन्यत्वम् आरम्भणशब्दादिभ्यः" इति [बा°२.१.१४]। ॥ भवतीति। शप्पिपोः पित्त्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वम्। "तिङ्ङतिङः" इति निघातस्य च "निपातैर्यद्यदिहन्त°" इति प्रतिषेधः॥। तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म वेनः पश्यत् अपश्यत्। स्वानन्यत्वेन साक्षात्कृतवान् इत्यर्थः। ॥ दृशेर्लङि "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपि" इति अडभावः॥॥ पृश्निः। दिवश्च आदित्यस्य च साधारणनामैतत्। प्राप्तोज्ज्वलवर्ण आदित्यः। ॥ आह च यास्कः। पृश्निरादित्यो भवति प्राश्नुत एनं वर्ण[2] इति नैरुक्ताः[नि°२.१४] इति॥। इदम् भूतभौतिकप्रपञ्चजातम् अदुहत्। अनुद्भूतनामरूपात्मकं जगत् ब्रह्मानन्यत्वेन सर्वशक्तित्वाद् उद्भूतनामरूपत्वेन व्यक्तम् अकार्षीद् इत्यर्थः। ॥ दुहेर्लुङि छान्दसः अङ्॥॥ जायमानाः उत्पद्यमाना[व्राः]। व्रियन्त इति व्राः। ॥ घञर्थे कविधानम् "स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्" इति परिगणनस्य उपलक्षणार्थत्वात् वृञ् वरणे इत्यस्मात् कप्रत्ययः॥। आवृतात्मानः प्रजाः स्वर्विदः। स्वःशब्दाभिधेयम् आदित्यं स्वोत्पादकं विदन्ति जानन्तीति स्वर्विदः। ॥ स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरण इति हि निरुक्तम्[नि°२.१४]॥। अभ्यनूषत आभिमुख्येन तम् आदित्यं स्तुवन्ति। ॥ णू स्तवने। "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति

1 S'Kd परं for परमम्. 2 S'Kd वर्णमिति.

वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । कुटादित्वेन सिचो ङित्वाद्
गुणाभावः । "अनित्यम् आगमशासनम्" इति इडभावः X ॥ य-
न्ना । वेनः पर्जन्यात्मा मध्यमस्थानो देवः । "वायुः वरुणः" इति प्रक-
म्य "वेनः असुनीतिः" इति [निघ० ५.४] मध्यमस्थानदेवगणे पाठात् ।
तत् आदित्यमण्डलस्थम् उदकं पश्यति । तदेव विशिनष्टि । परमम्
उत्कृष्टं गुहारूपे आदित्यमण्डले यद् उदकम् अस्ति । यत्र च उदके
विश्वम् जगत् एकरूपम् नैमित्तिकप्रलये उदकात्मकं भवति । X "आ-
पो वा इदम् अग्रे सलिलम् आसीत्" [तै० सं० ७.१.५.१] इति "आ-
पो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः" [तै० आ० १०.२२] इति च श्रु-
तेः X ॥ अथ वा यत्र यस्मिन्नुदके विषये विश्वम् एकरूपम् उपजी-
व्यत्वेन एकाकारबुद्धिमद् भवति । X श्रूयते हि । "नानामनसः
खलु वै पशवो नानाव्रतास्तेप एवाभि समनसः" [तै० सं० ५.३.१.३]
इति X । तत् पश्यतीति संबन्धः ॥ इदम् । उदकनामैतत् । उ-
दकम् उक्तम् उदकं पृश्निः आदित्यः तद्रश्मिसमूहो वा अदुहत् वर्ष-
ति । X "यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ
वर्षति" इति [तै० सं० २.४.१०.२] "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ता-
भिः पर्जन्यो वर्षति" [तै० आ० १०.६३] इति तैत्तिरीयकश्रुतेः ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।

इति [म० स्मृ० ३.७६] स्मृतेश्च X ॥ जायमानाः पृश्नेरुत्पद्यमानाः स्वर्विदः
सुखस्य लम्भयित्रीः[3] प्राः ध्रियमाणाः संभज्यमानाः स्वीक्रियमाणा अपः
सर्वे जना अभ्यनूषत अभिष्टुवन्ति ॥ एवम् उक्तलक्षणः सर्वज्ञ आदित्यः
शुभाशुभविज्ञानं करोतु इति विज्ञानकर्मणा संबन्धः ॥

द्वितीया ॥

प्र तद् वोचेद् अमृतस्य विद्वान् गन्धर्वो धाम परमं गुहा यत्

---

1 S' Kd °वृष्टि°. 2 S' Kd असौखलुवाआदित्यो. 3 S' Kd लंभयित्रीया: ...
°कर्मणस°.

त्रीणि पदानि निहिता गुहास्य यस्तानि वेद स पितुष्पितासत् ॥ २ ॥

प्र । तत् । वोचेत् । अमृतस्य । विद्वान् । गन्धर्वः । धाम । परमम् । गुहा । यत् ।

त्रीणि । पदानि । निऽहिता । गुहा । अस्य । यः । तानि । वेद । सः । पितुः । पिता । असत् ॥ २ ॥

अमृतस्य अविनाशिनो ब्रह्मणो विद्वान् जानन् । ‖ "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" इति षष्ठी । न त्वत्र "कर्तृकर्मणोः कृति" इति कर्मणि षष्ठी । "न लोकाव्ययनिष्ठा॰" इति तस्याः प्रतिषेधविधानात् । स्वरूपपदाध्याहारेण वा संबन्धः अमृतस्य स्वरूपं विद्वान् इति । न विद्यते मृतं यस्येति बहुव्रीहौ समासे "नञ्सुभ्याम्" इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते "नञो जरमरमित्रमृताः" इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ‖ । गन्धर्वः । गावो रश्मयः । तान् धारयतीति गन्धर्व आदित्यः । ‖ "सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसः" [तै॰ सं॰ ३. ४. ७. १] इति श्रुतेः । गां वेदलक्षणां वाचं वा धारयतीति गन्धर्वः । "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते" [तै॰ ब्रा॰ ३. १२. ९. १] इत्यादिश्रुतेः । "गवि गन् धृञो वः" इति गोशब्दोपपदाद् धृञो वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गन् आदेशः ‖ । तत् उक्तलक्षणं ब्रह्म प्र वोचेत् प्रब्रवीतु । उपासकेभ्य इति शेषः । ‖ "व्यवहिताश्च" इति प्रोपसर्गस्य व्यवहितक्रियया संबन्धः । ब्रूञ आशीर्लिङि वच्यादेशे "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्रत्ययः । "वच उम्" इति उम् आगमः ‖ ॥ किं तद् इति तद् आह । परमम् क्रियाफलभूतविनश्वरस्वर्गाद्यपेक्षया उत्कृष्टं धाम पुनरावृत्तिरहितं स्थानम् । उक्तं हि भगवता

१ A R पितुः पिता॰. We with B B̊ D Š V.

S′Kd गनादेशः. 2 S′Kd ॰विनश्वरः.

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम । इति [भ०गी०१५.६] ।

गुहा गुहायां हृद्रूपायां स्थितं यत् तत्त्वं तद् वोचेत् इति संबन्धः ॥ हृदयस्थस्य नित्यापरोक्षस्य परतत्त्वस्य उपदेश्यत्वम् अनुपपन्नम् इत्यत आह त्रीणि पदानीति । अस्य परमात्मनस्त्रीणि पदानि गुहा गुहायां निहिता निहितानि । यद्यपि अत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो निरवयवत्वात् पादकल्पना नोपपद्यते तथापि भूतभौतिकप्रपञ्चजातात् तदुपादानस्य आत्मनो निरतिशयमहत्त्वं प्रतिपादयितुं त्रिपदत्वम् उक्तम् इति अविरोधः । यथा छान्दोग्ये । "पादोस्य सर्वा भूतानि त्रिपाद् अस्यामृतं दिवि" [छा०उ०३.१२.६] इति । गुहानिहितपदार्थवत् अज्ञातम् अपरिच्छिन्नं ब्रह्म उपदेशैकसमधिगम्यम् अस्तीति तात्पर्यार्थः । X निहितेति । निपूर्वाद् धाञः कर्मणि निष्ठा । "दधातेर्हिः" इति हिरादेशः । "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति शेर्लोपः । "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् X ॥ यद्वा अस्य पूर्वोक्तस्य परब्रह्मणः त्रीणि पदानि । पद्यन्ते गम्यन्ते मुमुक्षुभिः प्राप्यन्त इति पदशब्देन अंशीभूता विराड्ढिरण्यगर्भेश्वरा उच्यन्ते । गुहा । गूहयति संवृणोति परिच्छिनत्ति परमात्मानम् इति गुहा माया । तत्र निहितानि समष्टिरूपेण उपहितानि ॥ गुरूपदेशजनितब्रह्मावबोधस्य प्रयोजनम् आह । यः शमदमादिसंपन्नोऽधिकारी तानि तत् पादत्रयोपलक्षितं निष्कलं ब्रह्म वेद जीवेश्वरोपाधिपरित्यागेन साक्षात्करोति । X वेत्तेः "विदो लटो वा" इति तिपो णल् आदेशः । "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः X । स विद्वान् पितुः स्वजनकस्यापि पिता कारणभूतः असत् भवति । X असतो लेटि अडागमः X । सर्वजगदधिष्ठानभूतब्रह्मीभावेन स्वस्यापि सर्वजगत्कारणत्वोपपत्तेः । तद् उक्तं सामब्राह्मणे । "शिशुर्वा आङ्गिरसो मन्त्रकृतां मन्त्रकृद् आसीत् स पितॄन् पुत्रका इत्यामन्त्रयत" इत्यादि । स्मर्यते च ।

1 S' Kd शब्दजग° for सर्वजग°. 2 S' Kd अंगिरसो.

अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः ।
पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ २. १५१
ते तम् अर्थम् अपृच्छन्त देवान् आगतमन्यवः ।
देवाश्चैनान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरुक्तवान् ॥ २. १५२

इति [म॰ स्मृ॰]। अथ वा तानि विराड्डिरण्यगर्भेश्वरतत्त्वानि वेद प्रणवावयवैः अकारादिभिः व्यष्टिरूपाणां विश्वतैजसप्राज्ञानां समष्टिरूपविराडादितादात्म्यज्ञानपुरःसरं तुरीयं वस्तु यो वेद स पितुः पिता असद् इति पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

स नः पिता जनिता स उत बन्धुर्धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यो देवानां नामध[1] एक एव तं संप्रश्नं भुवना यन्ति सर्वा ॥ ३ ॥

सः । नः । पिता । जनिता । सः । उत । बन्धुः । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ।
यः । देवानाम् । नामऽधः[2] । एकः । एव । तम् । सम्ऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । सर्वा ॥ ३ ॥

स सूर्यात्मकः परमात्मा नः अस्माकं पिता पालयिता ॥ न केवलं पालकः किंतु जनिता जनयिता उत्पादकः । X "जनिता मन्त्रे" इति निपातनात् णिलोपः X ॥ , उत अपि च सः उक्त एव बन्धुः भ्रात्रादिरूपो बन्धुवर्गः । पुत्रादीनां चेतनानां तद्व्यतिरेकेण अभावात् तत्तन्नामभिः स एवाभिधीयत इत्यर्थः । X बन्धुः । बन्ध बन्धने । शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च [उ॰ १. १०] इति उप्रत्ययः । धान्ये नित् [उ॰ १. ९] इत्यतो नित् इत्यनुवृत्तेः "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तत्वम् X ॥ इदानीं तस्य सर्वज्ञताम् आह । धामानि कर्मफलभूतस्वर्गादिस्थानानि । X धामानि त्रयाणि भवन्ति । स्थानानि

[1] We read नामध for नामधा with A B D R S. नामधा is the reading of K S B V.

[2] So P P J. K नामऽधाः.

नामानि जन्मानीति । इति हि निरुक्तम् [नि० ९.२८] ⧗ । तथा स्थि-
तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भवन्ति सत्तां लभन्ते उत्पद्यन्ते इति भुव-
नानि भूतजातानि च वेद । स्वाध्यक्षं कृत्स्नप्रपञ्चं स्वाभिन्नं जानाती-
त्यर्थः ॥ तथा य उक्तः परमात्मा एक एव देवानाम् इन्द्रादीनां स्व-
सृष्टानां नामधाः । इन्द्रमित्रादीनि नामानि दधाति विदधाति करोती-
ति नामधाः । श्रूयते हि । "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामा-
नि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" [तै० आ० ३.१२.७] इति । यद्वा इन्द्राद्या-
दिदेवतात्मकः सन् तत्तन्नामानि स्वयमेव धत्ते इति नामधाः । तथा
चाम्नायते । "तदेवाग्निस्तद् वायुस्तत् सूर्यस्तदु चन्द्रमाः तदेव शुक्रं तद्
ब्रह्म तद् आपस्तत् प्रजापतिः" [तै० आ० १०.१.२] इति । "इन्द्रं मि-
त्रं वरुणम् अग्निम् आहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद् वि-
प्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानम् आहुः" [ऋ० १.१६४.४६] इ-
ति । ⧗ नामोपपदात् दधातेः "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" इति च-
काराद् विच् प्रत्ययः । "गतिकारकोपपदात् कृत्" [इति] उत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वम् ⧗ । तम् उक्तलक्षणम् आत्मानं विषयीकृत्य सर्वा सर्वाणि [भु-
वना] भुवनानि भूतजातानि । ⧗ उभयत्र "शेश्छन्दसि०" इति शे-
र्लोपः ⧗ । संप्रश्नम् । किंविधोयम् आत्मा इति संभूय क्रियमाणः प्रश्नः
संप्रश्नः । तं यन्ति प्राप्नुवन्ति । "यतो वाचो निवर्तन्ते" [तै० आ० ८.९] इ-
त्यादिश्रुत्या परतत्त्वस्य अवाङ्मनसगोचरत्वात् तत्स्वरूपं निर्णेतुम् असम-
र्थाः सन्तो जिज्ञासवः किम् अयम् आत्मा ज्ञानादिगुणकः उत निर्गुणः
परिच्छिन्नः अपरिच्छिन्नो वा जगतः किं निमित्तकारणमेव उत उपा-
दानकारणमपि इत्येवमादिसंशयम् आपद्यन्ता इत्यर्थः ॥ अथ वा सं-
प्रश्नम् । क्रियाविशेषणम् एतत् । संगतः प्रश्नः संप्रश्नः । तत्पूर्वं गु-
रुशास्त्रोपदेशतस्तमेव परमात्मानं यन्ति । तदैक्यं लभन्त इत्यर्थः । "ब्र-
ह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" [तै० आ० २.२] "ब्रह्मविद् आप्नोति परम्" [illegible]
आ० ८.१] "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ [illegible]
जगत् कर्म कर्तव्यं यस्येति व्युत्पत्त्या विश्वकर्मशब्देन [illegible]

ति वैश्वकर्मणहोमेपि अस्या ऋचो विनियोग उपपन्नः। X संप्रश्न इति। प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् इत्यस्मात् संपूर्वात् "यजयाच॰" इत्यादिना नङ्। "प्रश्ने चासन्नकाले" इति निपातनात् संप्रसारणाभावः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। यन्तीति। इण् गतौ। "इणो यण्" इति यण् आदेशः X ॥

चतुर्थी ॥

परि द्यावापृथिवी सद्य आयमुपातिष्ठे[1] प्रथमजामृतस्य।
वाचमिव वक्तरि भुवनेष्ठा धास्युरेष नन्वे३षो अग्निः ॥ ४ ॥

परि। द्यावापृथिवी इति। सद्यः। आयम्। उप। आऽतिष्ठे। प्रथमऽजाम्। ऋतस्य।
वाचम्ऽइव। वक्तरि। भुवनेऽस्थाः। धास्युः। एषः। ननु। एषः। अग्निः ॥ ४ ॥

ज्ञानोत्तरकालं तत्त्वविद् ब्रूते। द्यावापृथिवी द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ। X "दिवो द्यावा" इति द्यावादेशः आद्युदात्तः। "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः। "देवताद्वन्द्वे च" इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् X। तदुपलक्षितं कृत्स्नं जगत् सद्यः तदानीं तत्त्वज्ञानसमकालमेव पर्यायम् परितः प्राप्नवान् अस्मि। स्वाभेदेन अवगतस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वाद् इति भावः। तथा च श्रुत्यन्तरे। "अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति [ऋ॰ ४. २६. १]। X इण् गतौ। लङि उत्तमैकवचने गुणायादेशयोः आडागमः X ॥ ऋतस्य सत्यस्य सत्याद् ब्रह्मणः। X संबन्धसामान्ये षष्ठी X। प्रथमजाः भूतभौतिकप्रपञ्चजातात् पूर्वम् उत्पन्नः सूत्रात्मा। श्रूयते हि। "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" इति [ऋ॰ १०. १२१. १]। उपातिष्ठेत्। स यथा समष्टिरूपेण कृत्स्नं जगद् व्याप्य अवतिष्ठते तद्वद् अहम् अस्मीत्यर्थः। X प्र-

---

१ B̊KSV ॰तिष्ठेत्. We read ॰तिष्ठे with ABDRPP̊J २ We read प्रथमजाम् with ABB̊BpDRS̊PP̊J; VS have प्रथमजा ऋ॰.

थमं जायत इति प्रथमजाः । जनी प्रादुर्भावे इत्यस्मात् "जनसनखनक्रमगमो विट्" । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति आत्वम् ✕ ॥ सद्यःप्राप्तिं दृष्टान्तेन उपपादयति वाचमिवेति । वक्तरि प्रयोक्तरि स्थितां वाचं निकटस्थिता बोद्धारो यथा प्रयोगसमकाल एव अवगच्छन्ति तथेत्यर्थः । यद्वा ज्ञानिना प्राप्यस्य तत्त्वस्य सर्वात्मकताम् आह वाचमिवेति । ✕ प्रथमार्थे द्वितीया । "सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्" इति वचनात् ✕ । वाक् रवात्मकं विततं शब्दब्रह्म वक्तरि पुरुषे परिच्छिन्नं सत् यथा आविर्भवति । यथाहुराचार्याः ।

स रवः श्रुतिसंपन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ।
स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूताकरे पुनः ॥
आविर्भवति देहेषु प्राणिनाम् अर्थविस्तृतः । इति ।

एवं परमात्मा भुवनेष्ठाः । मायातत्कार्यात्मके भुवने भूतजाते तिष्ठति उपहितः सन् वर्तत इति भुवनेष्ठाः । ✕ तिष्ठतेर्विचि "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । सुषामादित्वात् षत्वम् ✕ । एष परमात्मा धास्युः पोषणेच्छावान् । हेतुगर्भविशेषणम् एतत् । पोषणाद्धेतोस्तत्रतत्र भूतेषु वर्तत इत्यर्थः । ✕ डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् सर्वधातुभ्योऽसुन् [उ॰ ४. १८८] इति भावे असुन् प्रत्यये धा इति रूपम् । धाः धारणं पोषणं जगत इच्छतीति "छन्दसि परेच्छायामपि" इति क्यच् । "क्याच्छन्दसि" इति उप्रत्ययः ✕ । यद्वा धासिरित्यन्ननाम । तदुपलक्षितं भोग्यजातम् आत्मन इच्छतीति धास्युः । ✕ धाञ औणादिकः सिप्रत्ययः । ततः क्यचि अन्त्यलोपश्छान्दसः ✕ ॥ निष्क्रियस्य सतः कथं पोषकत्वं भोक्तृत्वं चेति तत्राह नन्वेषो अग्निरिति । एष परमात्मा अग्निर्ननु वैश्वानरात्मना पोषको भोक्ता खलु । श्रूयते हि वाजसनेयके । "एतावद् वा इदम् अन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नम् अग्निरन्नादः" इति । भगवताप्युक्तम् ।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहम् आश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् इति [भ॰ गी॰ १५. १४] ॥

पञ्चमी ॥

परि विश्वा भुवनान्यायमृतस्य तन्तुं विततं दृशे कम् ।
यत्र देवा अमृतमानशानाः समाने योनावध्यैरयन्त ॥ ५ ॥

परि । विश्वा । भुवनानि । आयम् । ऋतस्य । तन्तुम् । विऽततम् । दृशे । कम् ।
यत्र । देवाः । अमृतम् । आनशानाः । समाने । योनौ । अधि । ऐरयन्त ॥ ५ ॥

विश्वा विश्वानि भुवनानि पृथिव्यादीन् कर्मफलभूतान् लोकान् पर्यायम् ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् खलु परितः प्राप्नवम् । परितो गमनस्य प्रयोजनम् आह । ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः तन्तुम् पटस्य तन्तुवत् जगतः कारणभूतं विततम् व्याप्तं स्वरूपं दृशे द्रष्टुम् । पर्यायम् इति संबन्धः । ⧗ कम् इति पदपूरणः । तथा च यास्कः । पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति इति [नि° १. ९] ⧗ । यद्वा । ऋतस्य पुण्यापुण्यलक्षणकर्मणः कारणभूतं तन्तुम् तन्तुवद् बन्धनहेतुं मूलाज्ञानं विततम् अनादित्वेन विस्तीर्णम् । "ऋतस्य तन्तुं विततं विचृत्य" इति [तै° आ° १०. १. ४] श्रुत्यन्तराद् अत्रापि छित्त्वेत्यध्याहारः । कम् सुखात्मकं ब्रह्म । "कं ब्रह्म खं ब्रह्म" [छा° उ° ४. १०. ५] इति श्रुतेः । दृशे द्रष्टुं पर्यायम् इति योजना । ⧗ "दृशे विख्ये च" इति दृशेस्तुमर्थे केप्रत्ययान्तो निपातितः ⧗ ॥ द्रष्टव्यं ब्रह्मैव विशिनष्टि यत्र देवा इत्यर्धर्चेन । यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि देवाः इन्द्राद्या अमृतम् अविनश्वरं परमानन्दम् आनशानाः अश्नुवानाः प्राप्नुवन्तः समाने योनौ एकस्मिन्नेव कारणभूते ब्रह्मणि । ⧗ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी आधिक्यार्थो वा ⧗ । ऐरयन्त स्वात्मानम् अगमयन् । तदेकीभूता इत्यर्थः ॥ अथ वा तत्त्ववित् स्वानुभवम् आविष्करोति । यत्र ब्रह्मणि मनोवृत्तिभिः साक्षात्कृते अमृतम् अनश्वरनिरतिशयानन्दम् आनशानाः प्राप्नुवन्तो देवा इन्द्रियाणि समाने योनौ साधारणे कारणभूते ब्रह्मणि अध्यैरयन्त प्राप्नुवन्ति । लीना भवन्तीत्यर्थः । अर्थद्वयेपि तद् ब्रह्म द्रष्टुम् इति संबन्धः । ⧗ आनशा-

नाः । अश्नोतेश्छान्दसे लिटि "लिटः कानज्वा" इति कानजादेशः । "अश्नोतेश्च" इति नुडागमः । "चितः" इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

[इति] द्वितीयकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"दिव्यो गन्धर्वः" इत्येतत् सूक्तं मातृनामगणे पठितम् । सूत्रितं हि। "दिव्यो गन्धर्वः [२.२] इमं मे अग्ने [६.१११] यौ ते माता [८.६] इति मातृनामानि" इति [कौ° १.८] ॥

अस्य सूक्तस्य गन्धर्वराक्षसाप्सरोभूतग्रहादिशान्तये घृताक्तसर्वौषधिहोमे चतुष्पथे ग्रहगृहीतशिरःस्थितमृन्मयकपालाग्निहोमादौ च विनियोगः । "मातृनाम्नोः सर्वसुरभिचूर्णान्यन्वक्तानि हुत्वा शेषेण प्रलिम्पति चतुष्पथे च शिरसि दर्भेण्ड्वेऽङ्गारकपालेन्वक्तानि" इत्यादि "मौञ्जे त्रिपादे वयोनिवेशने प्रबध्नाति" इत्यन्तं [कौ° ४.२] सूत्रम् अत्र द्रष्टव्यम् ॥

तथा घृतमांसमधुहिरण्यपांस्वादिघोरवर्षणाद्भुते मर्कटश्वापदादिरूपयक्षाद्भुते गोमायुनामकमण्डूकवदनादिषु अद्भुतेषु [च] अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । "अथ यत्रैतानि वर्षाणि वर्षन्ति घृतं मांसं मधु च यद्धिरण्यम्" इति प्रक्रम्य "दिव्यो गन्धर्व इति मातृनामभिर्जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः" इति तत्रतत्रोदाहृतं सूत्रं [कौ° १३.२] द्रष्टव्यम् ॥

तथा ग्रहयज्ञे प्रधानहोमानन्तरं शान्त्यर्थम् अनेन सूक्तेन आज्यं जुहुयात् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे । ग्रहयज्ञं प्रक्रम्य "अथ शान्तिः कृत्यादूषणैः [२.११; ४.४०; ४.१७; ४.१८; ४.१९; ५.१४; ५.३१; ८.५; १०.१] चातनैः [१.७; १.८; २.१४; २.१८.३-५; २.२५; ४.२०; ४.३६; ४.३७; ५.२९; ८.३, ४] मातृनामभिः [२.२; ६.१११; ८.६] वास्तोष्पत्यैः [३.१२; ६.७३; ६.९३; १२.१] आज्यं जुहुयात्" इति [शा° क° १६] ॥

तथा प्राग् उदीरितानां त्रिंशच्छान्तीनां तन्त्रभूतायां महाशान्तौ अनेन सूक्तेन आज्यं हुत्वा कुम्भे संपातान् आनयेत् । उक्तं हि नक्षत्रकल्पे ।

1 S′ Kd °सुरभिश्च°. We with *Kaus′ika.* 2 S′ Kd °भैडुकेंगा°. We with *Kaus′ika.*
3 S′ Kd °यज्या° for °यक्षा°.

संपातान् आनयेत् कुम्भे जुह्वन्मन्त्रैरथोत्तरैः

इत्यारभ्य

चातनो मातृनामा च वास्तोष्पत्योथ पाप्महा [न० क० २३] इति ॥

तथा यत्रयत्र महाशान्त्यादौ मातृनामगणस्य विनियोगस्तत्रतत्रैतत् सूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तथा अश्वमेधे "दिव्यो गन्धर्वः" इत्यनया ऋचा ब्रह्मा संवत्सरान्ते युज्यमानम् अश्वम् अनुमन्त्रयेत । "दिव्यो गन्धर्व इत्येतया कौशिकः" इति हि वैतानं सूत्रम् [वै० ७.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दिव्यो गन्धर्वो भुवनस्य यस्पतिरेक एव नमस्यो᳡ विक्ष्वीड्यः ।
तं त्वा यौमि ब्रह्मणा दिव्य देव नमस्ते अस्तु दिवि ते सधस्थम् ॥ १ ॥

दिव्यः । गन्धर्वः । भुवनस्य । यः । पतिः । एकः । एव । नमस्यः᳡ । विक्षु । ईड्यः ।
तम् । त्वा । यौमि । ब्रह्मणा । दिव्य । देव । नमः । ते । अस्तु । दिवि । ते । सधऽस्थम् ॥ १ ॥

दिवम् अर्हतीति दिव्यः । द्युस्थान इत्यर्थः । ‡ "छन्दसि च" इति यः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ‡ । गाः रश्मीन् उदकं वा धारयतीति गन्धर्वः सूर्यः भुवनस्य पृथिव्यादिलोकस्य वृष्ट्यादिना पतिः पोषकः । श्रूयते हि । "यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पर्यावर्ततेथ वर्षति" [तै० सं० २.४.१०.२] इत्यादि । अथ वा भुवनस्य प्राणिजातस्य पतिः प्राणरूपेण पालकः । तथा च आथर्वणोपनिषदि आम्नायते । "सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानाम् उदयत्येष सूर्यः" [प्र० उ० १.८] इति । "योसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणान् आदायोदेति" इति हि तैत्तिरीयके [तै० आ० १.१४.१] । विक्षु प्रजासु एक एव नमस्यः नमस्कार्यः ईड्यः स्तुत्यश्च । ‡ नमःशब्दात् "नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्" इति पूजायां क्यच् । तदन्ताद् "अचो य-

त्" । अतोलोपयलोपौ ⧗ । यद्वा नमस्कारार्हः । ⧗ "तद् अर्हति" इति छान्दसो यत् । "तित् स्वरितः" इति स्वरितत्वम् । विक्षु । "सावेकाचः°" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईड्यः । ईड स्तुतौ इत्यस्मात् "ऋहलोर्ण्यत्" । "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः" इत्याद्युदात्तत्वम् ⧗ । ईदृशो यो गन्धर्वः तं त्वा त्वां ब्रह्मणा परमात्मना यौमि संयोजयामि । तद्रूपेण भावयामीत्यर्थः ॥ यद्वा ब्रह्मणा स्तुतिलक्षणेन मन्त्रेण हविर्लक्षणेन अन्नेन वा यौमि संयोजयामि । ⧗ यु मिश्रणे । "उतो वृद्धिर्लुकि हलि" इति वृद्धिः ⧗ । हे दिव्य दिवि भव हे देव द्योतनादिगुणविशिष्ट । ⧗ दीव्यतेः इगुपधलक्षणे[2] के प्राप्ते "देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्याः" इति अच् प्रत्ययः ⧗ ॥ किं च ते तुभ्यं नमोस्तु मया क्रियमाणो नमस्कारो भवतु । ⧗ "नमः स्वस्ति°" इति युष्मदश्चतुर्थी । "तेमयावेकवचनस्य" इति तेआदेशः । "अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ" इत्यनुदात्तः ⧗ ॥ नमस्कार्यत्वमेव उपपादयति । दिवि द्युलोके खलु ते तव सधस्थम् सहस्थानम् । आवासस्थानम् इत्यर्थः । ⧗ दिवि । "ऊडिदम्°" इत्यादिना विभक्तेरुदात्तता । सह तिष्ठन्त्यत्रेति "घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्" इत्यधिकरणे कप्रत्ययः । "सध मादस्थयोश्छन्दसि" इति सहस्य सधादेशः । "अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्" इत्यत्र सध्रिग्रहणस्य सहादेशोपलक्षणार्थत्वात् सधशब्दस्य अन्तोदात्तता ⧗ ॥ अस्या ऋचः अश्वमेधे बध्यमानाश्वानुमन्त्रणे[3] विनियोगस्य दर्शितत्वात् तदनुसारेण अर्थो नेयः । गन्धर्वः गन्धर्वकुलजातोश्व इत्यर्थः । "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य" [बृ° आ° १. १. १] । इत्यादिना अश्वमेधाङ्गस्य अश्वस्य बृहदारण्यके विराडात्मना उपास्यत्वदर्शनात् सर्वाणि विशेषणानि अश्वपक्षेपि युज्यन्ते ॥

द्वितीया ॥

दिवि स्पृष्टो यजतः सूर्यत्वगवयाता हरसो दैव्यस्य ।
मृडाद् गन्धर्वो भुवनस्य यस्पतिरेक एव नमस्यः सुशेवाः ॥ २ ॥

---

1 S'Kd om. सं°. 2 S'Kd इगुपधगुणे for इगुपधलक्षणे. 3 वध्य° for बध्य°.

दि॒वि । स्पृ॒ष्टः । य॒ज॒तः । सूर्य॑ऽत्वक् । अ॒व॒ऽया॒ता । हर॑सः । दैव्य॑स्य ।
मृ॒डात् । ग॒न्ध॒र्वः । भुव॑नस्य । यः । पतिः॑ । एकः॑ । ए॒व । न॒म॒स्यः॑ ।
सु॒ऽशेवाः॑ ॥ २ ॥

दिवि द्युस्थाने स्पृष्टः स्प्रष्टा । तत्र स्थित इत्यर्थः । ॥ स्पृश संस्पर्शने इत्यस्मात् कर्तरि क्तः ॥ । यजतः यष्टव्यः । ॥ भृमृदृशियजिपर्वियमिनमिहनिभ्योऽतच् [उ० ३. ११४] इति अतच् प्रत्ययः । चित्त्वाद् अन्तोदात्तः ॥ । सूर्यस्य त्वगिव त्वग् यस्य स सूर्यत्वक् । सूर्यसमानवर्ण इत्यर्थः । ॥ "राजसूयसूर्य°" इत्यादिना सुवतेः सरतेर्वा[1] क्यबन्तो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । दैव्यस्य[2] देवसंबन्धिनो हरसः । क्रोधनामैतत् । क्रोधस्य अवयाता अपगमयिता । ॥ "देवाद् यञञौ" इति प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु यञ् । "ञ्नित्यादिर्नित्यम्" इत्याद्युदात्तः ॥ ॥ न केवलं दैव्यस्य क्रोधस्य निवारकः अपि तु सुखप्रदोपि अयमेव इत्याह । मृडात् मृडयतु । ॥ मृड सुखने इत्यस्मात् लेटि आडागमः । "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः ॥ । गन्धर्व इत्यादि पूर्ववत् । सुशेवाः । शेवम् इति सुखनाम । शोभनं सुखं यस्य स तथोक्तः । ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् । इण्शीङ्भ्यां वन् [उ० १. १५०] इति वन् प्रत्ययः । "आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि" इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ । यद्वा । ॥ एवृ शेवृ केवृ सेवने तालव्यादिः पठ्यते । अस्माद् भावे असुनि शोभनं शेवः शेवनं यस्येति बहुव्रीहौ "सोर्मनसी अलोमोषसी" इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ । अनायासेन सेव्य इत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अ॒न॒व॒द्याभिः॑ समु॑ ज॒ग्म आ॒भिर॒प्स॒रास्वपि॑ गन्ध॒र्व आ॑सीत् ।
स॒मु॒द्र आ॑सां सद॑नं म आहु॒र्यतः॑ स॒द्य आ च॒ परा॑ च॒ यन्ति ॥ ३ ॥

---

1 S'Kd स्वरतेर्वा. 2 S'Kd देव्यस्य.

अनवद्याभिः । सम् । ऊं इति । जग्मे । आभिः । अप्सरासु । अपि । गन्धर्वः । आसीत् ।
समुद्रे । आसाम् । सदनम् । मे । आहुः । यतः । सद्यः । आ । च । परा । च । यन्ति ॥ ३ ॥

अनवद्याभिः अगर्ह्याभिः । प्रशस्तरूपाभिरित्यर्थः । "अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" इति गर्ह्यार्थे अवद्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आभिरप्सरोभिः मरीचिरूपाभिः । "सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोप्सरसः" [तै° सं° ३. ४. ७. १] इति श्रुतेः । सूर्यरूपो गन्धर्वः सं जग्मे संगतवान् । उशब्दः पदपूरणार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । "समो गम्यृच्छि°" इत्यादिना अकर्मकाद् गमेरात्मनेपदम् । "गमहन°" इत्युपधालोपः । अप्सरासु अप्सरःस्वपि गन्धर्वः सूर्यनामा आसीत् संगतोभवत् । गन्धर्वाप्सरसां परस्परसाहित्यप्रतिपादनेन तेषाम् अविनाभावस्य सिद्धत्वात् सहैव तेषां पूजाहोमादिकं कार्यम् इति तात्पर्यार्थः । अत एव तैत्तिरीयके । "गन्धर्वाप्सरसो वा एतम् उन्मादयन्ति य उन्माद्यति" इति प्रक्रम्य "तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति तेनैवैनान् समर्धयति" [तै° सं° ३. ४. ८. ४] इति होमसाहित्यम् आम्नातम् । अप्सरास्विति । आप इत्यन्तरिक्षनाम । उदकं वा । तत्र चरतीत्यप्सरा । बाहुलकाद् अच् । यद्वा अप्स इति रूपनाम । रो मत्वर्थीयः । उभयत्र टाप् । अथ वा अप्सु सरतीति अप्शब्दोपपदात् सर्तेः असुन् । अप्सुशब्दोपपदात् ला आदाने इत्यस्माद् वा रातेः असुन् । रा दाने इत्यस्माद् वा असुन् । तथा च सकारान्तोप्सरःशब्दः । तस्यैव व्यत्ययेन सकारस्य आत्वम् । एतत् सर्वं यास्केनोक्तम् । अप्सरा अप्सारिण्यपि वा अप्स इति रूपनाम अप्सातेरप्सानीयं भवति । आदर्शनीयं व्यापनीयं वेति । तद्रा भवति रूपवती तद् अनयात्तम् इति वा तद् अ-

¹ S'Kd °पाद्केन for °पादनेन.

स्थे दत्तम् इति वा इति च [नि. ५. १३] । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणात् पदकारा नावगृह्णते ⧗ । अप्सरसां स्थानम् आह समुद्र इति । आसाम् अप्सरसां मरीचिरूपाणां सदनम् । ⧗ सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम् आवासस्थानम् । अधिकरणे ल्युट् ⧗ । समुद्रे समुद्रवन्ति अस्माद् आप इति वा संमोदन्तेऽस्मिन् भूतानीति वा समुद्रशब्देन आदित्य उच्यते । तत्र इति मे मम आहुः कथयन्ति अभिज्ञाः । इति मन्त्रद्रष्टुर्वचनम् एतत् । तदेव उपपादयति । यतः यस्माद् आदित्यात् सद्यः सूर्योदयसमकालमेव आ यन्ति च आगच्छन्ति च परा यन्ति च अस्मात् स्थानात् तत् पुनः परागच्छन्ति च । अस्तमयकाले तदेव प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ अथ वा गन्धर्वशब्दः प्रसिद्ध[1]गन्धर्वजातिवाचकः । अप्सरःशब्दोऽपि प्रसिद्धाप्सरोजातिवाची । समु जग्मं[2] इति परस्परानुरागविशेषेण स्त्रीपुंसात्मकानां तेषां गतिरुक्ता । समुद्रशब्देन अन्तरिक्षलोक उच्यते । यतः यस्माद् अन्तरिक्षलोकाद् आयन्ति प्रजापीडार्थम् आविर्भवन्ति[3] पुनस्तत्रैव परा[4] यन्ति । तिरोभवन्तीत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववद् योज्यम् ॥

चतुर्थी ॥

अभ्रिये दिद्युन्नक्षत्रिये या विश्वावसुं गन्धर्वं सचध्वे ।
ताभ्यो वो देवीर्नम इत् कृणोमि ॥ ४ ॥

अभ्रिये । दिद्युत् । नक्षत्रिये । याः । विश्वऽवसुम् । गन्धर्वम् । सचध्वे ।
ताभ्यः । वः । देवीः । नमः । इत् । कृणोमि ॥ ४ ॥

हे अभ्रिये । अभ्रेषु भवा अभ्रिया । ⧗ "समुद्राभ्राद्घः" इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्य इय् आदेशः ⧗ । हे दिद्युत् द्योतनस्वभावे । ⧗ द्युत दीप्तौ इत्यस्मात् "द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च" इति क्विपि द्विवचने "द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्" इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ⧗ । हे नक्षत्रिये नक्षत्ररूपिणि । ⧗ "नक्षत्राद् घः" इति स्वार्थे घप्रत्ययः ।

1 S′Kd प्रसिद्धः गंध°. 2 S′Kd जग्मुः इति for जग्म इति. 3 S′Kd °विर्भवति.
4 S′Kd पारयंत्विति तिरो° for परा यन्ति । तिरो°.

"चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसः" [तै॰ सं॰ ३.४.७.१] इति श्रुतेर्नक्षत्राणाम् अप्सरस्त्वम् ⧗। यद्वा अभ्रिये। अभ्रम् अन्तरिक्षम्। तत्र भवः अभ्रियो मेघः। तस्मिन्। दिद्युत्। ⧗व्यत्ययेनैकवचनम्⧗। द्योतमाना या अप्सरसः। "पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः" [तै॰ सं॰ ३.४.७.२] इति श्रुतेः। नक्षत्रिये। जातावेकवचनम्। सुकृतफलोपभोगायतनानि नक्षत्राणि। "देवगृहा वै नक्षत्राणि" [तै॰ ब्रा॰ १.५.२.६] इति श्रुतेः। तेषु च या अप्सरसः या यूयं विश्वावसुम्। विश्वं वसु यस्मिन् स विश्वावसुः। ⧗"विश्वस्य वसुराटोः" इति पूर्वपदस्य दीर्घः। "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्⧗। एतन्नामानं गन्धर्वं सचध्वे संगता भवथ। ⧗षच समवाये⧗। हे देवीः देव्यो द्योतमानाः। ⧗"वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः⧗। ताभ्यः उक्तरूपाभ्यो वः युष्मभ्यम्। ⧗"बहुवचनस्य वस्नसौ" इति चतुर्थीबहुवचनान्तस्य युष्मदो वस् आदेशः⧗। नमः। अन्ननामैतत्। हविर्लक्षणम् अन्नं नमस्कारं वा। इच्छब्दः अवधारणे। कृणोमि करोमि। ⧗कृवि हिंसाकरणयोश्च। "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः⧗॥

पञ्चमी॥

याः क्लन्दास्तमिषीचयोऽक्षकामा मनोमुहः।
ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सराभ्योऽकरं नमः॥ ५॥

याः। क्लन्दाः। तमिषीचयः। अक्षऽकामाः। मनःऽमुहः।
ताभ्यः। गन्धर्वऽपत्नीभ्यः। अप्सराभ्यः। अकरम्। नमः॥ ५॥

क्लन्दाः क्लन्दयित्र्यो मनुष्यान् आविश्य उपद्रवकरणेन रोदयित्र्यः। ⧗कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च इत्यत्र क्लन्देर्ण्यन्तात् पचाद्यच्⧗। तमिषीचयः। तविषीति बलनाम। तद् अश्नन्ति प्राप्नुवन्ति चिन्वन्ति वेति तविषीचयः। बलवत्य इत्यर्थः। ⧗[illegible] तवेर्णिद्वा [उ॰ १.४८] इति टिषच् प्रत्ययः। टित्वाद् ङीप्। वर्णव्यत्यय-

श्छान्दसः। ततः अश्नातेश्श्निनोतेर्वा क्विनि पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः। तमु ग्लानौ। इत्यस्माद् वा बाहुलकात् टिषच् प्रत्ययः॥। तमिषीं ग्लानिं परेषाम् आविष्टानाम् उपचिन्वन्तीति तमिषीचयः। अक्षकामाः अक्षाणि इन्द्रियाणि तानि नाशयितुं कामयमानाः। ॥ कमेर्णिच्। "कर्मण्यण्" इति अणि प्राप्ते "शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः" इति णप्रत्ययः॥। मनोमुहः मनसो मोहयित्र्यः। उन्मादकारिण्य इत्यर्थः। श्रूयते हि तैत्तिरीयके। "गन्धर्वाप्सरसो वा एतम् उन्मादयन्ति य उन्माद्यति" [तै॰ सं॰ ३.४.८.४] इति। एवंविधा या अप्सरसस्ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्यः गन्धर्वाः पतयो यासाम्। ॥ "विभाषा सपूर्वस्य" इति ङीन्नकारौ॥। अप्सराभ्यः अप्सरोभ्यः नमः हविर्लक्षणम् अन्नं नमस्कारं वा अकरम् करोमि। ॥ "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति करोतेश्छान्दसे लुङि "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि" इति च्लेः अङ् आदेशः। "ऋदृशोऽङि गुणः" इति गुणः॥ ॥

इति द्वितीये काण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अदो यत्" इति सूक्तेन ज्वरातीसारातिमूत्रनाडीव्रणेषु तदुपशान्तये मुञ्जशिरोनिर्मितरज्जुबन्धनम् क्षेत्रमृत्तिकाया वा पायनम् सर्पिर्लेपनम् चर्मदृतिमुखेन[1] अपानशिश्ननाडीव्रणमुखानां धमनं च कार्यम्। "विद्मा शरस्य[१.२] अदो यत्[२.३] इति मुञ्जशिरोरज्ज्वा बध्नाति" इत्यादि [कौ॰ ४.१] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अदो यदवधावत्यवत्कमधि पर्वतात्।
तत् ते कृणोमि भेषजं सुभेषजं यथाससि ॥ १ ॥

अदः। यत्। अवऽधावति। अवत्ऽकम्। अधि। पर्वतात्।
तत्। ते। कृणोमि। भेषजम्। सुऽभेषजम्। यथा। अससि ॥ १ ॥

1 S'Kd चर्मदृति॰. We with the *Kes'avi* which explains the phrase to mean चर्मभस्त्रामुखेन &c. See also Sâyaṇa's introduction to I. 2, and our foot-note 2 at page 15.

पर्वतात् । अत्र पर्वतशब्देन मुञ्जवान् नाम पर्वतो विवक्षितः । "मुञ्जशिरोरज्ज्वा बध्नाति" इति विनियुक्तस्य मुख्यमुञ्जस्य तत्रैवोत्पत्तेः । तस्मात् । ॥ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । "अधिपरी अनर्थकौ" इति स्मरणात् ॥ । अदः विप्रकृष्टं यत् प्रसिद्धम् अवत्कम् व्याधिपरिहारेण रक्षकं मुञ्जशिरः अवधावति अवरुह्य भूमौ धावति । व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । ॥ "पाघ्राध्मा०" इत्यादिना सर्तेर्वेगितायां गतौ धाव् आदेशः । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधे "तिङि चोदात्तवति" इति गतेरनुदात्तत्वम् ॥ । हे मुञ्ज ते तव त्वदीयं तत् अग्रम् । यद्वा । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ । तत् तथाविधं ते त्वां भेषजं कृणोमि व्याधिनिवृत्त्यर्थम् औषधं करोमि । यथा येन प्रकारेण सुभेषजम् व्याधिनिवर्तनक्षमम् अतिशयितवीर्ययुक्तम् असति । तथा कृणोमीति संबन्धः । ॥ सुभेषजम् । "स्वती पूजायाम्" इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । असति । अस्तेः "बहुलं छन्दसि" इति शपो लुगभावः । "यावद्यथाभ्याम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ ॥

द्वितीया ॥

आदङ्ग कुविदङ्ग शतं या भेषजानि ते ।
तेषामसि त्वमुत्तममनास्रावमरोगणम् ॥ २ ॥

आत् । अङ्ग । कुवित् । अङ्ग । शतम् । या । भेषजानि । ते ।
तेषाम् । असि । त्वम् । उत्ऽतमम् । अनास्रावम् । अरोगणम् ॥ २ ॥

अङ्गेत्याभिमुख्यकरणे । हे ओषधे आत् प्रयोगसमनन्तरमेव । रोगं निवर्तयेत्यध्याहारः ॥ तथा अङ्ग कुवित् । बहुनामैतत् । बहुधा उत्पन्नान् अतीसारादीन् रोगान् । विनाशयेति शेषः । ॥ अङ्ग इत्युभयत्र "निपातस्य च" इति सांहितिको दीर्घः ॥ । तदेव प्रशंसति । हे ओषधे ते तव संबन्धीनि सजातीयानि शतम् अपरिमितानि या यानि । ॥ "शेश्छन्दसि बहुलम्" इति लोपः ॥ । भेषजानि सन्ति तेषाम् भेषजानां मध्ये त्वम् उत्तमम् उत्कृष्टतमम् असि अना-

सि । ⧗ उत्कृष्टार्थवाचिन उच्छब्दाद् अतिशायने तमप् । "उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र" इति उञ्छादिषु पाठात् अन्तोदात्तः ⧗ । उत्तमार्थं समर्थयते । अनास्रावम् । आस्रवन्तीति आस्रावाः अतीसारातिमूत्रनाडीव्रणादयः । तेषां निवर्तकम् । ⧗ आङ्पूर्वात् स्रवतेः "श्याद्व्यधास्रु°" इत्यादिना णः ⧗ । अरोगणम् तन्मूलरोगनिवर्तकम् । ⧗ रुजो भङ्गे इत्यस्माद् भावे ल्युट् । छान्दसं कुत्वम् ⧗ ॥

तृतीया ॥

नीचैः खनन्त्यसुरा अरुस्राणमिदं महत् ।
तदास्रावस्य भेषजं तदु रोगमनीनशत् ॥ ३ ॥

नीचैः । खनन्ति । असुराः । अरुःऽस्राणम् । इदम् । महत् ।
तत् । आऽस्रावस्य । भेषजम् । तत् । ऊं इति । रोगम् । अनीनशत् ॥ ३ ॥

असुराः । असून् प्राणान् लान्ति आददते अपहरन्तीत्यसुराः । ⧗ "आतोनुपसर्गे कः" इति कप्रत्ययः ⧗ । अस्यन्ति शरीरं क्षिपन्ति पातयन्तीति असुराः व्याधयो राक्षसा वा । ⧗ असेरुरन् [उ° १. ४२] इति उरन् प्रत्ययः ⧗ । इदम् परिदृश्यमानं महत् उल्वणम् अरुः[2]स्राणम् अरुषो व्रणस्य पाकस्थानम् । व्रणमुखम् इत्यर्थः । ⧗ [3]स्नै पाके इत्यस्माद् अधिकरणे ल्युट् ⧗ । नीचैः खनन्ति अन्तरन्तः अवदारयन्ति । अभ्यन्तरं व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । यद्वा असुराः असुः प्राणः । ⧗ रो मत्वर्थीयः ⧗ । प्राणवन्तः । बलवन्त इत्यर्थः । अरुःस्राणम् । अरुः स्रायति पक्वं भवति उपशमनोन्मुखं भवति अनेनेति अरुःस्राणम् । ⧗ करणे ल्युट् ⧗ । इदम् महत् औषधं नीचैः खनन्ति समूलम् उद्धरन्ति ॥ तत् उक्तम् औषधम् आस्रावस्य उक्तलक्षणस्य रोगस्य भेषजम्

---

१ So we with **A B Bp B̊ D K S̊**, none of which have अरुः स्रा° or अरुस्रा°. **R V** have अरुःस्रा°.

---

1 **S′Kd** क्षिपंतीति पातयंतीति. 2 **S′Kd** अरुस्राणं. 3 **S′Kd** श्रै.

निवर्तकम् । तदु तदेव रोगम् अतीसारादिकम् अशीशमत् समूलं नाशयति । ॥ शमेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

उपजीका उद्भरन्ति समुद्रादधि भेषजम् ।
तदास्रावस्य भेषजं तदु रोगमशीशमत् ॥ ४ ॥

उपऽजीकाः । उत् । भरन्ति । समुद्रात् । अधि । भेषजम् ।
तत् । आऽस्रावस्य । भेषजम् । तत् । ऊं इति । रोगम् । अशीशमत् ॥ ४ ॥

उपजीका वल्मीकनिष्पादिका वम्र्यः समुद्रात् पृथिव्या अधोवस्थितात् जलराशेः । [अधिः] पञ्चम्यर्थानुवादी । भेषजम् रोगनिवारकम् औषधम् [उद्भरन्ति] उद्भरन्ति । पृथिव्या उर्ध्वं हरन्ति । ॥ "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भत्वम् ॥ ॥ तत् वल्मीकमृत्तिकारूपम् औषधम् आस्रावस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

अरुस्राणमिदं महत् पृथिव्या अध्युद्भृतम् ।
तदास्रावस्य भेषजं तदु रोगमनीनशत् ॥ ५ ॥

अरुःऽस्राणम् । इदम् । महत् । पृथिव्याः । अधि । उत्ऽभृतम् ।
तत् । आऽस्रावस्य । भेषजम् । तत् । ऊं इति । रोगम् । अनीनशत् ॥ ५ ॥

अरुःस्राणम् अरुषो व्रणस्य पाचनं पृथिव्याः केदारादिक्षेत्ररूपायाः सकाशात् । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । उद्भृतम् उद्धृतम् । ॥ "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । यद् इदं महत् औषधं क्षेत्रमृत्तिकारूपम् तत् आस्रावस्येत्यादि पूर्ववत् । ॥ अनीनशत् इति । णशेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ ॥

---

¹ We with A B Bp B̊ D S̊. R K V have अरुःस्रा°.

² K निष्पादका°.

षष्ठी ॥

शं नो॑ भवन्त्व॒प ओष॑धयः शि॒वाः।
इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॒ अप॑ हन्तु र॒क्षस॑ आरा॒द् विसृ॑ष्टा॒ इष॑वः पतन्तु
र॒क्षसा॑म् ॥ ६ ॥
शम्। नः। भ॒व॒न्तु॒। अ॒पः। ओष॑धयः। शि॒वाः।
इन्द्र॑स्य। वज्रः॑। अप॑। ह॒न्तु॒। र॒क्षसः॑। आ॒रात्। विऽसृ॑ष्टाः। इष॑वः।
प॒त॒न्तु॒। र॒क्षसा॑म् ॥ ६ ॥

औषधार्थं प्रयुज्यमाना आ॑पः ओषधयश्च शिवाः सुखहेतवः सत्यः नः अस्माकं शम् रोगाणां शमनाय भवन्तु ॥ रक्षसः राक्षसान् रोगोत्पादकान् इन्द्रस्य वज्रः अप हन्तु हिनस्तु। ▣ रक्षन्त्यस्माद् इति "भीमादयोपादाने" इत्यपादाने रक्षतेः असिप्रत्ययः। रक्षो रक्षितव्यम् अस्मात् इति यास्कः [नि०४.१८]। प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् ▣ ॥ विसृष्टा मनुष्याणां पीडनाय प्रयुक्ता रक्षसाम् इषवः रोगादिरूपा आरात् अस्मत्तो दूरे पतन्तु ॥

[इति] द्वितीये काण्डे प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"दीर्घायुत्वाय" इति सूक्तेन कृत्यादूषणार्थम् आत्मरक्षार्थम् विघ्नशमनार्थं च जङ्गिडाख्यवृक्षविशेषमणिं शणसूत्रप्रोतं कृत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात्। "दीर्घायुत्वायेति मन्त्रोक्तं बध्नाति" इति सूत्रम् [कौ०५.६] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दी॒र्घा॒यु॒त्वाय॑ बृह॒ते रणा॒याऽरि॑ष्यन्तो॒ दक्ष॑माणाः स॒दैव।
म॒णिं वि॑ष्कन्धदू॒षणं॑ जङ्गि॒डं बि॑भृमो व॒यम् ॥ १ ॥
दी॒र्घा॒यु॒ऽत्वाय॑। बृ॒ह॒ते। रणा॑य। अरि॑ष्यन्तः। दक्ष॑माणाः। सदा॑। ए॒व।
म॒णिम्। वि॒स्क॒न्ध॒ऽदू॒षण॑म्। ज॒ङ्गि॒डम्। बि॒भृ॒मः। व॒यम् ॥ १ ॥

१ So we with ABB̊KDRS̊PP̊J, none of which read भवन्त्वाप.

दीर्घायुत्वाय चिरकालजीवनाय । ⧖ छन्दसीणः [उ० १, २] इति एतेः उण् प्रत्ययः ⧖ । यद्वा दीर्घायुष्ट्वाय । ⧖ एतेर्णिच्च [उ० २, ११७,] इति उसिप्रत्ययः । सकारलोपश्छान्दसः । बहुव्रीहेर्भावे त्वप्र यः ⧖ । दीर्घम् आयुः अस्माकं यथा स्याद् इत्येवमर्थं बृहते महते रणाय रमणीयाय प्रशस्याय कर्मणे । अभिलषितकर्मानुष्ठानविघ्नशान्तय इत्यर्थः । ⧖ "बृहन्महतोरुपसंख्यानम्" इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । "वशिरण्योरप्युपसंख्यानम्" इति रणतेः शब्दार्थात् कर्मणि अप् प्रत्ययः ⧖ । अरिष्यन्तः अविनश्यन्तः । अहिंसनाद्धेतोरित्यर्थः । ⧖ रुष रिष हिंसायाम् । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति हेतौ शतृप्रत्ययः । नञ्समासे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧖ । सदैव सर्वदैव रक्षमाणाः आत्मानं पालयमानाः । ⧖ रक्ष पालने इत्यस्माद् व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । हेतौ शानच् ⧖ । आत्मरक्षणाद्धेतोरित्यर्थः । विस्कन्धदूषणम् । विस्कन्धः रक्षःपिशाचादिकृतगतिप्रतिबन्धात्मकः शरीरशोषणरूपो वा विघ्नः तस्य निवारकम् । ⧖ विपूर्वात् स्कन्देर्घञि धत्वं छान्दसम् । दुष वैकृत्ये । अस्माद् ण्यन्तात् करणे ल्युट् । "दोषो णौ" इति ऊत्वम् ⧖ । जङ्गिडम् । जङ्गिडः वृक्षविशेषो वाराणस्यां प्रसिद्धः । तेन साधितं मणिं बिभृमो धारयामः । ⧖ डुभृञ् धारणपोषणयोः । श्लौ "भृञाम् इत्" इत्यभ्यासस्य इत्वम् ⧖ ॥

द्वितीया ॥

जङ्गिडो जम्भाद् विशराद् विष्कन्धाद् अभिशोचनात् ।
मणिः सहस्रवीर्यः परि णः पातु विश्वतः ॥ २ ॥

जङ्गिडः । जम्भात् । विऽशरात् । विऽस्कन्धात् । अभिऽशोचनात् ।
मणिः । सहस्रऽवीर्यः । परि । नः । पातु । विश्वतः ॥ २ ॥

जम्भात् हिंसकात् कृत्यादेः । यद्वा जम्भ इति दन्तविशेषस्य आ-

1 S' Kd लक्षणाद्धेतो॰. 2 S' Kd विस्कंधोस्कंधरक्षः॰ for विस्कन्धः रक्षः॰. 3 S' Kd ॰कः

स्था । राक्षसदन्तविशेषकृतात् खादनाद् इत्यर्थः । विशरात् शरीरविशरणात् । ❋शॄ हिंसायाम् इत्यस्मात् "ॠदोरप्" ❋ । विस्कन्धात् विघ्नात् रक्षःपिशाचादिकृताद् रोगादिरूपात् [अभिशोचनात् कृत्याकृताच्छोकात्] सहस्रवीर्यः अपरिमितसामर्थ्यो जङ्गिडः [जङ्गिड]वृक्षविकारो मणिः नः अस्मान् विश्वतः विश्वस्माद् उदीरिताज्जम्भादेः परि पातु परिरक्षतु । ❋"उपसर्गाद् बहुलम्" [इति] नसोपि णत्वम् । विश्वत इति । विश्वशब्दात् "पञ्चम्यास्तसिल्" । "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ❋ ॥

तृतीया ॥

अयं विष्कन्धं सहतेयं बाधते अत्त्रिणः ।
अयं नो विश्वभेषजो जङ्गिडः पात्वंहसः ॥ ३ ॥

अयम् । विऽस्कन्धम् सहते । अयम् । बाधते । अत्त्रिणः ।
अयम् । नः । विश्वऽभेषजः । जङ्गिडः । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

अयं जङ्गिडो मणिः विस्कन्धम् परकृतं सहते । अभिभवतीत्यर्थः ॥ अयम् उक्तो मणिः अत्त्रिणः अत्तॄन् भक्षकान् कृत्यादीन् बाधते नाशयति । ❋अद भक्षणे इत्यस्माद् अदेस्त्रिनिश्च [उ० ४, ६८] इति त्रिप्रत्ययः ❋ ॥ अयं मणिः नः अस्माकं विश्वभेषजः विश्वेषां रोगादीनां निवर्तकः । यद्वा विश्वं कृत्स्नं भेषजं यस्मिन् । सकलौषधात्मक इत्यर्थः । ❋"बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ❋ । जङ्गिडो मणिः अंहसः पापात् पातु रक्षतु ॥

चतुर्थी ॥

देवैर्दत्तेन मणिना जङ्गिडेन मयोभुवा ।
विष्कन्धं सर्वा रक्षांसि व्यायामे सहामहे ॥ ४ ॥

देवैः । दत्तेन । मणिना । जङ्गिडेन । मयःऽभुवा ।
विऽस्कन्धम् । सर्वा । रक्षांसि । विऽआयामे । सहामहे ॥ ४ ॥

देवैः अग्न्यादिभिर्दत्तेन । अनेन अमोघवीर्यत्वम् अस्योक्तम् । मयोभुवा । मय इति सुखनाम । तद् भवत्यस्माद् इति मयोभूः । ॥"क्विप् च" इति क्विप्॥ । यद्वा मयसः सुखस्य भावयिता उत्पादयिता । ॥अन्तर्णीतण्यर्थाद् भवतेः क्विप्॥ । तेन जङ्गिडेन उक्तेन मणिना । ॥करणे तृतीया॥ । विस्कन्धम् विघ्नं [तथा] तद्धेतुभूतानि सर्वा सर्वाणि रक्षांसि रक्षःशब्दोपलक्षितान् भूतप्रेतपिशाचादीन् व्यायामे संचरणे । निमित्तभूते सतीत्यर्थः । ॥व्याङ्पूर्वाद् यमेर्भावे घञ् । "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्य०" इति वृद्धिप्रतिषेधो न भवति । अस्य अनुदात्तोपदेशत्वात्॥ । यद्वा । ॥व्यायच्छन्ति संचरन्ति अस्मिन्निति । अधिकरणे घञ्॥ । संचरणप्रदेशे सहामहे अभिभवामः ॥

पञ्चमी ॥

शणश्च मा जङ्गिडश्च विष्कन्धादभि रक्षताम् ।
अरण्यादन्य आभृतः कृष्या अन्यो रसेभ्यः ॥ ५ ॥

शणः । च । मा । जङ्गिडः । च । विऽस्कन्धात् । अभि । रक्षताम् ।
अरण्यात् । अन्यः । आऽभृतः । कृष्याः । अन्यः । रसेभ्यः ॥ ५ ॥

शणः प्रसिद्धः मणिबन्धनसूत्रप्रकृतिभूतः । जङ्गिड उक्तः । चशब्दौ परस्परसमुच्चयार्थौ । तावुभौ विस्कन्धात् उक्ताद् मा माम् अभि रक्षताम् अभितः सर्वतः पालयताम् । तावेव दर्शयति । अन्यः तयोरेकः । जङ्गिड इत्यर्थः । अरण्यात् वनाद् आभृतः आहृतः । ॥"हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भत्वम्॥ । अन्यः एकः शणः कृष्याः । कृषिः कर्षकव्यापारविशेषः । तस्मात् रसेभ्यः ओषधिसारभूतकाष्ठेभ्यः । आभृत इति संबन्धः । एवम् आनीतौ शणजङ्गिडौ विस्कन्धाद् रक्षताम् इति संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

कृत्यादूषिरयं मणिरथो अरातिदूषिः ।

अथो सहस्वान् जङ्गिडः प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥ ६ ॥

कृत्याऽदूषिः। अयम्। मणिः। अथो इति। अरातिऽदूषिः।

अथो इति। सहस्वान्। जङ्गिडः। प्र। नः। आयूंषि। तारिषत्॥ ६ ॥

मणेः प्रशंसापूर्वकम् अभिलषितफलसाधनत्वं प्रदर्श्यते। अयम् उक्तो मणिः कृत्यादूषिः। परकृताभिचारक्रियाजन्या पीडाकरी काचिच्छक्तिः कृत्या। तस्या निवारकः। ॥ दुषेर्ण्यन्ताद् अच इः [उ० ४. १३८] इति इकारप्रत्ययः ॥ ॥ अथो अपि च अरातिदूषिः। अरातयः शत्रवः। तेषां दूषकः ॥ अथो अपि च सहस्वान् सहः अभिभवनसाधनं बलम् अभिभवनं वा तद्वान्। ॥ "तसौ मत्वर्थे" इति सकारान्तस्य भत्वेन पदत्वाभावाद् रुत्वाभावः ॥। एवंगुणविशिष्टो जङ्गिडः नः अस्माकम् आयूंषि प्र तारिषत्। ॥ प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥। प्रवर्धयतु। ॥ प्र ण इति। "उपसर्गाद् बहुलम्" इति णत्वम्। तारिषदिति। तरतेः पञ्चमलकारे "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप्। "सिब्बहुलं छन्दसि णिद् वक्तव्यः" इति सिपो णिद्भावाद् वृद्धिः। "लेटोऽडाटौ" इत्यडागमः। "इतश्च लोपः परस्मैपदेषु" इति इकारलोपः ॥ ॥

इति द्वितीयकाण्डे प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"इन्द्र जुषस्व" इति सूक्तेन बलकामः इन्द्रं यजते उपतिष्ठते वा। यद् आह कौशिकः। "इन्द्र जुषस्वेतीन्द्रं बलकामः" इति [कौ० ७. १०] ॥

सोमाभिषवकाले अभिषवहोमेषु च अस्य विनियोगः। उक्तं वैताने। "इन्द्र जुषस्वेति राज्यभिषूयमाणेभिषवणहोमान् जुहोति" इति [वै० ३. ६] ॥

तथा षोडशिग्रहे इन्द्रोपस्थानेपि एतत् सूक्तम्। [उक्तं] वैताने। "षोडशिग्रहेष्विन्द्र जुषस्वेतीन्द्रम्" इति [वै० ४. १] ॥

तथा "ऐन्द्री विजयबलपुष्टिपशुकामस्य परचक्रागमे च" इति [न० क० १७] विहितायां महाशान्तौ एतत् सूक्तं योजयेत्। उक्तं नक्षत्रकल्पे।

१ R सहस्वा. We with ABB̄DKS̄V. २ ADR तार्षत्. We with B̄KS̄V.

"अथावापिकाः शान्तयः" इति प्रक्रम्य "इन्द्र जुषस्वेत्यैन्द्राम" इति [न° क° १८] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्र॑ जुषस्व॒ प्र व॒हा या॑हि शूर॒ हरि॑भ्याम् ।
पिबा॑ सु॒तस्य॑ म॒तेरि॒ह मधो॑श्चका॒नश्चारु॒र्मदा॑य ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । जु॒षस्व॑ । प्र । व॒ह॒ । आ । या॒हि॒ । शू॒र॒ । हरि॑ऽभ्याम् ।
पिब॑ । सु॒तस्य॑ । म॒तेः । इ॒ह । मधोः॑ । च॒का॒नः । चारुः॑ । मदा॑य ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त जुषस्व प्रीयस्व । ⧗ जुषी प्रीतिसेवनयोः ⧗ ॥ प्र
वह प्रकृष्टम् अभिलषितं फलं प्रापय ॥ हे शूर शौर्ययुक्त हरिभ्याम् एतन्ना-
मकाभ्याम् अश्वाभ्याम् । ⧗ हरी इन्द्रस्य इति हि यास्कः [निघ° १.
१५] ⧗ । ताभ्याम् आ याहि अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छ ॥ आ-
गत्य इह अस्मिन् यज्ञे सुतस्य अभिषुतस्य मतेः । ⧗ कर्मणि क्ति-
न् ⧗ । मननीयस्य । प्रशस्यस्येत्यर्थः । यद्वा । मतिरिति मेधाविना-
म । तत्संबन्धिन इत्यर्थः । मधोः मधुररसस्य सोमस्य । भागम् इति
शेषः । यद्वा ⧗ "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा-
यां "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" इति षष्ठी ⧗ । उक्तविधं सोमं पि-
ब । ⧗ "द्व्यचोतस्तिङः" इति सांहितिको दीर्घः ⧗ ॥ एवं पीत-
सोमः चकानः । ⧗ चक तृप्तौ इति धातोः शानच् । छान्दसः शपो
लुक् ⧗ । तर्पयन्नित्यर्थः । यद्वा । ⧗ कै गै रै शब्दे इत्यस्मात्
कर्मणि लिटः कानच् ⧗ । स्तूयमानः चारुः दशापवित्रेण शोधितत्वा-
न्निर्मलः मदाय मदोत्पत्तये । भवतु इति शेषः । ⧗ "मदोऽनुपसर्गे"
इति भावे अप् प्रत्ययः ⧗ ॥

द्वितीया ॥

इन्द्र॑ ज॒ठरं॑ न॒व्यो न पृ॑णस्व॒ मधो॑र्दि॒वो न ।

---

1 S K. तत्तत्संब°.

अस्य सुतस्य स्व१र्णोप त्वा मदाः सुवाचो अगुः ॥ २ ॥

इन्द्र । जठरम् । नव्यः । न । पृणस्व । मधोः । दिवः । न ।
अस्य । सुतस्य । स्वः । न । उप । त्वा । मदाः । सुऽवाचः । अगुः ॥ २ ॥

हे इन्द्र नव्यो न नूतन इव । ⧗ "वेस्वप्स्वौकककविक्षेमवर्चोनिष्केवलोक्थजनपूर्वनवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्" इति नवशब्दात् स्वार्थे यत् प्रत्ययः । उपमानोत्तरस्थो नञ् उपमार्थे वर्तते । दुर्मदासो न सुरायाम् [ऋ॰८.२.१२] इत्युपमार्थीय उपरिष्टाद् उपचारस्तस्य येनोपमिमीते इति [नि॰१.४] यास्कवचनात् ⧗ । अनेन आदरातिशय उक्तः । मधोः मधुररसस्य सोमस्य भागेन जठरम् स्वोदरकुहरं पृणस्व पूरय । ⧗ पृण प्रीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणकर्मा ⧗ । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न दिवः स्वर्गस्य संबन्धिना अमृतेनेव ॥ ततश्च सुतस्य अभिषुतस्य अस्य सोमस्य सुवाचः स्तुतिरूपा मन्त्रात्मिकाः शोभना वाचो येषां तथाविधा मदाः मदकरा रसाः स्वर्ण स्वर्गे यथा तथा अत्रापि त्वा त्वाम् अगुः उपगच्छन्तु । ⧗ एतेश्छान्दसे लुङि "इणो गा लुङि" इति गादेशः ⧗ ॥

तृतीया ॥

इन्द्रस्तुराषाण्मित्रो वृत्रं यो जघान यतीर्न ।
बिभेद वलं भृगुर्न ससहे शत्रून् मदे सोमस्य ॥ ३ ॥

इन्द्रः । तुराषाट् । मित्रः । वृत्रम् । यः । जघान । यतीः । न ।
बिभेद । वलम् । भृगुः । न । ससहे । शत्रून् । मदे । सोमस्य ॥ ३ ॥

तुराषाट् [तुरं] तूर्णं सहते अभिभवति शत्रून् इति तुराषाट् । ⧗ "छन्दसि सहः" इति सहेर्ण्विप्रत्ययः । "सहेः साडः सः" इति षत्वम् ⧗ । मित्रः सर्वप्राणिमित्रभूतो य इन्द्रः वृत्रम् एतन्नामानं त्वाष्ट्रम्

१ DRS̈ °र्णोप. We with ABBp B̊KV. २ R वलं. We with AB̊DKS̈V.

1 S′Kd वस्वप्स्वोककविक्षेमवर्चोनिष्केवलोक्थजन°.

⧖ उक्तं हि यास्केन ।
असुरम् आवारकं मेघं वा जघान हतवान् ।
तत् को वृत्रो मेघ इति नैरुक्तास्त्वाष्ट्रोसुर इत्यैतिहासिकाः [नि॰ २, १६]
इति ⧖ । तत्र दृष्टान्तः । यतीर्न यतयो नाम नियमनशीला आसु-
र्यः प्रजाः । ता इव । यद्वा अत्र यतिशब्देन वेदान्तार्थविचारशून्याः प-
रिव्राजका विवक्षिताः । तानिव । तथा[1] च कौषीतकोपनिषदि इन्द्रवा-
क्यम् । "त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अहनम् अरुन्मुखान्[2] यतीन् सालावृकेभ्यः
प्रायच्छम" इति [कौ॰ उ॰ ३, १] । तथा[3] भृगुर्न भृगुरिव वैलम्[4] अङ्गि-
रसां सत्रम् आसीनानां यज्ञसाधनभूता गा अपहृत्य स्थितं वैलनामा-
नम् असुरं बिभेद विदारितवान् ॥ एतत् सर्वं सामर्थ्यं सोमपानप्रभावनि-
बन्धनम् इत्याह ससहे शत्रून् इति । सोमस्य पीतस्य मदे सति शत्रून्
उदीरितान् ससहे अभिभूतवान् । ⧖ एत्वाभ्यासलोपाभावश्छान्दसः ⧖ ॥

चतुर्थी ॥

आ त्वा॑ विशन्तु सु॒तास॑ इन्द्र पृ॒णस्व॑ कु॒क्षी वि॒ड्ढि[1] श॑क्र धि॒येह्या नः॑ ।
श्रु॒धी हवं॒ गिरो॑ मे जुष॒स्वेन्द्र॑ स्व॒युग्भि॒र्मत्स्वे॒ह म॒हे रणा॑य ॥ ४ ॥

आ । त्वा । वि॒श॒न्तु॒ । सु॒तासः॑ । इ॒न्द्र॒ । पृ॒णस्व॑ । कु॒क्षी इति॑ । वि॒ड्ढि । श॒-
क्र॒ । धि॒या । आ । इ॒हि॒ । आ । नः॒ ।
श्रु॒धि । हव॑म् । गिरः॑ । मे॒ । जु॒ष॒स्व॒ । आ । इ॒न्द्र॒ । स्व॒युक्ऽभिः॑ । मत्स्व॑ ।
इ॒ह । म॒हे । रणा॑य ॥ ४ ॥

⧖ "आज्जसेरसु-
हे इन्द्र सुतासः सुता अभिषुताः सोमाः । ⧖ "आज्जसेरसु-
क्" ⧖ । त्वा त्वाम् आ विशन्तु प्रविशन्तु ॥ तैराविष्टैः सोमैः कुक्षी
दक्षिणोत्तरकुक्षिद्वयं पृणस्व पूरय ॥ वृंड्ढि वर्धय च । ⧖ वृहेर्वृद्ध्यर्थात्
लोटि छान्दसः शपो लुक् । हेर्ध्यादेशे ढत्वष्टुत्वजश्त्वानि ⧖ ॥ हे शक्र

---

१ ABB[1]DRS[m]PP[2]J. विड्ढि.

---

1 S′ Kd यथा for तथा. 2 So S′ Kd. 3 So S′ Kd. The sentence which began with य इन्द्रः being incomplete, we should read स for तथा, or read इन्द्रः before तुराषाट् and सर्वप्राणिभूतश्च भवति । for सर्वप्राणिभूतो. 4 S′ Kd वल॰.

नः अस्माकं धिया । धीरिति कर्मनाम । कर्मणा आवाहनस्तुत्यादिरूपेण एहि आगच्छ । यद्वा धिया अनुग्रहबुद्ध्या नः अस्मान् अभिलक्ष्य आगच्छ ॥ हवम् अस्मदीयम् आह्वानं श्रुधि शृणु । ॥ ह्वेञो "भावेनुपसर्गस्य" इति अप् संप्रसारणं च । श्रुधीति । श्रु श्रवणे । विकरणप्रत्ययस्य लुक् । "श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः । "अन्येषाम् अपि दृश्यते" इति सांहितिको दीर्घः ॥ ॥ तथा मे मदीया गिरः स्तुतिरूपा वाचः जुषस्व सेवस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा मम गिरः श्रुत्वा प्रीतो भव ॥ ततः हे इन्द्र इह अस्मिन् यज्ञे स्वयुग्भिः स्वसखिभूतैर्मरुदादिभिर्देवैः सह मत्स्व सोमपानेन तृप्तो भव । ॥ मदी हर्षे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ । किमर्थम् । महे महते रणाय रमणीयाय कर्मणे । कर्मफलसिद्धय इत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्रस्य नु प्रा वोचं वीर्याणि यानि चकार प्रथमानि वज्री ।
अहन्नहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य । नु । प्र । वोचम् । वीर्याणि । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।
अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु क्षिप्रं प्रा वोचम् ब्रवीमि । ॥ छान्दसो लुङ् । "अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्" इति च्लेः अङ् आदेशः ॥ । वज्री वज्रवान् प्रथमानि आदिभूतानि प्रथितानि वा । ॥ प्रथ प्रख्याने इत्यस्मात् प्रथेरमच् [उ° ५. ६८] इति अमच् प्रत्ययः ॥ । यानि वीर्याणि चकार कृतवान् । ॥ "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधे "लिति" इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तत्वम् ॥ ॥ कानि पुनस्तानीति तत्राह । अहिम् । आहननात् अहिः वृत्रोसुरो मेघो वा । ॥ आङि

1 A B̈ D R S K S̈ V have प्रा, and not प्र.

1 S̈ Kd °पूर्वपदस्यो° for °पूर्वस्य उ°.

श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च [उ॰४.१३७] इति डित् इण् प्रत्ययः ✕ । तम् अहन् हतवान् । ✕ हन्तेर्लङि शपो लुकि "हल्ङ्यादि॰"-लोपे रूपम् । पादादित्वान्निघाताभावाद् अडागमस्य उदात्तत्वम् ✕ ॥ अनु तदनन्तरम् अपः तेन वृत्रेण निरुद्धानि उदकानि ततर्द जिहिंस विदारितवान् । मार्गप्रदानेन निःसारितवान् इत्यर्थः । ✕ उतृदिर् हिंसानादरयोः इति धातुः । अप इति । "ऊडिदम्॰" इत्यादिना शस उदात्तत्वम् ✕ ॥ पर्वतानाम् शिलोच्चयानां संबन्धिनीः वक्षणाः । नदीनामैतत् । वहन्ति कूलानीति वक्षणा नद्यः । ताः प्राभिनत् विदारितवान् ॥

षष्ठी ॥

अह॒न्नहिं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष ।
वा॒श्रा इ॑व धे॒नवः॒ स्यन्द॑माना॒ अञ्जः॑ समु॒द्रमव॑ जग्मु॒राप॑ः ॥ ६ ॥

अह॑न् । अहि॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒या॒णम् । त्वष्टा॑ । अ॒स्मै॒ । वज्र॑म् । स्व॒र्य॑म् ।
त॒त॒क्ष॒ ।
वा॒श्राःऽइ॑व । धे॒नवः॑ । स्यन्द॑मानाः । अञ्जः॑ । स॒मु॒द्रम् । अव॑ । ज॒ग्मुः॒ ।
आपः॑ ॥ ६ ॥

पर्वते शिलोच्चये पर्ववान् पर्वतो मेघस्तस्मिन् वा शिश्रियाणम् श्रितम् । ✕ श्रयतेः कानच् । चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् ✕ । अहिम् वृत्रं मेघम् असुरं वा अहन् जघान ॥ त्वष्टा वृत्रस्य पिता अस्मै इन्द्राय स्वर्यम् सुष्ठु प्रेरणीयम् उपतापकरणं वा वज्रम् आयुधं ततक्ष तीक्ष्णं चकार । ✕ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ✕ । "तस्मै त्वष्टा वज्रम् असिञ्चत्" इत्यादि तैत्तिरीयकम् [तै॰सं॰२.४.१२.२] । यद्वा अस्मै वृत्राय । ✕ "क्रियार्थोपपदस्य [च] कर्मणि स्थानिनः" इति कर्मणि चतुर्थी ✕ । वृत्रं हन्तुम् इत्यर्थः । ✕ स्वर्यम् इति । सुपूर्वाद् अर्तेः स्वृ शब्दोपतापयोः इत्यस्माद् वा "ऋहलोर्ण्यत्" । "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" इति वृद्ध्यभावः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणाद् अनवग्रहः ✕ ॥ वाश्राः शब्दायमाना धेनव इव । ✕ वाशृ शब्दे इत्यस्मात् स्फायितञ्चि... ना [उ॰२.१३.] रक् ✕ । स्यन्दमानाः प्रवहन्त्यः । ✕ ...

प्रस्रवणे । अस्मात् लटः शानच् । "॰अदुपदेशाल्लसार्वधातुक॰" [इति] अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ । तथाविधा आपः अञ्जः अञ्जसा अन्यैर्निरुद्धाः समुद्रम् सरित्पतिम् अव जग्मुः अवाङ्मुखाः सत्यः प्रापुः ॥

सप्तमी ॥

वृषायमाणो अवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।
आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ७ ॥

वृषऽयमानः । अवृणीत । सोमम् । त्रिऽकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । आ । सायकम् । मघऽवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एनम् । प्रथमऽजाम् । अहीनाम् ॥ ७ ॥

वृषायमाणः वृषेव आचरन्निन्द्रः सोमम् सोमात्मकं प्रशस्तम् अन्नम् अवृणीत । ॥ वृङ् संभक्तौ ॥ । प्रजापतेः त्वष्टुः सकाशाद् वृतवान् । ॥ वृषशब्दात् "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति आचारार्थे क्यङ् । "अकृत्सार्वधातुकयोः॰" इति दीर्घः ॥ ॥ अनन्तरं त्रिकद्रुकेषु पूर्वम् अभिसवत्र्यहं त्रिकद्रुकशब्देन उच्यते । तद् उक्तम् आपस्तम्बेन "ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः" इति । त्रयः सन्तः कद्रवन्ति कुटिलम् आवर्तन्ते संवत्सरसत्त्र इति त्रिकद्रुकाः । तेषु सोमयागेषु सुतस्य । ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ । अभिषुतं सोमम् अपिबत् ॥ पीत्वा लब्धबलः सन् मघवा इन्द्रः सायकम् । ॥ षो अन्तकर्मणि । अस्मात् ण्वुल् ॥ । शत्रूणां घातकं वज्रम् आदत्त अगृह्णात् । ॥ "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ ॥ ततः अहीनाम् आहन्तॄणाम् असुराणां प्रथमजाम् प्रथमजातम् एनम् वृत्रम् अहन् हतवान् । ॥ एनम् इति । अन्वादेशे एनादेशोनुदात्तः । प्रथमजाम् इति । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । "जनसनखनक्रमगमो विट्" इति विट् । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इत्यात्वम् ॥ ॥

इति प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

---

१ RKSV omit अ॰. We with ABDS and Rw.

ध्यस्वेति प्रथमा तिङ् विभक्तिर्न निहन्यते ⧗ ॥ उत्तिष्ठ च उत्साहवान् भव । ⧗ "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । "उद ईहायाम्" इति वचनाद् अनीहाविषयो वा द्रष्टव्यः ⧗ । यद्वा ऊर्ध्व उच्छ्रितो भव । ⧗ ततश्च ऊर्ध्वकर्मत्वाद् आत्मनेपदाभावः ⧗ । किमर्थम् । महते सौभगाय सुश्रीकत्वाय । यजमानस्येति शेषः । ⧗ "बृहन्महतोरुपसंख्यानम्" इति महतो विभक्तेरुदात्तत्वम् । उद्गात्रादिषु "सुभग मन्त्रे" इति पाठाद् अञ् । "सुभगस्य मन्त्र उत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते" इति भगान्तलक्षणवृद्ध्यभावः ⧗ ॥ हे अग्ने इदं चाप्यस्तु । [ते] तव उपसत्तारः उपसदनकर्तारः परिचारका ऋत्विग्यजमाना मा रिषन् मा विनश्यन्तु सम्यक् कर्मणि वर्तन्ताम् । ⧗ रिष हिंसायाम् । अस्माद् व्यत्ययेन च्लेः अङ् आदेशः । सदेस्तृचि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ⧗ ॥ अपि च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ते त्वदीया ऋत्विग्यजमानाः त्वत्परिचरणे वर्तमाना यशसः सन्तु यशस्विनो भवन्तु । अन्ये ये त्वत्परिचरणपराङ्मुखास्त्वदीया न भवन्ति ते मा भूवन् । यशस्विन इत्यनुषङ्गः । ⧗ यशःशब्दात् "तत्करोति°" इति णिच् । तदन्ताद् असुनि णिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण असुन उदात्तत्वम् ⧗ ॥

तृतीया ॥

त्वामग्ने वृणते ब्राह्मणा इमे शिवो अग्ने संवरणे भवा नः ।
सपत्नहाग्ने अभिमातिजिद् भव स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । वृणते । ब्राह्मणाः । इमे । शिवः । अग्ने । सम्ऽवरणे । भव । नः ।
सपत्नऽहा । अग्ने । अभिमातिऽजित् । भव । स्वे । गये । जागृहि । अप्रऽयुच्छन् ॥ ३ ॥

हे अग्ने इमे ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानास्त्वां वृणते संभजन्ते आराधयन्ति ॥ तस्मात् नः अस्माकं संभाव्यमानप्रमादानां शिवः शान्तो भूत्वा

1 S'Kd इयं for इदं. 2 S'Kd संभाव्यमानः प्र°.

संवरणे भव विद्यमानस्यापि प्रमादस्य संछादने वर्तस्व । मा तत्प्रकाशनेन क्रोधं कार्षीरित्यर्थः । ⧗ "द्व्यचोतस्तिङः" इति भवशब्दस्य सांहितिको दीर्घः ⧗ ॥ किं च हे अग्ने सपत्नहा अस्मदीयानां शत्रूणां हन्ता अभिमातिजित् । अभिमातिः पाप्मा । श्रूयते हि । "पाप्मा वा अभिमातिः" इति [तै० सं० २. १. ३. ५] । तस्य जेता भव ॥ स्वे आत्मीये [गये] । गृहनामैतत् । गृहे अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । ⧗ युछ प्रमादे ⧗ । जागृहि प्रबुध्यस्व । आदरवान् वर्तस्व ॥

चतुर्थी ॥

क्षत्रेणाग्ने स्वेन सं रभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधा यतस्व ।
सजातानां मध्यमेष्ठा राज्ञामग्ने विहव्यो दीदिहीह ॥ ४ ॥

क्षत्रेण । अग्ने । स्वेन । सम् । रभस्व । मित्रेण । अग्ने । मित्रऽधा । यतस्व । सऽजातानाम् । मध्यमेऽस्थाः । राज्ञाम् । अग्ने । विऽहव्यः । दीदिहि । इह ॥ ४ ॥

हे अग्ने स्वेन आत्मीयेन क्षत्रेण । बलनामैतत् । बलेन सं रभस्व संरब्धो भव । संगतो भवेत्यर्थः । ⧗ रभ राभस्ये ⧗ ॥ किं च हे अग्ने मित्रधाः मित्राणां पोषकः । ⧗ मित्रशब्दोपपदाद् धाञो विचि रूपम् ⧗ । मित्रेण मित्रभावेन यतस्व उपकरोमीत्येव वर्तस्व मा उदासिष्ठाः । ⧗ यती प्रयत्ने ⧗ ॥ अपि च सजातानाम् समानं जातानां ब्राह्मणानाम् । प्रजापतिमुखाद् उत्पन्नत्वाद् अग्नेर्ब्राह्मणानां च सजातत्वम् । मध्यमेष्ठाः । मध्यमेव मध्यमम् । ⧗ स्वार्थे "मध्यान्मः" ⧗ । तत्र स्थाता । यद्वा सजातानां मध्ये भवो मध्यमः यजमानः । तेषाम् उपजीव्यः । तत्र सदा स्थाता । ⧗ तिष्ठतेर्विच् । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इत्यलुक् । सुषामादित्वात् षत्वम् ⧗ । राज्ञाम् क्षत्रियाणामपि विहव्यः विहवेषु भवः । विविधं हूयन्ते आहूयन्ते देवा एष्विति विहवा यज्ञाः । ⧗ "ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु" इति अप् संप्रसारणं च । ततो "भवे छन्दसि" इति यत् ⧗ । यद्वा वि-

विधानि हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि यस्य स तथोक्तः। ☒अ-
स्मिन् पक्षे छान्दसम् अन्तस्वरितत्वम् ☒। हे अग्ने एवंभूतस्त्वम् इह
अस्मिन् कर्मणि दीदिहि दीप्यस्व। ☒दीदेतिर्व्याख्यातम् ☒॥

पञ्चमी॥

अति॒ निहो॒ अति॒ सृधोत्यचि॑त्तीरति॒ द्विषः॑।
विश्वा॒ ह्य॑ग्ने दुरि॒ता तर॒ त्वमथा॒स्मभ्यं॑ स॒हवी॑रं र॒यिं दाः॑॥ ५॥

अति॑। निहः॑। अति॑। सृधः॑। अति॑। अचि॑त्तीः। अति॑। द्विषः॑।
विश्वा॑। हि। अ॒ग्ने। दुः॒ऽइ॒ता। तर॑। त्वम्। अथ॑। अ॒स्मभ्य॑म्। स॒हऽवी॑-
रम्। र॒यिम्। दाः॒॥ ५॥

निहः निहन्तॄन् विषयजान् दोषान्। ☒हन्तेः क्विपि टिलोपश्छा-
न्दसः ☒। यद्वा निकृष्टा गतीः श्वशूकरादियोनिप्राप्तिरूपाः। ☒ओ-
हाङ् गतौ। क्विबन्तात् शसि "आतो धातोः" इत्याकारलोपः। उ-
दात्तनिवृत्तिस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ☒। तान् अति। तरेति संब-
न्धः। ☒स चान्तर्णीतण्यर्थः ☒। अतितारय। तद्धेतुभूतपापजा-
लविनाशनेन तदपि विनाशयेत्यर्थः। [स्रिधः।] ☒स्रेधतिः शोषण-
कर्मा छान्दसः। ततः क्विप् ☒। देहशोषकान् रोगान् अतितारय।
अचित्तीः अशोभनबुद्धीः पापप्रवणा अतितारय। द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूंश्च
अतितारय। हिशब्दः समुच्चयार्थः। किं बहुना। हे अग्ने त्वं विश्वा वि-
श्वान्यपि [दुरिता] दुरितानि दुर्गतानि अति तर अतितारय॥ अथ अनन्त-
रम् अस्मभ्यं सहवीरम् पुत्रपौत्रादिसहितं रयिम् धनं दाः देहि। ☒छा-
न्दसे लुङि "गातिस्थाघुपा°" इति सिचो लुक्। "बहुलं छन्दस्यमाङ्यो-
गेपि" इति अडभावः। "तेन सहेति तुल्ययोगे" इति तुल्यक्रियायोगे
बहुव्रीहौ "वोपसर्जनस्य" इति सहस्य सभावो विकल्पितत्वात् न प्रवर्त-

---

१ B P̊ J V स्रिधो°. We with A D K R S̊ P. २ B K V तर. We with A D R S̊ P P̊ J. ३ J P̊ स्रिधः. We with P K. ४ P P̊ J K विश्वाः. We with Sâyaṇa. ५ So we with P P̊ J.

ते । "एवमादीनाम् अन्तः" [फि० ४. १४] इति सहशब्दः अन्तोदात्तः ॥

[इति] द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"अघद्विष्टा" इति सूक्तेन लौकिकवैदिकाक्रोशयोर्ब्राह्मणशापे क्रूरचक्षुःपुरुषदृष्टिनिपाते पिशाचयक्षादिभये च यवमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि । "अघद्विष्टा [२. ७] शं नो देवी [२. २५] वरणः [६. ८५]" इति प्रक्रम्य "प्रथमेन मन्त्रोक्तं बध्नाति" इति [कौ० ४. २] ॥

"भार्गवीं नक्षत्रग्रहोपसृष्टभयार्तरोगगृहीतानाम्" इति [न० क० १७] विहितायां भार्गव्यां महाशान्तौ सहस्रकाण्डमणिबन्धनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे "अघद्विष्टा देवजातेति सहस्रकाण्डं भार्गव्याम्" इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अघद्विष्टा देवजाता वीरुच्छपथयोपनी ।
आपो मलमिव प्राणैक्षीत् सर्वान् मच्छपथाँ अधि ॥ १ ॥

अघऽद्विष्टा । देवऽजाता । वीरुत् । शपथऽयोपनी ।
आपः । मलम्ऽइव । प्र । अनैक्षीत् । सर्वान् । मत् । शपथान् । अधि ॥ १ ॥

अघद्विष्टा अघस्य पिशाचरक्षःप्रभृतिजनितस्य पापस्य द्वेषिणी विनाशयित्री । द्विष अप्रीतौ इत्यस्मात् कर्तरि क्तः । देवजाता देवैर्निर्मिता देवार्थं वा उत्पन्ना शपथयोपनी लौकिकस्य वैदिकस्य च ब्राह्मणादिकृतस्य शापस्य विमोहनी निवारयित्री । युप रुप विमोहने । अस्मात् करणे ल्युट् । एवंविधा वीरुत् विरोधनशीला[1] दूर्वा यवो वा । सर्वान् उक्तविधान् [शपथान्] शापान् मत् मत्तः । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यनर्थको वा । प्राणैक्षीत् प्रकर्षेण प्रक्षालयतु । तज्जनितम् अरिष्टम् अस्मत्तो निःशेषं वियोजयतु इत्यर्थः । णिजिर् शौचपोषणयोः । अस्माच्छान्दसे लुङि "इरितो वा" इत्यङभावे सिचि रूपम् । "उपसर्गाद् असमासेपि णो-

1 S'Kd °शीलाः दुर्वा for °शीला दूर्वा. The emendation is conjectural.

पदेशस्य" इति णत्वम् ⧗ । तत्र दृष्टान्तः । आपो मलमिव । यथा आपः शरीरादिगतं मलं स्वेदपङ्कादिरूपं प्रक्षालयन्ति ॥

द्वितीया ॥

यश्च सापत्नः शपथो जाम्याः शपथश्च यः ।
ब्रह्मा यन्मन्युतः शपात् सर्वं तन्नो अधस्पदम् ॥ २ ॥

यः । च । सापत्नः । शपथः । जाम्याः । शपथः । च । यः ।
ब्रह्मा । यत् । मन्युतः । शपात् । सर्वम् । तत् । नः । अधःऽपदम् ॥ २ ॥

उक्तान् शपथान् विशेषतो दर्शयति । सापत्नः सपत्नो द्वेष्यो द्वेष्टा च । ⧗ "व्यन्सपत्ने" इति सूत्रेनुवादात् । सपत्नीव सपत्न इति इवार्थे अकारप्रत्ययान्तो निपातितः ⧗ । तत्संबन्धी यश्च आक्रोशादिरूपः शपथः । जाम्याः जामिः सहोत्पन्ना भगिनी । ⧗ न जामये भगिन्यै जामिरन्येस्यां जनयन्तीति हि यास्कः [नि° ३. ६] ⧗ । तस्याश्च यः शपथः । जामिशब्दः सहजातानाम् उपलक्षणम् । ⧗ "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति जामिशब्दात् षष्ठ्या उदात्तत्वम् ⧗ । ब्रह्मा ब्राह्मणः मन्युतः क्रोधात् यत् शपात् शपेत् । ⧗ यद् इति । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् । शप आक्रोशे । "लेटोडाटौ" इत्याडागमः ⧗ । सर्वम् तत् उक्तं त्रिविधं शपथजातं नः अस्माकम् अधस्पदम् पादस्याधस्तात् । अस्मदसंस्पृष्टं भवतु इत्यर्थः । ⧗ "अधःशिरसी पदे" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् ⧗ ॥

तृतीया ॥

दिवो मूलमवततं पृथिव्या अध्युत्ततम् ।
तेन सहस्रकाण्डेन परि णः पाहि विश्वतः ॥ ३ ॥

दिवः । मूलम् । अवऽततम् । पृथिव्याः । अधि । उत्ऽततम् ।
तेन । सहस्रऽकाण्डेन । परि । नः । पाहि । विश्वतः ॥ ३ ॥

---

१ S °स्पदाम्. We with ABB̂DRPP̂JV.

दिवः द्युलोकात् अवततम् अवाङ्मुखं प्रसृतं मूलम् मूलवद् अवस्थितम् । पृथिव्याः । अधिरुपर्यर्थः । पृथिव्या उपरि उन्नतम् ऊर्ध्वम् उन्नतं वा विस्तृतम् । लोकद्वयं व्याप्य वर्तमानम् इत्यर्थः ॥ तेन उक्तलक्षणेन स- हस्रकाण्डेन । सहस्रशब्दः अपरिमितवचनः । अनेकपर्वात्मना । ✠ इ- त्थंभावे तृतीया ✠ । हे मणे नः अस्मान् विश्वतः सर्वस्मात् शापात् परि पाहि परितः सर्वतः पालय । इह परिशब्दः पालनकात्स्न्र्यम् आ- ह । ✠ विश्वत इति । "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानसंज्ञायां पञ्चम्यास्तसिल् ✠ ॥

चतुर्थी ॥

परि॒ मां परि॑ मे प्र॒जां परि॑ णः पाहि॒ यद् धन॑म् ।
अरा॑तिर्नो॒ मा ता॑री॒न्मा न॑स्तारिषुर॒भिमा॑तयः ॥ ४ ॥

परि॑ । माम् । परि॑ । मे॒ । प्र॒ऽजाम् । परि॑ । नः॒ । पा॒हि॒ । यत् । धन॑म् ।
अरा॑तिः । नः॒ । मा । ता॒री॒त् । मा । नः॒ । ता॒रि॒षुः॒ । अ॒भिऽमा॑तयः ॥ ४ ॥

हे मणे मां परि पाहि ॥ मे मदीयां प्रजाम् प्रजायत इति प्रजा ता पुत्रपौत्रादिरूपां परि पाहि ॥ नः अस्माकं यद् धनम् अस्ति तदपि प- रि पाहि । ब्राह्मणाद्याक्रोशेन आत्मपुत्रपौत्रधनादिनाशो भवतीति तदभावः प्रार्थ्यते ॥ शत्रुकृतपीडाभावम् अभ्यर्थ्य तत्कर्तृणां शत्रूणाम् अभावः प्रा- र्थ्यते । नः अस्मान् अरातिः शत्रुर्मा तारीत् मातिक्रामतु ॥ अभिमात- यः हन्तुम् अभिमन्यमानाः पिशाचयक्षादिरूपाः शत्रवो नः अस्मान् मा तारिषुः मातिक्रामन्तु मा हिंसन्तु । ✠ तरतेर्माङि लुङि "न मा- ङ्योगे" इत्यडभावः ✠ ॥

पञ्चमी ॥

श॒प्तार॑मेतु श॒पथो॒ यः सु॒हार्त् तेन॑ नः स॒ह ।

---

१ This is the reading of A B B[h] Bp D K R S[m] P P[2] J V. See Rw. २ R °र्णो. We with A B B[h] D K S[m] V. ३ For सुहार्त् तेन S[m] सुहास्तेन and P P[2] J सुऽहात् । तेन । We with A B Bp B[h] D K R V.

चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हार्दः पृष्टीरपि शृणीमसि ॥ ५ ॥

शप्तारम् । एतु । शपथः । यः । सुऽहार्त् । तेन । नः । सह ।

चक्षुःऽमन्त्रस्य । दुःऽहार्दः । पृष्टीः । अपि । शृणीमसि ॥ ५ ॥

अन्यकृतस्य शपथस्य आत्मसंबन्धं परिहृत्य ब्राह्मणाद्याक्रोशस्य अमोघत्वात् शप्तैव विषयो भवतु इत्याह । शप्तारम् शापकर्तारं पुरुषं शपथः तत्कृतः शापः प्रतिनिवृत्य एतु माप्नोतु ॥ यः पुरुषः सुहार्त् शोभनहार्दः सुमनस्कः । अनुकूलकारीत्यर्थः । हृदये भवं हार्दम् । ✱ हृदयशब्दात् प्राग्दीव्यतीये अणि "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु" इति हृद्भावे अन्त्यलोपश्छान्दसः । यद्वा हार्दम् आनुकूल्यं करोति हार्दयति । हार्दयतेः क्विपि णिलोपे रूपम् ✱ । तेन सुहृदयेन मित्रेण सह नः अस्माकम् । सुखं भवतु इति शेषः ॥ मन्त्रस्य गुप्तं भाषमाणस्य पिशुनस्य । ✱ मन्त्रि गुप्तभाषणे इत्यस्मात् पचाद्यच् ✱ । अत एव दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य । सुहार्त्शब्दवद् व्युत्पत्तिः । एतादृशस्य क्रूरस्य चक्षुः सदोषम् अक्षि पृष्टीः । पृष्टयः पर्शवः पार्श्वास्थीनि । अनेन सर्वे अवयवा उपलक्ष्यन्ते । तान् अपि शृणीमसि शृणीमः हिंस्मः । समन्त्रकमणिबन्धनप्रभावाद् वयं लौकिकवैदिकाक्रोशब्राह्मणशापक्रूरचक्षुर्दर्शनादिकृतान् दोषान् विनाशयाम इत्यर्थः । ✱ शॄ हिंसायाम् । प्वादित्वात् ह्रस्वत्वम् । "इदन्तो मसिः" ✱ ॥

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"उदगातां भगवती" इति सूक्तेन कुलागतकुष्ठक्षयग्रहण्यादिरोगशान्तये उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य गृहाद् बहिर्व्याधितम् अवसिञ्चेत् ॥

अत्र "अपेयम्" इति द्वितीयया ऋचा उक्तव्याधिशान्तये व्युष्टायां रात्रौ उक्तप्रकारेणैव अवसेकं कुर्यात् ॥

"बभ्रोः" इति तृतीयया अर्जुनकाष्ठयवबुसतिलपिञ्जिकाः एकीकृत्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ॥

---

१ So all our authorities. The word चक्षुर्मन्त्रस्य has to be taken as qualifying दुर्हार्दः. Also see XIX. 45. 9. २ A B̄ K R S̄ V पृष्ठी॰. B पृष्ठि॰. We with D S. ३ P P̄ J सुऽहात्. K सुऽहाः. We with the Saṁhitā. ४ So P P̄ J K V, and rightly.

तथा अनयैव ऋचा आकृतिलोष्टं वल्मीकमृत्तिकां वा जीवपशुचर्मणा आवेष्ट्य पूर्ववद् बध्नीयात् ॥

"नमस्ते लाङ्गलेभ्यः" इति चतुर्थ्या उदकघटम् अभिमन्त्र्य वृषभयुक्तस्य हलस्य अधस्ताद् व्याधितम् अवस्थाप्य तेनोदकेन अवसिञ्चेत् ॥

"नमः सनिस्रसाक्षेभ्यः" इति पञ्चम्या शून्यगृहे उदकघटं संपात्य जरद्गर्ते च अन्ते संपात्य तद्गर्ते शालातृणानि आस्तीर्य तत्र व्याधितं स्थापयित्वा तेन घटोदकेन आचामयेत् अवसिञ्चेच्च ॥

सूत्रितं हि। "उदगाताम[२,८] इत्याप्लावयति बहिः अपेयम[२] इति "व्युच्छन्त्याम् बभ्रोः[३] इति मन्त्रोक्तम् आकृतिलोष्टवल्मीकौ परिलिख्य[1] जी- "वकोषण्यामुत्सीव्य[2] बध्नाति। नमस्ते लाङ्गलेभ्यः[४] इति सीरयोगम् अधि- "शिरोवसिञ्चति। नमः सनिस्रसाक्षेभ्यः[५] इति शून्यशालायाम् अप्सु संपा- "तान् आनयत्युत्तरं[3] जरत्खाते सशालातृणे तस्मिन्नाचामयत्याप्लावयति" इति [कौ॰ ४, ३] ॥ एवं सूक्तेन ऋग्भिश्च क्रियमाणानि कर्माणि उक्तक्षेत्रियव्याध्यै विकल्पेन कुर्यात्। अवसेकबन्धनाप्लावनादीनां सूत्रकृता पृथङ्निर्दिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमा ॥

उदगातां भगवती विचृतौ नाम तारके ॥
वि क्षेत्रियस्य मुञ्चतामधमं पाशमुत्तमम् ॥ १ ॥

उत्। अगाताम्। भगवती इति भगऽवती। विऽचृतौ। नाम। तारके इति। वि। क्षेत्रियस्य। मुञ्चताम्। अधमम्। पाशम्। उत्ऽतमम् ॥ १ ॥

भगवती तेजस्विन्यौ विचृततः विमोचयतः बन्धम् इति विचृतौ। चृती हिंसाग्रन्थनयोः इत्यस्माद् विपूर्वात् क्विप्। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। एतन्नाम्न्यौ तारके मूलनक्षत्रम्। तदधिष्ठानमण्डलापेक्षया द्विवचननिर्देशः। तथा च तैत्तिरीयकम् [तै॰ आ॰ २, ६, १]।

अमी ये सुभगे दिवि विचृतौ नाम तारके।

1 S' Kd परिलिख्य. We with *Kaus'ika*. 2 S' Kd om. °मुत्सीव्य. We with *Kaus'ika*. 3 [illegible] °नयत्तरं. We with *Kaus'ika* and his commentators.

प्रेहामृतस्य यच्छताम ए　　　　इति ।

विचृच्छब्दस्य मूलनक्षत्रपर्यायत्वं त　　　　"विचृतौ नक्षत्रम पि-
तरो देवता" ... नक्षत्रम आपो　　　०४. ४. १०. २] इ-
ति　　तथाविधे नक्षत्रे उदगाताम　　　　तः ।　　"इणो
गा लुङि" इति गादेशः ।　　　　　स्य । क्षेत्रे परक्षेत्रे
पुत्रपौत्रादिशरीरे चिकित्स्यः क्षयकुष्ठा　　　　गात्रादिशरीरावयवेभ्य
आगतः क्षयकुष्ठापस्मारादिरोगः क्षेत्रिय　　　　"क्षेत्रियच् पर-
क्षेत्रे　　इति क्षेत्रियशब्दो निपा　　　स्य क्षेत्रियरोगस्य
अधमम् अधरकायाश्रितम् उत्तमम् ऊ　　　श्रित　　शम पाशवद्
बन्धकं रोगबीजं वि मुञ्चताम् विमोचयता　　　लोटि "शे
मुचादीनाम्" इति नुम् ॥

द्वितीया ॥

अपेयं रात्र्युच्छत्वपोच्छन्त्वभिकृत्वरीः
वीरुत् क्षेत्रियनाशन्यप क्षेत्रियमुच्छतु ॥ २ ॥

अप । इयम् । रात्री । उच्छतु । अप । उ
वीरुत् । क्षेत्रियऽनाशनी । अप । क्षेत्रियम् । उच्छतु ॥

इयम् उषःकालीना रात्री रात्रिः ।　　"रात्रेश्चाजसौ
प् ।　　अपोच्छतु विवासयतु ।　　उछी विवासे
था व्युच्छन्ती रात्रिस्तमो नाशयति एवं तमोवत् आवरकं
अपगमयतु इत्यर्थः । अनेन एतद्रोगचिकित्साकर्मणः काल
अभिकृत्वरीः अभिकृत्वर्यः अभितः रोगशान्तिं कुर्वाणाः अ
अपोच्छन्तु प्रकृतं व्याधिम् अपगमयन्तु ।　　अभि
"अन्येभ्योपि दृश्यन्ते" इति क्वनिप् । ततस्तुगागमः । "व
ति ङीब्रेफौ । "वा छन्दसि" इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घ

---

१ B °पोच्छत्वभि°. We with ABDRSV.

---

1 S' Kd °मोचकम्. 2 S' Kd. नक्षेत्रे. 3 S' Kd °गतक्षय°. 4 S' K

ड्रा अभिकृत्वरी ... शीलाः ... यः पिशाच्यः अपो-च्छन्तु अपगच्छन्तु ॥ किं च । ... व्याधेर्विनाशयित्री वीरुत् या तत्तद्रोगभैषज्यप्रस्तावोक्ता ... क्षेत्रियम् उक्तं रो-गम् अपोच्छतु अपगमयतु ॥

तृतीय ...

बभ्रोरर्जुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या ... पिञ्ज्या ।
वीरुत् क्षेत्रियनाशन्यप क्षेत्रियमुच्छ ...

बभ्रोः । अर्जुनऽकाण्डस्य । यवस्य । ते ... स्य । तिलऽपिञ्ज्या ।
वीरुत् । क्षेत्रियऽनाशनी । अप । क्षेत्रि ... । उच्छतु ॥ ३ ॥

बभ्रोः कपिलवर्णस्य अर्जुनकाण्ड ... र्जुनाख्यवृक्षविशेषकाष्ठस्य । श-कलेनेति शेषः ... वस्य । यवः प्र ... तस्य पलाल्या तुषेण तिल-स्य तिलसंबन्धिन्या तिलपिञ्ज्या ति ... च कृतो मणिः हे रु-ग्ण ते ... रोगम् अपोच्छतु ॥ ... व्याख्यातम् ॥

... तुर्थी ॥

नमस्ते लाङ्गलेभ्यो नम ईषायुगेभ्यः ।
वीरुत् क्षेत्रियनाशन्यप क्षेत्रियमुच्छतु ॥ ४ ॥

नमः । ते । लाङ्गलेभ्यः । नमः । ईषाऽयुगेभ्यः ।
वीरुत् । क्षे ... त्रियऽनाशनी । अप । क्षेत्रियम् । उच्छतु

हे रुग्ण ... त्वद्रोगशमनाय लाङ्गलेभ्यः वृषभयुक्तसीरेभ्यः ... षायुगेभ्यः ... युगानि च तेभ्यश्च हलावयवेभ्यो नमः ... पूज ... । पीडाकररोगनिवर्तकत्वेन पूज्यत्वम् ... र: कृतः ... हलादीनाम् अचेतनत्वेपि तदभिमानिदेवता ... स्कारः ... भगवता बादरायणेन सूचितः । ... भ्याम " इति [बा० २. १. ५] ॥

पञ्चमी ॥

नमः सनिस्रसाक्षेभ्यः ... सम्देश्येभ्यः ।

नमः क्षेत्रस्य पतये वीरुधां क्षेत्रियनाशन्यप क्षेत्रियमुच्छतु ॥ ५ ॥

नमः । सनिस्रसऽ... । नमः । सम्ऽदेश्येभ्यः ।

नमः । क्षेत्रस्य । पतये । वीरुधाम् । क्षेत्रियऽनाशनी । अप । क्षेत्रियम् । उ-

च्छतु ॥ ५ ॥

सनिस्रसाक्षेभ्यः ... अतिशयेन विस्रंसमानानि विशीर्य-
माणानि अक्षाणि ...द्वार येषां ते सनिस्रसाक्षाः । शून्यगृहा
इत्यर्थः । ... स्रंसु गतौ इत्य... द् पचि अतोलोपयलोपौ ।
"नीग्वञ्चुस्रंसु०" इत्यभ्यासस्य नी ... ...स्रस्वम् ... । ते-
भ्यः शून्यगृहेभ्यो नमः ... ...देशेभ्यः ... त्यज्यन्ते
...मृदादानेनेति संदेश्याः ... नमः ॥ क्षेत्रस्य पतये शून्य-
हादिरूपस्य क्षेत्रस्याधि... नमः । ...
...दसि वा" इ... शब्दस्य ... ति' इति गुणः ...
...गदाद् रो... भवतु इति नमस्कार... ॥ वीरु...
... शिष्टं ...म् ॥

...त द्वितीयकाण्डे द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

इति सूक्तेन ब्रह्मग्रहग्रस्तस्य ...
...दशवृक्षशकलानि गृहीत्वा ...
...अभिमन्त्र्य बध्नीयात् ॥

... सूक्तं दश ब्राह्मणाः ब्रह्मग्रहगृहीतं ...
संहिताविधौ । "दशवृक्षेति ..."
इति [कौ० ४. ३] ॥ ...

...vide the rich with ABDKRS. See ...

. See Rw. ... PPJ have ... for ...

तत्र प्रथमा ॥

दश॑वृक्ष मु॒ञ्चेमं रक्ष॑सो ग्रा॒ह्या अधि॒ यैनं॑ ज॒ग्राह॒ पर्व॑सु ।
अथो॑ एनं वनस्पते जी॒वानां॑ लो॒कमुन्न॑य ॥ १ ॥

दश॑ऽवृक्ष । मु॒ञ्च । इ॒मम् । रक्ष॑सः । ग्रा॒ह्याः । अधि॑ । या । ए॒नम् । ज॒ग्राह॑ । पर्व॑ऽसु ।
अथो॒ इति॑ । ए॒नम् । व॒न॒स्प॒ते॒ । जी॒वाना॑म् । लो॒कम् । उत् । न॒य ॥ १ ॥

हे दशवृक्ष पलाशौदुम्बरादिदशवृक्षशकलनिर्मित मणे रक्षसः ब्रह्मराक्षसात् ग्राह्याः गृह्णातीति ग्राहिः राक्षसी । ※ ग्रहेर्णिन् प्रत्यय औणादिकः ※ । तस्याश्च । ※ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ※ । इमम् गृहीतं पुरुषं मुञ्च मोचय । ※ दशवृक्षेति । "आमन्त्रितस्य च" इति षाष्ठिकम् आद्युदात्तत्वम् । "आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्" इति तस्य अविद्यमानवद्भावात् पदपरत्वस्य अभावात् मुञ्चेत्यस्य "तिङ्ङतिङः" इति निघाताभावे विकरणस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ※ । या ग्राहिर्ब्रह्मराक्षसी पर्वसु शरीरसंबन्धिषु अमावास्यादिपर्वसु वा एनम् पुरुषं जग्राह गृहीतवती । तस्याः सकाशान्मोचयेति पूर्वेण संबन्धः । अमावास्यायां रक्षसाम् उत्थानं च "येमावास्यां रात्रिम् उदस्थुर्व्राजम् अत्त्रिणः" इति [१.१६.१] प्राग् आम्नातम् ॥ अथो अपि च हे वनस्पते वनानां पतिर्वनस्पतिः । ※ पारस्करादित्वात् सुडागमः ※ । वनस्पतिविकार मणे एनम् गृहीतं पुरुषं जीवानाम् जीवतां प्राणिनां लोकम् स्थानं भूलोकम् उन्नय उद्धृत्य प्रापय । ग्रहावेशेन मृतप्रायं पुनर्जीवनयुक्तं कुरु इति भावः । ※ "नीवह्योर्हरतेश्च" इति स्मरणाद् नयतिर्द्विकर्मकः ※ ॥

द्वितीया ॥

आगा॒दुद॑गाद॒यं जी॒वानां॒ व्रात॒मप्य॑गात् ।
अभू॑दु पु॒त्राणां॑ पि॒ता नृ॒णां च॒ भग॑वत्तमः ॥ २ ॥

आ । अ॒गा॒त् । उत् । अ॒गा॒त् । अ॒यम् । जी॒वाना॑म् । व्रात॑म् । अपि॑ । अ॒गा॒त् ।

अभूत् । ऊं इति । पुत्राणाम् । पिता । नृणाम् । च । भगवत्ऽतमः ॥ २ ॥

मणिप्रभावं वक्तुं मणिबन्धनसमनन्तरमेव अभिमतफलसिद्धिं दर्शयति । हे मणे त्वत्प्रसादाद् अयम् ग्रहाद् विनिर्मुक्तो लब्धजीवनः आगात् इमं लोकम् आगमत् ॥ उदगात् उदस्थात् । संचारक्षमोभूदित्यर्थः ॥ न केवलम् उत्थानम् जीवानाम् जीवतां जनानां व्रातम् समूहमपि अगात् प्रापत् । बन्धुजनैः सह व्यवहारम् अकार्षीदित्यर्थः ॥ उ अपि च पुत्राणाम् आत्मीयानां सुतानां पिता जनकोभूत् । मृतप्रायस्य आत्मनो गतं पितृत्वं पुनर्जीवनेन आगतम् इत्यर्थः । यद्वा जनिष्यमाणानां पुत्राणाम् उत्पादकोभूदित्यर्थः ॥ किं च नृणाम् मनुष्याणां मध्ये भगवत्तमः अतिशयितभाग्ययुक्तः संपन्नः । X "नृ च" इति "नामि"-दीर्घाभावः । "नाम् अन्यतरस्याम्" इति नाम उदात्तत्वम् । मणिबन्धनसमनन्तरमेव फलसिद्धिर्भवतीति अद्यतनभूतार्थवाचिनो लुङः सर्वत्र प्रयोगः । यद्वा "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति प्रार्थनायां लुङ् X । आगाद् आगच्छतु इत्येवमादि योज्यम् ॥

तृतीया ॥

अधीतीरध्यगादयमधि जीवपुरा अगन् ।
शतं ह्यस्य भिषजः सहस्रमुत वीरुधः ॥ ३ ॥

अधिऽइतीः । अधि । अगात् । अयम् । अधि । जीवऽपुराः । अगन् ।
शतम् । हि । अस्य । भिषजः । सहस्रम् । उत । वीरुधः ॥ ३ ॥

अयम् ब्रह्मग्रहाद् विमुक्तः पुरुषः अधीतीः अधीयन्त इत्यधीतयः । X इङ् अध्ययने इक् स्मरणे इत्यस्माद् वा कर्मणि क्तिन् X । प्राग् अधीतान् वेदान् स्मर्तव्यान् पदार्थान् वा अध्यगात् अस्मार्षीत् स्मरतु वा । X इक् स्मरणे इत्यस्मात् लुङि "इण्वदिक इति वक्तव्यम्" इति "इणो गा लुङि" इति गादेशः । इङस्त्वात्मनेपदित्वाद् नैतद् रूपम् । "इङिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरतः" इति अधेः प्रयोगः X ॥ तथा जीवपुराः जीवानां पुरः भोगायतनानि शरीराणि आवासस्थानानि

ग्रामजनपदादीनि वा जीवपुरः । ॥ "ऋक्पूरब्धूःपथाम् आनक्षे" इत्यकारः समासान्तः ॥ । ताः अध्यगन् अध्यगमत् अज्ञासीत् जानातु वा । ॥ गमेर्लुङि "मन्त्रे घसह्वरणश०" इति च्लेर्लुकि संयोगान्तलोपे "मो नो धातोः" इति नत्वम् ॥ ॥ उक्ताया अविलम्बितफलसिद्धेर्हेतुम् आह । हि यस्मात् कारणात् अस्य ग्रहगृहीतस्य शतम् अपरिमिता भिषजः । भिषज्यन्ति चिकित्सां कुर्वन्ति इति भिषजो वैद्याः । बहुभिर्वैद्यैः क्रियमाणम् एकम् औषधं फलभेदाय न कल्पत इति औषधानामपि आनन्त्यम् आह सहस्रम् इति । सहस्रम् अपरिमिता वीरुधः । विरुन्धन्ति विनाशयन्ति रोगान् इति वीरुधः औषधानि । बहुभिर्वैद्यैरौषधैश्च यत् फलं भवति तद् एतत्सूक्ताभिमन्त्रितमणिबन्धनसामर्थ्येन भवतीति भावः ॥

चतुर्थी ॥

देवास्ते चीतिमविदन् ब्रह्माण उत वीरुधः ।
चीतिं ते विश्वे देवा अविदन् भूम्यामधि ॥ ४ ॥

देवाः । ते । चीतिम् । अविदन् । ब्रह्माणः । उत । वीरुधः ।
चीतिम् । ते । विश्वे । देवाः । अविदन् । भूम्याम् । अधि ॥ ४ ॥

बध्यमानमणेरुक्तं सामर्थ्यं देवादिप्रसिद्धम् इत्याह । हे मणे ते तव चीतिम् ग्रहविकाराद् रोगिण आदानं ग्रहादेः संवरणं छादनम् अभिभवनं वा देवाः इन्द्राद्या अविदन् विदन्ति जानन्ति । ॥ चीञ् आदानसंवरणयोः । अस्माद् भावे क्तिनि "तितुत्र०" इति इट्प्रतिषेधे वलिलोपे चीतिः इति रूपम् । वेत्तेश्छान्दसे लुङि व्यत्ययेन जुसभावः ॥ ॥ तथा ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । उतशब्दः अप्यर्थे । वीरुधः औषधानि च । चीतिम् अविदन्निति संबन्धः ॥ विश्वे देवाः एतन्नामानो वरुणमित्रादयो गणदेवाः भूम्यां भूलोके । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ते तव चीतिम् अविदन् ॥ यद्वा अत्र रुग्ण एव संबोध्यः । हे रुग्ण ते तव मूर्छितस्य

1 S'Kd औषधाना°.

चीतिम् संज्ञानम् । X चिती संज्ञाने इत्यस्माद् औणादिके किप्रत्य-
ये उपधादीर्घश्छान्दसः X ॥ भूम्याम् अधि भूलोके देवा अविदन्
लम्भयन्तु प्रापयन्तु । X विद्लृ लाभे । अस्माद् अन्तर्णीतण्यर्थात् छा-
न्दसे लुङि लृदित्वाद् अङ् X ॥ एवं ब्रह्माण इत्यादि योज्यम् । भू-
म्याम् अधीति सर्वशेषः ॥

पञ्चमी ॥

यश्चकार स निष्करत् स एव सुभिषक्तमः ।
स एव तुभ्यं भेषजानि कृणवद् भिषजा शुचिः ॥ ५ ॥

यः । चकार । सः । निः । करत् । सः । एव । सुभिषक्ऽतमः ।
सः । एव । तुभ्यम् । भेषजानि । कृणवत् । भिषजा । शुचिः ॥ ५ ॥

यः पुरुषो विधानज्ञः अथर्वाख्यो महर्षिर्वा चकार एतन्मणिबन्धनं कृ-
तवान् स निष्करत् निष्कृतिं ग्रहविकारस्य शमनं करोतु । मणिबन्धन-
कर्ता चिकित्सको मन्त्रसिद्धान् पुरातनान् वैद्यांश्चिन्तयेदिति भावः । X क-
रोतेः पञ्चमलकारे "लेटोडाटौ" इत्यडागमः[1] । "कःकरत्करति" इति
निसः षत्वम् X । यद्वा । यः परमेश्वरश्चकार इदं सर्वं जगत् सृ-
ष्टवान् स एव निष्करत् ग्रहविकारस्य निष्कृतिं करोतु । स एव उत्-
कृष्टः आदिवैद्यः । श्रूयते हि । "अध्यवोचद् अधिवक्ता प्रथमो दैव्यो
भिषक्" [तै॰सं॰४.५.१.२] इति । "भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि"
[ऋ॰२.३३.४] इति च । स एव ईश्वर एव हे रुग्ण तुभ्यं भिषजा
इदानींतनभिषग्रूपेण । X इत्थंभावे तृतीया X । भेषजानि कृण-
वत् करोतु । शुचिः निर्मलज्ञानवान् स इति संबन्धः ॥ यद्वा तृतीया-
याः सुः[2] । शुचिना भिषजेति योज्यम् । X तुभ्यम् इति । युष्मदस्-
दोर्ङसि "ङयि च" इत्याद्युदात्तत्वम् । कृवि हिंसाकरणयोश्च इत्यस्मात्
पञ्चमलकारे "धिन्विकृण्व्योर च" इति उप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः ।
"लेटोडाटौ" इत्यडागमः X ।

एव सुभिषक्तमः । निदानज्ञानपूर्वकं चिकित्सकाः सुभिषजः तेभ्योयम् उ-

1 S' Kd इत्याडागमः. 2 S' Kd सु for सुः.

इति द्वितीयकाण्डे द्वितीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"क्षेत्रियात् त्वा" इति सूक्तेन पूर्वोक्तक्षेत्रियरोगशान्तये चतुष्पथे उदकघटं संपात्य अभिमन्त्र्य व्याधितपर्वसु काम्पीलशकलानि बद्ध्वा कूर्चैः सह तेनोदकेन आप्लावयेद् अवसिञ्चेत् । सूत्रितं हि । "क्षेत्रियात् त्वेति चतुष्पथे काम्पीलशकलैः पर्वसु बद्ध्वा पिञ्जूलीभिराप्लावयत्यवसिञ्चति" इति [कौ० ४, ३,] ॥

तत्र प्रथमा।

क्षेत्रियात् त्वा निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्।
अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ १ ॥

क्षेत्रियात्। त्वा। निःऽऋत्याः। जामिऽशंसात्। द्रुहः। मुञ्चामि। वरुणस्य। पाशात्।
अनागसम्। ब्रह्मणा। त्वा। कृणोमि। शिवे इति। ते। द्यावापृथिवी इति। उभे इति। स्ताम् ॥ १ ॥

हे क्षेत्रियव्याधिपीडित पुरुष त्वा त्वां क्षेत्रियात् क्षयकुष्ठादिदोषदूषितपितृमात्रादिशरीरावयवेभ्य आगतात् पुत्रादिशरीरसंक्रान्तात् क्षयकुष्ठादेः मुञ्चामि मोचयामि। पुत्रशरीरे पित्रादिशरीरावयवसंक्रान्तिः श्रुत्यन्तरे श्रूयते। "अङ्गाद् अङ्गात् संभवसि हृदयाद् अधि जायसे" [आश्व० गृ० १, १५, ११] इति ॥ तथा निर्ऋत्याः रोगनिदानभूतायाः पापदेवतायाः सकाशात् जामिशंसात्। सह जायत इति जामिर्भगिनी तदुपलक्षिता बन्धवो जामयः। अप्राप्ताभिलषितानां तेषां शंसनात् आक्रोशजनितात् पापात् द्रुहः गुरुदेवतादिद्रोहात् वरुणस्य देवस्य पाशात् पापिनां निग्राहकात्। त्वा मुञ्चामि इति सर्वत्र संबन्धः ॥ निर्ऋत्यादीनां महारोगनिदानत्वात्[1] तदनिवृत्तौ[2] रोगनिवृत्तेरसंभवात् ततोपि मोचनम्[3] उक्तम् ॥ अपि च। त्वा त्वां ब्रह्मणा मन्त्रेण अनागसम् अपराधरहितं कृणोमि करोमि। न तत्

1 S' Kd महोगनिदा°. 2 S' Kd तदनुवृत्तौ. 3 S' Kd मुक्तम् for मोचनम् उक्तम्.

सर्वं मन्त्रसामर्थ्येन करोमि अपि तु मन्त्रप्रभावेनेति तात्पर्यार्थः ॥ ततः हे व्याधित द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ उभे ते तव शिवे कल्याणकारिण्यौ [स्ताम्] भवताम् । ॥ अस्तेर्लोटि तसस्ताम् । "श्नसोरल्लोपः" इत्यकारलोपः ॥ । सत्स्वपि देवतान्तरेषु द्यावापृथिव्योरेव प्रार्थनम् भौमदिव्यापराधजनितत्वात् सर्वरोगाणाम् "द्यौः पिता पृथिवी माता" इति [तै॰ ब्रा॰ ३. ७. ५. ५] श्रुतेः तयोरेव सर्वजगन्मातापितृत्वेन सर्वदेवान्तर्भावात् तत्प्रसादेन सर्वरोगशान्तिः सर्वदेवताप्रीतिश्च भवतीत्येवमर्थं कृतम् ॥

द्वितीया ॥

शं ते॑ अ॒ग्निः स॒हाद्भिर॑स्तु॒ शं सोमः॑ स॒हौष॑धीभिः ।
ए॒वाहं त्वां क्षे॑त्रि॒यान्निर्ऋ॑त्या जामिशं॒साद् द्रु॒हो मु॑ञ्चामि॒ वरु॑णस्य॒ पाशा॑त् ।
अ॒ना॒ग॒सं ब्रह्म॑णा त्वा कृणोमि शि॒वे ते॒ द्यावा॑पृथि॒वी उ॒भे स्ता॑म् ॥ २ ॥

शम् । ते॒ । अ॒ग्निः । स॒ह । अ॒त्ऽभिः॑ । अ॒स्तु॒ । शम् । सोमः॑ । स॒ह । ओष॑धीभिः ।
ए॒व । अ॒हम् । त्वाम् । क्षे॒त्रि॒यात् । निःऽऋ॑त्याः । जा॒मि॒ऽशं॒सात् । द्रु॒हः । मु॒ञ्चा॒मि॒ । वरु॑णस्य । पाशा॑त् ।
अ॒ना॒ग॒सम् । ब्रह्म॑णा । त्वा॒ । कृ॒णो॒मि॒ । शि॒वे इति॑ । ते॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । उ॒भे इति॑ । स्ता॒म् ॥ २ ॥

हे रुग्ण ते तव अग्निः अयं चतुष्पथे हूयमानः पृथिवीस्थानः अग्निः अभिमन्त्रितोदकाभिमानिदेवताभिः सह समस्तव्याध्युपशमनेन [शम्] सुखकरो भवतु ॥ सोमः ओषधीनां राजा ओषधीभिः ओषध्युपलक्षितैः काम्पीलादिभिरौषधगणैः सह शम् सुखकरो भवतु । ॥ "ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" इति सांहितिको दीर्घः ॥ ॥ एव एवम् अहं प्रयोक्ता त्वां त्वाम् ॥ क्षेत्रियादित्यादि पूर्ववद् योज्यम् ॥

1 S' Kd भौम्य॰. 2 S' Kd तत् omitted.

तृतीया ॥

शं ते वातो अन्तरिक्षे वयो धाच्छं ते भवन्तु प्रदिशश्चतस्रः ।
एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।
अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ३ ॥

शम् । ते । वातः । अन्तरिक्षे । वयः । धात् । शम् । ते । भवन्तु । प्रऽदिशः । चतस्रः ।
एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।
अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥ ३ ॥

हे रुग्ण ते तव अन्तरिक्षे अन्तरा क्षान्ते द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाने वा । ✠अन्तरा क्षान्तं भवत्यन्तरेमे इति वा इत्यादि निरुक्तम् [नि०२, १०]✠ । तस्मिन् स्वस्थाने वयोधाः वयसां पक्षिणां धाता धारयिता वयसाम् अन्नेन पोषयिता वा वातः अन्तरिक्षाधिपतिर्वायुः शम् सुखकरो भवतु ॥ तथा चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्याद्या महादिशः ते तव शं भवन्तु सुखकर्यो भवन्तु ॥ एवाहम् इत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

इमा या देवीः प्रदिशश्चतस्रो वातपत्नीरभि सूर्यो विचष्टे ।
एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।
अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ४ ॥

इमाः । याः । देवीः । प्रऽदिशः । चतस्रः । वातऽपत्नीः । अभि । सूर्यः । विऽचष्टे ।
एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इ-
ति । उभे इति । स्ताम् ॥ ४ ॥

इमाः परिदृश्यमाना देवीः द्योतमानाः वातपत्नीः वातः पतिर्यासा-
म् । ⧗ "विभाषा सपूर्वस्य" इति ङीन्नकारौ ⧗ । दिक्षु वायोः
संचारात् तत्पतित्वोपचारः । एवंभूता याश्चतस्रः प्रदिशः सूर्यः सर्वस्य प्रे-
रयिता द्युस्थानाधिपतिः सविता अभि अभितः सर्वतो विचष्टे । पश्यति-
कर्मायम् । विपश्यति । स्वकिरणप्रसारणेन प्रकाशयतीत्यर्थः । ⧗ च-
तस्र इति । "चतसर्याद्युदात्तत्वनिपातनम्" इति वचनात् "चतुरः शसि"
इति अन्तोदात्तत्वाभावः । चष्ट इति । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अदा-
दित्वात् शपो लुक् । "स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" इति कलोपः ⧗ । ता-
भिः सह सूर्यः शं भवतु इत्यनुषङ्गः ॥ एवाहम् इत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

तासु त्वान्तर्जरस्या दधामि प्र यक्ष्म एतु निर्ऋतिः पराचैः ।
एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।
अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ५ ॥

तासु । त्वा । अन्तः । जरसि । आ । दधामि । प्र । यक्ष्मः । एतु । निःऽऋ-
तिः । पराचैः ।
एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मु-
ञ्चामि । वरुणस्य पाशात् ।
अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति ।
उभे इति । स्ताम् ॥ ५ ॥

याः पूर्वमन्त्रोक्ता दिशः तासु अन्तः मध्ये हे रुग्ण त्वा त्वां जरसि
जरायाम् आ दधामि । जरापर्यन्तं रोगादिपरिहारेण जीवयन् शतायुषं क-
रोमीत्यर्थः । ⧗ "जराया जरस् अन्यतरस्याम्" इति जरस् आदे-
शः ⧗ ॥ यक्ष्मः त्वदीयो राजयक्ष्मादिः क्षेत्रियः एतु प्रगच्छतु त्वां नि-

मुञ्चतु ॥ निर्ऋतिः त्वद्रोगनिदानभूता पापदेवता पराचैः पराङ्मुखी मैतु । प्रतिनिवृत्य अनवलोकयन्ती दूरं गच्छतु इत्यर्थः ॥ एवाहं त्वेत्यादि गतम् ॥

षष्ठी ॥

अमुक्था यक्ष्माद् दुरितादवद्याद् द्रुहः पाशाद् ग्राह्याश्चोदमुक्थाः ।
एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।
अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ६ ॥

अमुक्थाः । यक्ष्मात् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । द्रुहः । पाशात् । ग्राह्याः ।
च । उत् । अमुक्थाः ।
एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः ।
मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।
अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति ।
उभे इति । स्ताम् ॥ ६ ॥

हे रुग्ण त्वं यक्ष्मात् क्षेत्रियव्याधेः अमुक्थाः मुक्तोसि । मा संशयं कार्षीरित्यर्थः । ※ मुचॢ मोक्षणे । अस्मात् कर्मणि लुङि मध्यमैकवचने "झलो झलि" इति सिचो लोपः ※ ॥ तथा दुरितात् दुर्गतात् रोगनिदानभूतात् पापात् अवद्यात् जाम्याद्यभिशंसनरूपाद् निन्दनात् । ※ "अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु" इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः ※ । द्रुहः देवतादिद्रोहात् । पाशात् पापिनो निग्रहकाद् वरुणपाशात् ग्राह्याः ब्रह्मराक्षस्यादिरूपायाः पिशाच्याश्च उदमुक्थाः उन्मुक्तो भवसि ॥ एवाहम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

अहा अरातिमविदः स्योनमप्यभूर्भद्रे सुकृतस्य लोके[1] ।
एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।

1 A B D S V K omit the visarga. We with R.

अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ७ ॥

अहाः । अरातिम् । अविदः । स्योनम् । अपि । अभूः । भद्रे । सुऽकृतस्य । लोके ।

एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥ ७ ॥

हे व्याधित अरातिम् शत्रुवद्बाधकं रोगं शत्रुमेव वा अहाः अहासीः अत्याक्षीः । [ओहाक् त्यागे । लुङि "मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्०" इति च्लेर्लुक्] ॥ स्योनम् । सुखनामैतत् । सुखम् अविदः लब्धवान् असि । [विद्लृ लाभे इत्यस्मात् लुङि लृदित्वाद् अङ्] ॥ भद्रे भन्दनीये कल्याणे सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य पुण्यस्य फलभूतेऽस्मिन् भूलोके अप्यभूत् । ["अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्ग०" इति कस्यचित् पदस्यार्थे अपिशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानाद् अत्र अन्वेतुं योग्ये जीवननिवासादिपदार्थे अपिशब्दो वर्तते] । भूलोके चिरकालनिवासो दीर्घजीवनं वा तव अभूद् इत्यर्थः ॥ एवाहम् इत्यादि गतम् ॥

अष्टमी ॥

सूर्यमृतं तमसो ग्राह्या अधि देवा मुञ्चन्तो असृजन्निरेनसः ।
एवाहं त्वां क्षेत्रियान्निर्ऋत्या जामिशंसाद् द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् ।
अनागसं ब्रह्मणा त्वा कृणोमि शिवे ते द्यावापृथिवी उभे स्ताम् ॥ ८ ॥

सूर्यम् । ऋतम् । तमसः । ग्राह्याः । अधि । देवाः । मुञ्चन्तः । असृजन् । निः । एनसः ।

एव । अहम् । त्वाम् । क्षेत्रियात् । निःऽऋत्याः । जामिऽशंसात् । द्रुहः । मुञ्चामि । वरुणस्य । पाशात् ।

---

१ So we with ABB̄DKRS̄V. See Rw.

अनागसम् । ब्रह्मणा । त्वा । कृणोमि । शिवे इति । ते । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । स्ताम् ॥ ८ ॥

ऋतम् सत्यभूतं सूर्यं तमसः स्वर्भानुरूपाद् ग्राह्याः ग्रहात् । ¤ अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी ¤ । मुञ्चन्तः मोचयन्तो देवाः इन्द्रादयः एनसः तद्धेतुभूतात् पापाद् निरसृजन् निरगमयन् । ¤ सृज विसर्गे । "स्वर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाविध्यत् तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिम् ऐच्छन्" [तै॰ सं॰ २. १. २. २] इत्यादि तैत्तिरीयकम् ¤ । यथा देवाः सूर्यं राहुग्रहाद् अमोचयन् एवम् अहमपि त्वां मन्त्रप्रभावेन क्षेत्रियरोगात् तन्निदानभूतपापादिभ्यश्च मोचयामीत्यर्थः ॥

इति द्वितीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

[इति] द्वितीयोनुवाकः ॥

तृतीयेनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र "दूष्या दूषिरसि" इति प्रथमं सूक्तम् । स्त्रीशूद्रराजब्राह्मणकापालिकान्त्यजशाकिन्यादिकृताभिचारे स्वात्मरक्षार्थम् कृत्याप्रतिहरणार्थं च अनेन सूक्तेन तिलकमणिं संपात्य अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । तथा च सूत्रम् । "दूष्या दूषिरसीति स्राक्त्यं बध्नाति" इति [कौ॰ ५. ३] ॥ स्रक्तिस्तिलकवृक्ष[ः । स्रक्ति]स्तिलक इति भाष्यकारः ॥[1]

तथा अस्य सूक्तस्य कृत्याप्रतिहरणगणे पाठात् कृत्यानिर्हरणार्थे शान्त्युदकेपि एतत् सूक्तम् आवपनीयम् । यद् आह कौशिकः । "दूष्या दू-"षिरसि [२. ११] ये पुरस्तात् [४. ४०] ईशानां त्वा [४. १७] समं ज्यो-"तिः [४. १८] उतो अस्यबन्धुकृत् [४. १९] सुपर्णस्त्वा [५. १४] यां ते "चक्रुः [५. ३१] अयं प्रतिसरः [८. ५] यां कल्पयन्ति [१०. १] इति "महाशान्तिम् आवपते" इति [कौ॰ ५. ३] ॥ अयमेव कृत्याप्रतिहरणगणः ॥

तथा नक्षत्रकल्पे "कृत्यादूषण एव च । चातनो मातृनामा च" [न॰ क॰ २३] इत्यत्र शान्तिकल्पे "अथ शांतैः[2] कृत्यादूषणैश्चातनैः" [शा॰

1 Dârila's note on *Kaus'ika* V. 3 is स्रक्त्यस्तिलकः where स्रक्त्य॰ seems to be a mistake for स्रक्ति॰. 2 S'Kd शांतिः. The *Nakshatrakalpa* MS. reads शांत्यैः. शांतिः is a probable slip for शांतैः, which we have accordingly conjectured.

१५२

क०१६] इत्यत्र च अस्य सूक्तस्य गणप्रयुक्तो विनियोगोवगन्तव्यः ॥

एवं "बार्हस्पत्यां राज्यश्रीब्रह्मवर्चसकामस्याभिचरतोभिचर्यमाणस्य च" इति [न०क०१७] विहितायां बार्हस्पत्याख्यायां महाशान्तौ स्राक्त्यमणिबन्धनेपि एतत् सूक्तम् । तद् उक्तं नक्षत्रकल्पे । "बार्हस्पत्यायां दूष्या दूषिरसीति स्राक्त्यम् अभिचरतोभिचर्यमाणस्य च" इति [न०क०१९] ॥

कृत्याप्रतिहरणकर्मण्येव आद्ययर्चा कृत्याया गुल्फं सूत्रोक्तद्रव्येण परिषिञ्चेत् । सूत्रं च । "दूष्या दूषिरसीति दर्व्या त्रिः सारूपवत्सेनापोदकेन मथितेन गुल्फान् परिषिञ्चति" इति [कौ०५.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

दूष्या दूषिरसि हेत्या हेतिरसि मेन्या मेनिरसि ।
आप्नुहि श्रेयांसमति समं क्राम ॥ १ ॥

दूष्याः । दूषिः । असि । हेत्याः । हेतिः । असि । मेन्याः । मेनिः । असि । आप्नुहि । श्रेयांसम् । अति । समम् । क्राम ॥ १ ॥

हे तिलकमणे त्वं दूष्याः । दूषयति विनाशयतीति दूषिः कृत्या । ❋ दुषेर्ण्यन्ताद् औणादिक इप्रत्ययः ❋ । तस्याः परकृतायाः दूषिरसि दूषकः निवारकोसि ॥ हेत्याः । आयुधनामैतत् । हन्ति अनयेति प्रहीयते प्रक्षिप्यत इति वा हेतिः आयुधम् । ❋ "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च" इति हन्तेर्हिनोतेर्वा क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातितः ❋ । तस्याः परप्रेरितायास्त्वं हेतिः प्रतिहननसाधनम् असि ॥ मेन्याः । वज्रनामैतत्[1] मीनाति हिनस्तीति मेनिः मर्मभेदि मन्त्रात्मकं[3] वाग्वज्रम् । तस्य परोच्चारितस्य मेनिरसि निवारकः प्रतिवाग्वज्रोसि । ❋ मीञ् हिंसायाम् इत्यस्माद् औणादिको निप्रत्ययः ❋ । यद्यपि हेतिमेनी द्वे अपि आयुधनामनी तथापि अत्र[2] समन्त्रकामन्त्रकास्त्रशस्त्रभेदेन तयोर्भेदोवगन्तव्यः ॥ यतस्त्वं शत्रुकृताभिचारादिजनितसर्वारिष्टनिवारकोसि अतः श्रेयांसम् प्रशस्यतमम् अधिकबलम् अस्मदीयं शत्रुम् आप्नुहि हन्तुं व्याप्नुहि । निरुध्य

---

[1] The *Nakshatrakalpa* reads: राज्यार्थं श्रीब्रह्म॰. 2 S' Kd स॰. 3 S' Kd मन्त्रात्मकवाग्व॰.

तं जहीत्यर्थः॥ समम् समबलं शत्रुम् अति क्राम अतिक्रम्य गच्छ। अप्रयत्नेन निवारयेत्यर्थः। न्यूनबलस्तु मन्त्रप्रभावम् अन्तरेण स्वेनैव जित इति तस्य अनुपन्यासः। तथा च तैत्तिरीयके समाम्नातम्। "प्र श्रेयांसं भ्रातृव्यं नुदतेति सदृशं क्रामति नैनं पापीयान् आप्नोति" [तै॰ सं॰ २. ४. १. ४] इति। ※ क्रामेति। क्रमु पादविक्षेपे। अस्मात् लोटि शपि "क्रमः परस्मैपदेषु इति दीर्घः ※॥

द्वितीया॥

स्रक्त्योऽसि प्रतिसरोऽसि प्रत्यभिचरणोसि।
आप्नुहि श्रेयांसमति समं क्राम॥ २॥

स्रक्त्यः। असि। प्रतिऽसरः। असि। प्रतिऽअभिचरणः। असि।
आप्नुहि। श्रेयांसम्। अति। समम्। क्राम॥ २॥

हे मणे स्रक्त्यः। स्रक्तिस्तिलकवृक्षः[2] तत्र भवः स्रक्त्यः। ※"भवे छन्दसि" इति यत्※। तिलकवृक्षनिर्मितोसि॥ प्रतिसरः। हन्तुम् अभिमुखाः कृत्यादयः प्रतिसार्यन्ते प्रतिमुखं निवर्त्यन्ते अनेन इति प्रतिसरः। अभिमन्त्रितं रक्षासूत्रम् असि। ※प्रतिपूर्वात् सारयतेः "पुंसि संज्ञायां घः॰"। उपधाह्रस्वश्छान्दसः※। अत एव महाशान्तिषु मणिबन्धनस्थाने प्रतिसरबन्धनम् उक्तं नक्षत्रकल्पे। "प्रतिसरं वा सर्वत्र" इति [न॰ क॰ १९]॥ प्रत्यभिचरणः प्रत्यभिचर्यते निवार्यते परकृताभिचारजनिता कृत्या अनेन इति प्रत्यभिचरणः। तथाविधोसि॥ आप्नुहीत्यादि व्याख्यातम्॥

तृतीया॥

प्रति तमभि चर योऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः।
आप्नुहि श्रेयांसमति समं क्राम॥ ३॥

---

१ A S[1] १ for ३. We with B[1] D K R V.

---

1 S' Kd नुदते अति. 2 S' Kd स्रक्तितिलक॰.

प्रति । तम् । अभि । चर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ।
आऽमुहि । श्रेयांसम् । अति । समम् । क्राम ॥ ३ ॥

यः शत्रुः अस्मान् सपुत्रपशुबान्धवान् द्वेष्टि जिघांसति वयं च यम् शत्रुं द्विष्मः नाशयितुम् इच्छामः । ॥ द्विष अप्रीतौ । अदादित्वात् शपो लुक् ॥ । तम् उभयविधं द्वेष्टारं द्वेष्यं च शत्रुं हे मणे प्रत्यभि चर शत्रुकृतां कृत्यां प्रतिनिवर्त्य तमपि नाशयेत्यर्थः ॥ आमुहीत्यादि गतम् ॥

चतुर्थी ॥

सूरिरसि वर्चोधा असि तनूपानोसि ।
आमुहि श्रेयांसमति समं क्राम ॥ ४ ॥

सूरिः । असि । वर्चःऽधाः । असि । तनूऽपानः । असि ।
आऽमुहि । श्रेयांसम् । अति । समम् । क्राम ॥ ४ ॥

हे मणे सूरिः अभिज्ञोसि । शत्रुकृताभिचारनिवर्तनज्ञानवान् असीत्यर्थः ॥ वर्चोधाः वर्चसः तेजसो धाता विधाता असि धारयितॄणाम् ॥ तथा तनूपानोसि तनूनाम् अस्मत्संबन्धिनां शरीराणां परकृताभिचारात् पालयितासि । आमुहीत्यादि पूर्ववत् ॥

पञ्चमी ॥

शुक्रोसि भ्राजोसि स्वरसि ज्योतिरसि[1] ।
आमुहि श्रेयांसमति समं क्राम ॥ ५ ॥

शुक्रः । असि । भ्राजः । असि । स्वः । असि । ज्योतिः । असि ।
आऽमुहि । श्रेयांसम् । अति । समम् । क्राम ॥ ५ ॥

हे मणे शुक्रः शोचकः शत्रूणां शोचयितासि ॥ भ्राजोसि दीप्यमानः तेजस्वी भवसि ॥ स्वः ज्वरादिरोगोत्पादनेन तापकोसि । ॥ स्वृ श-

१ B °ज्यो° corrected from °ज्ञो°. We with A D K Bp R S V.

1 S′Kd तयमवि for तमपि.

व्दोपतापयोः । अस्मात् छान्दसो विच् ✗ । यद्वा स्वः । दिवश्च आदित्यस्य च साधारणं नामैतत् । आदित्योसि आदित्यवत् कृत्यादीनाम् अभिभविता असि भवसि ॥ तथा ज्योतिः अग्न्यादिज्योतिरिव असंस्पृश्योसि । शत्रुकृताभिचारादिभिः अनाधर्षणीयोसीत्यर्थः ॥ आमुहीत्यादि व्याख्यातम् ॥

[इति] द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"द्यावापृथिवी उरु" इति सूक्तेन अभिचारकर्मणि दीक्षार्थं वेणुदण्डं वृश्चति । [सूत्रितं हि । "भरद्वाजप्रव्रस्केनाङ्गिरसं दण्डं वृश्चति" इति कौ° ६.१ ॥ तत्र "द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षम्" इति सूक्तं भरद्वाजप्रव्रस्कम् ॥]

तथा अनेनैव सूक्तेन द्वेष्यनिषूदनकर्मणि दक्षिणाभिमुखं धावतः शत्रोः पदेषु वृक्षपत्राणि प्रक्षिप्य परशुना छित्त्वा सपांसून् पर्णच्छेदान्[1] वधकपात्रे प्रक्षिप्य आनीय भ्राष्ट्रे भर्जयेत्[2] । [कौ° ६.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

द्यावापृथिवी उर्व१न्तरिक्षं क्षेत्रस्य पत्न्युरुगायोद्भुतः ।
उतान्तरिक्षमुरु वातगोपं त इह तप्यन्तां[1] मयि तप्यमाने ॥ १ ॥

द्यावापृथिवी इति । उरु । अन्तरिक्षम् । क्षेत्रस्य । पत्नी[2] । उरुऽगायः ।
अद्भुतः ।
उत । अन्तरिक्षम् । उरु । वातऽगोपम् । ते । इह । तप्यन्ताम् । मयि ।
तप्यमाने[3] ॥ १ ॥

द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । ✗ "[दिवो] द्यावा" इति द्यावादेशः । "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः । "देवताद्वन्द्वे च" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ✗ । उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् तयोर्मध्ये

---

१ B̂D तप्यतां. We with ABKRŜPP̂JV. २ So PP̂JK, and not पत्नी इति.
३ PP̂JK तप्यमाने इति.

---

1 S′Kd पर्णछदान्. 2 Kd भर्जयेत्वा for भर्जयेत्. We with S′.

वर्तमानोन्तरिक्षलोकः । क्षेत्रस्य । क्षियन्ति निवसन्ति अस्मिन्निति क्षेत्रम् उक्तं लोकत्रयम् । तस्य पत्नी अधिपतिः देवता क्रमेण अग्निवायुसूर्यात्मिका । × छान्दसौ ङीप्नकारौ × । अद्भुतः त्रिविक्रमरूपत्वेन सर्वलोकव्यापनाद् आश्चर्यभूतः उरुगायः उरुभिर्महानुभावैर्बहुभिर्वा गीयमानः स्तूयमानः लोकानां पालको विष्णुः । × तथा च अन्यत्र आम्नातम् । "त्रेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे" [तै० ब्रा० ३.१.२.६] इति । कै गै रै शब्दे । कर्मणि घञ् । "घाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्" इत्यन्तोदात्तत्वम् × । उत अपि च वातगोपम् । वातो वायुः सूत्रात्मा गोपाः गोपायिता यस्य यद्वा वातेन गोप्यमानं धार्यमाणं वातगोपम् । × तथा च वाजसनेयकम् । "वायुर्वै गौतम तत् सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि" [बृ० आ० ५.७.२] × । उरु[2] विस्तीर्णं ब्रह्माण्डान्तर्व्यापि अन्तरिक्षम् महाकाशम् । एवं ये लोकास्तदधिपतयश्च सन्ति ते सर्वे इह अस्मिन् अभिचारकर्मणि मयि अभिचारके तप्यमाने दीक्षानियमेन उपवासादिना क्लिश्यमाने सति तप्यन्ताम् संतप्ता भवन्तु । अहं यथा द्वेष्यं नाशयितुम् उद्युक्तोस्मि एवं भवन्तोपि शत्रोः स्थानाद्यप्रदानेन हिंसका भवन्तु इत्यर्थः ॥

द्वितीया ॥

इदं देवाः शृणुत ये यज्ञिया स्थ भरद्वाजो मह्यमुक्थानि शंसति ।
पाशे स बद्धो दुरिते नि युज्यतां यो अस्माकं मन इदं हिनस्ति ॥२॥

इदम् । देवाः । शृणुत । ये । यज्ञियाः । स्थ । भरत्ऽवाजः । मह्यम् ।
उक्थानि । शंसति ।
पाशे । सः । बद्धः । दुःऽइते । नि । युज्यताम् । यः । अस्माकम् । मनः । इदम् । हिनस्ति ॥ २ ॥

हे देवाः इदम् वक्ष्यमाणं मद्वाक्यं शृणुत । ये यूयं यज्ञियाः यज्ञार्हाः स्थ भवथ । × "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" इति घप्रत्ययः × । [illegible]

1 S' Kd आनाश्चर्यभूतः for आश्चर्यभूतः. 2 S' Kd [illegible] for उरु.

तद् इति तद् आह। भरद्वाजः भरत् देवानां पोषकं वाजो हविर्लक्षणम् अन्नं यस्य सोयं भरद्वाजः वषट्कारेण देवानां हविषः प्रदाता एतन्नामको महर्षिः मह्यम् मदर्थं मदभिलषितसिद्धये उक्थानि शस्त्राणि शंसति पठति। यद्वा उक्थशब्दः स्तावकमन्त्रमात्रोपलक्षणपरः। अभिचारकर्मोचितदेवतास्तुतिपरान् मन्त्रान् प्रयुङ्क्त इत्यर्थः॥ यः शत्रुः अस्माकम् इदम् पूर्वं सन्मार्गप्रवृत्तं मनः मानसं हिनस्ति बाधते। ※ हिंसि हिंसायाम्। इदित्वाद् नुम्। रुधादित्वात् श्नम्। "श्नान्नलोपः" इति नकारलोपः। "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ※। अनभिमतकार्यकरणेन इष्टविघातेन च यो विक्षिप्तं करोति स शत्रुः पाशे पाशेन मत्कृताभिचारकर्मरूपेण बद्धः निरुद्धगतिः सन् दुरिते दुर्गते मरणरूपे नियुज्यतां नियुक्तो भवतु। अनेन कर्मणा मृतिं प्राप्नोतु इत्येतत् शृणुतेति पूर्वेण संबन्धः॥

तृतीया॥

इदमिन्द्र शृणुहि सोमप यत् त्वा हृदा शोचता जोहवीमि।
वृश्चामि तं कुलिशेनेव वृक्षं यो अस्माकं मन इदं हिनस्ति॥ ३॥

इदम्। इन्द्र। शृणुहि। सोमऽप। यत्। त्वा। हृदा। शोचता। जोहवीमि।
वृश्चामि। तम्। कुलिशेनऽइव। वृक्षम्। यः। अस्माकम्। मनः। इदम्। हिनस्ति॥ ३॥

[पूर्वं] देवाः सामान्येन प्रार्थिताः। इदानीं तत्प्रधानभूत इन्द्रः प्रार्थ्यते। हे सोमप। सोमं पिबतीति सोमपः। ※ "आतोनुपसर्गे कः"। तस्य संबुद्धिः ※। सोमपानेन सर्वदा संतुष्टमानस हे इन्द्र इदम् वक्ष्यमाणं मदीयं वाक्यं शृणुहि शृणु। ※ "उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्" इति हेर्लुगभावः ※। तदेव दर्शयति यद् इति। शोचता द्वेष्यकृतापकारैः शोकार्तेन हृदा मनसा त्वा त्वां जोह-

1 S' Kd इतश्च for उतश्च.

वीमि पुनःपुनराह्वयामि । आर्तस्य अनन्यगतिकस्य मम वचनं मा उपेक्षिष्ठा इति क्रियासमभिहारेण सूचितम्[1] । ॥ ह्वयतेर्यङ्लुगन्तात् लट्युत्तमैकवचने "ह्वः संप्रसारणम्" "अभ्यस्तस्य च" इति संप्रसारणम् ॥ । जोहवीमीति यत् तद्[2] इदम् इति संबन्धः । तं शत्रुं वृश्चामि छिनद्मि । ॥ ओव्रश्चू छेदने । तुदादित्वात् शः । "ग्रहिज्या°" इत्यादिना संप्रसारणम् । पादादित्वाद् अनिघातः ॥ । किमिव कुलिशेन वज्रसदृशेन परशुना वृक्षम् इव ॥ अत्र मश्चनलिङ्गाद् दीक्षादण्डच्छेदने शत्रुपदप्रक्षिप्तपर्णच्छेदने च विनियोग उपपन्नः ॥ यो अस्माकम् इत्यादि व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

अशीतिभिस्तिसृभिः सामगेभिरादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ।
इष्टापूर्तमवतु नः पितॄणामामुं ददे हरसा दैव्येन ॥ ४ ॥

अशीतिऽभिः । तिसृऽभिः । सामऽगेभिः । आदित्येभिः । वसुऽभिः । अङ्गिरःऽभिः ।
इष्टापूर्तम् । अवतु । नः । पितॄणाम् । आ । अमुम् । ददे । हरसा । दैव्येन ॥ ४ ॥

तिसृभिः त्रिसंख्याकाभिः अशीतिभिः तृचाशीतिभिः । ताश्च अशीतय ऐतरेयके महाव्रतक्रतौ बृहदुक्थे समाम्नायन्ते । "गायत्री तृचाशीतिः औष्णिही तृचाशीतिः बार्हती तृचाशीतिः" [ऐ° आ° १.४.३] । ताभिस्तत्संख्याकान्तैस्तृचैः तत्प्रतिपाद्येन्द्र[3]देवतया वा सामगेभिः सामगैरुद्गात्रादिभिः तत्प्रयुक्तैः स्तोत्रैर्वा आदित्येभिः आदित्यैर्द्वादशभिः वसुभिः अष्टभिः अङ्गिरोभिः प्रसिद्धैः दीर्घसत्त्रानुष्ठातृभिर्महर्षिभिः । वस्वादित्यसमभिव्याहाराद् अङ्गनाद् व्यापनाद् रुद्रा वा अङ्गिरःशब्देन प्रत्येतव्याः । तैः सह । ॥ सहयोगे तृतीया ॥ । पितॄणाम् अस्मत्पूर्वपुरुषाणाम् इष्टापूर्तम् । इष्टं श्रुतिविहितं यागादि । पूर्तं स्मृत्युक्तं कूपारामतटाकादि ।

---

1 S' Kd सूचितः. 2 S' Kd तदिमिति for तद् इदम् इति. 3 S' Kd °पाद्येन्द्रा°.

तदुभयजनितं सुकृतं नः अस्मान् अवतु शत्रोः सकाशाद् रक्षतु । यद्वा । ॥ करणे तृतीया ॥ । स्तुतशस्त्रैर्वसुरुद्रादित्यरूपाभिः सवनदेवताभिश्च निष्पादितं पितॄणाम् इष्टापूर्तम् अस्मान् अवतु इति ॥ रक्षाप्रार्थनायाः प्रयोजनम् आह । अमुम् अपकर्तारम् अमुकनामानं शत्रुं दैव्येन देवसंबन्धिना । मत्कृताभिचारजनितकृत्यारूपदेवताकृतेनेत्यर्थः । हरसा । क्रोधनामैतत् । क्रोधेन आ ददे स्वीकरोमि । निगृह्णामीत्यर्थः । ॥ "आङो दोऽनास्यविहरणे" इत्यात्मनेपदम् ॥ ॥

पञ्चमी ॥

द्यावापृथिवी अनु मा दीधीथां विश्वे देवासो अनु मा रभध्वम् ।
अङ्गिरसः पितरः सोम्यासः पापमार्छत्वपकामस्य कर्ता ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी इति । अनु । मा । आ । दीधीथाम् । विश्वे । देवासः । अनु । मा । आ । रभध्वम् ।
अङ्गिरसः । पितरः । सोम्यासः । पापम् । आ । ऋच्छतु । अपऽकामस्य । कर्ता ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ मा शत्रुनिरसनार्थं दीप्तं माम् अनु युवामपि आ दीधीथाम् आदीप्ते भवतम् । शत्रुजयार्थम् आनुकूल्यं कुरुतम् इत्यर्थः । ॥ "अनुर्लक्षणे" इति अनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति अस्मच्छब्दाद् द्वितीया । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः इत्यस्मात् लोटि अदादित्वात् शपो लुक् ॥ ॥ विश्वे देवासः हे विश्वे देवाः एतन्नामानो गणदेवाः मा शत्रुजयार्थम् उद्युक्तं माम् अनु [आ रभध्वम् शत्रुं निग्रहीतुम् उद्युक्ता भवत । तथा हे सोम्यासः सोमार्हा अङ्गिरसः हे तथाविधाः पितरः एतन्नामानो देवाः ।] यूयमपि आ रभध्वम् इति पूर्वेण संबन्धः ॥ प्रार्थनायाः प्रयोजनं दर्शयति । अपकामस्य अनभिमतस्य कार्यस्य द्रोहस्य कर्ता शत्रुः पापं मृतिलक्षणम्

१ K P °पृथिवी इति. We with P J.

आर्च्छतु प्राप्नोतु । X ऋच्छ गतौ । "उपसर्गादृ ऋति धातौ" इति गुणापवादो वृद्धिः X ॥

षष्ठी ॥

अतीव यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यो निन्दिषत् क्रियमाणम् ।
तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषं द्यौरभिसंतपाति ॥ ६ ॥

अतिऽइव । यः । मरुतः । मन्यते । नः । ब्रह्म । वा । यः । निन्दिषत् । क्रियमाणम् ।
तपूंषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । द्यौः । अभिऽसंतपाति ॥ ६ ॥

हे मरुतः एकोनपञ्चाशत्संख्याका गणदेवाः यः शत्रुः नः अस्मान् अतीव अतिक्रान्त इव मन्यते आत्मानं जानाति । X मन ज्ञाने । "दिवादिभ्यः श्यन्" । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः X । यश्च शत्रुः । वाशब्दः चार्थे । क्रियमाणम् अस्माभिरनुष्ठीयमानं ब्रह्म मन्त्रसाध्यं कर्म निन्दिषत् निन्देत् । X णिदि कुत्सायाम् । इदित्वान्नुम । "लेटोडाटौ" इत्यडागमः । "सिब्बहुलम्०" इति सिप् X । तस्मै उभयविधाय शत्रवे तपूंषि तापकानि तेजांसि आयुधानि वा वृजिनानि वर्जकानि बाधकानि सन्तु । X तप संतापे इत्यस्माद् जनेरुसिः [उ० २. ११४] इत्यनुवृत्तौ अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् [उ० २. ११६] इत्युसिप्रत्ययः । नित्वाद् आद्युदात्तः । वृजी वर्जने । [वृजेः] किच्च [उ० २. ४७] इति इनच् प्रत्ययः । कित्वाद् गुणाभावः । चित्वाद् अन्तोदात्तः X । द्यौः आदित्यः । द्युस्थानत्वात् । ब्रह्मद्विषम् मदीयं कर्म द्विषन्तं शत्रुम् अभिसंतपाति अभितः संतपतु । X तपतेः पञ्चमलकारे "लेटोडाटौ" इत्याडागमः X ॥

सप्तमी ॥

सप्त प्राणानष्टौ मन्यस्तांस्ते वृश्चामि ब्रह्मणा ।

---

१ P निन्दिषत्. We with PJ. २ ABDRSP मुश्च°. We with KPJBV.

अया यमस्य सादनमग्निदूतो अरंकृतः ॥ ७ ॥

सप्त । प्राणान् । अष्टौ । मन्यः । तान् । ते । वृश्चामि । ब्रह्मणा ।

अयाः । यमस्य । सदनम् । अग्निऽदूतः । अरम्ऽकृतः ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याकान् प्राणान् शीर्षण्यान् चक्षुरादीन्द्रियाणि । छिद्रापेक्षया सप्तसंख्या । "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः" इति [तै॰ब्रा॰ १. २. ३. ३] श्रुतेः । अष्टौ मन्यः धमन्यः कण्ठगता नाडीविशेषाः । तान् अष्टौ अष्टसंख्याकान् प्रधानभूतांश्च वृश्चामीत्यन्वयः । ते तव संबन्धिनस्तान् प्रसिद्धान् अवशिष्टावयवान् ब्रह्मणा मन्त्रेण तत्साध्याभिचारकर्मणा वा वृश्चामि छिनद्मि ॥ एवं मन्त्रप्रभावेन छिन्नसर्वाङ्गस्त्वं यमस्य अन्तकस्य सदनम् गृहम् अयाः याहि गच्छ । ॥ यातेश्छान्दसे लुङि "मन्त्रे घस॰" इति [१]लेर्लुक् ॥ । गमनप्रकारम् आह । अग्निदूतः अग्निर्दूतः अनुचरो यस्य स तथोक्तः दाहार्थे तस्यैव आनीयमानत्वात् । ॥ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । अरंकृतः अलंकृतः शवालंकारेण विभूषितः । ॥ "वालमूललघ्वलमङ्गुलीनाम्॰" इति रत्वविकल्पः । "भूषणेलम्" इति [गति]संज्ञायां "गतिरनन्तरः" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥

अष्टमी ॥

आ दधामि ते पदं समिद्धे जातवेदसि ।

अग्निः शरीरं वेवेष्ट्वसुं वागपि गच्छतु ॥ ८ ॥

आ । दधामि । ते । पदम् । सम्ऽइद्धे । जातऽवेदसि ।

अग्निः । शरीरम् । वेवेष्टु । असुम् । वाक् । अपि । गच्छतु ॥ ८ ॥

समिद्धे सम्यग्दीप्ते ज्वलिते जातवेदसि अग्नौ । जातानि जनिमन्ति भूतानि वेत्ति तैर्विद्यते ज्ञायते इति वा जातेषु सर्वेषु भूतेषु वैश्वानररूपेण विद्यते सत्तां लभत इति वा जातवेदाः । ॥ यद् उक्तं यास्के-

---

१ P मज्ञः. We with P̊ K J.

न । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्जातेजाते विद्यत इति वा" [नि० ७. १९] इत्यादि। तस्मिन्नग्नौ हे शत्रो ते तव पदम् छिन्नपर्णसहितं पदपांसुम् आ दधामि प्रक्षिपामि । भ्राष्ट्रेऽग्निसंतप्ते भर्जयामीत्यर्थः ॥ अग्निः शरीरं त्वदीयं वेवेष्टु पदपांसुद्वारा पादं प्रविश्य कृत्स्नम् अङ्गं व्याप्नोतु । दहतु इत्यर्थः । विष्लृ व्याप्तौ । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । "निजां त्रयाणां गुणः श्लौ" इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ वागपि वागिन्द्रियं च असुम् प्राणं गच्छतु प्राप्नोतु । उपलक्षणम् एतत् । सर्वेन्द्रियव्यवहारशून्यो भवतु इत्यर्थः ॥

इति द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"आयुर्दाः" इति सूक्तं गोदानाख्ये संस्कारकर्मणि शान्त्युदके अनुयोजयेत् । तत्रैव कर्मणि अनेनैव सूक्तेन आज्यं हुत्वा ब्रह्मचारिणो मूर्ध्नि संपातान् आनयेत् । "आयुर्दा इति गोदानं कारयिष्यन्" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "शान्त्युदकं करोति तत्रैतत् सूक्तम् अनुयोजयति" इति [कौ० ७. ४] "आयुर्दा इत्येतेन सूक्तेन आज्यं जुह्वन् मूर्ध्नि संपातान् आनयति" इति च [कौ० ७. ४] ॥

तत्रैव कर्मणि "परि धत्त" [२, ३] इति द्वाभ्यां नवं वासः प्रयच्छेत् ॥

"एह्यश्मानम्" [४] इत्यनया दक्षिणेन पादेन अश्मानम् आस्थापयेत् ॥

"यस्य ते वासः" [५] इत्यनया पूर्वपरिहितं वासः कर्ता गृह्णीयात् ॥

"अथैनम् अहतेन वसनेन परिधापयति परिधत्तेति द्वाभ्याम् एह्यश्मानम्" इत्यादि [कौ० ७. ५] सूत्रम् अत्र द्रष्टव्यम् ॥

तथा "परि धत्त" [२, ३] इति द्व्यृचेन पुरोहितः प्रातःप्रातर्वस्त्रम् अभिमन्त्र्य राज्ञे दद्यात् । उक्तं परिशिष्टे । "अथ पुरोहितकर्माणि" इति प्रक्रम्य "परि धत्तेति [द्वाभ्यां] राज्ञो वस्त्रम् अभिमन्त्र्य प्रयच्छेत्" इति [अ० प० ४. १] ॥

तथा आरात्रिकविधाने चतस्रः शर्कराः प्रतिदिशं क्षिप्त्वा पञ्चमीम्

1 S' Kd पाद° for पद°. 2 S' Kd आनयंतीति for आनयति इति. We with *Kaus'ika.*

"एह्यश्मानम्" [४] इत्यनया राजानम् आस्थापयेत्। उक्तं परिशिष्टे। "एह्यश्मानम् आतिष्ठेति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत्" इति [अ° प° ४. ४]॥

तत्र प्रथमा॥

आयुर्दा अग्ने जरसं वृणानो घृतप्रतीको घृतपृष्ठो अग्ने।
घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रानभि रक्षतादिमम्॥ १॥

आयुःऽदाः। अग्ने। जरसम्। वृणानः। घृतऽप्रतीकः। घृतऽपृष्ठः। अग्ने। घृतम्। पीत्वा। मधु। चारु। गव्यम्। पिताऽइव। पुत्रान्। अभि। रक्षतात्। इमम्॥ १॥

हे अग्ने आयुर्दाः आयुषो दाता। माणवकस्य भवेति शेषः। कियत्पर्यन्तं तद् आयुरिति तत्राह। जरसम् जरां वृणानः संभजमानः। जरापर्यन्तं शतसंवत्सरपरिमितं दीर्घम् आयुः प्रयच्छेत्यर्थः॥ हे अग्ने त्वं घृतप्रतीकः घृताहुतिभिः उद्भूतज्वालारूपावयवः घृतपृष्ठः घृतमेव पृष्ठं पृष्ठवंशवत् सर्वावयवाधारभूतं गात्रं यस्य स तथोक्तः। घृतोपादानकशरीर इत्यर्थः॥ यत एवम् अतो हेतोः मधु मधुरं चारु निर्मलं मन्त्रसिद्धं गव्यम् गवि भवम्। ☒ "सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यद् वक्तव्यः" इति यत्। "यतोऽनावः" इत्याद्युदात्तत्वम् ☒। एवंगुणविशिष्टं घृतम् अस्माभिर्हुतं पीत्वा यथेच्छं स्वीकृत्य तुष्टः सन् पिता जनकः पुत्रान् आत्मीयानिव इमम् माणवकम् अभि रक्षतात् अभिरक्ष। पिता यथा सापराधानपि पुत्रान् पालयति एवं त्वम् एनं पाहीत्यर्थः। ☒ रक्ष पालने। लोण्मध्यमैकवचने हेस्तातङ् आदेशः ☒॥

द्वितीया॥

परि धत्त धत्त नो वर्चसेमं जरामृत्युं कृणुत दीर्घमायुः।
बृहस्पतिः प्रायच्छद् वास एतत् सोमाय राज्ञे परिधातवा उ॥ २॥

परि। धत्त। धत्त। नः। वर्चसा। इमम्। जराऽमृत्युम्। कृणुत। दीर्घम्। आयुः।

1 S'Kd पृष्ठवंशवंशवत् for पृष्ठं पृष्ठवंशवत्.

बृहस्पतिः । प्र । अयच्छत् । वासः । एतत् । सोमाय । राज्ञे । परिऽधातवै । ऊं इति ॥ २ ॥

वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवानामेव संबोध्यत्वम् । तथात्वं च वाससः तैत्तिरीयके समाम्नायते । "अग्नेस्तूषाधानम्" इति प्रक्रम्य "तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः" [तै० सं० ६. १. १. ३] इति । हे देवाः परि धत्त । ※ अन्तर्भावितण्यर्थः ※ । इमम् माणवकं वासः परिधापयत । नः अस्मदीयम् इमं वर्चसा तेजसा धत्त पोषयत । तेजस्विनं कुरुतेत्यर्थः ॥ किं च । इममेव माणवकं जरामृत्युम् । जरयैव मृत्युर्मृतिर्यस्य स तथोक्तः । तथाविधं [कृणुत] कुरुत । अकालमृतिर्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेव आह दीर्घम् इति । अस्य माणवकस्य दीर्घं शतपरिमितम् आयुरस्तु ॥ तदेव वासः प्रशंसति । बृहस्पतिः बृहताम् इन्द्रादीनां पतिः एतन्नामा देवः । ※ "तद्बृहतोः करपत्योः०" इति सुट्तलोपौ । "पत्यावैश्वर्ये" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ※ । एतन्नामा देवः एतत् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने । "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा" [तै० सं० १. ८. १०. २] इति श्रुतेः । परिधातवै परिधातुम् । ※ "तुमर्थे सेसेन्०" इति तवैप्रत्ययः । "तवै चान्तश्च युगपत्" इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ※ । प्रायच्छत् अददात् । ※ [दाण्] दाने इत्यस्मात् लङि "पाघ्रा०" इत्यादिना यच्छादेशः । उ इति पदपूरणः ※ । अनेन वस्त्राणां सोमदेवताकत्वं सूचितम् । तथा च श्रुत्यन्तरम् । "सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनद् देवतया प्रतिगृह्णाति" [तै० ब्रा० २. २. ५. २] इति ॥

तृतीया ॥

परीदं वासो अधिथाः स्वस्तयेऽभूर्गृष्टीनामभिशस्तिपा उ ।
शतं च जीव शरदः पुरूची रायश्च पोषमुपसंव्ययस्व ॥ ३ ॥

1 S K. स्वयैवैनं देवतया.

परि । इदम् । वासः । अधिधाः । स्वस्तये । अभूः । गृष्टीनाम् । अभि-
शस्तिऽपाः । ऊं इति ।
शतम् । च । जीव । शरदः । पुरूचीः । रायः । च । पोषम् । उपऽसं-
व्ययस्व ॥ ३ ॥

हे माणवक इदम् उक्तं वासः वस्त्रं स्वस्तये क्षेमाय पर्यधिथाः परि-हितवानसि । [परि]पूर्वाद् धाञो लुङि "स्थाघ्वोरिच्च" इति इ-त्वकित्वे । "ह्रस्वाद् अङ्गात्" इति सिज्लोपः ॥ तेन परिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् अभिशस्तिपाः । अभिशस्तिः अभितो विशसनं हिंसा । तन्निमित्ताद् भयात् पालकोभूः । पुरा खलु देवा मनुष्याणां दृढतरां त्वचं छित्त्वा क्षीरप्रदानक्षेत्रकर्षणभारोद्वहनादिबहुविधोपकारकारिषु गोषु न्यदधुः । ते च तया त्वचा संवीतगात्राः शीतवातातपादिसहनशीला बभूवुः । अत एव कारणाद् नग्नं पुरुषं दृष्ट्वा स्वकीयां त्वचम् अस्मासु स्थिताम् असौ ग्रहीतुम् आगच्छतीति बिभ्यति । तस्माद् गोसमीपं विवसनो न गच्छेद् इति । तथा च शतपथब्राह्मणे तृतीयकाण्डे दीक्षाप्रकरणे समाम्नायते । "अथ वासः परिधत्ते । सर्वत्वायैव[2] स्वामेवास्मिन्नेतत् त्वचं दधाति ।
"या ह वा इयं गोस्त्वक् पुरुषे हैषाग्र[3] आस । ते देवा अब्रुवन् । गौर्वा
"इदं सर्वं बिभर्ति । हन्त येयं पुरुषे त्वक् गव्येतां दधाम । तयैषा वर्षन्तं
"तया हिमं[4] तया घृणिं तितिक्षिष्यत इति । तेवच्छाय[5] पुरुषं गव्येतां त्वचम्
"अदधुः । तयैषा वर्षन्तं तया हिमं[6] तया घृणिं तितिक्षते अवच्छितो ह वै
"पुरुषः । तस्माद् अस्य यत्रैव क्व च कुशो[7] वान्यद् वा विकृन्तति तत
"एव लोहितम् उत्पद्यते तद् एतां ह्यस्मिंस्त्वचम् अदधुर्वास एव । तस्मा-
"न्नान्यः पुरुषाद् वासो बिभर्ति । तस्मादु सुवासा[8] एव बुभूषेत् । नो
"हान्ते गोर्नग्नः[9] स्यात् । वेद हि गौरहम् अस्य त्वचं बिभर्मीति । सा
"बिभ्यती त्रसति त्वचं म आदास्यते[10]" इति [श° ब्रा° ३. १. २. १३] ।

1 S' Kd °कर्षभा°. 2 S' Kd सर्वत्रा°. 3 S' Kd हैवाग्र आस. 4 S' Kd हिसंतया for हिमं तया. 5 S' Kd तेच for तेव°. 6 S' Kd हिसंतया for हिमं तया. 7 S' Kd कुतो for कुशो. 8 S' Kd सुवात्सीपवबुभूषेत्. 9 S' Kd गौर्न°. 10 S' Kd आदास्यतीति.

एषैव त्वगादानभीतिः अत्र अभिशस्तिशब्देन विवक्षिता । तस्या अभिशस्तेर्वासःपरिधानेन [ता] निवर्तयेत्यभिप्रायः ॥ किं च पुरूचीः बहुकालम् अञ्चन्तीः बहुविधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्याप्नुवतीः । ☒ पुरुपूर्वाद् अञ्चतेः "ऋत्विग्°" इत्यादिना क्विन् । "अनिदिताम्°" इति नलोपः । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । "अचः" इत्यकारलोपे "चौ" इति दीर्घः ☒ । शतम् शतसंख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव ॥ अपि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् उपसंव्ययस्व परिधत्स्व । एतद्वासःपरिधानेन धनादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ॥

चतुर्थी ॥

एह्यश्मानमा तिष्ठाश्मा भवतु ते तनूः ।
कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ॥ ४ ॥

आ । इहि । अश्मानम् । आ । तिष्ठ । अश्मा । भवतु । ते । तनूः ।
कृण्वन्तु । विश्वे । देवाः । आयुः । ते । शरदः । शतम् ॥ ४ ॥

हे माणवक एहि आगच्छ ॥ अश्मानम् आ तिष्ठ दक्षिणेन पादेन आक्रम ॥ ते तव तनूः शरीरम् अश्मा भवतु । अश्मवद् रोगादिविनिर्मुक्तं दृढं भवतु ॥ विश्वे देवाश्च ते तव शतसंवत्सरपरिमितम् आयुः कृण्वन्तु कुर्वन्तु । ☒ "युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्" इति सकारस्य षत्वम् ☒ ॥

पञ्चमी ॥

यस्य ते वासः प्रथमवास्यं1 हरामस्तं त्वा विश्वेवन्तु देवाः ।
तं त्वा भ्रातरः सुवृधा वर्धमानमनु जायन्तां बहवः सुजातम् ॥ ५ ॥

यस्य । ते । वासः । प्रथमऽवास्यम् । हरामः । तम् । त्वा । विश्वे ।
अवन्तु । देवाः ।
तम् । त्वा । भ्रातरः । सुऽवृधा । वर्धमानम् । अनु । जायन्ताम् । बहवः । सुऽजातम् ॥ ५ ॥

हे माणवक यस्य परिहितवस्त्रस्य ते तव प्रथमवास्यम् पूर्वं परि-

हितं वासः वस्त्रं हरामः स्वीकुर्मः । [3]वस आच्छादने इत्यस्मात् "ऋहलोर्ण्यत्" इति कर्मणि ण्यत् । "तित् स्वरितः" इति स्वरितत्वम्[3] । तम् तादृशं त्वा त्वां विश्वे सर्वे देवा अवन्तु रक्षन्तु ॥ तम् उक्तरूपं सुवृधा शोभनया वृद्ध्या वर्धमानम् पशुपुत्रधनादिभिरुपचीयमानं सुजातम् संस्कारविशेषेण शोभनजन्मयुक्तं [त्वा] त्वाम् अनु बहवो भ्रातरो जायन्ताम् उत्पद्यन्ताम् ॥

इति द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"निःसालाम्" इति सूक्तेन मृतापत्यायाः स्त्रिया अपत्यनाशपरिहाराय त्रिषु मण्डपेषु एकैकस्मिन्नुदपात्रे सीसेषु च संपातानयनम् सीसोपरि स्थितायास्तस्याः संपातितोदकेन आप्लावनं च कृत्वा स्वगृहम् आनीय शान्त्युदकेन अभिषिच्य तस्यै पुरोडाशकन्दुकालङ्कारान् अभिमन्त्र्य दद्यात् ॥

अथ वा एकस्मिन्नेव मण्डपे[1] अनेन सूक्तेन औदुम्बरीः समिधस्तया आधाप्य पूर्ववत् शान्त्युदकाभिषेकादिकं कुर्यात् ॥

सूत्रितं हि । "निःसालाम् इत्यवतोकायै कृष्णवसनायै त्रिषु विमितेषु" इत्यादि "औदुम्बरीराधापयत्युक्तम् आव्रजितायै" इत्यन्तम् [कौ॰ ४.१०] ॥

यस्य गृहे गवादिर्वन्ध्या भवति तद् गृहं देवहतं भवति तद्दोषनिवृत्तये तत्रैव वशया यागः कार्यः । तत्र अनेन सूक्तेन तस्याः पर्यग्निकरणं कुर्यात् । "य आत्मदा इति वशाशमनम्" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "निःसालाम् इत्युल्मुकेन त्रिः प्रसव्यं परिहरति" इति [कौ॰ ५.८] ॥

आवसथ्याधाने क्रव्यादाग्निनिर्हरणानन्तरं शालाप्रोक्षणेपि एतत् सूक्तं विनियुक्तम् । "एकाग्निम् आधास्यन्" [कौ॰ ९.१] इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "निःसालाम्[२.१४] इति शालानिवेशनं प्रोक्षति ऊर्जं[3] बिभ्रत् [७.६२] इति प्रपादयति" इति [कौ॰ ९.४] ॥

एतत् सूक्तं चातनगणेपि पठितम् । अतः "चातनानाम् अपनोदनेन व्याख्यातम्" [कौ॰ ४.१] । "चातनो मातृनामा च" [न॰क॰ २३] "चात-

1 S'Kd मण्डपे॰. 2 S'Kd पुरोडाशकंतु॰. 3 So S'Kd. The Sûtra: संप्रोक्ष्योर्जं.

नैर्मातृनामभिः" [शा॰क॰१५] इत्यादिप्रदेशेष्वपि एतत् सूक्तं द्रष्टव्यम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

निःसालां धृष्णुं धिषणमेकवाद्यां जिघत्स्वम् ।
सर्वाश्चण्डस्य नप्त्यो नाशयामः सदान्वाः ॥ १ ॥

निःऽसालाम् । धृष्णुम् । धिषणम् । एकऽवाद्याम् । जिघत्ऽस्वम् ।
सर्वाः । चण्डस्य । नप्त्यः । नाशयामः । सदान्वाः ॥ १ ॥

निःसालाम् । षल गतौ । निःसालयति निर्गमयति अपसारयतीति निःसाला एतन्नामधेया पिशाची । यद्वा सालो वृक्षविशेषः । ततो निर्गता निःसाला । ततोपि उन्नतगात्रीत्यर्थः । तां धृष्णुम् धर्षणशीलां भयस्य जनयित्रीम् एतन्नामिकां पिशाचीम् । "त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः" । धिषणम् । धृष्णोति अभिभवतीति धिषणः । धृषेर्धिष च संज्ञायाम् इति [उ॰२.८२] क्युः । एतन्नामानं पापग्रहम् । एकवाद्याम् एकम् एकप्रकारं परुषरूपं[2] वाद्यं वचनं यस्याः सा तथोक्ता । यद्वा एकवारमेव वाद्यं वचनं यस्याः सा । सकृद्भाषिणीत्यर्थः । ताम् एतन्नामिकां जिघत्स्वम् जिघत्सुं भक्षणेच्छुम् । सर्वदा भक्षणशीलाम् इत्यर्थः । अदेः सनि घस्लादेशे "सस्यार्धधातुके" इति तत्वम् । "सनाशंसभिक्ष उः" इति उप्रत्ययः । "वा छन्दसि" इति अमि-पूर्वत्वस्य विकल्पनाद् यण् आदेशः । तां च । नाशयाम इति सर्वत्र संबन्धः ॥ तथा चण्डस्य क्रुद्धस्य एतन्नामकस्य पापग्रहस्य नप्त्यः नप्त्रीः अपत्यभूताः सर्वाः निखिलाः सदान्वाः सदा नोनूयमानाः आक्रोशकारिणीः पिशाचीश्च नाशयामः । उक्तं यास्केन । सदान्वे । सदानोनुवे शब्दकारिके [नि॰६.३०] इति । नौतेः शब्दकर्मणो यङ्लुगन्तात् पचाद्यचि "द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति व-

१ Our manuscript and other authorities निःसा॰ and not निस्सा॰. २ So P P̈ J K.

1 S' Kd सालावृक्ष॰. 2 S' Kd पुरुष॰.

क्तव्यम्" इति वचनाद् द्विर्वचनाभावः। "न धातुलोप आर्धधातुके" इति गुणप्रतिषेधे छान्दसो यण् आदेशः ॥

द्वितीया ॥

निर्वो गोष्ठादजामसि निरक्षान्निरुपानसात्।
निर्वो मगुन्द्या दुहितरो गृहेभ्यश्चातयामहे ॥ २ ॥

निः। वः। गोऽस्थात्। अजामसि। निः। अक्षात्। निः। उपऽआनसात्।
निः। वः। मगुन्द्याः। दुहितरः। गृहेभ्यः। चातयामहे ॥ २ ॥

हे मगुन्द्या दुहितरः मगुन्दी नाम काचन पिशाची तस्याः पुत्र्यः वः युष्मान् गोष्ठात्। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं गोशाला। "घअर्थे कविधानम्" इति कः। "अम्बाम्बगोभूमि°" इत्यादिना षत्वम्। तस्माद् गोष्ठात् निरजामसि निरजामः निःसारयामः। अज गतिक्षेपणयोः। "इदन्तो मसिः"॥ तथा अक्षात् अक्षक्रीडास्थानाद् द्यूतशालायाः सकाशाद् निरजामः॥ एवम् उपानसात्। अनसः समीपम् उपानसं धान्यगृहम्। तस्माद् निरजामः। "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" इति शरत्प्रभृतिषु अनःशब्दस्य पाठात् टच् समासान्तः। यद्वा उपगतं च तद् अनश्च उपानसं धान्यपूर्णं शकटम्। "अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः" इति तत्पुरुषे टच् समासान्तः॥ तथा गृहेभ्यः अस्मवासमन्दिरेभ्यो वः युष्मान् निश्चातयामहे निःसार्य निःशेषेण वा विनाशयामः। चातयतिर्नाशने इति यास्कः [नि° ६. ३०]॥

तृतीया ॥

असौ यो अधराद् गृहस्तत्र सन्त्वराय्यः।
तत्र सेदिर्न्युच्यतु सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ३ ॥

असौ। यः। अधरात्। गृहः। तत्र। सन्तु। अराय्यः।
तत्र। सेदिः। नि। उच्यतु। सर्वाः। च। यातुऽधान्यः ॥ ३ ॥

---

१ P P J °गुंद्या। We with Sâyaṇa. २ Our MSS सेदिर्न्यु°.

असौ विप्रकृष्टो यः प्रसिद्धः अधरात् अधरः अस्माल्लोकाद् अधरभूतः अधस्ताद्देशे वा वर्तमानो गृहः गृहवन्निवासभूतः पाताललोकोऽस्ति । ※“उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः” इति आतिप्रत्ययः ※ । तत्र लोके अराय्यः अदायिन्यः दानोपलक्षितनिखिलश्रेयोविघ्नकारिण्यः एतत्संज्ञिकाः पिशाच्यः सन्तु । इमं लोकं विसृज्य अत्यन्तविप्रकृष्टं पातालं गच्छन्तु इत्यर्थः । ※रा दाने इत्यस्मात् नञ्युपपदे “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” इति णिनिः । छान्दसोन्त्यलोपः ※ । यद्वा रायते अदीयत इति रायो धनम् । ※कर्मणि घञ् ※ । न रायः अरायः अधनम् आसाम् अस्तीत्यराय्यः अलक्ष्म्यः । ※“छन्दसीवनिपौ०” इति मत्वर्थीय ईकारः ※ । “अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे” इति हि श्रुत्यन्तरम् [ऋ. १०. १५५. १] ॥ सादयति नाशयतीति सेदिर्निर्ऋतिः । “जहामि सेदिम् अनिराम् अमीवाम्” [तै० सं० ४. २. ७. २] इति श्रुत्यन्तरात् । ※“उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्” इति सदेः किप्रत्ययः । तस्य लिङ्गभावाद् द्विर्वचने एत्वाभ्यासलोपौ ※ । सापि तत्र पाताले न्युच्यतु । नीचीना समवैतु । इमं लोकं विहाय पूर्वोक्ताभिः सह निवसतु इत्यर्थः । ※उच समवाये दिवादिः ※ ॥ किं च सर्वाः निखिला यातुधान्यः यातवो यातनाः पीडास्ताः प्राणिभ्यो धीयन्ते क्रियन्त आभिरिति यातुधान्यः उक्ताभ्योन्याः पिशाच्यः । ※करणे ल्युट् ※ । तत्र न्युच्यन्तु इति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥

चतुर्थी ॥

भूतपतिर्निरजत्विन्द्रश्चेतः सदान्वाः ।
गृहस्य बुध्न आसीनास्ता इन्द्रो वज्रेणाधि तिष्ठतु ॥ ४ ॥

भूतऽपतिः । निः । अजतु । इन्द्रः । च । इतः । सदान्वाः ।
गृहस्य । बुध्ने । आसीनाः । ताः । इन्द्रः । वज्रेण । अधि । तिष्ठतु ॥ ४ ॥

भूतपतिः भूतानां पालको रुद्रः सदान्वाः सदा नोनूयमाना आक्रोशकारिणीः पिशाचीः इतः अस्माद् मदीयात् स्थानात् निरजतु निःसा-

रयतु ॥ इन्द्रश्च ता निरजतु ॥ गृहस्य मदीयस्य बुध्ने मूले अधःप्रदेशे। ✱बन्धेर्ब्रधिबुधी च [उ° ३. ५] इति नक् प्रत्ययः✱। आसीनास्ताः पिशाचीः इन्द्रः इराया भूमेर्दारको देवः। ✱इन्द्र इरां दृणातीति वा इरां दारयतीति वा इति हि निरुक्तम् [नि° १०. ८]✱। वज्रेण आयुधेन अधि तिष्ठतु। यथा पुनर्नोत्तिष्ठन्ति तथा आक्रम्य तिष्ठतु इत्यर्थः॥

पञ्चमी॥

यदि॒ स्थ क्षे॑त्रिया॒णां यदि॑ वा॒ पुरु॑षेषिताः।
यदि॒ स्थ दस्यु॑भ्यो जा॒ता नश्य॑तेतः स॒दान्वा॑ः[1]॥ ५॥

यदि॑। स्थ। क्षे॒त्रि॒याणा॑म्। यदि॑। वा॒। पुरु॑षऽइषिताः।
यदि॑। स्थ। दस्यु॑ऽभ्यः। जा॒ताः॑। नश्य॑त। इ॒तः। स॒दान्वाः॑॥ ५॥

हे[*] सदान्वाः। पिशाच्य[2] इति शेषः। यूयं क्षेत्रियाणाम् क्षेत्रात् परक्षेत्रात् मातापितृशरीराद् आगतानां कुष्ठापस्मारग्रहण्यादिरोगाणां निदानभूता यदि स्थ भवथ। यदि वा पुरुषेषिताः पुरुषैः शत्रुभिः प्रेषिता भवथ। ✱इष गतौ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा। "तीषसहलुभरुषरिषः" इत्यत्र इषु इच्छायाम् इत्यस्यैव ग्रहणात् "यस्य विभाषा" इति तस्यैव निष्ठायाम् इट्प्रतिषेधो न तु इष गतौ इत्यस्य इति निष्ठायाम् इट् भवति। "तृतीया कर्मणि" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्✱। दस्युभ्यः उपक्षयकारिभ्यश्चोरादिभ्यः। ✱दसु उपक्षये। यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् [उ ३. २०] इति युच् प्रत्ययः✱। तेभ्यः सकाशात् यदि जाताः प्रादुर्भूता भवथ। एवं बहुविधम् आगता यूयम् इतः अस्मात् स्थानात् निर्गताः सत्यो नश्यत विनष्टा भ[3]वत॥

---

१ So A B B̊ D R S̊ P P̊ J K V. २ P omits the visarga. J removes an existing one. We with P̊. ३ So P P̊ J here and in the following Mantras.

---

1 So S′Kd. 2 S′Kd पिशाचीति. 3 S′Kd भवथ.

षष्ठी ॥

परि धामान्यासामाशुर्गाष्ठामिवासरन् ।
अजैषं सर्वान् आजीन् वो नश्यतेतः सदान्वाः ॥ ६ ॥

परि । धामानि । आसाम् । आशुः । गाष्ठाम्ऽइव । असरन् ।
अजैषम् । सर्वान् । आजीन् । वः । नश्यत । इतः । सदान्वाः ॥ ६ ॥

आसाम् पिशाचीनां धामानि निवासस्थानानि पर्यसरम्[1] परितः सर्वत आक्रमिषम् । तत्र दृष्टान्तः । आशुः । अश्वनामैतत् । शीघ्रगामी अश्वः ग्लाष्ठामिव । परिधावनेन ग्लानः सन् यत्र तिष्ठति सा ग्लाष्ठा गन्तव्यावधिः आज्यन्तः काष्ठापरपर्यायः । तामिव । [2]असरम् इति । सृ गतौ इत्यस्मात् लुङि "सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च" इति च्लेः अङ् । "ऋदृशोऽङि गुणः"[3] ॥ हे[4] सदान्वाः वः युष्माकं सर्वान् आजीन् संग्रामान् अजैषम् जितवान् अस्मि ॥ इतः अस्मात् कारणात् भवदीयस्य निखिलस्य वासस्थानस्य[1] अस्माभिराक्रान्तत्वाद् निराश्रयाः सत्यो यूयं नश्यत ॥

[इति] द्वितीये काण्डे तृतीयेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

"यथा द्यौः" इति सूक्तेन आयुष्कामः स्थालीपाकम् ओदनं शान्त्युदकेन संप्रोक्ष्य अभिमन्त्र्य प्राश्नीयात् । सूत्रितं हि । "यथा द्यौः [२. "१५] मनसे चेतसे धिये [६. ४१] इति महाव्रीहीणां स्थालीपाकं श्रप- "यित्वा शान्त्युदकेन उपसिच्य[2] अभिमन्त्र्य प्राशयति" इति [कौ॰ ७. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथा द्यौश्च पृथिवी च न बिभीतो न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ १ ॥

यथा । द्यौः । च । पृथिवी । च । न । बिभीतः । न । रिष्यतः ।
एव । मे । प्राण । मा । बिभेः ॥ १ ॥

---

१ So ABBDKRŚPṔJV. २ So ABBDRŚPṔJKV. ३ So PṔJ.
४ So all our manuscript and other authorities.

---

1 S'Kd वासस्थानस्याभिरा°. 2 S'Kd °दकेनोपरिषिच्य.

द्यौः द्युलोको देवाद्याश्रयभूतः पृथिवी भूलोको मनुष्यादिभिराश्रितः। परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ। तावुभौ लोकौ यथा येन प्रकारेण देवमनुष्यादिभिः सर्वैरुपजीव्यत्वाद् उपजीव्यविघातकस्य कस्यचिदपि असंभवाद् न बिभीतः भयशङ्कां न प्राप्नुतः। ‖ञिभी भये‖। यथा च न रिष्यतः न विनश्यतः। ‖रिष हिंसायाम्। दैवादिकः। "यावद्यथाभ्याम्" इति आख्यातस्य निघातप्रतिषेधः‖। एव एवम्। ‖"निपातस्य च" इति सांहितिको दीर्घः‖। मे मदीय हे प्राण त्वं मा बिभेः शत्रुग्रहरोगादिभ्यो भयशङ्कां मरणशङ्कां च मा कार्षीः। अनेन मन्त्रसामर्थ्येन द्यावापृथिवीवत् चिरकालावस्थानयुक्तो भवेत्यर्थः। ‖बिभेरिति। लङि लुङि प्राप्ते छान्दसो लङ्‖॥

द्वितीया॥

यथाहश्च रात्री च न बिभीतो न रिष्यतः।
एवा मे प्राण मा बिभेः॥ २॥

यथा। अहः। च। रात्री। च। न। बिभीतः। न। रिष्यतः।
एव। मे। प्राण। मा। बिभेः॥ २॥

अहश्च रात्री च अहोरात्रौ कल्पान्तस्थायित्वाद् यथा न बिभीतः न रिष्यतः। एवा म इत्यादि[1] पूर्ववत्। एवं सर्वेष्वपि पर्यायेषु[2] योज्यम्। ‖रात्रीति। "रात्रेश्चाजसौ" इति ङीप्‖॥

तृतीया॥

यथा सूर्यश्च चन्द्रश्च न बिभीतो न रिष्यतः।
एवा मे प्राण मा बिभेः॥ ३॥

यथा। सूर्यः। च। चन्द्रः। च। न। बिभीतः। न। रिष्यतः॥
एव। मे। प्राण। मा। बिभेः॥ ३॥

स्पष्टोर्थः॥

---

1 S' Kd एवमित्यादि. 2 S' Kd पर्याये योज्यम्.

चतुर्थी ॥

यथा ब्रह्म च क्षत्रं च न बिभीतो न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ ४ ॥

यथा । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । न । बिभीतः । न । रिष्यतः ।
एव । मे । प्राण । मा । बिभेः ॥ ४ ॥

ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रम् क्षत्रियजातिः । जातेर्नित्यत्वाभ्युपगमात् भीत्याद्यभावः ॥

पञ्चमी ॥

यथा सत्यं चानृतं च न बिभी[illegible] न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ ५ ॥

यथा । सत्यम् । च । अनृतम् । च । न । बिभीतः । न । रिष्यतः ।
एव । मे । प्राण । मा । बिभेः ॥ ५ ॥

सत्यम् यथार्थभाषणम् । अनृतम् मिथ्याभाषणम् । लोकव्यवहारस्य प्रवाहनित्यत्वात् सत्यानृतयोरपि भीत्याद्यभावः । तदभिमानिदेवतापेक्षया वा ॥

षष्ठी ॥

यथा भूतं च भव्यं च न बिभीतो न रिष्यतः ।
एवा मे प्राण मा बिभेः ॥ ६ ॥

यथा । भूतम् । च । भव्यम् । च । न । बिभीतः । न । रिष्यतः ।
एव । मे । प्राण । मा । बिभेः ॥ ६ ॥

भूतम् सत्तां प्राप्तं वस्तुजातम् । भव्यम् भविष्यत् उत्पत्स्यमानं वस्तुजातम् । पूर्ववद् अनयोरपि प्रवाहनित्यत्वेन भीत्याद्यभावः । ¶ "भव्यगेय°" इत्यादिना भवतेः कर्तरि यत्प्रत्ययान्तो निपातितः ¶ ॥

इति द्वितीये काण्डे तृतीयेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

---

1 S' Kd insert यथार्थो after कर्तरि and before यत्प्र°.

"प्राणापानौ" इति सूक्तेन आज्यसमित्पुरोडाशपयओदनपायसपशुव्रीहियवतिलधानाकरम्भ ष्कुल्याख्यानि त्रयोदश द्रव्याणि आयुष्कामो जुहुयात । सूत्रितं हि "प्राणापानौ[२.१६] ओजोसि[२.१७] इत्युपदध ." इति [कौ० ७.५] ॥ उपदधीतेत्यत्र "उक्तैस्त्रयोदशभिर्द्रव्यैर्होम इति जानीयात्" इति पैठीनसिपरिभाषा त्रिषप्तीयसूक्त एवोदाहृता ॥

अत्र "द्यावापृथिवी उपश्रुत्या" [२] इति मन्त्रेण आग्रयणेष्टौ ब्रह्मा द्यावापृथिव्यं हविरनुमन्त्रयेत । तद् उक्तं वैताने । "ओषधीषु पक्वास्वाग्रयणेष्टिः" इत्युपक्रम्य "यद् विद्वांसः[६.११५] द्यावापृथिवी उपश्रुत्या[२.१६.२] सोमो वीरुधाम[५.४.७] इति वैश्वदेवद्यावापृथिव्यसौम्यान्" इति [वै०२.४] ॥

तत्र प्रथमा ॥

प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं स्वाहा ॥ १ ॥

प्राणापानौ । मृत्योः । मा । पातम् । स्वाहा ॥ १ ॥

हे प्राणापानौ । प्राक् ऊर्ध्वमुखः अनिति चेष्टत इति प्राणः । अप अनिति अवाङ्मुखश्चेष्टत इत्यपानः । तदभिमानिनौ हे देवौ मृत्योः सकाशात् मा मां पातम् रक्षतम् । स्वाहा युक्ताभ्याम् इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु । मरणस्य प्राणापानवियोगरूपत्वाद् मदीयहविःस्वीकारेण तुष्टयोर्युवयोश्चिरकालावस्थानेन अहं दीर्घायुर्भूयासम् इति प्रार्थनाभिप्रायः ॥ स्वाहा इति देवानां हविर्दाने । "स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योन्नं प्रदीयते" इति श्रुतेः । कौशिकेनाप्युक्तम् । "स्वाहाकारवषट्कारप्रदाना देवाः स्वधाकारनमस्कारप्रदानाः पितरः" इति [कौ०१.१] । अक्षरार्थस्तु यास्केनोक्तः । स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा [नि०८.२०] इति । अत्र स्वा वागाहेत्ययम् अर्थस्तैत्तिरीयके सष्टम् आम्नातः । "स्वैव ते वागित्यब्रवीत् । सोजुहोत् स्वाहेति । तत् स्वाहाकारस्य जन्म" [तै० ब्रा० २.१.२.३] इति ॥ १७०

द्वितीया ॥

द्यावापृथिवी उपश्रुत्या मा पातं स्वाहा ॥ २ ॥

द्यावापृथिवी इति । उपऽश्रुत्या । मा । पातम् । स्वाहा ॥ २ ॥

"तान् वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहम् आपद्यथ । अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद् बाणम् अवष्टभ्य विधारयामि" [प्र० उ० २.३] इत्यादिना प्रश्नोपनिषदि महता प्रपञ्चेन इतरेन्द्रियापेक्षया प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपादितम् । इति प्रथमतः प्राणप्रार्थनां कृत्वा तदुपजीविनां श्रोत्रादीन्द्रियाणाम् एतदाद्यैर्मन्त्रैः स्थैर्यं प्रार्थ्यते । द्यावापृथिवी । अत्र द्यावापृथिवीशब्देन तदन्तरालवर्तिन्यो दिशो विवक्षिताः । हे द्यावापृथिव्यौ उपश्रुत्या समीपश्रवणकरणेन श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणशक्तिप्रदानेन । मा पातम् इत्यादि पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

सूर्य चक्षुषा मा पाहि स्वाहा ॥ ३ ॥

सूर्य । चक्षुषा । मा । पाहि । स्वाहा ॥ ३ ॥

सूर्यश्चक्षुरभिमानी देवः । "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्" [ऐ० उ० १.२] इति श्रुतेः । [हे सूर्य] त्वं चक्षुषा चक्षुरिन्द्रियेण रूपदर्शनशक्त्या । गतम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि स्वाहा ॥ ४ ॥

अग्ने । वैश्वानर । विश्वैः । मा । देवैः । पाहि । स्वाहा ॥ ४ ॥

हे वैश्वानर विश्वान् नरान् ऐहिकामुष्मिकलक्षणं तत्तत् कर्मफलं नयतीति वा विश्वैर्नरैस्तत्तद्यागादिकर्मसिद्धये नीयते प्रणीयत इति वा वैश्वानरः । ‡ विश्वनरशब्दान्नेतृत्वेन नीयमानत्वेन वा संबन्धीति "तस्येदम्" इति अण् । "अन्येषाम् अपि दृश्यते" इति पूर्वपदस्य दीर्घः ‡ । यद्वा

---

१ B corrects into °श्च°. V K सूर्यश्च°. P P̈ सूर्यः. We with A B D R S̈ J. २ B corrects into °नर. B̈ corrects °नर into °नर. We with A D K R S̈ P P̈ J V.

विश्वान् जन्तून् अरः प्रतिगतः प्रविष्ट इति विश्वानरः । सामर्थ्यात् प्राणाख्यो वायुः । ऋ गतौ इत्यस्माद् भवे छान्दसः पचाद्यच् । उपपदविभक्तेश्च अलुक् । तेन जन्यमानत्वाद् अयम् अग्निर्वैश्वानरः । पूर्ववद् अण् । [यद्वा] विश्वे नरा यस्य पोष्यत्वेन स विश्वानरः । स विश्वानरः वैद्युतोग्निः आदित्यश्च । "नरे संज्ञायाम्" इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ताभ्यां जायमानत्वाद् अयं पार्थिवोग्निर्वैश्वानरः । [तथा च यास्कः । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः] इति शाकपूणिः । विश्वानरावप्येते उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोयं यत् ताभ्यां जायते [नि॰ ७. २.३] इति च । तथाविध हे वैश्वानराग्ने सर्वदेवतात्मक । यद्वा अग्न्युपलक्षिततत्तदिन्द्रियाधिष्ठायक देव विश्वैः सर्वैर्देवैः देवनसाधनैर्वागादीन्द्रियैः तत्तदिन्द्रियसामर्थ्यप्रदानेन । मां पाहीत्यादि गतम् ॥

पञ्चमी ॥

विश्वम्भर विश्वेन मा भरसा पाहि स्वाहा ॥ ५ ॥

विश्वम्ऽभर । विश्वेन । मा । भरसा । पाहि । स्वाहा ॥ ५ ॥

हे विश्वंभर । विश्वं सर्वं प्राणिजातं बिभर्ति अनुप्रविश्य अशितपीतादिअन्नेन पोषयतीति विश्वंभरो जाठराग्निः । "संज्ञायां भृतृवृजि॰" इत्यादिना खच् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्" इति मुम् । तादृशस्त्वं विश्वेन कृत्स्नेन भरसा पोषणशक्त्या । डुभृञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् "सर्वधातुभ्योसुन्" [उ॰ ४.१८८] इति असुन् । विश्वंभरशब्दस्य अग्निवाचकत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम् । "यथा क्षुरः क्षुरधानेवहितः स्याद् विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये" [बृ॰ आ॰ १. ४. ७] इति । गतम् अन्यत् ॥

इति द्वितीयकाण्डे तृतीयेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ॥

"ओजोसि" इत्यनेन आयुष्कामः पूर्वम् उक्तप्रकारेण त्रयोदश द्रव्याणि जुहुयात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

1 So S'Kd. 2 S'Kd मां for मा.

तत्र प्रथमा ॥

ओजोस्योजो मे दाः स्वाहा ॥ १ ॥

ओजः । असि । ओजः । मे । दाः । स्वाहा ॥ १ ॥

अत्र सूक्ते देवताविशेषस्य अश्रवणात् होमाधारभूतोग्निः संबोध्यः हूयमानद्रव्यं वा । हे अग्ने हूयमानद्रव्य वा त्वम् ओजः आत्मनः । ओजः शरीरस्थितिकारणम् अष्टमो धातुः । तद् उक्तम् आचार्यैः ॥

ओजो नामाष्टमी दशा ।

क्षेत्रज्ञस्य तद् ओजस्तु केवलाश्रय इष्यते ।

यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाऽभ्रम् अशनित्विषः इति ।

तथाविधम् ओजः त्वम् असि । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् । "आयुर्वै घृतम्" [तै°सं°२.३.११.५] इति वत् । अतो मे मह्यम् ओजः उक्तलक्षणं दाः देहि । स्वाहा स्वाहुतम् इदम् अस्तु । ✖ ओज इति । उब्ज आर्जवे । उब्जे[र्बले बलोपश्च इति उ° ४.१९१ असुन् बलोपश्च] ✖ ॥

द्वितीया ॥

सहोसि सहो मे दाः स्वाहा ॥ २ ॥

सहः । असि । सहः । मे । दाः । स्वाहा ॥ २ ॥

सहः शत्रूणाम् अभिभवनसमर्थं तेजोसि । ✖ सहतेरभिभवार्थाद् असुन् ✖ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

बलमसि बलं मे दाः स्वाहा ॥ ३ ॥

बलम् । असि । बलम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ३ ॥

स्पष्टोर्थः ॥

---

१ B̄ K S̄ omit the visarga after दा here and in the following mantras of this hymn as well as in those of the next one. We with A S R V.

२ S omits आत्मनः । ओजः.

चतुर्थी ॥

आयुरस्यायुर्मे दाः स्वाहा ॥ ४ ॥

आयुः । असि । आयुः । मे । दाः । स्वाहा ॥ ४ ॥

आयुश्चिरकालजीवनम् असि । अतः शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्मे देहि ॥

पञ्चमी ॥

श्रोत्रमसि श्रोत्रं मे दाः स्वाहा ॥ ५ ॥

श्रोत्रम् । असि । श्रोत्रम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ५ ॥

षष्ठी ॥

चक्षुरसि चक्षुर्मे दाः स्वाहा ॥ ६ ॥

चक्षुः । असि । चक्षुः । मे । दाः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पञ्चमीषष्ठ्यौ निगदसिद्धे ॥

सप्तमी ॥

परिपाणमसि परिपाणं मे दाः स्वाहा ॥ ७ ॥

परिऽपानम् । असि । परिऽपानम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ७ ॥

परिपाणम् परितः पालनम् । तद्धेतुत्वात् ताच्छब्द्यम् । परिपालक इत्यर्थः । अतः परिपाणम् परितः सर्वतः आयुर्भङ्गनिमित्तभूतेभ्यः पालनं देहि । ॥ परिपूर्वात् पातेर्भावे ल्युट् । "कृत्यचः" इति नस्य णत्वम् ॥ ॥

इति द्वितीये काण्डे तृतीयेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

[इति] तृतीयोनुवाकः समाप्तः ॥

चतुर्थेनुवाके नव सूक्तानि । तत्र "भ्रातृव्यक्षयणम्" इति प्रथमसूक्तेन अभिचारकर्मणि शरसमिदाधानम् कृष्णव्रीहियवतिलाद्यावपनं च कुर्यात् । [कौ० ६, २] ॥

अथ अरायक्षयणम् [३-५] इत्याद्यास्तिस्रः चातनगणे [कौ० १, ८] प-

1 S' Kd नसो.

ठिताः । अतस्तस्य गणस्य यत्रयत्र विनियोगस्तत्रतत्र आसा विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

तत्र प्रथमा ॥

भ्रातृव्यक्षयणमसि भ्रातृव्यचातनं मे दाः स्वाहा ॥ १ ॥

भ्रातृव्यऽक्षयणम् । असि । भ्रातृव्यऽचातनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ १ ॥

अत्रापि होमाधारोग्निः संबोध्यः होमद्रव्यं वा । हे अग्ने त्वं भ्रातृव्यक्षयणम् असि । भ्रातृव्यः शत्रुः । ॥ भ्रातृशब्दाद् "व्यन्सपत्ने" इति व्यन् प्रत्ययः ॥ । तस्य क्षयणं विनाशनम् असि । ॥ क्षि क्षये इत्यस्माद् भावे करणे वा ल्युट् ॥ । अतो मे मह्यं भ्रातृव्यचातनम् भ्रातृव्यनाशनम् । चातयतिर्नाशनकर्मा इत्युक्तम् । दाः देहि । स्वाहेति पूर्ववद् योज्यम् ॥

द्वितीया ॥

सपत्नक्षयणमसि सपत्नचातनं मे दाः स्वाहा ॥ २ ॥

सपत्नऽक्षयणम् । असि । सपत्नऽचातनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ २ ॥

सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः । ॥ "व्यन्सपत्ने" इति सूत्रे सपत्नशब्दः सपत्नीव सपत्न इति इवार्थे अकारप्रत्ययान्तो व्याख्यातः ॥ । यद्यपि भ्रातृव्यसपत्नशब्दौ पर्यायौ तथाप्यत्र उभयोरपि पृथगुपादानाद् आत्मीयानात्मीयरूपेण भेदो द्रष्टव्यः । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

अरायक्षयणमस्यरायचातनं मे दाः स्वाहा ॥ ३ ॥

अरायऽक्षयणम् । असि । अरायऽचातनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ३ ॥

अरायक्षयणम् अरायाः अदायिनः दानोपलक्षितनिखिलश्रेयोविघ्नकारिणः । तेषां क्षयणम् । ॥ रा दाने इत्यस्य घञन्तस्य नञा बहुव्रीहिः ॥ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

चतुर्थी ॥

पिशाचक्षयणमसि पिशाचचातनं मे दाः स्वाहा ॥ ४ ॥

पिशाचऽक्षयणम् । असि । पिशाचऽचातनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ४ ॥

पिशाचाः पिशिताशिनो भूतविशेषाः । ✱ पिशितं मांसम् अश्नन्तीति "कर्मण्यण्" । पृषोदरादिषु पाठात् पिशिताशशब्दयोः पिशाचौ आदेशौ । गतम् अन्यत् ✱ ॥

पञ्चमी ॥

सदान्वाक्षयणमसि सदान्वाचातनं मे दाः स्वाहा ॥ ५ ॥

सदान्वाऽक्षयणम् । असि । सदान्वाऽचातनम् । मे । दाः । स्वाहा ॥ ५ ॥

सदान्वाक्षयणम् सदा नोनूयमाना आक्रोशकारिण्यः पिशाच्यः । सदान्वा इति निःसालसूक्ते [२.१४] व्याख्यातम् ॥

इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"अग्ने यत् ते" इत्यादिभिः पञ्चभिः सूक्तैरभिचारकर्मणि पुरस्ताद्धोमान् आज्येन[1] जुहुयात् । [कौ० ६.१] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्ने यत् ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽ३स्मान्[1] द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥

अग्ने । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

हे अग्ने पृथिवीस्थान ते त्वदीयं यत् तपः संतापनशक्तिः तेन तपसा तम् शत्रुं प्रति लक्षीकृत्य तप प्रज्वलितो भव । ✱ "लक्षणेत्थंभूताख्यान°" इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । "कर्मप्रवचनीययुक्ते°" इति द्वितीया ✱ । यद्वा । ✱ कर्मणि द्वितीया ✱ । तं शत्रुं प्रति तप । प्रतिकूलं प्रतिमुखं प्रत्यवयवं वा तपेत्यर्थः । यः शत्रुरस्मान् द्वेष्टि द्वेषं करोति यं च शत्रुं वयं द्विष्मः अप्रियं[3] कुर्मः । तम् इति पूर्वेण

१ ABKS̈V. That is, तप योऽ३स्मान् here and throughout. D omits to put any kampa throughout. We with B̈R.

1 So S'Kd. 2 S'Kd आज्येना. 3 S'Kd repeat the word अप्रियम्.

संबन्धः ॥ अनेन व्यतिहारनिर्देशेन अभिचारप्रत्यभिचारयोरुभयत्रापि अस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शितं भवति ॥

द्वितीया ॥

अग्ने यत् ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

हरतीति हरः संहरणसामर्थ्यम् । क्रोधनामसु पाठात् क्रोधो वा । ⌛हरतेरसुन्⌛ । तेन हरसा तम् शत्रुं प्रति हर संहर । गतम् अन्यत् ॥

तृतीया ॥

अग्ने यत् तेर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥

अग्ने । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

⌛अर्चतिरत्र धातूनाम् अनेकार्थत्वाद् दीप्त्यर्थः⌛ । तेन अर्चिषा तं प्रत्यर्च प्रतिदग्धुं दीप्तो भव । उक्तम् अन्यत् ॥

चतुर्थी ॥

अग्ने यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥

अग्ने । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

शोचिः शोकजननसामर्थ्यम् । ⌛शुच[1] शोके इत्यस्मात् अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः [उ०२.१०७][2] इति करणे इसिप्रत्ययः⌛ । तेन शोचिषा तं प्रति शोच शोकयुक्तं कुरु ॥

पञ्चमी ॥

अग्ने यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥

1 S' Kd शुक for शुच. 2 S' Kd °छादिछर्दि° for °छादिछर्दि°.

अग्ने । यत् । ते । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

तेजः तीक्ष्णं पराभिभवनसामर्थ्यम् । तिज निशाने इत्यस्माद् असुन् । तेन तेजसा तम् शत्रुम् अतेजसं निस्तेजस्कं कृणु कुरु ॥ गतम् अन्यत् ॥ यद्यप्यत्र सूक्ते क्रमेण निर्दिष्टास्तपोहरोर्चिःशोचिस्तेजःशब्दाः पञ्चापि यास्केन ज्वलन्नामसु पठितास्तथापि सर्वेषाम् अत्रोपादानाद् उक्तप्रकारेण धात्वर्थभेदाद् भेदोवगन्तव्यः ॥

इति चतुर्थेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

इत उत्तराणि "वायो यत्"[२.२०] "सूर्य यत्"[२.२१] "चन्द्र यत्"[२.२२] "आपो यत्"[२.२३] इति चत्वारि सूक्तानि "अग्ने यत्"[२.१९] इति पूर्वसूक्तवद् व्याख्येयानि । तेषु वाय्वादिदेवतासंबोधनमेव विशेषः । "आपो यद् वः" इत्यत्र अपां नित्यबहुत्वाद् बहुवचननिर्देशः ॥

तत्र प्रथमा ॥

वायो यत् ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥

वायो इति । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

वायो यत् ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ २ ॥

वायो इति । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

वायो यत् तेर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥

वायो इति । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

वायो यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥

वायो इति । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

वायो यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥

वायो इति । यत् । ते । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

[इति चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥]

तत्र प्रथमा ॥

सूर्य यत् ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥

सूर्य । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

सूर्य यत् ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ २ ॥

सूर्य । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

सूर्य यत् तेऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥

सूर्य । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

सूर्य यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥

सूर्य । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

सूर्य यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥
सूर्य । यत् । ते । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

[इति चतुर्थेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥]

तत्र प्रथमा ॥

चन्द्र यत् ते तपस्तेन तं प्रति तप योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥
चन्द्र । यत् । ते । तपः । तेन । तम् । प्रति । तप । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

चन्द्र यत् ते हरस्तेन तं प्रति हर योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ २ ॥
चन्द्र । यत् । ते । हरः । तेन । तम् । प्रति । हर । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

चन्द्र यत् तेर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥
चन्द्र । यत् । ते । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्च । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

चन्द्र यत् ते शोचिस्तेन तं प्रति शोच योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ४ ॥
चन्द्र । यत् । ते । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोच । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

चन्द्र यत् ते तेजस्तेन तमतेजसं कृणु योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥

चन्द्र । यत् ते । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

[इति चतुर्थेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥]

तत्र प्रथमा ॥

आपो यद् वस्तपस्तेन तं प्रति तपत योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ १ ॥

आपः । यत् । वः । तपः । तेन । तम् । प्रति । तपत । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ १ ॥

द्वितीया ॥

आपो यद् वो हरस्तेन तं प्रति हरत योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ २ ॥

आपः । यत् । वः । हरः । तेन । तम् । प्रति । हरत । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ २ ॥

तृतीया ॥

आपो यद् वोर्चिस्तेन तं प्रत्यर्चत योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ३ ॥

आपः । यत् । वः । अर्चिः । तेन । तम् । प्रति । अर्चत । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ३ ॥

चतुर्थी ॥

आपो यद् वः शोचिस्तेन तं प्रति शोचत योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥४॥

आपः । यत् । वः । शोचिः । तेन । तम् । प्रति । शोचत । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ४ ॥

पञ्चमी ॥

आपो यद् वस्तेजस्तेन तमतेजसं कृणुत योऽ३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मः ॥ ५ ॥

आपः । यत् । वः । तेजः । तेन । तम् । अतेजसम् । कृणुत । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः ॥ ५ ॥

इति द्वितीयकाण्डे चतुर्थेनुवाके तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठसूक्तानि ॥

"शेरभक" इति सप्तमसूक्तेन अलक्ष्मीविनाशकर्मणि समुद्रमध्ये शापेटस्येग्नौ[1] हुत्वा चरुं संपात्य अभिमन्त्र्य प्राश्नीयात् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि "शेरभक" इत्यनेनैव सूक्तेन खण्डितयवानां सक्तुं रक्तवर्णाया अजाया दध्युदके क्षिप्त्वा आज्येन हुत्वा संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथैव तस्मिन्नेव कर्मणि अनेन सूक्तेन तृणग्रन्थीन् कृत्वा उदपात्रे प्रत्यृचं विस्रस्य तेनोदकेन आप्लावनं मुखमार्जनं च कुर्यात् ॥

उक्तं हि सूत्रे । "शेरभकेति सामुद्रम्[3] अप्सु कर्म व्याख्यातम् अपहतधाना[2] लोहिताजाया द्रप्सेन संनीयाश्नाति" इत्यादि [कौ° ३.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शेरभक शेरभ पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनः ।
यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ १ ॥

शेरभक । शेरभ । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनः ।
यस्य । स्थ । तम् । अत्त । यः । वः । प्रऽअहैत् । तम् । अत्त । स्वा । मांसानि । अत्त ॥ १ ॥

हे शेरभक स्वाश्रितानां सुखस्य प्रापक । शरभवत् सर्वेषां हिंसको वा शेरभः यातुधानाधिपतिः । असौ ग्रामणीः प्रधानभूतो यस्य तत्सचिवादेः स शेरभकः । ॥"स एषां ग्रामणीः" इति कन् प्रत्ययः ॥ । हे शेरभ यातुधानाधिपते हे शेरभक तत्स्वामिक सचिवादे वः युष्मदीया अलक्ष्मीकरा युष्माभिः अस्मदभिमुखं प्रेरिता यातवः राक्षसाः[4] पुनर्यन्तु अस्मत्तः प्रतिनिवर्तन्ताम् ॥ तथा हेतिः हननसाधनं युष्मदीयम् आयुधजातं प्रतिनिवर्तताम् । किमीदिनः किम् इदानीं [किम् इदानीं] वर्तते किम् इदं किम् इदम् इति वा पैशुन्यार्थे[5] चरन्तीति किमीदिनश्चोराः । ॥ आह च यास्कः । किमीदिने किम् इदानीम् इति

1 S'Kd शापेट°. We with *Kaus'ika.* 2 So S'Kd. *Kaus'ika*: अवपहत°. 3 S'Kd समुद्र°. We with *Kaus'ika.* 4 S'Kd रक्षसा:. 5 S'Kd पैशू°. We with *Kaus'ika.*

चरते किम् इदं किम् इदम् इति वा पिशुनाय चरते [नि० ६, ११] इति ⧗ । युष्मदीयास्तथाविधा अनुचराश्च । पुनर्यन्तु इति संबन्धः ॥ प्रतिनिवृत्तानां तेषां कर्तव्यम् आह । हे शेरभादयः सपरिकरा राक्षसाः यूयं यस्य स्थ यस्य अस्मद्विरोधिनः समीपे भवथ तम् अत्त भक्षयत ॥ यः प्रयोक्ता वः युष्मान् [प्राहैत्] प्राहैषीत् अस्मत्सकाशं प्रेषितवान् तम् अत्त तमपि भक्षयत । ⧗ हि गतौ । लुङि सिचि वृद्धौ "बहुलं छन्दसि" इति अपृक्तप्रत्ययस्य ईडभावे "स्कोः संयोगाद्योः०" इति सलोपः ⧗ ॥ अदने रुचिम् उत्पादयति सेत्यादिना । सा । ⧗ "सुपां सुलुक्०" इति षष्ठ्याः सुः । लिङ्गव्यत्ययः ⧗ । तस्य शत्रोः मांसान्यत्त । यद्वा सा हेतिः यूयं च शत्रोर्मांसानि भक्षयत । प्रेरकजीवने प्रतिनिवृत्तानामपि रक्षसां पुनःपुनःप्रेषणसंभवात् तत्प्रेरकनाशनकथनेन तेषां पुनरागमनं निरस्तम् इति भावः ॥

द्वितीया ॥

शेवृधक शेवृध पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनः ।
यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ २ ॥

शेवृधक । शेवृध । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनः । यस्य । स्थ । तम् । अत्त । यः । वः । प्रऽऐहैत् । तम् । अत्त । स्वा । मांसानि । अत्त ॥ २ ॥

हे शेवृधक स्वाश्रितानां सुखस्य वर्धक । ⧗ वृधेरन्तर्णीतण्यर्थाद् इगुपधलक्षणः कः ⧗ । शेवृधो ग्रामणीर्यस्य सचिवादेः स शेवृधकः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीया ॥

म्रोकानुम्रोक पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनः ।
यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ ३ ॥

म्रोक । अनुऽम्रोक । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदि[illegible]

यस्यं। स्थ। तम्। अत्त। यः। वः। प्रऽअहैत्। तम्। अत्त। स्वा। मांसानि। अत्त॥ ३॥

हे म्रोक म्रोचति धनादिकम् अपहृत्य छन्नः सन् गच्छतीति म्रोकः। म्रोकम् अनुसृत्य गच्छतीति अनुम्रोकः। ॥ म्रुचु म्लुचु गतौ। "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति व्यत्ययेन कर्तरि घः। "चजोः कु-घिण्ण्यतोः" इति कुत्वम् ॥ ॥

चतुर्थी॥

सर्पानुसर्प पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनः।
यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त॥ ४॥

सर्पं। अनुऽसर्प। पुनः। वः। यन्तु। यातवः। पुनः। हेतिः। किमीदिनः। यस्यं। स्थ। तम्। अत्त। यः। वः। प्रऽअहैत्। तम्। अत्त। स्वा। मांसानि। अत्त॥ ४॥

हे सर्प। सर्पति कुटिलं गच्छतीति सर्पः एतत्संज्ञो यातुधानाधिपतिः। तम् अनुसृत्य गच्छतीति अनुसर्पः। ॥ सृपॢ गतौ इत्यस्मात् पचाद्यच् ॥। गतम् अन्यत्॥

पञ्चमी॥

जूर्णि पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनीः।
यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त॥ ५॥

जूर्णि। पुनः। वः। यन्तु। यातवः। पुनः। हेतिः। किमीदिनीः। यस्यं। स्थ। तम्। अत्त। यः। वः। प्रऽअहैत्। तम्। अत्त। स्वा। मांसानि। अत्त॥ ५॥

जीर्यति जीर्णं भवति प्राणिशरीरम् अनयेति जूर्णिः एतत्संज्ञा राक्षसी तस्याः संबुद्धिः। ॥ जॄ वयोहानौ इत्यस्मात् करणे क्तिन्। "बहुलं

1 S' Kd घः कर्तरि घः.

छन्दसि" इति अनोष्ठ्यपूर्वस्यापि उत्वम् । "ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावद् भवतीति वक्तव्यम्" इति निष्ठावद्भावाद् नत्वम् । यद्वा ज्वरति अनयेति करणे क्तिन् । "ज्वरत्वर°" इत्यादिना वकारोपधयोरूठ् । छान्दसं नत्वम् संबुद्धिगुणाभावश्च । यद्वा "वीज्याज्वरिभ्यो निः" इति [उ° ४.४८] औणादिको निप्रत्ययः । पूर्ववद् ऊठ् । "कृदिकाराद् अक्तिनः" इति ङीषि "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम् ⧖ । जूर्णेः क्षीणत्वाद् यातवोत्र यातुधान्यः । किम् इदानीं किम् इदानीम् इति चरन्त्यो राक्षस्यः किमीदिन्यः । ⧖ जसि "वा छन्दसि" इति पूर्वसवर्णदीर्घः ⧖ । अन्यत् समानम् ॥

षष्ठी ॥

उप॑ब्दे पुन॑र्वो यन्तु या॒तव॑: पुन॑र्हे॒तिः कि॑मीदिनीः ।
यस्य॒ स्थ तम॑त्त॒ यो व॒: प्राहै॑त् तम॑त्त॒ स्वा मां॒सान्य॑त्त ॥ ६ ॥

उप॑ब्दे । पुन॑: । व॒: । यन्तु॑ । या॒तव॑: । पुन॑: । हे॒तिः । कि॒मी॒दि॒नीः ।
यस्य॑ । स्थ । तम् । अ॒त्त॒ । यः । व॒: । प्र॒ऽअहै॑त् । तम् । अ॒त्त॒ । स्वा ।
मां॒सानि॑ । अ॒त्त॒ ॥ ६ ॥

हे उपब्दे क्रूरशब्दकारिणि । ⧖ उपपूर्वाद् वदतेः शब्दनार्थात् पश्यतेर्वा बद स्थैर्ये इत्यस्माद् वा इन् सर्वधातुभ्यः [उ° ४.११७] इति इन् । पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिः ⧖ । गतम् अन्यत् ॥

सप्तमी ॥

अर्जु॑नि पुन॑र्वो यन्तु या॒तव॑: पुन॑र्हे॒तिः कि॑मीदिनीः ।
यस्य॒ स्थ तम॑त्त॒ यो व॒: प्राहै॑त् तम॑त्त॒ स्वा मां॒सान्य॑त्त ॥ ७ ॥

अर्जु॑नि । पुन॑: । व॒: । यन्तु॑ । या॒तव॑: । पुन॑: । हे॒तिः । कि॒मी॒दि॒नीः ।
यस्य॑ । स्थ । तम् । अ॒त्त॒ । यः । व॒: । प्र॒ऽअहै॑त् । तम् । अ॒त्त॒ । स्वा ।
मां॒सानि॑ । अ॒त्त॒ ॥ ७ ॥

हे अर्जुनि अर्जुनशीले अर्जुनवर्णे वा ॥

अष्टमी ॥

भरूजि पुनर्वो यन्तु यातवः पुनर्हेतिः किमीदिनीः ।

यस्य स्थ तमत्त यो वः प्राहैत् तमत्त स्वा मांसान्यत्त ॥ ८ ॥

भरूजि । पुनः । वः । यन्तु । यातवः । पुनः । हेतिः । किमीदिनीः ।

यस्य । स्थ । तम् । अत्त । यः । वः । प्रऽअहैत् । तम् । अत्त । स्वा । मांसानि । अत्त ॥ ८ ॥

हे भरूचि[1] भ्रियते पोष्यत इति भरुः शरीरम् । तद् अपहर्तुम् अञ्चति गच्छतीति भरूची । ※ डुभृञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् भृमृशी° [उ० १.७] इत्यादिना उप्रत्यये भरुः । तस्मिन्नुपपदे "ऋत्विक्°" इत्यादिना अञ्चतेः क्विन् । "अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्" इति ङीप् । "अचः" इत्यकारलोपे "चौ" इति दीर्घः ※ । उक्तम् अन्यत् ॥

इति द्वितीये काण्डे चतुर्थेनुवाके सप्तमं सूक्तम् ॥

"शं नो देवी पृश्निपर्णी" इति सूक्तस्य चातनगणे पाठात् शान्त्युदकादौ अस्य विनियोगोवगन्तव्यः ॥

तथा कुष्ठादिसर्वरोगभैषज्यकर्मणि अनेन सूक्तेन पृश्निपर्णीं पेषयित्वा[2] लेपयेत् । सूत्रितं हि । "अघद्विष्टा[२.७] शं नो देवी[२.२५] वरणः [६.८५] पिप्पली[3]"[६.१०९] इति प्रक्रम्य "द्वितीयेन मन्त्रोक्तस्य संपातवतावसिञ्चत्यनुलिम्पति[4]" इति [कौ० ४.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

शं नो देवी पृश्निपर्ण्यशं निर्ऋत्या अकः ।

उग्रा हि कण्वजम्भनी तामभक्षि सहस्वतीम् ॥ १ ॥

शम् । नः । देवी । पृश्निऽपर्णी । अशम् । निःऽऋत्यै । अकः ।

उग्रा । हि । कण्वऽजम्भनी । ताम् । अभक्षि । सहस्वतीम् ॥ १ ॥

---

१ K भरूचि. We with ABB̂DRŜPP̂V.

---

1 S′Kd °दृशि° for °शी°. 2 S′Kd °यित्वाल्वाले°. 3 S′Kd पिप्पलीम्. 4 S′Kd om. °वसिञ्चत्य°.

देवी द्योतमाना पृश्निपर्णी चित्रपर्णी ओषधिः नः अस्माकं शम् कुष्ठादिरोगशमनेन सुखम् अकः अकार्षीत् करोतु । X "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति लोडर्थे लुङ् । "मन्त्रे घस॰" इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे "हल्ङ्याब्भ्यः॰" इति तिलोपः X । निर्ऋत्यै । X षष्ठ्यर्थे चतुर्थी X । निर्ऋत्याः रोगनिदानभूतायाः अशम् दुःखम् अकः करोतु ॥ हि यस्मात् उग्रा उद्गूर्णबला सती कण्वजम्भनी कण्वस्य पापस्य नाशयित्री ॥ अतः सहस्वतीम् रोगाभिभवनसामर्थ्ययुक्तां ताम् पृश्निपर्णीम् अभक्षि अहं भक्षे अनुलेपादिना सेवे । X भक्षेर्लुङि आत्मनेपदोत्तमैकवचने रूपम् । सहस्वतीम् इति । "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वेन अपदत्वाद्[2] रुत्वाभावः X ॥

द्वितीया ॥

सहमानेयं प्रथमा पृश्निपर्ण्यजायत ।
तयाहं दुर्णाम्नां शिरो वृश्चामि शकुनेरिव ॥ २ ॥

सहमाना । इयम् । प्रथमा । पृश्निऽपर्णी । अजायत ।
तया । अहम् । दुःऽनाम्नाम् । शिरः । वृश्चामि । शकुनेःऽइव ॥ २ ॥

सहमाना रोगान् अभिभवन्ती इयं पृश्निपर्णी प्रथमा प्रथिता ओषधीनां मुख्या आदिभूता वा अजायत उत्पन्ना । X जनी प्रादुर्भावे । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः X ॥ तया उक्तलक्षणया पृश्निपर्ण्या दुर्नाम्नाम् दद्रुविसर्पकश्वित्रादिकुष्ठरोगविशेषाणा शिरः शिरोवत्प्रधानभूतं रोगनिदानम् अहं वृश्चामि छिनद्मि नाशयामि । तत्र दृष्टान्तः । शकुनेरिव यथा पक्षिणः शिरः खड्गादिप्रहरणसाधनम् अनपेक्ष्य अनायासेन छिद्यते एवं पृश्निपर्णीलेपनमात्रेण समूलम् उन्मूलयामीत्यर्थः ॥

तृतीया ॥

अरायमसृक्पावानं यश्च स्फातिं जिहीर्षति[1] ।

---

१ D R P J जिहीरिषति.

---

1 S'Kd लेडर्थे. 2 S'Kd भत्वेन पद॰.

गर्भादं कण्वं नाशय पृश्निपर्णि सहस्व च ॥ ३ ॥

अरायम् । असृक्ऽपावानम् । यः । च । स्फातिम् । जिहीर्षति ।

गर्भऽअदम् । कण्वम् । नाशय । पृश्निऽपर्णि । सहस्व । च ॥ ३ ॥

असृक्पावानम् शरीरगतरक्तस्य पातारम् अरायम् अरातिं कुष्ठादिरोगात्मकम् । नाशयेति संबन्धः । कुष्ठादिरोगेण शरीरपोषकशुक्ररक्तस्यापगमात् पानव्यपदेशः । पिबतेः "आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" इति वनिप् प्रत्ययः[1] । किं च यः रोगो ग्रहण्यादिरूपः स्फातिम् शरीरवृद्धिं जिहीर्षति हर्तुम् इच्छति नाशयितुम् उपक्रमते । तं नाशयेति संबन्धः । स्फायी वृद्धौ । क्तिनि "तितुत्र०" इति इट्प्रतिषेधे वलि लोपः । हरतेः सनि "अज्झनगमां सनि" इति दीर्घे "ऋत इद्धातोः" इति इत्वम् । यद्वृत्तयोगेन निघातप्रतिषेधे नित्वाद् आद्युदात्तत्वम् ॥ तथा हे पृश्निपर्णि गर्भादम् गर्भस्य भक्षकं कण्वम् रोगनिदानपापं नाशय सहस्व च गर्भध्वंसकान् शत्रूंश्च अभिभव । गर्भादम् इति । अद भक्षणे । अस्माद् गर्भोपपदाद् "अदोनन्ने" इति विट् प्रत्ययः ॥

चतुर्थी ॥

गिरिमेनाँ आ वेशय कण्वान् जीवितयोपनान् ।

तांस्त्वं देवि पृश्निपर्ण्यग्निरिवानुदहन्निहि ॥ ४ ॥

गिरिम् । एनान् । आ । वेशय । कण्वान् । जीवितऽयोपनान् ।

तान् । त्वम् । देवि । पृश्निऽपर्णि । अग्निःऽइव । अनुऽदहन् । इहि ॥ ४ ॥

हे पृश्निपर्णि जीवितयोपनान् प्राणस्य मोहकान् । युप रुप लुप विमोहने । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्तरि ल्युट् । एनान् उक्तविधान् कण्वान् कुष्ठादिरोगनिदानभूतान् पाप्मनः गिरिम् पर्वतं स्वसंचाररहितम् आ वेशय प्रवेशय । "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ०"

---

१ B corrects into कण्वीं. We with A B̊ D K R S̊ V. २ P̊ J जिहीरिषति. We with P.

1 S' Kd विनि for वनिप्.

इति विशतेर्गत्यर्थाद् अणिकर्तुः पाप्मनः कर्मत्वम् ॥ हे देवि द्योतमाने हे पृश्निपर्णि त्वं तान् गिरौ आवेशितान् कण्वान् अनुदहन् अग्निरिव अरण्यस्थितान् सर्पमृगादीन् अनुगम्य दहन् दावाग्निरिव अनुदहन्ती इहि गच्छ । अनुदहन्निति । अनुदहनलक्षणस्य साधारणधर्मस्य उपमानोपमेयनिष्ठत्वाद् उपमानापेक्षया पुंलिङ्गता । इहीति । इण् गतौ । लोटि अदादित्वात् शपो लुक् ॥

पञ्चमी ॥

परा॑च एना॒न् प्र णु॑द॒ कण्वा॑न् जी॒वित॒योप॑नान् ।
तमां॑सि॒ यत्र॒ गच्छ॑न्ति॒ तत् क्र॒व्यादो॑ अजीगमम् ॥ ५ ॥
परा॑चः । ए॒ना॒न् । प्र । नु॒द॒ । कण्वा॑न् । जी॒वि॒त॒ऽयोप॑नान् ।
तमां॑सि । यत्र॑ । गच्छ॑न्ति । तत् । क्र॒व्य॒ऽअदः॑ । अ॒जी॒ग॒म॒म् ॥ ५ ॥

हे पृश्निपर्णि जीवितयोपनान् एनान् अन्वादिष्टान् कण्वान् पराचः प्रणुद पराङ्मुखान् प्रेरय अपसारय । परापूर्वाद् अञ्चतेः क्विनि शसि अकारलोपे "अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ तमांसि सूर्योदयानन्तरं यत्र सूर्यरश्मिसंचाररहितं यं प्रदेशं गच्छन्ति तत् तथाविधं निःसूर्यं स्थानं क्रव्यादः पिशितादिधातुभक्षकान् कुष्ठादिरोगान् अजीगमम् त्वल्लेपनेन अहमपि प्रापयामि । क्रव्यशब्दोपपदाद् अत्तेः "क्रव्ये च" इति विट् प्रत्ययः । गमेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥

इति चतुर्थेनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ॥

"एह यन्तु पशवः" इति सूक्तेन गोपुष्टिकामः अभिनवं पयः वत्सलालामिश्रितं संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

तथा अनेन सूक्तेन गाम् अभिमन्त्र्य दद्यात् ॥

तथैव अनेन उदपात्रम् अभिमन्त्र्य गोष्ठमध्ये निनयेत् ॥

1 S'Kd omit the visarga. 2 S'Kd गा अभि°. We with *Kauśika*.

एवं सारूपवत्सौदने गुग्गुलुलवणशकृत्पिण्डान् प्रक्षिप्य पश्चाद् अग्नेस्त्रिरात्रं निखाय चतुर्थेहनि उद्धृत्य अनेन संपात्य अभिमन्त्र्य अश्नीयात् ॥

अत्रोक्तं कौशिकेन । "एह यन्तु पशवः [२.२६] सं वो गोष्ठेन [३.१४]" इति प्रक्रम्य "गृष्टेः पीयूषं श्लेष्ममिश्रम् अश्नाति गां ददात्युदपात्रं निनयति" इत्यादि [कौ° ३.२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

एह य॑न्तु प॒शवो॒ ये प॑रे॒युर्वा॒युर्येषां॑ सह॒चारं॑ जु॒जोष॑ ।
त्वष्टा॒ येषां॑ रू॒प॒धेया॑नि॒ वेदा॒स्मिन् तान् गो॒ष्ठे स॑वि॒ता नि य॑च्छतु ॥ १ ॥

आ । इ॒ह । य॒न्तु॒ । प॒शव॑ः । ये । प॒रा॒ऽई॒युः । वा॒युः । येषा॑म् । स॒ह॒ऽचा॒रम् । जु॒जोष॑ ।
त्वष्टा॑ । येषा॑म् । रू॒प॒ऽधेया॑नि । वेद॑ । अ॒स्मिन् । तान् । गो॒ऽस्थे । स॒वि॒ता । नि । य॒च्छ॒तु॒ ॥ १ ॥

ये पशवः परेयुः परागताः पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिता अगमन् ते सर्वे इह अस्मिन् गोष्ठे आ यन्तु पुनरागच्छन्तु । x इण् गतौ । "इणो यण्" इति यण् आदेशः । ईयुरिति । अस्मादेव धातोर्लिटि उसि पूर्ववद् यणि कृते "द्विर्वचनेचि" इति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । "दीर्घ इणः किति" इत्यभ्यासस्य दीर्घः x । येषाम् पशूनां वायुः सहचारम् सहसंचरणं जुजोष सेवते तद्रक्षणार्थं सह वर्तते । x जुषेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् x । गोष्ठाद् विनिर्गतानां गवां वायुरेव रक्षक इत्ययम् अर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्टम् आम्नायते । "वायवः स्थोपा- "ह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव "एवैनान् परिददाति" इति [तै° ब्रा° ३.२.१.४] । येषाम् पशूनां त्वष्टा एतन्नामको देवः रूपधेयानि । x "भागरूपनामभ्यो धेयः" इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः x । गर्भगतवत्सरूपाणि वेद कर्तुं जानाति । करोतीत्यर्थः । "यावन्तो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावन्तो

1 So S′ Kd and the TB. also.

"वै तत् प्रजायते" [तै॰सं॰१.५.९.१] "त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् [तै॰ब्रा॰३.८.११.२] इत्यादिश्रुतेः। यद्वा रूपधेयानि रूपाणि धेयानि विधातव्यानि वेद। ¤ धाञः कर्मणि यत्। "ईद्यति" इति ईत्वम् ¤। तान् उक्तान् सर्वान् पशून् अस्मिन् गोष्ठे। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठम्। तस्मिन्। सविता सर्वप्रेरको देवो नि यच्छतु नियमयतु। यथा पुनर्न गच्छन्ति तथा स्थापयतु इत्यर्थः। ¤ निपूर्वाद् यमेः शपि "इषुगमियमां छः" इति छत्वम् ¤ ॥

द्वितीया ॥

इमं गोष्ठं पशवः सं स्रवन्तु बृहस्पतिरा नयतु प्रजानन्।
सिनीवाली नयत्वाग्रमेषामाजग्मुषो अनुमते नि यच्छ[1] ॥ २ ॥

इमम्। गोऽस्थम्। पशवः। सम्। स्रवन्तु। बृहस्पतिः। आ। नयतु। प्रऽजानन्।
सिनीवाली। नयतु। आ। अग्रम्। एषाम्। आऽजग्मुषः। अनुऽमते। नि। यच्छ[2] ॥ २ ॥

पशवः गवाद्या इमम् अस्मदीयं गोष्ठं सं स्रवन्तु संप्राप्नुवन्तु ॥ बृहस्पतिर्देवः प्रजानन् आनयनप्रकारं विद्वान् आ नयतु गोष्ठं प्रापयतु ॥ तथा सिनीवाली एतन्नामिका देवपत्नी दृष्टेन्दुकलाऽमावास्यादेवता वा। एषाम्। ¤ कर्मणि षष्ठी ¤। इमान् पशून् अग्रम् पुरोदेशम् आ नयतु। ¤ सिनीवालीशब्दो यास्केन बहुधा व्याख्यातः। सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः। अमावास्ये इति याज्ञिकाः। [या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली। योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते]। सिनीवाली। सिनम् अन्नं भवति। सिनाति भूतानि। वालं पर्व वृणोतेस्तस्मिन्नन्नवती वालिनी वा वालेनैवास्याम् अणुत्वाच्चन्द्रमाः सेवितव्यो भवतीति वा [नि॰११.३१] इति ¤। आजग्मुषः आगता-

[1] This is the reading of ABBr B̊DKRS̊PP̊JV. अनुमते is supported by none of our authorities. [2] B̊ यच्छत्. We with ABBrDKRS̊PP̊JV.

न् पशून् अनुगते हे अनुगमनकारिणि हे देवपत्नि पूर्वपौर्णमास्यभिमानिदेवते वा त्वं नि यच्छ गोष्ठे नियमय । ॥ आजग्मुष इति । आङ्पूर्वाद् गमेः क्वसुः । शसि "वसोः संप्रसारणम्" इति संप्रसारणम् ॥ ॥

तृतीया ॥

सं सं स्रवन्तु पशवः समश्वाः समु पूरुषाः ।
सं धान्यस्य या स्फातिः संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

सम् । सम् । स्रवन्तु । पशवः । सम् । अश्वाः । सम् । ऊं इति । पुरुषाः ।
सम् । धान्यस्य । या । स्फातिः । समऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

पशवः गवाद्याः सं सं स्रवन्तु सम्यग् आगच्छन्तु । ॥ "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इति समो द्विर्वचनम् ॥ ॥ तथा अश्वाः । सम् इत्युपसर्गश्रवणात् सर्वत्र स्रवन्तु इति संबन्धः ॥ तथा पुरुषाश्च सेवकाद्याः ॥ धान्यस्य व्रीहियवादेर्या स्फातिः अभिवृद्धिः सापि [सं] स्रवतु ॥ अह[ं] तत्सिद्धये संस्राव्येण संस्रावणार्हेण आज्येन हविषा जुहोमि ॥

चतुर्थी ॥

सं सिञ्चामि गवां क्षीरं समाज्येन बलं रसम् ।
संसिक्ता अस्माकं वीरा ध्रुवा गावो मयि गोपतौ ॥ ४ ॥

सम् । सिञ्चामि । गवाम् । क्षीरम् । सम् । आज्येन । बलम् । रसम् ।
समऽसिक्ताः । अस्माकम् । वीराः । ध्रुवाः । गावः । मयि । गोऽपतौ ॥ ४ ॥

गवाम् । अत्र गोशब्देन गृष्टयो विवक्षिताः । गृष्टीनां क्षीरम् अभिनवं पयः आज्येन सं सिञ्चामि गवां क्षीरं सम् आज्येन संपातयामि । ॥ गवाम् इति । "[न] गोश्वन्साववर्ण" इति विभक्त्युदात्तप्रतिषेधः ॥ ॥ तथा आज्येन बलम् बलकारम् अन्नं रसम् उदकं च बलकरं रसमेव वा । सं सिञ्चामीति संबन्धः ॥ अस्माकं वी-

---

1 B Kd repeat सम. 2 B Kd [illegible] for [illegible].

राः पुत्राद्याः संसिक्ताः घृतादिना संसिक्तशरीराः दृढगात्राः । भवन्तु इ-
ति शेषः ॥ तदर्थं गोपतौ गोस्वामिनि मयि गावः ध्रुवाः स्थिरा भ-
वन्तु । ॥ गोपताविति । "पत्यावैश्वर्ये" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ॥

पञ्चमी ॥

आ हरामि गवां क्षीरमाहार्षं धान्यं१ रसम् ।
आहृता अस्माकं वीरा आ पत्नीरिदमस्तकम् ॥ ५ ॥

आ । हरामि । गवाम् । क्षीरम् । आ । अहार्षम् । धान्यम् । रसम् ।
आऽहृताः । अस्माकम् । वीराः । आ । पत्नीः । इदम् । अस्तकम् ॥ ५ ॥

गवां क्षीरम् उक्तप्रयोगेण आ हरामि आनयामि । गोसंपत्त्या बहु-
तरं क्षीरसंपन्नो भवामीत्यर्थः ॥ तथा धान्यं रसं च आहार्षम् आहृत-
वान् अस्मि ॥ तथा अस्माकं वीराः पुत्राद्या आहृताः आनीताः प्रा-
प्ताः । पत्नीः पत्न्यश्च । आ इत्युपसर्गश्रवणात् हृता इति संबन्धः ॥
उक्तानां सर्वेषां किं प्रति आहरणम् इति तद् आह । इदम् संनिहितम्
अस्मत्संबन्धि अस्तकम् । ॥ अस्तम् इति गृहनाम । स्वार्थे कः ॥ गृ-
हम् । गोधान्यपुत्रादिभिरस्मद्गृहं सर्वतः पूर्णं भवतु इति भावः ॥५॥

इति द्वितीये काण्डे चतुर्थेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पञ्चमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "नेच्छत्रुः" इति प्रथमेन सूक्तेन
विवादजयकर्मणि पाठामूलम् अभिमन्त्र्य खादन् अपराजिताद् देशात् स-
भास्थानं प्रविशेत् ॥

तथा अनेन अभिमन्त्रितां पाठां खादन् प्रतिवादिनं ब्रूयात् ॥

एवं पाठामूलं संपात्य अनेनाभिमन्त्र्य बध्नीयात् ॥

एवमेव अनेनाभिमन्त्रितां पाठामालां सप्तभिः पत्रैर्विरचितां शिरसि
धारयेत् ॥

---

१ B B R S धान्यं१ । D has no kampa.

सूचितं हि । “नेच्छत्रुरिति पाठामूलं प्रतिप्राशितम् अन्वाह बध्नाति मालां सप्तपलाशीं धारयति” इति [कौ० ५.२] ॥

तथा “अपराजितां विजयकामस्य” इति [न० क० १७] विहितायाम् अपराजिताख्यायां महाशान्तौ पाठामूलमणिबन्धनेपि एतत् सूक्तम् । उक्तं नक्षत्रकल्पे । “नेच्छत्रुरिति पाठामूलम् अपराजितायाम्” इति [न० क० १९] ॥

तत्र प्रथमा ॥

नेच्छत्रुः प्राशं जयाति सहमानाभिभूरसि ।
प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ १ ॥

न । इत् । शत्रुः । प्राशम् । जयाति । सहमाना । अभिऽभूः । असि ।
प्राशम् । प्रतिऽप्राशः । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ १ ॥

हे पाठाख्ये ओषधे शत्रुः प्रतिवादी प्राशम् प्रष्टारं वादिनं त्वत्सेवकं मां नेत् जयाति । इदिति अवधारणे । नैव जयतु । ⧗ प्राशम् इति । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् इत्यस्मात् “क्विब्वचि०” इत्यादिना क्विप् तत्संनियोगेन दीर्घः संप्रसारणाभावश्च । “च्छ्वोः शूडनुनासिके च” इति सतुकस्य छकारस्य शकारः । जयातीति । जयतेर्लेटि आडागमः ⧗ ॥ यतस्त्वं सहमाना शत्रुसहनस्वभावा अतः अभिभूरसि प्रतिवादिनः शत्रोरभिभवित्री भवसि । एवम् अतिशयितवीर्ययुक्तायास्तव सेवया मां शत्रुर्न जयतु इत्यर्थः । अस्याः सहनशीलत्वं श्रुत्यन्तरे सिद्धवद् आम्नातम् । “उत्तानपर्णे सुभगे सहमाने सहस्वति” । “उप तेधां सहमानाम्” इति च [ऋ० १०.१४५.६] ॥ प्राशम् प्रष्टारं वादिनं माम् उद्दिश्य प्रतिप्राशः प्रतिकूलप्रश्नकर्तॄन् प्रतिवादिनो जहि पराजितान् कुरु । ⧗ “हन्तेर्जः” इति जादेशः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति तस्यासिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ⧗ । यद्वा । ⧗ प्रतिप्राश इति षष्ठी ⧗ । प्रतिवादिनः प्राशम् प्रश्नं जहीत्यर्थः । ⧗ प्रतिपूर्वात् प्रच्छेः पूर्ववत् प्रक्रिया ⧗ । पराजयप्रकारमेवाह । हे ओषधे प्रतिवादिवाक्यजनिता-

1 S' Kd मा for मां. 2 S' Kd सहशीलत्वम्

तापापहर्त्रि । ‡ओष: पाकोस्यां धीयत इति "कर्मण्यधिकरणे च" इति दधातेरधिकरणे किप्रत्यय:‡ । यद्वा ओषे दाहके ज्वरादौ एनां पाठादिरूपां वैद्योपदेशप्रकारेण धयन्ति पिबन्ति आतुरा इति ओषधि: । अपि वा दोषं वातपित्तादिकं धयति पिबति विनाशयतीति ओषधि: । ‡पृषोदरादित्वाद् आदिवर्णलोप: । पक्षद्वयेपि धेट: अनुपसर्गे सुबन्तमात्र उपपदे व्यत्ययेन किप्रत्यय: । अत्र यास्क: । ओषधय ओषद्धयन्तीति वा ओषत्येना धयन्तीति वा दोषं धयन्तीति वा इति [नि० ९. २७]‡ । हे तथाविधौषधे प्रतिवादिन: अरसान् नीरसान् शुष्ककण्ठान् वक्तुम् असमर्थान् कृणु कुरु । यद्वा अरसान् रसरहितवाक्यान् । असंगतप्रलापिन: कुरु इत्यर्थ: ॥

द्वितीया ॥

सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूकरस्त्वाखनन्नसा ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ २ ॥

सुऽपर्ण: । त्वा । अनु । अविन्दत् । सूकर: । त्वा । अखनत् । नसा ।

प्राशम् । प्रतिऽप्राश: । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ २ ॥

सुपर्ण: शोभनपक्षो वैनतेयस्त्वा त्वाम् अन्वविन्दत् विषाद्यपहरणाय अन्विष्य अलभत । ‡विद्लृ लाभे । "शे मुचादीनाम्" इति नुम‡ ॥ सूकर: आदिवराहस्त्वा त्वां नसा नासिकया तत्सहितया दंष्ट्रया अखनत् विदारितवान् । भूम्या अन्तरवस्थितां त्वां लोकोपकारार्थम् उदहार्षीद् इत्यर्थ: । अनेन अस्या अमोघवीर्यत्वम् उक्तम् ॥ प्राशं प्रतिप्राशम् इत्यादि गतम् ॥

तृतीया ॥

इन्द्रो ह चक्रे त्वा बाहावसुरेभ्य स्तरीतवे ।

प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ ३ ॥

इन्द्र: । ह । चक्रे । त्वा । बाहौ । असुरेभ्य: । स्तरीतवे ।

1 S K1 ओषधय°.

प्राशम् । प्रतिऽप्राशः । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ ३ ॥

हे पाठे त्वाम् इन्द्रस्त्रिलोकीपतिः असुरेभ्यः असुरान् तरीतवे[1] स्तरीतुम् । हिंसितुम् इत्यर्थः । बाहौ दक्षिणभुजे चक्रे कृतवान् धृतवान् ॥ तथा अहमपि प्रतिवादिविजयार्थं त्वाम् ॥ गतम् अन्यत् । ✠ असुरेभ्य इति । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । "तुमर्थेसेसेनसे°" इत्यादिना तवेप्रत्ययः । "वॄतो वा" इति इटो दीर्घः ✠ ॥

चतुर्थी ॥

पाटामिन्द्रो व्याश्नादसुरेभ्य स्तरीतवे ।
प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ ४ ॥

पाटाम् । इन्द्रः । वि । आश्नात् । असुरेभ्यः । स्तरीतवे ।
प्राशम् । प्रतिऽप्राशः । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ ४ ॥

पाठाम् उक्तप्रभावाम् ओषधिम् असुरांस्तरीतुम् इन्द्रो व्याश्नात् । अभक्षयत् । ✠ अश भोजने । श्यादित्वात् श्नाप्रत्ययः ॥ गतम् अन्यत् ✠ ॥

पञ्चमी ॥

तयाहं शत्रून्त्साक्ष इन्द्रः सालावृकाँ[1] इव ।
प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ ५ ॥

तया । अहम् । शत्रून् । साक्षे । इन्द्रः । सालावृकान्ऽइव ।
प्राशम् । प्रतिऽप्राशः । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ ५ ॥

या उदीरितप्रभावा पाठा तयाहं धारणभक्षणादिना शत्रून् प्रतिवादिनः साक्षे अभिभवामि । निरुत्तरान्[2] असत्प्रायान् करोमीत्यर्थः । ✠ सहतेरभिभवार्थात् लेटि उत्तमे "सिब्बहुलं लेटि" इति सिप् । "सिब्बहुलं छन्दसि णिद् वक्तव्यः" इति सिपो णिद्भावाद् वृद्धिः ✠ । तत्र

१ R °वृकँ. We with A B Br B D K S V.

1 S' Kd °रान् तरी° distinctly. 2 S' निरुत्तरोमसत्रयान्, Kd निरुत्तरोमसतत्रायान्.

दृष्टान्तः । इन्द्रो देवः सालावृकान् । अरण्यश्वानः सालावृकाः । तद्रूपान् असुरान् यथा विगीर्णवान् ॥ अयमेवार्थो दाशतय्या स्पष्टम् आम्नातः । "त्वमिन्द्र सालावृकान्त्सहस्रम् आसन् दधिषे" इति । [ऋ. १०.७३.३] ॥

षष्ठी ॥

रुद्र जलाषभेषज नीलशिखण्ड कर्मकृत् ।
प्राशं प्रतिप्राशो जह्यरसान् कृण्वोषधे ॥ ६ ॥

रुद्र । जलाषऽभेषज । नीलऽशिखण्ड । कर्मऽकृत् ।
प्राशम् । प्रतिऽप्राशः । जहि । अरसान् । कृणु । ओषधे ॥ ६ ॥

रौति शब्दायते तारकं ब्रह्म उपदिशतीति रुद्रः । तथा च जाबालश्रुतिः । "अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" इति [जा° उ° १] । शब्दब्रह्मात्मना रोरूयमाणो द्रवति सर्वप्राणिहृदये वर्तत इति वा अस्त्रेण छिन्नशिरसं शोचन्तं प्रजापतिम् अनु स्वयमपि शोकवशाद् अरोदीद् इति वा उत्पत्तिकाले स्वयम् अरुदद् इति वा रोदयति सर्वम् अन्तकाल इति वा रुद्रः । तद् उक्तं यास्केन । रुद्रो रौतीति सतो रोरूयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यद् अरुदत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति विज्ञायते । यद् अरुदत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति काठकम् यद् अरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् इति हारिद्रवकम् [नि° १०.५] इति । तथा महोपनिषदि । "तस्य ध्यामान्तस्यस्य ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोजायत बिभ्रच्छ्रियं सत्यम्" इति [महोप° १] । अथर्वशिरस्यपि । "संयुगस्यान्तकाले संहृत्य विश्वा भुवनानि गोप्ता तस्माद् उच्यत एको रुद्रः" इति [अ° शि° उ° ४] । अथवा रुत् रोदनकरं सांसारिकं दुःखं तद्धेतुभूताम् अविद्यां वा द्रावयति विनाशयतीति रुद्रः । तद् उक्तं वायवीयसंहितायाम् ।

रुद् दुःखं दुःखहेतुर्वा तद् द्रावयति नः प्रभुः ।

1 S' Kd प्रूत्क्रमणेषु. 2 So S' Kd. 3 S' Kd त्र्यक्षशूलपाणिपुरु°.

रुद्र इत्युच्यते तस्मात् शिवः परमकारणम् ।

इति । हे उक्तमहिमोपेत रुद्र जलाषभेषज । जलाषम् इति सुखनाम । जायन्त इति जाः जनाः । ⧗"डोऽन्यत्रापि दृश्यते" इति जनेः केवलादपि डः ⧗ । तैर्लष्यते वाञ्छ्यत इति जलाषं सुखम् । ⧗जशब्दे उपपदे लषेः कर्मणि घञ् ⧗ । जलाषं सुखकरं भेषजं यस्य । यद्वा उदकनामैतत् । जलाषम् उदकमात्रं यस्य स्मरणेन भेषजं भवति स तथोक्तः । तस्य ध्येयम् आकारं दर्शयति । नीलशिखण्ड नीलवर्णकपर्दोपेत । अनेन नित्यतारुण्यम् उक्तम् । हे कर्मकृत् स्वोपासकानां दुष्कर्माणि कृन्ततीति कर्मकृत् । अथवा साध्वसाधुरूपाणि कर्माणि कारयतीति कर्मकृत् । ⧗करोतेरन्तर्भावितण्यर्थात् क्विप् ⧗ । "एष ह्येव साधु कर्म कारयति" [कौ॰ ब्रा॰ ३. ८] इत्यादिश्रुतेः । यद्वा सृष्ट्यादीनि पञ्च कृत्यानि करोतीति कर्मकृत् । उक्तं हि ।

पञ्चविधं तत् कृत्यं सृष्टिः स्थितिसंहृती तिरोभावः ।

तद्वद् अनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्य ।

इति । एवंमहानुभाव रुद्र मया सेव्यमानाम् इमां पाठाख्याम् ओषधिं प्रतिवादितिरस्करणसमर्थां कुरु इति शेषः ॥ एवं रुद्रानुगृहीते पाठाख्ये ओषधे । प्राशं प्रतिप्राशो जहीत्यादि पूर्ववत् ॥

सप्तमी ॥

तस्य प्राशं त्वं जहि यो न इन्द्राभिदासति ।

अधि नो ब्रूहि शक्तिभिः प्राशि मामुत्तरं कृधि ॥ ७ ॥

तस्य । प्राशम् । त्वम् । जहि । यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति ।

अधि । नः । ब्रूहि । शक्तिऽभिः । प्राशि । माम् । उत्ऽतरम् । कृधि ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यः प्रतिवादी नः अस्मान् अभिदासति उपक्षपयति युक्तिभिस्तिरस्करोति । ⧗दसु उपक्षये इत्यस्माद् ण्यन्तात् परस्य शपः "छन्दस्युभयथा" इति आर्धधातुकत्वात् "णेरनिटि" इति णिलो-

1 KV प्राशम्. We with A B Br B D R S P P J.

पः ॥ । तस्य उपक्षपयितुः प्राशम् प्रतिकूलप्रश्नरूपं वाक्यं त्वं जहि नाशय ॥ तथा शक्तिभिः त्वदीयैः सामर्थ्यविशेषैः नः अस्मान् अधि ब्रूहि अधिकवचनयुक्तान् ग्राह्यवाचः कुरु । फलितम् आह । प्राशम् प्रष्टारं वादिनं माम् उत्तरम् प्रतिवादिनोप्युत्कृष्टतरं कृधि कुरु । "श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि" इति हेर्धिरादेशः ॥

इति पञ्चमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"तुभ्यमेव जरिमन्" इति सूक्तेन गोदानचौलकर्मणोर्मातापितरौ परस्परं पुत्रं त्रिः प्रत्यर्पयतः ॥

तथा तत्रैव कर्मणि अनेन सूक्तेन त्रीन् घृतपिण्डान् संपात्य अभिमन्त्र्य पुत्रं प्राशयतः ॥

सूत्रितं हि । "तुभ्यमेव जरिमन्निति कुमारं मातापितरौ त्रिः प्रयच्छेते घृतपिण्डान् आशयतः" इति [कौ० ७. ५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

तुभ्यमेव जरिमन् वर्धतामयं मेममन्ये मृत्यवो हिंसिषुः शतं ये ।
मातेव पुत्रं प्रमना उपस्थे मित्र एनं मित्रियात् पात्वंहसः ॥ १ ॥

तुभ्यम् । एव । जरिमन् । वर्धताम् । अयम् । मा । इमम् । अन्ये । मृत्यवः । हिंसिषुः । शतम् । ये ।
माताऽइव । पुत्रम् । प्रऽमनाः । उपऽस्थे । मित्रः । एनम् । मित्रियात् । पातु । अंहसः ॥ १ ॥

जरिमन् जरतिः स्तुतिकर्मा । ॥ जरा स्तुतिर्जरते स्तुतिकर्मण इति यास्कः [नि. १०. ८] । तस्मात् कर्मणि औणादिक इमनिच् ॥ । हे स्तूयमान अग्ने तुभ्यमेव त्वत्परिचरणार्थमेव अयम् कुमारो वर्धतां रोगादिरहितः सन् अभिवृद्धो भवतु । यद्वा जरिमन् । जरैव जरिमा । हे जरे तुभ्यं त्वदर्थं त्वदागमनपर्यन्तं चिरकालम् अयं वर्धताम् ॥ किं च । यानि शतसंख्योपलक्षिता अपरिमिता अन्ये त्वद्व्यतिरिक्ता ये मृत्यवः हिंसका रक्षःपिशाचादिरोगाद्याः सन्ति ते सर्वेपि इमं बालकं मा हिंसिषुः ॥

हिंसन्तु ॥ तथा प्रमनाः प्रमुदितमना मित्रः एतन्नामा देवः मातेव पुत्रम् माता पुत्रमिव एनम् बालकम् उपस्थे उत्सङ्गे निकटप्रदेशे कृत्वा मित्रियात् मित्रसंबन्धिनः अंहसः द्रोहजनितात् पापात् पातु रक्षतु ॥

द्वितीया ॥

मित्र एनं वरुणो वा रिशादा जरामृत्युं कृणुतां संविदानौ।
तदग्निर्होता वयुनानि विद्वान् विश्वा देवानां जनिमा विवक्ति ॥ २ ॥

मित्रः। एनम्। वरुणः। वा। रिशादाः। जराऽमृत्युम्। कृणुताम्। समऽविदानौ।
तत्। अग्निः। होता। वयुनानि। विद्वान्। विश्वा। देवानाम्। जनिम। विवक्ति ॥ २ ॥

मित्रः अहरभिमानी देवः वरुणः रात्र्यभिमानी। "मैत्रं वा अहः वारुणी रात्रिः" इति [तै॰ब्रा॰१.७.१०.१] श्रुत्यन्तरात्। स च वरुणो रिशादाः रिशानां हिंसकानाम् अत्ता। ‡रिश हिंसायाम् इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः। अद भक्षणे इत्यस्माद् असुन् ‡। वाशब्दः चार्थे। तावुभौ संविदानौ ऐकमत्यं प्राप्तौ। ‡संपूर्वाद् वेत्तेरकर्मकात् "समो गम्यृच्छि॰" इत्यात्मनेपदम्। लटः शानच् ‡। एनम् माणवकं जरामृत्युम् जरयैव मृत्युर्मरणं यस्य तथाविधं कृणुताम् कुरुताम्। अहोरात्रयोरेव मरणसंभवात् तन्निवारणाय तदभिमानिदेवयोर्मित्रावरुणयोः प्रार्थनेति भावः ॥ होता देवानाम् आह्वाता वयुनानि। प्रज्ञानामैतत्। इह तु सामर्थ्यात् प्रज्ञातव्यानि। विद्वान् जानन् अग्निः देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि [जनिमा] जनिमानि जन्मानि प्रादुर्भावस्थानानि। प्राप्येति शेषः। तत् प्रार्थितं दीर्घम् आयुः विवक्ति ब्रवीतु। अग्निप्रमुखाः सर्वे देवाश्चास्य दीर्घम् आयुः कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः। ‡विवक्तीति। वचेः पञ्चमलकारे छान्दसः शपः श्लुः। "व-

१ KPP J रिशादा, omitting the visarga. We with S.

१ S′Kd ततः for तत्.

हुलं छन्दसि" इत्यभ्यासस्य इत्वम् । जनिमेति । जनिमृड्भ्याम् इमनिन् [उ° ४. १४८] इति इमनिन् ⧗ ॥

तृतीया ॥

त्वमीशिषे पशूनां पार्थिवानां ये जाता उत वा ये जनित्राः[१] ।
मेमं प्राणो हासीन्मो अपानो मेमं मित्रा वधिषुर्मो अमित्राः ॥ ३ ॥

त्वम् । ईशिषे । पशूनाम् । पार्थिवानाम् । ये । जाताः । उत । वा । ये । जनित्राः ।
मा । इमम् । प्राणः । हासीत् । मो इति । अपानः । मा । इमम् । मित्राः । वधिषुः । मो इति । अमित्राः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं पार्थिवानाम् पृथिव्याम् उत्पन्नानाम् । ⧗ "पृथिव्या ञाञौ" इत्यञ् प्रत्ययः । ञित्वाद् आद्युदात्तत्वम् ⧗ । पशूनाम् द्विपाच्चतुष्पाद्रूपाणां प्राणिनाम् । ⧗ "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी ⧗ । ईशिषे अधिपतिरसि । ⧗ ईश ऐश्वर्ये । "थासः से" । अदादित्वात् शपो लुक् । "ईशः से" इति इडागमः ⧗ । तानेव पशून् विशिनष्टि । ये जाताः पूर्वम् उत्पन्नाः उत वा । उतशब्दः अप्यर्थे । अपि वा ये जनित्राः जनिष्यमाणाः । तेषाम् इति संबन्धः । ⧗ जनेरौणादिक इत्रप्रत्ययः ⧗ ॥ अतस्त्वत्प्रसादाद् इमम् माणवकं प्राणः ऊर्ध्वकायस्थो वायुः मा हासीत् मा त्याक्षीत् । अपानः अधरकायस्थो वायुः मो मैव हासीत् । ⧗ ओहाक् त्यागे । "यमरमनमातां सक् च" इति सगिटौ ⧗ ॥ तथा मित्राः । लिङ्गव्यत्ययः । मित्रभूता जनाः इमं कुमारं मा वधिषुः मा हिंसिषुः । अमित्राः शत्रवश्च मो मैव वधिषुः । ⧗ हन्तेः "लुङि च" इति वधादेशः । तस्य अदन्तत्वेन अनेकाच्त्वाद् एकाज्लक्षणेट्प्रतिषेधाभावात् सिच इट् । अल्लोपस्य स्थानि

१ This is the reading of A B B^p B^h D K R S^m P P^2 J V. जनित्वाः is read by R. but not on the authority of any manuscripts. Sâyaṇa follows the reading of our MSS., and the proposed emendation requires a further change, viz. of accent.

1 S' Kd जनिहृङ्भ्यां°.

त्त्वाद् "अतो हलादेर्लघोः" इति वृद्धेरप्रसङ्गः ॥

चतुर्थी ॥

द्यौष्ट्वा पिता पृथिवी माता जरामृत्युं कृणुतां संविदाने ।
यथा जीवा अदितेरुपस्थे प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हिमाः ॥ ४ ॥

द्यौः । त्वा । पिता । पृथिवी । माता । जराऽमृत्युम् । कृणुताम् । संविदाने इति सम्ऽविदाने ।
यथा । जीवाः । अदितेः । उपऽस्थे । प्राणापानाभ्याम् । गुपितः । शतम् । हिमाः ॥ ४ ॥

हे माणवक त्वा त्वां पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोकः माता मातृभूता पृथिवी च संविदाने अन्योन्यम् ऐकमत्यम् आपन्ने जरामृत्युम् दीर्घायुष कृणुताम् कुरुताम् । आयुषः परिमाणं दर्शयति । अदितेः अखण्डनीयायाः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे प्राणापानाभ्याम् उक्तलक्षणाभ्यां गुपितः रक्षितः । गुपू रक्षणे इत्यस्माद् निष्ठायां "यस्य विभाषा" इति इट प्रतिषेधो व्यत्ययेन [न] प्रवर्तते । शतं हिमाः शतसंख्याकान् हेमन्तान् । संवत्सरान् इत्यर्थः । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । हिमशब्दस्य हेमन्तपरत्वं तैत्तिरीयके समाम्नायते । "शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा हेमन्तान् इन्धिषीयेति वावैतद् आह" इति [तै० सं० १. ५. ८. ५] । यथा येन प्रकारेण त्वं जीवाः जीवेः । जीव प्राणधारणे इत्यस्मात् लेटि आडागमः । तथा जरामृत्युं कृणुताम् इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

पञ्चमी ॥

इममग्न आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेतो वरुण मित्रराजन् ।
मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् ॥ ५ ॥

इमम् । अग्ने । आयुषे । वर्चसे । नय । प्रियम् । रेतः । वरुण । मित्रऽराजन् ।

माताऽइव । अस्मै । अदिते । शर्म । यच्छ । विश्वे । देवाः । जरत्ऽअष्टिः । यथा । असत् ॥ ५ ॥

हे अग्ने इमम् माणवकम् आयुषे शतसंवत्सरजीवनाय वर्चसे तेजसे । ✱"क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वाद् उभयत्र चतुर्थी✱ । तद् उभयं नय प्रापय ॥ हे वरुण मित्र राजन् राजमान । उभयोर्विशेषणम् एतत् । अत एव दाशतय्याम् आम्नायते । "राजाना मित्रावरुणा सुपाणी" इति [ऋ०सं०१.७१.९] । हे युवां प्रियम् पुत्रादिजनकत्वेन अभिमतम् । ✱प्रीङ् प्रीतौ इत्यस्मात् "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कः । यद्यपि वृत्तौ "इगुपधज्ञा°" इत्यत्र प्रीणातेरेव ग्रहणं कृतं तथापि आत्रेयधातुवृत्त्यनुसारेण अस्मादपि को द्रष्टव्यः । "अचि श्नुधातु°" इत्यादिना इयङ्✱ । तथाभूतं रेतः इमं माणवकं नयतम् । पुत्रादिजननसमर्थं कुरुतम् इत्यर्थः ॥ हे अदिते देवमातस्त्वं मातेव जननीव अस्मै माणवकाय शर्म सुखं यच्छ । हे विश्वे देवाः यूयमपि अयं माणवको जरदष्टिः जरापर्यन्तजीवनस्य अष्टिर्व्याप्तिर्यस्य स तथोक्तः । ✱"जीर्यतेरतृन्" । व्यत्ययेन भावे कर्तृप्रत्ययः✱ । यद्वा जरतो जीर्यतोपि अष्टिः सर्वव्यापारविषया व्याप्तिर्यस्य तादृशो यथा असत् भवेत् । तथा दीर्घायुषं कुरुतेति शेषः । ✱अस्तेर्लेटि अडागमः✱ ॥

इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"पार्थिवस्य" इति सूक्तेन तृषार्तभैषज्यकर्मणि सूर्योदयकाले सूत्रोक्तप्रकारेण व्याधितम् उपवेश्य मथितं सक्तूदकम् अभिमन्त्र्य पाययेत् ॥

अनेनैव सूक्तेन नद्यादिषु उदकम् अभिमन्त्र्य उद्धृत्य "सबासिनौ" [६] इत्यर्धर्चेन व्याधिताव्याधितौ एकासनस्थौ एकवस्त्रपरिहितौ कृत्वा उभावपि मन्थं पाययेत् प्रयोक्ता ॥

अत्र सूत्रम् । "पार्थिवस्येत्युद्यति पृष्ठसंहितावुपवेशयति प्राञ्चुखं व्याधित

1 S'Kd उभयं 2 S'Kd °विषयः. 3 S'Kd पार्संवा° for सबा°. 4 S'Kd °परिहितौ 5 S'Kd संहितौ.

"प्रत्यङ्मुखम् अव्याधितं शाखासूपवेश्य वैतसे[2] चमसे उपमन्थनीभ्यां तृष्णा-
"गृहीतस्य शिरसि मन्थम् उपमथ्य अतृषिताय[3] प्रयच्छति तस्मिन् तृष्णां संन-
"यत्युद्धृतम् उदकं पाययति सवासिनाविति मन्त्रोक्तम्" इति [कौ॰ ४.३] ॥

"पार्थिवस्य" [१,२] इति द्वाभ्यां गोदानचौलकर्मणोः कुमारस्य मूर्ध्नि व्रीहियवशमीरभिमन्त्र्य प्रक्षिपेत्[4] । सूत्रितं हि । "शिवे ते स्ताम् [८.
"२.१४,१५] इति परिदानान्तानि पार्थिवस्य [२.२९.१,२] मा प्र गा-
"म [१३.१.५९,६०] इति चतस्रः" इति [कौ॰ ७.५] ॥

आशीर्णे ऊर्जम् [३] इति तृतीयया तृतीयसवने पूतभृति आसिच्यमानम् आशिरम् अनुमन्त्रयते । उक्तं वैताने । "आशिरं पूतभृत्यासिच्यमानम् आशीर्णे[5] ऊर्जम् इत्यनुमन्त्रयते" इति [वै॰ ३.१२] ॥

तत्र प्रथमा ॥

पार्थिवस्य रसे देवा[1] भगस्य तन्वो३ बले ।
आयुष्यम्[2] अस्मा अग्निः सूर्यो वर्च आ धाद् बृहस्पतिः ॥ १ ॥

पार्थिवस्य । रसे । देवाः । भगस्य । तन्वः । बले ।
आयुष्यम् । अस्मै । अग्निः । सूर्यः । वर्चः । आ । धात् । बृहस्पतिः ॥ १ ॥

पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनः । ✕ पूर्ववत् पृथिव्या अञ् ✕ । मथ्यमानसक्त्वादिकस्य रसे सारभूते मन्थोदके तृषारोगार्तपुरुषेण पीते[6] सति देवाः इन्द्राद्या भगस्य भजनीयस्य एतन्नाम्नो देवस्य तन्वः शरीरस्य संबन्धिनि बले वीर्ये । योजयन्तु इति शेषः । भगसदृशबलयुक्तं कुर्वन्तु[7] इत्यर्थः । भगदेवताया अतिशयितबलत्वं तैत्तिरीयके समाम्नातम् ।

---

१ So ABBᴾ B̊DKRS̊PP̊J. Sāyaṇa would read देवा, *i.e.* as a nominative. २ KV आयुष्यं°. We with ABBᴾ B̊DRS̊PP̊J. ३ So PP̊JK. P once read देवाः. ४ K आयुष्यंम्. P आयुष्यम्. We with P̊.

---

1 S'Kd वेतसे. 2 S'Kd °मंथनाभ्यां. Dārila explains: "वैतसीभ्यां शाखाभ्याम्." Kes'ava: "वैतसशलाकाभ्याम्." Sāyaṇa refers to these explanations when he says, at the end of couplet 6: वैतसशलाकाभ्यां मथितं सक्तूदकम् &c. 3 S'Kd तृषिताय for अतृषिताय. We with *Kaus'ika*. 4 S'Kd प्रक्षिप्येत्. 5 S'Kd आसीत for आशीर्णे. 6 S'Kd प्रीते. 7 S'Kd कुर्वित्यर्थः.

श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
तत् त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात्।
अस्मभ्यं क्षत्रम् अजरं सुवीर्यं
गोमद् अश्ववद् उपसन्नुदेह [तै॰ब्रा॰३.१,१.८]।

इति। ※भगस्येति। भज सेवायाम् इत्यस्मात् "पुंसि संज्ञाया घः प्रायेण" इति घः। "चजोः कु घिण्ण्यतोः" इति कुत्वम् ※॥ यद्वा देवाः इन्द्राद्याः पार्थिवस्य व्रीहियवादिलक्षणस्य रसे सारांशे उक्तलक्षणे बले च इमं पुरुषम्। योजयन्तु इति वाक्यशेषः॥ अपि च असै पुरुषाय अग्निः आयुष्यम् शतसंवत्सरलक्षणम् आ धात् आदधातु करोतु॥ तथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पालको देवश्च असै वर्चः शरीरकान्तिं श्रुताध्ययनजन्यं तेजश्च यथोचितम् आदधातु॥

द्वितीया॥

आयुरस्मै धेहि जातवेदः प्रजां त्वष्टरधिनिधेह्यस्मै।
रायस्पोषं सवितरा सुवास्मै शतं जीवाति शरदस्तवायम्॥ २॥

आयुः। अस्मै। धेहि। जातऽवेदः। प्रऽजाम्। त्वष्टः। अधिऽनिधेहि। अस्मै। रायः। पोषम्। सवितः। आ। सुव। अस्मै। शतम्। जीवाति। शरदः। तव। अयम्॥ २॥

हे [जातवेदः] जातानां वेदितरग्ने असै आयुः शतसंवत्सरसंमितं धेहि प्रयच्छ। अग्नेरायुषो दातृत्वम् "आयुर्दा अग्ने" [२.१३.१] इत्यादिमन्त्रसिद्धम्॥ तथा हे त्वष्टः असै प्रजाम् पुत्रपौत्रादिलक्षणाम् अधिनिधेहि अधिकं स्थापय। "यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते" [तै॰सं॰१.५.९.१] इत्यादिश्रुतौ त्वष्टुः प्रजानां बहुधोत्पादकत्वं प्रसिद्धम्॥ तथा हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव असै रायः धनस्य गवादिलक्षणस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् आ सुव अभिमुखं प्रेरय। ※षू प्रेरणे। तौदादिकः। रायः। "ऊडिदम्॰" इत्यादि-

ना विभक्तेरुदात्तत्वम् । "षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु" इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । सवितुर्धनप्रदत्वम् "स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः" [ऋ० ५. ८२. ३] इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । हे अग्न्यादिदेवाः तव । प्रत्येकापेक्षया एकवचनम् । युष्मदनुगृहीतः सन् [अयं] शतं शरदः जीवाति जीवतु । जीव प्राणधारणे । लेटि आडागमः ॥

तृतीया ॥

आशीर्ण ऊर्जमुत सौप्रजास्त्वं दक्षं धत्तं द्रविणं सचेतसौ ।
जयं क्षेत्राणि सहसायमिन्द्र कृण्वानो अन्यानधरान्त्सपत्नान् ॥ ३ ॥

आऽशीः । नः । ऊर्जम् । उत । सौप्रजाःऽत्वम् । दक्षम् । धत्तम् । द्रविणम् । सऽचेतसौ ।
जयम् । क्षेत्राणि । सहसा । अयम् । इन्द्र । कृण्वानः । अन्यान् । अधरान् । सऽपत्नान् ॥ ३ ॥

नः अस्माकम् आशीः आशिषम् आशास्यमानां धनधान्यादिसंपत्तिं धत्तम् इति संबन्धः । "सुपां सुलुक्°" इति द्वितीयैकवचनस्य सुः । यद्वा आशीः फलप्रार्थना । सत्या भवतु इति शेषः । आङः शासु इच्छायाम् इत्यस्मात् कर्मणि भावे वा क्विप् । "आशासः क्वावित्वम्" इति वचनाद् उपधाया इत्वम् ॥ तथा ऊर्जम् अन्नं हे द्यावापृथिव्यौ धत्तम् ॥ उत अपि च सौप्रजास्त्वम् । सुप्रजसो भावः [सौप्रजास्त्वम्] । शोभनापत्यत्वं कुरुतम् । "नित्यम् असिच् प्रजामेधयोः" इत्यसिच् समासान्तः । छान्दसौ वृद्धिदीर्घौ ॥ सचेतसौ समानमनसौ युवां दक्षम् । बलनामैतत् । बलं द्रविणम् धनं च धत्तम् प्रयच्छतम् ॥ यद्वा आशीरिति रेफान्तोयम् । तृतीयसवने सोमावसेकार्थस्य पयसो वाचकः । तत् आशीराख्यं द्रव्यं पूतभृति आसिच्यमानं नः अस्मभ्यम् ऊर्जं शोभनापत्यत्वं च । करोतु इति शेषः । "अपस्पृधेथाम्°" इत्यत्र "आनृचुरानुहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताः श्रितमाशीराशीर्ताः" इति आङ्पूर्वात् श्रीञ्

1 S′ Kd धत्ता°. 2 So S′ Kd distinctly.

पाके इत्यस्मात् क्विपि शिरादेशो निपातितः ⁑ ॥ हे इन्द्र त्वत्प्रसादाद् अयं पुरुषः सहसा अभिभवनसाधनेन बलेन शत्रूणां जयं क्षेत्राणि च कृण्वानः आत्मसात् कुर्वाणः अन्यानपि सपत्नान् शत्रून् अधरान् अधःकृतान् पराजितान् । करोतु इत्यर्थः ॥

चतुर्थी ॥

इन्द्रे॑ण द॒त्तो वरु॑णेन शि॒ष्टो म॒रुद्भि॑रु॒ग्रः प्रहि॑तो न॒ आग॑न् ।

ए॒ष वां॑ द्यावापृथिवी उ॒पस्थे॒ मा क्षु॑ध॒न्मा तृ॑षत् ॥ ४ ॥

इन्द्रे॑ण । द॒त्तः । वरु॑णेन । शि॒ष्टः । म॒रुत्ऽभिः॑ । उ॒ग्रः । प्रऽहि॑तः । नः॒ । आ । अ॒ग॒न् ।

ए॒षः । वा॒म् । द्या॒वा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑ । उ॒पऽस्थे॑ । मा । क्षु॒ध॒त् । मा । तृ॒ष॒त् ॥ ४ ॥

तृष्णागृहीतः पुरुषः इन्द्रेण देवेन दत्तः लब्धजीवनः । ⁑ "दो दद् घोः" इति दद्भावः ⁑ । वरुणेन अरिष्टनिवारकेण देवेन शिष्टः अनुज्ञातः । ⁑ "शास इदङ्हलोः" इत्युपधाया इत्वम् । "शासिवसिघसीनां च" इति षत्वम् ⁑ । मरुद्भिः मरुद्गणैः उग्रः उद्गूर्णबलः सन् प्रहितः प्रेषितः । ⁑ हि गतौ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा ⁑ । [नः] अस्मान् आगन् आगमत् । ⁑ गमेर्लुङि "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् ⁑ ॥ एवम् आगत एषः द्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ वाम् युवयोरुपस्थे उत्सङ्गे वर्तमानो मा क्षुधत् क्षुत्पीडां मा प्रापत् । मा तृषत् तृषार्तिं मा गमत् । ⁑ क्षुध बुभुक्षायाम् ञितृष पिपासायाम् । उभयोर्माङि लुङि पुषादित्वाद् अङ् ⁑ ॥

पञ्चमी ॥

ऊर्ज॑मस्मा ऊ॒र्जस्व॑ती धत्तं॒ पयो॑ अ॒स्मै प॑य॒स्व॑ती धत्तम् ।

ऊर्ज॑म॒स्मै द्यावा॑पृथि॒वी अ॑धातां॒ विश्वे॑ दे॒वा म॒रुत॒ ऊर्ज॒माप॑: ॥ ५ ॥

१ A B B E D K R Š P J V all have द्यावापृथिवी (P J K द्यावापृथिवी ।). P alone ... द्यावापृथिवी. We with Rw and Sâyaṇa. २ B देवा corrected from देवा. A B D K R S P P J V देवा (P P J देवा). We with Rw and Sâyaṇa.

ऊर्जम् । अस्मै । ऊर्जस्वती इति । धत्तम् । पयः । अस्मै । पयस्वती इ-
ति । धत्तम् ।
ऊर्जम् । अस्मै । द्यावापृथिवी इति । अधाताम् । विश्वे । देवाः । मरु-
तः । ऊर्जम् । आपः ॥ ५ ॥

ऊर्जस्वती हे ऊर्जस्वत्यौ बलवत्यौ द्यावापृथिव्यौ । ॥ऊर्ज बल-प्राणनयोः इत्यस्माद् असुन् । "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वाद् रुत्वाभा-वः ॥ । अस्मै तृषिताय ऊर्जम् बलं बलकरम् अन्नं वा धत्तम् प्र-यच्छतम् ॥ तथा पयस्वती हे पयस्वत्यौ अस्मै पयः उदकं धत्तम् ॥ प्रार्थितं फलं लब्धम् इति सहसा रोगनिवृत्तये सिद्धवद् अनुवदति ऊ-र्जम् इत्यर्धर्चेन । द्यावापृथिवी उक्तलक्षणे ते द्यावापृथिव्यौ अस्मै ऊर्जम् प्रार्थितम् अन्नं बलं वा अधाताम् दत्तवत्यौ । तथा विश्वे देवाः मरु-तः आपः अब्देवताश्च ऊर्जम् । अधुः इति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

शिवाभिष्टे हृदयं तर्पयाम्यनमीवो मोदिषीष्ठाः सुवर्चाः ।
सवासिनौ पिबतां मन्थमेतमश्विनो रूपं परिधाय मायाम् ॥ ६ ॥

शिवाभिः । ते । हृदयम् । तर्पयामि । अनमीवः । मोदिषीष्ठाः । सुऽवर्चाः ।
सऽवासिनौ । पिबताम् । मन्थम् । एतम् । अश्विनोः । रूपम् । परिऽ-
धाय । मायाम् ॥ ६ ॥

हे तृषार्त ते तव हृदयं नीरसं शिवाभिः सुखकरीभिरद्भिस्तर्पया-मि । ॥"युष्मत्तततक्षुःष्वन्तःपादम्" इति भिसो विसर्जनीयस्य षत्व-म ॥ ॥ अनन्तरं त्वम् अनमीवः तृषारोगरहितः सुवर्चाः शोभनते-जोयुक्तः सन् मोदिषीष्ठाः मोदस्व । ॥मुद हर्षे इत्यस्माद् आशिषि लिङ् । अनमीव इति । बहुव्रीहौ "नञ्सुभ्याम्" इति उत्तरपदान्तो-

१ See footnote १ on the previous page. २ See footnote २ on the previous page.
३ B P J मुथ॰. We with A B D K R S P V. ४ P J मथम्. We with P K.

दात्तत्वम् । सुवर्चा इति । बहुव्रीहौ "सोर्मनसी अलोमोषसी" इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्[1] ॥ सवासिनौ समानम् एकं वस्त्रं वसानौ समानम् एकत्र वसन्तौ वा । [1]वस आच्छादने इत्यस्माद् वस निवासे इत्यस्माद् वा समानशब्दोपपदाद् "व्रते" इति णिनिप्रत्ययः । तत्र सूत्रे व्रतशब्देन शास्त्रीयो नियम उक्तः । "समानस्य च्छन्दसि°" इत्यादिना समानशब्दस्य सभावः[1] । व्याधिताव्याधितौ तौ अश्विनौ देवभिषजो रूपं मायाम् मायामयं परिधाय धृत्वा एतं मन्थं पिबताम् पीतं कुरुताम् । यद्यपि सक्तूदकं द्विशलाकया समिधा मथितं मन्थ उच्यते तथापि अत्र सूत्रे विशेषविधानाद् वैतसे चमसे वैतसशलाकाभ्यां मथितं सक्तूदकं मन्थशब्देन विवक्षितम् ॥

सप्तमी ॥

इन्द्र॑ ए॒तां स॑सृजे वि॒द्धो अग्र॑ ऊ॒र्जां स्व॒धाम॒जरां॒ सा त॑ ए॒षा ।
तया॒ त्वं जी॑व श॒रदः॑ सु॒वर्चा॒ मा त॒ आ सु॑स्रोद् भि॒षज॑स्ते अक्रन् ॥ ७ ॥

इन्द्रः॑ । ए॒ताम् । स॒सृ॒जे । वि॒द्धः । अग्रे॑ । ऊ॒र्जाम् । स्व॒धाम् । अ॒जरा॑म् ।
सा । ते॒ । ए॒षा ।
तया॑ । त्वम् । जी॒व॒ । श॒रदः॑ । सु॒ऽवर्चाः॑ । मा । ते॒ । आ । सु॒स्रो॒त् । भि॒षजः॑ । ते॒ । अ॒क्र॒न् ॥ ७ ॥

अग्रे पुरा विद्धः वृत्राद्यसुरैस्ताडित इन्द्रः तृषार्तः सन् तन्निवृत्तये ऊर्जम् बलकरीं स्वधाम् । अन्ननामैतत् । अन्नवत्पुष्टिकरीम् अजराम् जराया निवर्तयित्रीम् एताम् मन्थलक्षणाम् ऊर्जे ससृजे सृष्टवान् ॥ हे व्याधित ते तुभ्यं सा एषा दीयमाना । सेवकं[3]बलकरत्वाद्युक्तगुणसद्भावप्रतिपादनाय तत्तादात्म्यव्यपदेशः ॥ [1]विद्ध इति । व्यध ताडने इत्यस्माद् निष्ठायां "ग्रहिज्या°" इत्यादिना संप्रसारणम् । ऊर्जम्[2] इति । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अस्माद् भावे क्विप् । ऊर्ग् बलं तद्वन्तं करोतीति णिचि "विन्म-

* R ऊर्जा We with A B Bp B̊ D K S̊ P P̊ J.

1 See note 3, page 301. 2 S' Kd repeat ऊर्जम्. 3 S' Kd omit °क°.

तोर्लुक्" । ततः कर्तरि क्विप् । यद्वा ऊर्ज्यते प्राण्यते अनयेति अण्यन्तादेव वा करणे क्विप् । स्वधेति । स्वेभ्यो धीयते स्वस्मिन् वा धीयत इति स्वधा । "घञर्थे कविधानम्" इति कः । स्वम् आत्मानं भोक्तृशरीरं दधाति पुष्णातीति वा स्वधा । "आतोनुपसर्गे कः" ॥ तया ऊर्जा सुवर्चाः सन् त्वं शरदः शतसंख्याका जीव ॥ पीतो मन्थस्ते तव शरीरात् मा आ सुस्रोत् प्रच्युतो मा भूत् । शरीरे स्थित्वा बलादिकं करोतु इत्यर्थः ॥ भिषजः आदिवैद्यास्ते तव अक्रन् इदं भैषज्यम् अकार्षुः । स्रु गतौ । लङि छान्दसः शपः श्लुः । अक्रन् । करोतेः "मन्त्रे घस०" इति च्लेर्लुक् ॥

इति पञ्चमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"यथेदं भूम्याम्" इति सूक्तेन स्त्रीवशीकरणकर्मणि वृक्षत्वक्शरखण्डतगराञ्जनकुष्ठादिद्रव्याणि पेषयित्वा आज्येन आलोड्य स्त्रिया अङ्गम् अनुलिम्पेत् । "यथेदं भूम्याम् अधि [२.३०] यथा वृक्षम् [६.८]" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् । "संस्पृष्टयोर्वृक्षलिबुजयोः शकलावन्तरेषुतगराञ्जनकुष्ठ-[मदुघरेष्ममथित]तृणम् आज्येन संनीय संस्पृशति" इति [कौ० ४.११] ॥

तत्र प्रथमा ॥

यथेदं भूम्या अधि तृणं वातो मथायति ।
एवा मथ्नामि ते मनो यथा मां कामिन्यसो यथा मन्नापगा असः ॥ १ ॥

यथा । इदम् । भूम्याः । अधि । तृणम् । वातः । मथायति ।
एव । मथ्नामि । ते । मनः । यथा । माम् । कामिनी । असः ।
यथा । मत् । न । अपऽगाः । असः ॥ १ ॥

भूम्याम् पृथिव्याम् । अधिः उपर्यर्थः । भूम्या उपरि इदम् परिदृश्यमानं तृणं वातः वात्यालक्षणो वायुः यथा येन प्रकारेण मथायति[3] म-

[1] P P J अपगा ।, omitting the visarga. We with K who adopts S.

1 S' Kd °लिब्जयोः for °लिबुजयोः. 2 S' Kd शकलावतरणेषुतगरांजनकुष्ठंतृण°. We with *Kaus'ika*. 3 S' Kd मथयति.

भ्नाति अनवस्थितं कृत्वा भ्रामयति । "छन्दसि शायजपि" इत्यत्र "शायच् छन्दसि सर्वत्र" इति वचनाद् अहावपि श्नः शायजादेशः । शायचश्चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । "यावद्यथाभ्याम्" इति निघातप्रतिषेधः । हे स्त्रि एव एवं ते मनः मथ्नामि आलोडयामि । यथा येन प्रकारेण मां कामयमानं कामिनी काङ्क्षिष्यन्ती असः भवेः । यथा येन प्रकारेण मत् मत्तः सकाशाद् अपगाः अपसृत्य अन्यत्र गन्त्री नासः न भवेः । तथा मथ्नामीति पूर्वत्र संबन्धः । कामिनीति । कमेर्णिङन्ताद् औणादिक इनिप्रत्ययः । तस्य "भविष्यति गम्यादयः" इति भविष्यदर्थत्वम् । ततो ङीप् । "अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः" इति कर्मणि षष्ठीप्रतिषेधः । तस्माद् माम् इति द्वितीया । अपगा इति । "जनसनखनक्रमगमो विट्" इति गमेर्विट् प्रत्ययः । "विड्वनोरनुनासिकस्यात्" इति आत्वम् ॥

द्वितीया ॥

सं चेन्नयाथो अश्विना कामिना सं च वक्षथः ।
सं वां भगासो अग्मत सं चित्तानि समु व्रता ॥ २ ॥

सम् । च । इत् । नयाथः । अश्विना । कामिना । सम् । च । वक्षथः ।
सम् । वाम् । भगासः । अग्मत । सम् । चित्तानि । सम् । ऊं इति ।
व्रता ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ कामनाविषयभूतां स्त्रियम् । इत् इत्यवधारणे । सं नयाथः मत्समीपं प्रापयतम् । नयतेर्लेटि आडागमः । "चवायोगे प्रथमा" इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते ॥ आनीय च कामिना मया सं वक्षथः संयोजयतम् । वहेर्लेटि अडागमः । "सिब्बहुलम्०" इति सिप् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । वाम् युवयोर्भगासः भगाः भाग्यानि । "आज्जसेरसुक्" । सम् अग्मत संगच्छन्ताम् । मयेति शेषः । "समो गम्यृच्छि०" इत्यात्मने-

1 S K. न्यामिति for तस्माद् माम् इति.

पदम् । छान्दसे लुङि च्लेर्लुक् । "गमहन०" इत्युपधालोपः ॥ तथा चित्तानि ज्ञानानि । समग्मतेत्यनुषङ्गः ॥ एवं व्रता व्रतानि । कर्मनामैतत् । उशब्दः अप्यर्थे । विविधानि कर्माण्यपि समग्मतेति संबन्धः ॥

तृतीया ॥

यत् सुपर्णा विवक्षवो अनमीवा विवक्षवः ।
तत्र मे गच्छताद्धवं शल्य इव कुल्मलं यथा ॥ ३ ॥
यत् । सुऽपर्णाः । विवक्षवः । अनमीवाः । विवक्षवः ।
तत्र । मे । गच्छतात् । हवम् । शल्यःऽइव । कुल्मलम् । यथा ॥ ३ ॥

सुपर्णाः शोभनपक्षाः पारावतादयः पक्षिणः यत् स्त्रीविषयं वाक्यं विवक्षवः वक्तुम् इच्छवो भवन्ति अनमीवाः अरोगिणो हृष्टाः कामिजनाश्च यद् विवक्षवो भवन्ति तत्र विषये क्रियमाणं मे मम संबन्धिनं हवम् आह्वानं कुल्मलं यथा कुत्सितमलोपेतं मृदुलं शरीरावयवविशेषमिव सा कामिनी शल्यः बाण इव गच्छतात् प्राप्नोतु । मद्वाक्यं श्रुत्वा मत्परवशा भवतु इत्यर्थः । विवक्षवः । ब्रुवः सनि वच्यादेशे "सनाशंसभिक्ष उः" इति उप्रत्ययः । "न लोकाव्ययनिष्ठा०" इति षष्ठीप्रतिषेधे यत् इति द्वितीया । सुपर्णाः अनमीवा इत्युभयत्र "नञ्सुभ्याम्" इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यथेति पादान्ते [फि० ४.१७] इति यथाशब्दो निहन्यते ॥

चतुर्थी ॥

यदन्तरं तद् बाह्यं यद् बाह्यं तदन्तरम् ।
कन्यानां विश्वरूपाणां मनो गृभायौषधे ॥ ४ ॥
यत् । अन्तरम् । तत् । बाह्यम् । यत् । बाह्यम् । तत् । अन्तरम् ।
कन्यानाम् । विश्वऽरूपाणाम् । मनः । गृभाय । ओषधे ॥ ४ ॥

यत् अर्थजातम् अन्तरम् अभ्यन्तरं मनः विषयीकरोति तदेव बाह्यम्

१ S इवा. We with A B Bp D K R V. २ P गच्छताम्. We with P J.

बहिष्ठं वाग्विषयो भवति । यद् बाह्यम् उक्तलक्षणं च तत् एव अन्तरं मानसं भवति । अनेन वाङ्मनसयोः परस्परं विसंवादो निरस्तः । ⧗ बाह्यम् इति । "बहिषष्टिलोपो यञ् च" इति यञ् प्रत्ययः लोपश्च ⧗ ॥ एवं निर्दुष्टं विश्वरूपाणाम् अनवद्यसंपूर्णावयवानां कन्यानाम् अभुक्तपूर्वाणां मनः हे ओषधे तृणादिरूपे गृभाय गृहाण । त्वदनुलेपनेन तां मदनुरक्तचित्तां कुर्वित्यर्थः । ⧗ कन्यानाम् इति । तित्यशिक्यमर्त्यकार्ष्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणाम् अन्तः [फि° ४.८] इति अन्तस्वरितत्वम् । गृभाय । ग्रहेर्लोटि "छन्दसि शायजपि" इति श्नः शायजादेशः । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" इति भत्वम् ⧗ ॥

पञ्चमी ॥

एयमगन् पतिकामा जनिकामोहमागमम् ।
अश्वः कनिक्रदद् यथा भगेनाहं सहागमम् ॥ ५ ॥

आ । इयम् । अगन् । पतिऽकामा । जनिऽकामः । अहम् । आ । अगमम् ।
अश्वः । कनिक्रदत् । यथा । भगेन । अहम् । सह । आ । अगमम् ॥ ५ ॥

इयम् काम्यमाना स्त्री पतिकामा पतिं भर्तारम् अभिलष्यन्ती आगन् मत्समीपम् आगमत् । ⧗ गमेर्लुङि तिपि च्लेर्लुकि "मो नो धातोः" इति नत्वम् । पतिकामेति । "शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः" इति णप्रत्ययान्तत्वात् ङीप् न भवति ⧗ ॥ अहमपि जनिकामः जनिं जायां तां कामयमानः सन् आगमम् तां प्राप्तवान् अस्मि ॥ किं च कनिक्रदत् भृशं हेषाशब्दं कुर्वन् अश्वः यथा वडवया संगच्छते तथा अहं भगेन सह आगमम् । ⧗ कनिक्रदत् इति । क्रन्देराम्नानार्थोद् "दाधर्ति°" इत्यादिसूत्रे इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात् कनिक्रदच्छब्दोपि शत्रन्तो निपातितो द्रष्टव्यः ⧗ ॥

इति पञ्चमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

1 S'K l अंतग्मान° 2 S'Kd °लोपश्चेति ण्यप्रत्ययः for °लोपो यञ् च इति यञ्. 3 S'Kd तिष्यशिक्यमर्त्यकाष्मर्यधान्य°. 4 S'Kd °भिक्ष्या°. 5 S'Kd दाधर्त्यादिसूत्रे.

"इन्द्रस्य या मही" इति सूक्तेन शरीरगतविविधक्रिमिरोगेषु तच्छान्तये घृतमिश्रान् कृष्णचणकान् जुहुयात् ॥

तथा गोवालवेष्टितं शरकाण्डं संभिद्य अग्नौ प्रताप्य आदध्यात् ॥

एवमेव रथ्यापांसुं सव्यहस्तेनादाय दक्षिणहस्तेन संमृज्य दक्षिणामुखः[1] एतत् सूक्तं जपन् व्याधितस्योपरि किरति ॥

तथैव एतत् सूक्तं जपन् व्याधितो हस्ताभ्यां पांसुं मर्दयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन पलाशोदुम्बराद्याः[2] समिध आदध्यात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "इन्द्रस्य या महीति खल्वाङ्गान्[3] अल्गण्डुहन-
"नान् घृतमिश्रान् जुहोति । बालान्[4] असितकाण्डे सव्यं परिवेष्ट्य सं-
"भिनत्ति प्रतपत्यादधाति सव्येन दक्षिणामुखः पांसुम् उपमथ्य परिकि-
"रति संमृद्वात्यादधाति" इति [कौ॰ ४. ३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

इन्द्रस्य या मही दृषत्[1] क्रिमेर्[2]विश्वस्य तर्हणी ।
तया पिनष्मि सं क्रिमीन्[3] दृषदा खल्वाँ[4] इव ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । या । मही । दृषत् । क्रिमेः । विश्वस्य । तर्हणी ।
तया । पिनष्मि । सम् । क्रिमीन् । दृषदा । खल्वान्ऽइव ॥ १ ॥

इन्द्रस्य देवस्य संबन्धिनी या मही महती । ॥ अच्छब्दलोपश्छान्दसः ॥ । दृषत् शिलास्ति । तामेव विशिनष्टि । विश्वस्य सर्वस्य क्रिमेस्तर्हणी हन्त्री । ॥ तृहेर्हिंसार्थात् करणे ल्युट् । ङीप् ॥ । तया उक्तप्रभावया दृषदा क्रिमीन् शरीरान्तर्गतान् सर्वान् क्षुद्रजन्तून् सं पि-

१ S̆[m] धृषत्. We with ABBP B̆[h]DRPP̆[2]JV. २ AKV क्रमे॰. We with B̆[h]D RS̆[m]PP̆[2]J. ३ AB̆[h]DKS̆[m]V क्रमीन्. We with RPP̆[2]J. ४ D षल्वाँ.

1 S'Kd दक्षिणमुखः. 2 S'Kd पलाशौदु॰. पलाशोदुम्बराद्याः is the reading of Kes'ava. 3 S'Kd खल्वांगानल्गांडुहननान्. The MSS. of *Kaus'ika* have: खल्वंगामल्गांडुन्हननाहुत॰, where Dârila explains, "खल्वंगाः कृष्णचणकाः । तानाज्यमिश्रान् जुहोति । अल्गांडुवः क्रिमिविशेषाः" ।. 4 S'Kd बालकमसिकांडे. The MSS. of *Kaus'ika*: बालान्कल्माषे कांडे, where Dârila explains: क्रिमीणां बालान् गृहीत्वा । कल्माषवर्णे शरे.

नष्मि संचूर्णयामि । पिषॢ संचूर्णने । रुधादित्वात् श्नम् । तत्र दृष्टान्तः । दृषदा पेषण्या खल्वान् चणकानिव ॥

द्वितीया ॥

दृष्टमदृष्टमतृहमथो कुरूरुमतृहम् ।
अल्गण्डून्त्सर्वान्छलुनान् क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ २ ॥

दृष्टम् । अदृष्टम् । अतृहम् । अथो इति । कुरूरुम् । अतृहम् ।
अल्गण्डून् । सर्वान् । शलुनान् । क्रिमीन् । वचसा । जम्भयामसि ॥ २ ॥

दृष्टम् चक्षुर्गोचरम् अदृष्टम् तदगोचरम् अन्तरवस्थितं क्रिमिजातम् अतृहम् तृणेह्मि हन्मि । तृह हिंसायाम् । छान्दसे लुङि व्यत्ययेन ङ्लेरङ् ॥ अथो अपि च कुरीरम् । कुरीरं जालम् । तद्वद् अन्तरवस्थितं क्रिमिकुलम् अतृहम् । नाशयामीत्यर्थः ॥ तानेव विशेषतो दर्शयति अल्गण्डून् इति । एतन्नाम्नः क्रिमिविशेषान् शल्गान् एतन्नाम्नश्च सर्वान् अन्यानपि क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण [जम्भयामसि] जम्भयामः नाशयामः । जभेर्णौ "रधिजभोरचि" इति नुम् ॥

तृतीया ॥

अल्गण्डून् हन्मि महता वधेन दूना अदूना अरसा अभूवन् ।
शिष्टानशिष्टान् नि तिरामि वाचा यथा क्रिमीणां नकिरुच्छिषातै ॥ ३ ॥

अल्गण्डून् । हन्मि । महता । वधेन । दूनाः । अदूनाः । अरसाः । अभूवन् ।

१ KVS कुरीर°. S J कुरूर°. We with A B Bᴾ B D R P P. २ B S °मतृहम्. We with A D R K. ३ Rw read अलाण्डून्. We with A B Bᴾ B D K R S P P J V, Sāyaṇa, Dārila and Keśava. ४ K °सर्वान् श°; R °सर्वा छ°. We with A B D S V. ५ B Bᴾ वञ्चसा. We with A B D K R S P P J V. ६ K S कुरीरम्. We with P P J. ७ See note ३. ८ The MSS. vary in the spelling of the word क्रिमि in this and in the following hymns, some writing कृ°, and others क्रि°, and that too indiscriminately.

¹ S'Kd अंतरमंस्थि°.

शिष्टान् । अशिष्टान् । नि । तिरामि । वाचा । यथा । क्रिमीणाम् । नकिः । उत्ऽशिषातै ॥ ३ ॥

अल्गण्डून् शोणितमांसदूषकान् जन्तून् महता प्रभूतेन वधेन हननसाधनेन मन्त्रौषधादिना हन्मि । ॥ वधेनेति । "हनश्च वधः" इति करणे अप् वधादेशश्च । अल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ ते च दूनाः मन्त्रौषधादिना परितप्ताः अदूनाः अपरितप्ताश्च ये सन्ति ते सर्वे अरसाः शुष्का निर्जीवा अभूवन् । ॥ दूना इति । दुदु उपतापे । तस्मान्निष्ठा । "दुग्वोर्दीर्घश्च" इति दीर्घो निष्ठानत्वं च । दूङ् परितापे इत्यस्मादेव वा । "स्वादय ओदितः" इति ओदित्त्वातिदेशाद् "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वम् ॥ ॥ तथा शिष्टान् । कान् । अशिष्टान् प्राग् अहतान् क्रिमिविशेषान् वाचा मन्त्रेण नि तिरामि निहन्मि । ॥ निपूर्वस्तिरतिर्हिंसने ॥ । यथा येन प्रकारेण क्रिमीणां नानाविधानां मध्ये कश्चिदपि नकिः उच्छिषातै नैवोच्छिष्यात् । तथा नि तिरामीति संबन्धः । ॥ नकिर्नेत्यर्थे । नकीम नकिः आकृतम इति नवोत्तराणि पदानि [निघ० ३. १२] इत्युक्तत्वात् । उच्छिषातै । शिषॢ विशेषणे इत्यस्मात् उत्पूर्वात् लेटि आडागमः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । टेरेत्वे कृते "वैतोन्यत्र" इति ऐत्वम् । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

अन्वान्त्र्यं शीर्षण्य[1]मथो पार्ष्टेयं क्रिमीन् ।
अवस्कवं व्यध्वरं क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ ४ ॥

अनुऽआन्त्र्यम् । शीर्षण्यम् । अथो इति । पार्ष्टेयम् । क्रिमीन् ।
अवस्कवम् । विऽअध्वरम् । क्रिमीन् । वचसा । जम्भयामसि ॥ ४ ॥

अन्वान्त्र्यम् अनुक्रमेण आन्त्रेषु भवं क्रिमिजातं शीर्षण्यम् शिरसि भ-

---

1 BKS पार्ष्णेयं. We with ABB^P DRS̊PP̊JV. 2 AS̊P̊JKB̊V क्रिमिम्. R क्रिमिन्. We with SDP. 3 P̊J °आन्त्र्यम्. We with P.

वं च । ✱उभयत्र "शरीरावयवाच्च" इति यत् । "ये च तद्धि-
ते" इति शिरःशब्दस्य शीर्षन् आदेशः । "ये चाभावकर्मणोः" इति
प्रकृतिभावः । "तित् स्वरितः" इत्युभयत्र स्वरितत्वम्✱ । अथो अ-
पि च पार्ष्णेयम् पार्ष्णिभवं क्रिमिम् । ✱शरीरावयववाचिनः पार्ष्णि-
शब्दाद् व्यत्ययेन ढञ्✱ । एतान् उक्तान् क्रिमीन् । जम्भयामसीत्यु-
त्तरत्र संबन्धः ॥ अवस्कवम् अवाग्गमनस्वभावम् । अन्तरन्तः प्रविश्य
वर्तमानम् इत्यर्थः । ✱स्कुञ् आप्रवणे । अस्माद् अवपूर्वात् पचा-
द्यच्✱ । व्यध्वरम् विविधमार्गोपेतम् । नानाद्वाराणि कृत्वा तत्र ग-
च्छन्तम् इत्यर्थः । ✱विविधोध्वा व्यध्वम् । "उपसर्गाद् अध्वनः"
इत्यच् प्रत्ययः समासान्तः । रो मत्वर्थीयः✱ । यद्वा ध्वरो हिंसा ।
विविधैरौषधादिभिरपि न विद्यते ध्वरो यस्य स तथोक्तः । एवं नाना-
जातीयान् सर्वान् क्रिमीन् वचसा मन्त्रेण जम्भयामसि जम्भयामः ॥

पञ्चमी ॥

ये क्रिमयः पर्वतेषु वनेष्वोषधीषु पशुष्वप्स्व१न्तः ।
ये अस्माकं तन्वमाविविशुः सर्वं तद्धन्मि जनिम क्रिमीणाम् ॥ ५ ॥

ये । क्रिमयः । पर्वतेषु । वनेषु । ओषधीषु । पशुषु । अप्ऽसु । अन्तः ।
ये । अस्माकम् । तन्वम् । आऽविविशुः । सर्वम् । तत् । हन्मि । जनि-
म । क्रिमीणाम् ॥ ५ ॥

पर्वतादिषु अन्तः मध्ये ये क्रिमयः स्थिताः ते अस्माकं तन्वं तनूः
शरीराणि आविविशुः व्रणमुखेन अन्नपानादिद्वारेण वा प्रविष्टाः । सर्वम्
निरवशेषं तत उक्तविधं क्रिमीणां जनिम जन्म उत्पत्तिमेव हन्मि नाशयामि ॥

इति द्वितीयकाण्डे पञ्चमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

[इति पञ्चमोनुवाकः] ॥

ᵃ KS न. We with ABBᵣBDRSPPJV. ᵇ SKV [illegible]. We [illegible]
BB. BDRSPPJ

षष्ठेनुवाके पञ्च सूक्तानि। तत्र “उद्यन्नादित्यः” इति प्रथमसूक्तेन गोक्रिमिभैषज्यकर्मणि संध्यात्रयेपि क्रिमियुतव्रणमुखं दर्भैस्ताडयेत्॥

तथा अनेन सूक्तेन साज्यकृष्णचणकहोमादिकं पूर्वसूक्तोक्त[1]प्रकारेणैव कुर्यात्॥

सूत्रितं हि। “उद्यन्नादित्य इत्युद्यति गोनामेत्याह असाविति। सू- “क्रान्ते ते हता इति दर्भैरभ्यस्यति[2] मध्यंदिने च प्रतीचीम् अपराह्ले बा- “लस्तुकाम्[3] आच्छिद्य खल्वादीनि[4]” इति [कौ° ४. ३]॥

तत्र प्रथमा॥

उद्यन्नादित्यः क्रिमीन् हन्तु निम्रोचन् हन्तु रश्मिभिः।
ये अन्तः क्रिमयो गवि॥ १॥

उत्ऽयन्। आदित्यः। क्रिमीन्। हन्तु। निऽम्रोचन्। हन्तु। रश्मिऽभिः।
ये। अन्तः। क्रिमयः। गवि॥ १॥

आदित्यः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् रश्मिभिर्व्यापनशीलैः स्वकिरणैः क्रिमीन् हन्तु हिनस्तु। निम्रोचन् अस्तं गच्छंश्च रश्मिभिः क्रिमीन् हन्तु। ॥ रश्मिभिरिति। अशे रश च [उ° ४. ४६] इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च ॥॥ कुत्रत्यान् क्रिमीन् इति तत्राह। ये क्रिमयः गवि। जातावेकवचनम्। गोशरीरेषु अन्तः मध्ये सन्ति। तान् क्रिमीन् इति पूर्वत्र संबन्धः॥

द्वितीया॥

विश्वरूपं चतुरक्षं क्रिमिं सारङ्गमर्जुनम्।
शृणाम्यस्य पृष्टीरपि[1] वृश्चामि यच्छिरः॥ २॥

विश्वऽरूपम्। चतुःऽअक्षम्। क्रिमिम्। सारङ्गम्। अर्जुनम्।
शृणामि। अस्य। पृष्टीः। अपि। वृश्चामि। यत्। शिरः॥ २॥

१ A J K पृष्ठी°. We with B B̂ D R S̈ P Ṕ V.

1 S′ Kd °सूत्रोक्त°. 2 S′ Kd °रभिषिच्य for °रभ्यस्यति, which we with *Kaus′ika*, Kes′ava and Dârila. Kes′ava: दर्भैराहन्ति क्रिमीणां मुखम्. 3 S′ Kd बाह्य° for बाल° which we with *Kaus′ika*. Dârila: बालस्तुका बालजटा. 4 S′ Kd खल्वादीनिति for खल्वादीनि इति. We with *Kaus′ika*, Dârila and Kes′ava.

विश्वरूपम नानाकारं चतुरक्षम चतुर्नेत्रम । ॥ "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच् समासान्तः ॥ । सारङ्गम शबलवर्णम अर्जुनम् शुभ्रवर्णम एवम् अनेकाकारं क्रिमिं शृणामि हन्मि । ॥ शृ हिंसायाम । "प्वादीनां ह्रस्वः" ॥ ॥ अस्य उक्तलक्षणस्य क्रिमेः पृष्टीः पार्श्वावयवानपि यच्छिरः शरीरान्तर्गतमांसादिभक्षकं प्रधानम् अङ्गं तदपि वृश्चामि छिनद्मि ॥

तृतीया ॥

अत्रिवद् वः क्रिमयो हन्मि कण्ववज्जमदग्निवत् ।
अगस्त्यस्य ब्रह्मणा सं पिनष्म्यहं क्रिमीन् ॥ ३ ॥

अत्रिऽवत् । वः । क्रिमयः । हन्मि । कण्वऽवत् । जमदग्निऽवत् ।
अगस्त्यस्य । ब्रह्मणा । सम् । पिनष्मि । अहम् । क्रिमीन् ॥ ३ ॥

हे क्रिमयः वः युष्मान् अत्रिवत् कण्ववत् जमदग्निवत् । ॥ सर्वत्र प्रथमार्थे वतिः ॥ । ते यथा मन्त्रसामर्थ्यात् क्रिमीन् निघ्नन्ति एवम् अहम् अपि हन्मि ॥ तथा अगस्त्यस्य महर्षेर्ब्रह्मणा मन्त्रेण अहं क्रिमीन् सर्वान् सं पिनष्मि पुनरुद्भवो यथा न भवति तथा नाशयामि । एतेषां क्रिमिनिवारकत्वं श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । "अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि कण्वेन जमदग्निना विश्वावसोर्ब्रह्मणा हतः" इति ॥

चतुर्थी ॥

हतो राजा क्रिमीणामुतैषां स्थपतिर्हतः ।
हतो हतमाता क्रिमिर्हतभ्राता हतस्वसा ॥ ४ ॥

हतः । राजा । क्रिमीणाम् । उत । एषाम् । स्थपतिः । हतः ।
हतः । हतऽमाता । क्रिमिः । हतऽभ्राता । हतऽस्वसा ॥ ४ ॥

क्रिमीणां राजा हतः अस्मत्प्रयुक्तमन्त्रौषधादिना नष्टः ॥ उत अपि च एषां क्रिमीणां स्थपतिः सचिवो [हतः] ॥ एवं हतमाता नष्टमा-

1 S'Kd प्वादिना. 2 S'Kd पृष्टीः.

तृकः हतभ्राता हतभ्रातृकः हतस्वसा नष्टभगिनीकश्च क्रिमिर्हतः नष्टः ॥ सस्वामिकं सामात्यं सबान्धवं कृत्स्नं क्रिमिकुलं निरवशेषं नष्टम् इत्यर्थः । ॥ हतमातेत्यादिषु "नद्यृतश्च" इति नित्यं प्राप्तस्य कपः "न्नृतश्छन्दसि" इति प्रतिषेधः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

हतासो अस्य वेशसो हतासः परिवेशसः ।

अथो ये क्षुल्लका इव सर्वे ते क्रिमयो हताः ॥ ५ ॥

हतासः । अस्य । वेशसः । हतासः । परिऽवेशसः ।

अथो इति । ये । क्षुल्लकाःऽइव । सर्वे । ते । क्रिमयः । हताः ॥ ५ ॥

अस्य क्रिमिकुलस्य वेशसः निवेशनस्थानानि मुख्यगृहा हतासः हताः । एवं परिवेशसः परितः स्थिताः समीपगृहाश्च हतासः हताः । ॥ वेशसः । विशतेरधिकरणे औणादिकः असिप्रत्ययः ॥ ॥ अथो अपि च ये क्षुल्लका इव बीजावस्थाः सूक्ष्मरूपा दुर्लक्ष्याः क्रिमयः सन्ति ते सर्वेपि क्रिमयः हताः नाशिताः ॥

षष्ठी ॥

प्र ते शृणामि शृङ्गे याभ्यां वितुदायसि ।

भिनद्मि ते कुषुम्भं यस्ते विषधानः ॥ ६ ॥

प्र । ते । शृणामि । शृङ्गे इति । याभ्याम् । विऽतुदायसि ।

भिनद्मि । ते । कुषुम्भम् । यः । ते । विषऽधानः ॥ ६ ॥

हे क्रिमे ते त्वदीये शृङ्गे विषाणे प्र शृणामि प्रभिनद्मि याभ्यां शृङ्गाभ्यां वितुदायसि विशेषेण तुदसि व्यथयसे । ते इति संबन्धः । ॥ तुद व्यथने इत्यस्मात् परस्य शस्यापि व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ ॥ ते

१ सर्वे ते क्रिमयो is the reading of A B Bᴾ B̊ D K R S̊ P P̊ J V. We with Sâyaṇa. २ P P̊ J ते. We with Sâyaṇa. ३ S कुर्कुभं ; K कुकुम्भं ; B̊ J कुषुभं ; D कुषम्भं. We with A R S̊ P P̊ V.

1 S′ Kd स्वस्वामिकं सामात्यं. 2 S′ Kd दुर्लक्षाः. 3 S′ Kd व्यथयतेइतिसं°.

तव पृकम्भम अवयवविशेषं भिनद्मि विदारयामि । तमेवावयवं विशिन-ष्टि । ते तव संबन्धी यः अवयवः विषधानः । विषं धीयतेस्मिन्निति विषधानः विषस्थानम । तम इति पूर्वत्र संबन्धः । ※ "करणाधि-करणयोश्च" इत्यधिकरणे ल्युट् ※ ॥

इति षष्ठेनुवाके प्रथमं सूक्तम ॥

"अक्षीभ्याम" इति सूक्तेन अक्षिनासाकर्णशिरोजिह्वाग्रीवादिसर्वावयव-जरोगभैषज्यकर्मणि बाह्वादिपर्वसु बद्धं व्याधितं संपातितोदकेन पर्वग्रन्थीन् विमुच्य अवसिञ्चेत । सूत्रितं हि । "अक्षीभ्यां त इति विवर्हेम उदपा-त्रेण संपातवतावसिञ्चति" इति [कौ० ४.३] ॥

तथा अस्य सूक्तस्य अंहोलिङ्गगणे पाठात् तस्य गणस्य यत्रयत्र सर्वरो-गभैषज्यादिषु विनियोग उक्तस्तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोनुसंधेयः । सूत्रितं हि । "ओषधिवनस्पतीनाम अनुक्तान्यप्रतिषिद्धानि भैषज्यानाम अंहो-लिङ्गाभिः" इति [कौ० ४.८] ॥ अत्र अक्षीभ्यां ते[२.३३] मुञ्चामि त्वा[३.११] उत देवाः[४.१३] आवतस्ते[५.३०] शीर्षक्तिम[९.८] इति पञ्चप्रतीको गणो विवक्षितः ॥

तथैव अश्वमेधादिषु दीक्षावतो यजमानस्य भैषज्यकर्मणि एतत् सूक्तं विनियुक्तं वैताने । "अथ भैषज्याय यजमानम् अक्षीभ्यां ते मुञ्चामि त्वा" इति [वै० ७.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम । ते । नासिकाभ्याम । कर्णाभ्याम । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते तव अक्षीभ्याम चक्षुर्भ्यां यक्ष्मम रोगं वि वृहामि

[1] B ... ह्र ... चु S K चु. We with A D R Š P P̂ J V.
[2] S K स्थाने [3] S K विमुच्यविमुच्य [3] So S K d. Kaus'ika: °बर्ह°.

उद्धरामि। विश्लेषयामीत्यर्थः। ✻"ई च द्विवचने" इति अक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः स चोदात्तः✻॥ तथा नासिकाभ्याम् घ्राणेन्द्रियाधिष्ठानाभ्यां कर्णाभ्याम् श्रोत्राभ्यां च चुबुकाद् ओष्ठस्याधःप्रदेशाच्च। अधिः अनर्थकः॥ अपि च शीर्षण्यम् शिरसि भवो रोगः शीर्षण्यः। ✻"शरीरावयवाच्च" इति यत्। "ये च तद्धिते" इति शिरसः शीर्षन् आदेशः। "ये चाभावकर्मणोः" इति [प्रकृति]भावः✻। ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात्। शिरसोन्तरवस्थितो मांसविशेषो मस्तिष्कः। तस्मात् जिह्वाया रसनायाश्च सकाशाद् वि वृहामि उद्धरामि। पृथक्करोमीत्यर्थः। ✻वृहू उद्यमने इति धातुः✻॥

द्वितीया॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्।
यक्ष्मं दोषण्य१मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते॥ २॥

ग्रीवाभ्यः। ते। उष्णिहाभ्यः। कीकसाभ्यः। अनूक्यात्।
यक्ष्मम्। दोषण्यम्। अंसाभ्याम्। बाहुऽभ्याम्। वि। वृहामि। ते॥ २॥

हे व्याधिगृहीत ते तव ग्रीवाभ्यः। अत्र ग्रीवाशब्देन तदवयवभूतानि चतुर्दश सूक्ष्माण्यस्थीनि उच्यन्ते बहुवचननिर्देशात्। तद् उक्तं शतपथे ब्राह्मणे। "ग्रीवाः पञ्चदशः। चतुर्दश वा एतासां करूकराणि वीर्यं पञ्चदशम्। तस्माद् एताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं[1] भारं हरंति[2]" [श० ब्रा० १२.२.४.१०] इति। ताभ्यो यक्ष्मं वि वृहामीति उत्तरत्र संबन्धः। तथा उष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वं स्निग्धाभ्यः रक्तादिना उत्स्नाताभ्यो वा नाडीभ्यः। तद् उक्तं यास्केन। उष्णिग् उत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः इति [नि० ७.१२]। उष्णिगेव उष्णिहा। ✻"टापं चापि हलन्तानाम्" इति टापः स्मरणात्✻। तथा चापि अन्यत्र श्रूयते। "उष्णिहा छन्दः" इति [तै० सं० ४.३.५.१]। "सयुग्वोष्णिहया सविता

१ BBP B̊ D S̊ दोषण्यं ३. We with AKV. २ P दोषण्यम्. We with P̊ J.

1 S'Kd गुरु°. 2 S'Kd ह्रहति (?= वहति).

"सं बभूव" [ऋ०१०.१३०.४] इति च । अत्र प्रकरणाद् व्युत्पत्ति-शामान्येन उष्णिहाशब्दो धमनीवाचकः । तथा कीकसाभ्यः जत्रुवक्षोगतास्थिभ्यः । अनूक्यात् अनुक्रमेण उच्यन्ति समवयन्ति अस्थीनि अस्मिन्निति अनूक्यम् तत्संधिः । तस्मात् । तथा च वाजसनेयकम् । "अनूकं त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद् वा एतस्य करूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिंशम्" इति [श० ब्रा०१२.२.४.१४] । ※अनुपूर्वाद् उच समवाये इत्यस्मात् "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति अधिकरणे ण्यत् । "तित् स्वरितः" इति स्वरितत्वम् ※ । वि वृहामीति सर्वत्र संबन्धः ॥ तथा दोषण्यम् दोष्णोर्भवम् । ※पूर्ववद् यति "पद्दन्नः०" इत्यादिना दोषन् आदेशः ※ । तथाविधं ते त्वदीयं यक्ष्मम् रोगम् अंसाभ्यां बाहुशिरोभ्यां बाहुभ्यां हस्ताभ्यां वि वृहामि उन्मूलयामि ॥

तृतीया ॥

हृदयात् ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम् ।
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते वि वृहामसि ॥ ३ ॥

हृदयात् । ते । परि । क्लोम्नः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । मतस्नाभ्याम् । प्लीह्नः । यक्नः । ते । वि । वृहामसि ॥ ३ ॥

हे रुग्ण ते तव हृदयात् हृदयपुण्डरीकाद् यक्ष्मं वि वृहामसीति उत्तरत्र संबन्धः ॥ तथा परि क्लोम्नः । हृदयसमीपस्थो मांसपिण्डविशेषः क्लोमा । तस्मात् । हलीक्ष्णात् एतत्संज्ञकात् तत्संबन्धाद् मांसपिण्डविशेषात् पार्श्वाभ्याम् दक्षिणोत्तराभ्यां मतस्नाभ्याम् उभयपार्श्वसंबन्धाभ्यां वृक्याभ्यां तत्समीपस्थपित्ताधारपात्राभ्यां वा प्लीह्नः उदरपार्श्वस्थितात् श्येनपत्राकाराद् मांसपिण्डात् यक्नः हृदयसमीपस्थाद् एतत्संज्ञकात् कालखण्डात् । ※"पद्दन्नः०" इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्लीह्नः यक्नः इत्युभयत्र विभक्त्युदात्तत्वम् ※ । हे

B यक्ष्म W with A B D K R S P P J V.

S K जत्रुवक्षा 2 S K तस्य 3 S K °राण्यनेकं.

रुग्ण ते त्वदीयं यक्ष्मं तेभ्योवयवेभ्यो वि वृहामसि विवृहामः । ¶ इ-
दन्तो मसिः ¶ ॥

चतुर्थी ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ।
यक्ष्मं कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नाभ्या वि वृहामि ते ॥ ४ ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । उदरात् । अधि ।
यक्ष्मम् । कुक्षिऽभ्याम् । प्लाशेः । नाभ्याः । वि । वृहामि । ते ॥ ४ ॥

हे यक्ष्मगृहीत ते तव आन्त्रेभ्यः पुरीतद्भ्यः गुदाभ्यः एतत्संज्ञकाभ्यः आन्त्रसमीपस्थेभ्यो मलमूत्रप्रवहणमार्गेभ्यः वनिष्ठोः स्थविरान्त्रात् उदरात् एतत्सर्वाधारभूताज्जठरात् । अधिः अनर्थकः । यक्ष्मं वि वृहामीति संबन्धः ॥ तथा कुक्षिभ्याम् दक्षिणोत्तराभ्याम् उदरभागाभ्यां प्लाशेः बहुच्छिद्रात् मलपात्रात् नाभ्याः नाभिमण्डलाच्च ते त्वदीयं यक्ष्मं वि वृहामि नाशयामि । एतन्मन्त्रद्वयप्रतिपादितानाम् अवयवानां विभागो माध्यंदिनब्राह्मणे सौत्रामण्यां यज्ञाङ्गैः पुरोडाशादिभिः संस्कार्यत्वेन स्पष्टम् आम्नातः । "हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत् सावित्रः । क्लोमा वारुणः । म- "तस्ने एवास्याश्वत्थं च पात्रम् औदुम्बरं च । पित्तं नैयग्रोधम् । आन्त्राणि "स्थाल्यः । गुदा उपशयानि । श्येनपत्रे प्लीहासन्दी । नाभिः कुम्भः । "वनिष्ठुः प्लाशिः शतातृण्णा तद् यत् सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात् "प्लाशिर्बहुधा विकृत्तः" इति [श० ब्रा० १२. ९. १. ३] ॥

पञ्चमी ॥

ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम् ।
यक्ष्मं भसद्यं[1] श्रोणिभ्यां भासदं भंससो वि वृहामि ते ॥ ५ ॥

ऊरुऽभ्याम् । ते । अष्ठीवत्ऽभ्याम् । पार्ष्णिऽभ्याम् । प्रऽपदाभ्याम् ।
यक्ष्मम् । भसद्यम् । श्रोणिऽभ्याम् । भासदम् । भंससः । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

[1] D R भसद्यं३. B B̊ S̊ भसद्यं. We with K P P̊ J V. [2] P P̊ ऊरु०. We with J.

हे रोगार्त ते तव ऊरुभ्याम् अष्ठीवद्भ्याम् जानुभ्याम् । ✱ "आसन्दीवद् अष्ठीवत्०" इत्यादिना अस्थिशब्दस्य मतुपि अष्ठीभावो निपातितः ✱ । पार्ष्णिभ्याम् पादयोरपरभागाभ्यां प्रपदाभ्याम् पादाग्राभ्यां यक्ष्मम् । वि वृहामीति सर्वत्र संबन्धः ॥ तथा भसद्यम् भसत् कटिप्रदेशः तत्र भवं यक्ष्मम् रोगं श्रोणिभ्याम् कट्योरधरभागाभ्यां वि वृहामि । एवं ते त्वदीयं भासदम् गुह्यप्रदेशभवं रोगं भंससः भासमानाद् गुह्यस्थानाद् वि वृहामि ॥

षष्ठी ॥

अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः ।
यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि वृहामि ते ॥ ६ ॥

अस्थिऽभ्यः । ते । मज्जऽभ्यः । स्नावऽभ्यः । धमनिऽभ्यः ।
यक्ष्मम् । पाणिऽभ्याम् । अङ्गुलिऽभ्यः । नखेभ्यः । वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥

अस्थिमज्जशब्दौ सर्वधातूपलक्षकौ । सूक्ष्माः सिराः स्नावशब्देन उच्यन्ते : धमनिशब्देन स्थूलाः । शिष्टं निगदसिद्धम् ॥

सप्तमी ॥

अङ्गेअङ्गे लोम्निलोम्नि यस्ते पर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मं त्वचस्यं ते वयं कश्यपस्य वीबर्हेण विष्वञ्चं वि वृहामसि ॥ ७ ॥

अङ्गेऽअङ्गे । लोम्निऽलोम्नि । यः । ते । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । त्वचस्यम् । ते । वयम् । कश्यपस्य । विऽबर्हेण । विष्वञ्चम् । वि । वृहामसि ॥ ७ ॥

इत्थं प्रसिद्धावयवेभ्यो रोगस्यापनोदनं [प्रतिपाद्य अप्रसिद्धावयवेभ्योपि अपनोदनं] प्रतिपाद्यते । हे रुग्ण ते तव अङ्गेअङ्गे अनुक्तेषु सर्वेष्ववयवे-

ABDKS omit the visarga. We with RV. १ SKV वि° for वी°. We with
? B· BDRS and Kauśika.

5 K ष्ठीभावा 2 S Kd भमसा भा° for भंससः भा°.

षु लोम्निलोम्नि सर्वेषु रोमकूपेषु पर्वणिपर्वणि सर्वेषु संधिषु यो यक्ष्मो जातः । ※"नित्यवीप्सयोः" इति सर्वत्र द्विर्वचनम्※ । तं यक्ष्मं वि वृहामसीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ तथा ते तव त्वचस्यम् त्वचि भवं यक्ष्मम् । ※त्वच संवरणे इत्यस्माद् असुन् । पूर्ववद् यत् । "यचि भम्" इति भत्वेन पदत्वाभावाद् रुत्वाभावः※ । वयं वि वृहामः । सूक्तार्थम् उपसंहरति । विष्वञ्चम् चक्षुरादिसर्वावयवव्याप्तं रोगजातं कश्यपस्य महर्षेर्विवर्हेण । विवृहत्यनेनेति विवर्हं सूक्तम् । तेन वयं वि वृहामसि विवृहामः । मन्त्रद्रष्टुर्महर्षेः संकीर्तनेन इदानीं प्रयुज्यमानस्यापि मन्त्रस्य अमोघवीर्यत्वं सूचितं भवति ॥

इति षष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"य ईशे पशुपतिः" इति सूक्तेन वशाशमनकर्मणि आज्यं जुहुयात् । तद् उक्तं सूत्रे । "य ईशे पशुपतिः पशूनाम् इति हुत्वा वशाम् अनक्ति" इति [कौ° ५. ८] ॥

तथा सर्वलोकाधिपत्यकामः अनेन सूक्तेन इन्द्राग्न्योर्यागम् उपस्थानं वा कुर्यात् ॥

तथैव अनेन सूक्तेन इष्टम् अन्नम् अभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥

सूत्रितं हि । "य ईशे[२. ३४] ये भक्षयन्तः[२. ३५] इति इन्द्राग्नी लोककामोऽन्नं ददाति" इति [कौ° ७. १०] ॥

तथैव अनेन पशुयागे संज्ञपनार्थं यूपात् प्रमुच्यमानं पशुम् अनुमन्त्रयेत । उक्तं वैताने । "अथ पशुर्वैष्णवं पूर्णहोमम् उरु विष्णो[1]" इति प्रक्रम्य "य ईश इति प्रमुच्यमानम् अनुमन्त्रयते" इति [वै° २. ६] ॥

अत्र प्रजानन्तः [५] इत्यनया वशाख्यपशोः संज्ञपनं कुर्यात् । अत्र सूत्रम् । "अथ प्राणान् आस्थापयति प्रजानन्त इति" [कौ° ५. ८] इति ॥

तत्र प्रथमा ॥

य ईशे पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत यो द्विपदाम् ।

---

1 So S'Kd. 2 S'Kd विष्णोरिति. We with *Kaus'ika* and with Sâyaṇa on VII. 26. 3. For the mantra उरु विष्णो &c see *Âs'valây. S'r. Sû.* V. 19. 3.

निष्क्रीतः स यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यजमानं सचन्ताम् ॥ १ ॥

यः । ईशे । पशुऽपतिः । पशूनाम् । चतुःऽपदाम् । उत । यः । द्विऽपदाम् ।

निःऽक्रीतः । सः । यज्ञियम् । भागम् । एतु । रायः । पोषाः । यजमानम् । सचन्ताम् ॥ १ ॥

यः पशुपतिः पशूनां पालयिता रुद्रः चतुष्पदाम् गवादीनां पशूनाम् ईशे ईष्टे नियन्ता भवति । उत अपि च यः पशुपतिर्द्विपदाम् मनुष्यादीनां च ईष्टे । ॥ ईश ऐश्वर्ये । "लोपस्त आत्मनेपदेषु" इति तलोपः । अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति कर्मणि षष्ठी । चतुष्पदां द्विपदाम् इत्युभयत्र "संख्यासुपूर्वस्य" इति पादशब्दस्य अन्त्यलोपः समासान्तः । "द्वित्रिभ्यां पाद्न्°" इति द्विपदाम् इत्यस्य उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥ । तस्मात् पशुपतेः सकाशाद् निष्क्रीतः [सः] निष्कृष्य स्वाधीनीकृतोयं वशारूपः पशुः यज्ञियम् यज्ञार्हं भागम् एतु गच्छतु यज्ञभागतां प्रतिपद्यताम् । ॥ "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" इति घः ॥ ॥ किं च रायः धनस्य पशुहिरण्यादिलक्षणस्य पोषाः समृद्धयः यजमानं सचन्ताम् समवयन्तु । ॥ "ऊडिदम्°" इति रायः षष्ठ्या उदात्तत्वम् । "षष्ठ्याः पतिपुत्र°" इति सत्वम् ॥ ॥

द्वितीया ॥

प्रमुञ्चन्तो भुवनस्य रेतो गातुं धत्त यजमानाय देवाः ।
उपाकृतं शशमानं यदस्थात् प्रियं देवानामप्येतु पाथः ॥ २ ॥

प्रऽमुञ्चन्तः । भुवनस्य । रेतः । गातुम् । धत्त । यजमानाय । देवाः ।
उपऽआकृतम् । शशमानम् । यत् । अस्थात् । प्रियम् । देवानाम् । अपि । एतु । पाथः ॥ २ ॥

प्रमुञ्चन्तः इमं हन्यमानं पशुं त्यक्त्वा गच्छन्तो हे देवाः असुराणां

प्राणा यूयम्। कीदृशं पशुम्। भुवनस्य भूतजातस्य रेतः[1] कारणं यागद्वारेण उत्पत्तिहेतुम्। यजमानाय अस्मै गातुम् गतिं धत्त पुण्यलोकान् गन्तुं मार्गं कुरुत ॥ किं च उपाकृतम् उपाकरणेन संस्कृतं शशमानम् शाम्यन्तम्। संज्ञप्यमानम् इत्यर्थः। ॥ शाम्यतेस्ताच्छीलिकश्चानश्। छान्दसः शपः श्लुः ॥। यद्वा शशमानम् अस्मात् लोकाद् उत्प्लुत्य गच्छन्तम्। ॥ शश प्लुतगतौ। उदात्तेत्। पूर्ववत् चानश्। अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः ॥। एतादृशं पशुम्। व्याप्येति क्रियाध्याहारः। यत् मांसलक्षणं पाथः अन्नम् अस्यात् तिष्ठति तद् देवानां प्रियं पाथः मांसलक्षणम् अन्नम् अयम् उपाकृतः पशुः अप्येतु अपिगच्छतु। देवोपभोग्यान्नभावं प्रतिपद्यताम् इत्यर्थः। "विश्वेषां देवानां प्रियं पाथो अपीहि" [तै० सं० ३. ३. ३. ३] इत्यादौ यथा अनभिषुतस्य सोमस्य कर्तृत्वम् पायसः कर्मत्वम् एवम् अत्रापि पशोरन्नकर्तृत्वम्। अत एव याज्ञिका द्विबहुपशुकेषु कर्मसु अपीताम् अपि यन्तु इति ऊहं कुर्वन्ति ॥ यद्वा देवा इति अग्न्यादय एव संबोध्याः। तथा हि। हे देवा अग्न्यादयः यूयम् भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्य रेतः उत्पत्तिकारणं पुष्टिरूपम् उदकं प्रमुञ्चन्तः विसृजन्तः। अन्यत् समानम् ॥

तृतीया ॥

ये बध्यमा॑नमनु दीध्या॑ना अ॒न्वैक्ष॑न्त मन॑सा चक्षु॑षा च।
अ॒ग्निष्टानग्रे॒ प्र मु॑मोक्तु दे॒वो वि॒श्वक॑र्मा प्र॒जया॑ संर॒रा॒णः ॥ ३ ॥

ये। बध्यमा॑नम्। अनु॑। दीध्या॑नाः। अ॒नु॒ऽऐक्ष॑न्त। मन॑सा। चक्षु॑षा। च॒। अ॒ग्निः। तान्। अग्रे॑। प्र। मु॒मो॒क्तु। दे॒वः। वि॒श्वऽक॑र्मा। प्र॒ऽजया॑। सम्ऽर॒रा॒णः ॥ ३ ॥

ये सयूथ्याः पशवः बध्यमानम् इमं पशुम् अनुदीध्यानाः अनुदीप्यमाना अनुतप्ताः सन्तो मनसा चक्षुषा च स्नेहवशाद् अन्वैक्षन्त अनुपश्यन्ति न जहति स्नेहात् कारुण्याद् वा। ॥ ईक्ष दर्शने। छान्दसो

1 S' Kd रेतसः.

लङ् । "यद्वृत्तान्नित्यम्" इति निघातप्रतिषेधः ॥ । तान् सर्वान् स- यथ्यान् पशून् अग्निर्देवः अग्रे प्रथमं प्र मुमोक्तु स्नेहपाशं प्रमोचयतु ॥ विश्वकर्मा विश्वं कर्म कर्तव्यं यस्य सः प्रजया स्वसृष्टया संरराणः सह श- ब्दायमानः । दानार्थम् ऐकमत्यं प्राप्त इत्यर्थः । सोपि प्र मुमोक्तु । ॥ मु- ञ्चतेश्छान्दसः शपः श्लुः । रै शब्दे इत्यस्मात् लिटः कानच् । "युष्म- त्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्" इति अग्निष्टान् इत्यत्र षत्वम् ॥ ॥

चतुर्थी ॥

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपा विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः ।
वायुष्टानग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्रजापतिः प्रजया संरराणः ॥ ४ ॥

ये । ग्राम्याः । पशवः । विश्वऽरूपाः । विऽरूपाः । सन्तः । बहुऽधा । एकऽरूपाः ।
वायुः । तान् । अग्रे । प्र । मुमोक्तु । देवः । प्रजाऽपतिः । प्रऽजया । सम्ऽरराणः ॥ ४ ॥

ग्राम्याः ग्रामे भवा गवाद्या ये पशवो विश्वरूपाः सर्वरूपान्विता वि- रूपाः विविधरूपा एवं बहुधा सन्तोपि एकरूपाः संज्ञप्यमानं पशुं प्रति एकस्वभावाः सन्ति तान् सर्वान् वायुः [अग्रे प्र मुमोक्तु] प्रथमं प्रमोचयतु । प्रजापतिश्च स्वकीयया प्रजया ऐकमत्यं गच्छन् पश्चात् प्रमोचयतु ॥

पञ्चमी ॥

प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्तु पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् ।
दिवं गच्छ प्रति तिष्ठा शरीरैः स्वर्गं याहि पथिभिर्देवयानैः ॥ ५ ॥

प्रऽजानन्तः । प्रति । गृह्णन्तु । पूर्वे । प्राणम् । अङ्गेभ्यः । परि । आऽचरन्तम् ।
दिवम् । गच्छ । प्रति । तिष्ठ । शरीरैः । स्वःऽगम् । याहि । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ५ ॥

प्रजानन्तः इह यागे उपयुक्तस्य तव माहात्म्यं प्रकर्षेण जानन्तः [पूर्वे]

पूर्वमेवान्तरिक्षे स्थिता देवाः तव अङ्गेभ्यः शरीरावयवेभ्यः पर्याचरन्तम् परितः सर्वतो निष्क्रम्य आभिमुख्येन आगच्छन्तं तव प्राणम् तत्सहितम् आत्मानं प्रति गृह्णन्तु ॥ ततस्त्वं देवैः परिगृहीतो दिवम् अन्तरिक्षं गच्छ ॥ तत्र च शरीरैः दिव्यभोगार्हैः [प्रति तिष्ठ] प्रतिष्ठितो भव । ※ "द्युचोतस्तिङः" इति दीर्घत्वम् ※ ॥ ततो देवयानैः देवा यैर्यान्ति तैः पथिभिः मार्गैः स्वर्गम् अभिलष्यमाणसुखोपभोगस्थानं याहि गच्छ ॥

इति द्वितीयकाण्डे षष्ठेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"ये भक्षयन्तः" इति सूक्तेन बहुजनमध्ये भुञ्जानो दृष्टिदोषनिवारणाय अन्नम् अभिमन्त्र्य[1] भुञ्जीत । अत्र सूत्रम् । "ये भक्षयन्त इति परिषद्येकभक्तम् अन्वीक्षमाणो भुङ्क्ते" इति । [कौ० ५.२]॥

तथा सर्वलोकाधिपत्यकामः इन्द्राग्न्योर्यागम् उपस्थानम् अन्नदानं वा अनेन सूक्तेन कुर्यात् । सूत्रं तु पूर्वसूक्त एवोदाहृतम् ॥

तथा सर्वेषु सवयज्ञेषु अनेन सूक्तेन पुरस्ताद्धोमान् जुहुयात् । सूत्रितं हि । "य ईशे [२.३४] ये भक्षयन्तः [२.३५]" इति प्रक्रम्य "प्रथमं पशूपाकरण उत्तरेण सवपुरस्ताद्धोमान्[2]" इति [कौ. ७.१०] ॥

साकमेधाख्यपर्वणि "ये भक्षयन्तः" इत्यनेन वैश्वकर्मणयागानुमन्त्रणं कुर्यात् । उक्तं वैताने । "कार्तिक्यां साकमेधाः" इति प्रक्रम्य "वैश्वकर्मणं ये भक्षयन्त इति" इति [वै०२.५] ॥

तथा अग्निचयने वैश्वकर्मणहोमानुमन्त्रणे अस्य विनियोगः । उक्तं वैताने । "ये[3] भक्षयन्तः [२.३५] एतं सधस्थाः [६.१२३] इति द्वे येना सहस्रम् [९.५.१७] इति वैश्वकर्मणहोमान्" इति [वै० ५.२]॥

यज्ञस्य चक्षुरित्येषा दर्शपूर्णमासयोः पुरस्ताद्धोमे विनियुक्ता । "अग्नावग्निः [४.३९.९] हृदा पूतम् [४.३९.१०] पुरस्ताद् युक्तः [५.२९.१] "यज्ञस्य चक्षुः [२.३५.५] इति जुहोति" इत्यादिसूत्रात् [कौ. १.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

ये भक्षयन्तो न वसून्यानृधुर्यानग्नयो अन्वतप्यन्त धिष्ण्याः ।

---

1 S' Kd भत्रमभिमभि°. 2 So S' Kd. *Kaus'ika* aliter. 3 S' Kd सूक्तं ये.

या तेषामवया दुरिष्टिः स्विष्टिं नस्तां कृणवद् विश्वकर्मा ॥ १ ॥

ये । भक्षयन्तः । न । वसूनि । आनृधुः । यान् । अग्नयः । अनुऽअतप्यन्त । धिष्ण्याः ।

या । तेषाम् । अवऽयाः । दुःऽइष्टिः । सुऽइष्टिम् । नः । ताम् । कृणवत । विश्वऽकर्मा ॥ १ ॥

ये वयं भक्षयन्तो न भक्षयन्त इव अदन्त इव वसूनि धनानि आनृधुः । पुरुषव्यत्ययः । वर्धितवन्तः [स्मः । यद्वा न भक्षयन्तः नादन्तः] अपि तु पृथिव्यां धनानि निक्षिप्तवन्तः । यद्वा वसूनि भक्षयन्तः अयागार्थेन व्ययेन नाशयन्तः नानृधुः समृद्धा नाभूम । ऋधु वृद्धौ । अस्मात् लिटि द्विर्वचने "अत आदेः" इत्यभ्यासदीर्घत्वे "तस्मान्नुड् द्विहलः" इत्यत्र ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हल्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विहल्त्वेन नुडागमः । [धिष्ण्याः] धिष्ण्येषु स्थानेषु स्थिता अग्नयः आहवनीयाद्याः यान् उद्दिश्य अन्वतप्यन्त अस्मद्विषयम् अनुतापं धृतवन्तः । यागादौ दक्षिणाद्यप्रदानेन यागवैकल्यात् तेषां धनवतां जन्म व्यर्थम् अहो प्राप्ता एत इति । एवम् अयष्टारो दुर्यष्टारश्च । तेषाम् द्विविधानाम् अस्माकं या अवयाः अवयजनं यागाननुष्ठानं दुरिष्टिः दुर्योगश्चास्ति ताम् अनिष्टिदुरिष्टिदोषपरिहारार्थं कृतां स्विष्टिम् शोभनाम् इष्टिं नः अस्माकं कृणवत् करोतु विश्वकर्मा विश्वकृद् देवः । अनिष्टिदुरिष्टिनिवारणसामर्थ्यं शोभनत्वम् इष्टः । अवया इति । "अवे यजः" इति ण्विनि कृते "अवयाः श्वेतवाः०" इति निपातितः । दुरिष्टिरिति । प्रत्ययान्तविशेषणत्वे दुरो गतित्वाभावाद् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धात्वर्थविशेषणत्वे गतित्वात् "तादौ च निति०" इति प्रकृतिस्वरत्वम् । स्विष्टिशब्देप्येवम् । सोः प्रकृतिस्वरत्वे "उदात्तस्वरितयोर्यणः०" इति संहितायां ततः पर इकारः स्वर्यते ॥

B K S ... We with A D R V. 2 A B B P B D E S P P J V K ... B K S ... We with ... P P J. omit the visarga in अवऽयाः We with ... तान् We with Sāyaṇa ... P P J तान We with Sāyaṇa.

S K व्ययेन 2 S K d अनिष्टिदुरिष्टिदो°. 3 S K d अनिष्टिदु°. 4 So S K d.

द्वितीया ॥

यज्ञपतिमृषय एनसाहुर्निर्भक्तं प्रजा अनुतप्यमानम् ।

मधव्यान्त्स्तोकानप यान् रराध सं नष्टेभिः सृजतु विश्वकर्मा ॥ २ ॥

यज्ञऽपतिम् । ऋषयः । एनसा । आहुः । निःऽभक्तम् । प्रऽजाः । अनुऽतप्यमानम् ।

मधव्यान् । स्तोकान् । अप । यान् । रराध । सम् । नः । तेभिः । सृजतु । विश्वऽकर्मा ॥ २ ॥

ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः यज्ञपतिम् यजमानम् एनसा । ॥ इत्थंभावे तृतीया ॥ । [युक्तम्] एनस्विनम् आहुः । कथंभूतम् । निर्भक्तम् निर्भागं दौर्गत्ययुक्तम् प्रजाः अस्य यागवैकल्यनिमित्तेन एनसा परितप्यमानाः प्रजा अनु स्वयं तप्यमानम् एवंभूतं यज्ञपतिम् एनसा युक्तम् आहुः ॥ किं च मधव्यान् । मधुररसः सोमो मधुः । तद्विकारभूतान् यान् स्तोकान् बिन्दून् अप रराध अपराद्धवान् । अन्तरितान् कृतवान् इत्यर्थः । तेभिस्तैः स्तोकैः नः अस्मदीयं यज्ञपतिं सं सृजतु संयोजयतु [विश्वकर्मा] विश्वं कर्म करणीयं यस्य स प्रजापतिः । ॥ यज्ञपतिम् । "पत्यावैश्वर्ये" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मधव्यान् इति । "मये च" "मधोः" इति विकारे यत्प्रत्ययः[2] ॥ ॥

तृतीया ॥

अदान्यान्त्सोमपान् मन्यमानो यज्ञस्य विद्वान्त्समये न धीरः ।

यदेनश्चकृवान् बद्ध एष तं विश्वकर्मन् प्र मुञ्चा स्वस्तये ॥ ३ ॥

अदान्यान् । सोमऽपान् । मन्यमानः । यज्ञस्य । विद्वान् । समऽअये । न । धीरः ।

१ SKV मधव्यान्. We with ABB̊DRS̊PṖJ. २ So we read with ABBᴘB̊ DKRS̊V. Rw have नस्तेभिः. ३ K मधु°. We with PṖJ. ४ BBᴘ एषस्तं. We with AB̊DKRS̊V.

1 S′Kd °कारभूतांस्तोकानयान् for °कारभूतान् यान् स्तोकान्. 2 So S′Kd.

यत् । एनः । चकृऽवान् । बद्धः । एषः । तम् । विश्वऽकर्मन् । प्र । मु-
ञ्च । स्वस्तये ॥ ३ ॥

यज्ञस्य वैदिकस्य क्रियाकलापस्य । ‡“क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्” इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी‡ । यज्ञम् विद्वान् जानन् । यद्वा यज्ञस्य स्वरूपं विद्वान् विद्वान् अहमेवेति विद्यामदेन मोहितः सोमपान् । ‡“गापोष्टक्” इति टक्‡ । स्वव्यतिरिक्तान् कृतसोमयागान् पण्डितानपि अदान्यान् अज्ञत्वारोपेण दानानर्हान् मन्यमानः । ‡“छन्दसि च” इति यः‡ । तत्र दृष्टान्तः । समये न धीरः समयन्ति संगच्छन्ते योद्धारोत्रेति समयः संग्रामः तत्र धीर इव । स यथा स्वभुजबलाभिमानेन प्रतिभटान् तिरस्कार्यान् मनुते एवम् अहंकारेण बद्ध एषः यद् एनश्चकृवान् तिरस्कारलक्षणं यत् पापं कृतवान् । ‡करोतेर्लिटः क्वसुः‡ । हे विश्वकर्मन् देव तम् एनोयुक्तं स्वस्तये अविनाशाय प्र मुञ्च तस्मात् पापात् प्रमोचय ॥

चतुर्थी ॥

घोरा ऋषयो नमो अस्त्वेभ्यश्चक्षुर्यदेषां मनसश्च सत्यम् ।
बृहस्पतये महिष द्युमन्नमो विश्वकर्मन् नमस्ते पाह्य१स्मान् ॥ ४ ॥

घोराः । ऋषयः । नमः । अस्तु । एभ्यः । चक्षुः । यत् । एषाम् । मन-
सः । च । सत्यम् ।
बृहस्पतये । महिष । द्युऽमत् । नमः । विश्वऽकर्मन् । नमः । ते । पा-
हि । अस्मान् ॥ ४ ॥

ये घोराः क्रूरा ऋषयः प्राणाश्चक्षुराद्याः । श्रूयते हि । “के ते ऋषय इति । प्राणा वा ऋषयः” इति । एभ्यः प्राणेभ्यो नमोस्तु ॥ एषां प्राणानां मनसः अन्तःकरणस्य च मध्ये यत् सत्यम् यथार्थदर्शि चक्षुः तस्मा अपि नमोस्तु । अत्र ऋषिशब्देन सामान्येन उपास्यापि

¹ S पाह्य३स्मान्. We with D.

‡ So S K. See Pāṇ. V. 1. 67.

चक्षुषः पृथग् उपदेशः प्राधान्यद्योतनाय । अत एव दृष्टिदोषनिवारणकर्मणि अस्य विनियोग उपपन्नः ॥ तथा बृहस्पतये बृहतां देवानां पत्ये देवाय मंहि महत् प्रभूतं संत् शोभनं द्युमत् दीप्तिमत् । अनेन विशेषणत्रयेण करणत्रयस्यापि तदेकतानत्वम् उक्तम् । उक्तलक्षणं नमोस्तु ॥ तथा हे विश्वकर्मन् ते तुभ्यं नमोस्तु । क्रूरचक्षुर्जन्यदोषादिपरिहारेण अस्मान् पाहि पालय ॥ यद्वा नम इत्यन्ननाम । भुज्यमानम् अन्नम् इन्द्रियाधिष्ठातृदेवेभ्योस्तु । बृहताम् उक्तानाम् इन्द्रियाणां पतिः पालको नियन्ता अन्तरात्मा बृहस्पतिः । तस्मै महत्त्वाद्युक्तगुणविशिष्टं नमोस्तु ॥ तथा [हे विश्वकर्मन्] विश्वं कर्म करणीयं यस्य स तादृग्रूप परमात्मन् ते नमोस्तु । अनेन बहुजनदृष्ट्युपहतस्यापि अन्नस्य उक्तप्रकारेण देवतार्पणत्वाद् भोक्तुस्तद्भोजननिमित्तदृष्टिदोषादिकं न भवतीत्यर्थः ॥

पञ्चमी ॥

यज्ञस्य चक्षुः प्रभृतिर्मुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोमि ।
इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा[1] देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य । चक्षुः । प्रऽभृतिः । मुखम् । च । वाचा । श्रोत्रेण । मनसा । जुहोमि ।
इमम् । यज्ञम् । विऽततम् । विश्वऽकर्मणा । आ । देवाः । यन्तु । सुऽमनस्यमानाः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य यागस्य चक्षुः चक्षुरिन्द्रियवत् प्रदर्शकः । तदधीनत्वाद् यज्ञसिद्धेः[2] । यद्वा यज्ञाधिदेवतायाश्चक्षुरिन्द्रियम् अयम् अग्निः । तथा च मन्त्रवर्णः । "अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मान्" इति । तथा प्रभृतिः यज्ञस्य आदिभूतः । अग्निस्थापनपूर्वकत्वात् सर्वयज्ञानाम् । मुखं च आस्यमपि अग्निरेव । तथा च दाशतय्याम् आम्नायते । "त्वामग्न आदित्यास आस्यं त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे" इति [ऋ० २.१.१३] । यद्वा मुखम्

१ D K B̊ °कर्मणा. We with A B R S̊ V P P̊ J.

1 S' Kd नियंतरात्मा for नियन्ता अन्तरात्मा. 2 S' Kd °सिद्धिः.

मुखमिव मुख्यः सर्वदेवतानां प्रयाजादिषु प्रथमयष्टव्यत्वात् । “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्” [ऐ० ब्रा० १, ४] इत्यादिश्रुतेः ॥ यद्वा आज्यम् उच्यते यज्ञस्य चक्षुः । चक्षुःसंस्तुताज्यभागनिष्पादकत्वात् । प्रभृतिः आदिभूतं प्रथमं हूयमानत्वात् । मुखं च मुखवत् प्रधानभूतं मुख्यद्रव्यम् । “तं देवा अब्रुवन् । एष वाव यज्ञो यद् आज्यमप्येव नोऽत्रास्तु” [तै० सं० २, ६, ३, १] इत्यादिश्रुतेः । एवंलक्षणम् आज्यं वाचा मन्त्रेण श्रोत्रेण श्रोत्रवता । * मत्वर्थीयः अकारः * । उपलक्षणम् एतत् सर्वेन्द्रियाणाम् । अनन्यव्यापारश्रोत्रादियुक्तेन मनसा अन्तःकरणेन यष्टव्यदेवतां ध्यायन् जुहोमि अग्नौ प्रक्षिपामि । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्” [ऐ० ब्रा० ३, ८] इति श्रुतेः । अग्निपक्षे उक्तगुणविशिष्टम् अग्निम् उद्दिश्य जुहोमि । आज्यम् इति सामर्थ्यात् लभ्यते । ततः विश्वकर्मणा देवेन विततम् विस्तृतम् उत्पादितम् इमम् अनुष्ठीयमानं यज्ञं देवाः इन्द्राद्या यष्टव्यदेवताः सुमनस्यमानाः सुमनस इव आचरन्तः अनुग्रहबुद्ध्युपेताः सन्तः आ यन्तु आगच्छन्तु । * सुमनःशब्दात् “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” इति क्यङ् । तत्र वाग्रहणस्य अनुवृत्तस्य सलोपेन अभिसंबन्धात् तस्य च व्यवस्थितविभाषात्वाद् अत्र सलोपाभावः * ॥

[इति] षष्ठेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ॥

“आ नो अग्ने” इति सूक्तेन पतिलाभकर्मणि आगमकुसरं संपात्य कुमारीम् आशयेत् ॥

तथा तस्मिन्नेव कर्मणि तस्या एव अलंकारगुग्गुल्वौक्षाणां संपातितानां क्रमेण बन्धनं धूपनं प्रलेपनं च कुर्यात् । औक्षशब्दः अग्रे व्याख्यास्यते ॥

तथैव अनेन सूक्तेन रात्रौ व्रीहीन् हुत्वा कुमारीं दक्षिणेन [illegible] ॥

एवम् अनेनैव सूक्तेन संपातवतीं नावं कन्यकाम् आरोप्य “[illegible] नावम्” इति पञ्चम्यर्चा ताम् उत्तारयेत् ॥

तथा पतिलाभविज्ञानकर्मणि सप्तदामतन्त्र्यां संपातवत्या सप्त वत्सान् बन्धयित्वा कुमार्या मोचयेत् । सा यदि प्रदक्षिणं मुञ्चेत् तर्हि पतिलाभं जानीयात् ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन अहतवस्त्रेण वेष्टितम् ऋषभं संपात्य विसर्जयेत् ॥

अत्र "पतिवेदनान्[1]या नो अग्न इत्यागमकृसरम् आशयति मृगाखराद् वेद्यां मन्त्रोक्तानि संपातवन्ति" इत्यादि [कौ० ४.१०] सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

तथा अनेनैव सूक्तेन विवाहकर्मणि आगमकृसरं संपात्य अभिमन्त्र्य कन्यकां प्राशयेत् । तद् उक्तं सूत्रकृता । "अथ विवाहः" इति प्रक्रम्य "पूर्वापरम्[७.८६] इत्युपदधीत । पतिवेदनं[२.३६] च" इति [कौ०१०.१] । अत्र पतिवेदनशब्देन पतिलाभसाधनत्वाद् इदमेव सूक्तं विवक्षितम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ नो॑ अग्ने सुम॒तिं सं॑भ॒लो ग॑मेदि॒मां कु॑मा॒रीं स॒ह नो॒ भगे॑न ।
जु॒ष्टा व॒रेषु॒ सम॑नेषु व॒ल्गुरो॒षं पत्या॒ सौभ॑गमस्त्व॒स्यै ॥ १ ॥

आ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । स॒म्ऽभ॒लः । ग॒मे॒त् । इ॒माम् । कु॒मा॒रीम् । स॒ह । नः॒ । भगे॑न ।
जु॒ष्टा । व॒रेषु॑ । सम॑नेषु । व॒ल्गुः । ओ॒षम् । पत्या॑ । सौभ॑गम् । अ॒स्तु॒ । अ॒स्यै ॥ १ ॥

हे अग्ने संभलः संभाषकः समादाता वा कन्यार्थी पुरुषः नः अस्माकं कन्यावतां सुमतिम् शोभनां बुद्धिम् आ गमेत् आगच्छतु अस्मद्बुद्ध्यनुसारेण सर्वलक्षणसंपूर्णः अभिल[2]षितो वरः प्राप्नोतु । यद्वा संभलो हिंसकः पूर्वम् अभिलाषविघाती कन्याम् अनिच्छन् पुरुषः सुमतिम् एतत्कामनायुक्तां कल्याणीं बुद्धिं प्राप्य नः अस्मान् आ गमेत् । कन्यां वरयितुम् इति शेषः । भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मात् संपूर्वात् पचाद्यच् । गमेदिति । "लिङ्याशिष्यङ्" इति अङ् प्र-

1 S'Kd °वेदनाया for °वेदनान्या. 2 S'Kd भपलपितो for अभिलषितो.

त्ययः ☒ ॥ आगत्य च भगेन भाग्येन सह नः अस्मदीयाम् इमां
कुमारीम् । आ गमेत् इत्यनुषङ्गः । ☒ कुमारशब्दाद् "वयसि प्रथ-
मे" इति ङीप् ☒ ॥ ततः समनेषु समानमनस्केषु । ☒ सलो-
पश्छान्दसः ☒ । यद्वा समानं मन्यमानेषु सहृदयेषु । ☒ मन्यतेः
पचाद्यच् ☒ । वरेषु वरयितृषु कन्यावरणार्थम् आगतेषु वरपक्षीयेषु ।
उक्तं हि वरप्रेषणम् आपस्तम्बेन । "सुहृदः समवेतान् मन्त्रवतो वरा-
न् प्रहिणुयात्" इति [आप॰ गृ॰ १. ४] । तेषु जुष्टा प्रीता वरयितृपु-
रुषसंमता सती वल्गुः रुचिरा प्रीतिजननी स्यात् । ☒ "जुष्टार्पिते
च छन्दसि" "नित्यं मन्त्रे" इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः ☒ । ऊषम्
ऊषति रुजति अपनुदति दुःखजातम् इति ऊषम् सुखकरम् । ☒ ऊ-
ष रुजायाम् इति धातोरच् । यद्वा वस निवासे इत्यस्माद् "घञर्थे क-
विधानम्" इति करणे कप्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणे "कृञादीनां
के द्वे भवतः" इति द्विर्वचने सवर्णदीर्घे "शासिवसिघसीनाम्॰" इति
षत्वे च रूपम् ☒ । पत्या सह निवाससाधनं सौभगम् सौभाग्यम्
अस्यै अस्याः कुमार्यै [कुमार्याः] अस्तु भवतु । ☒ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
सौभगशब्दस्य अञ् प्रत्ययः उत्तरपदवृद्ध्यभावश्च प्राग् उक्तः ☒ ॥

द्वितीया ॥

सोम॑जुष्टं॒ ब्रह्म॑जुष्टमर्य॒म्णा संभृ॑तं॒ भग॑म् ।
धा॒तुर्दे॒वस्य॑ स॒त्येन॑ कृणोमि पति॒वेद॑नम् ॥ २ ॥

सोम॑ऽजुष्टम् । ब्रह्म॑ऽजुष्टम् । अ॒र्य॒म्णा । सम्ऽभृ॑तम् । भग॑म् ।
धा॒तुः । दे॒वस्य॑ । स॒त्येन॑ । कृ॒णोमि॑ । प॒ति॒ऽवेद॑नम् ॥ २ ॥

सोमजुष्टम् सोमदेवेन सेवितं ब्रह्मजुष्टम् ब्रह्मणा परिवृढेन गन्धर्वेण च
जुष्टम् । अर्यम्णा । अत्र अर्यमशब्देन विवाहाग्निरुच्यते । "अर्यमणं नु
देवं कन्या अग्निम् अयक्षत" इति [आश्व॰ गृ॰ १. ७. १३] मन्त्रवर्णात् ।
तेन च संभृतम् स्वीकृतं भगम् कन्यारूपं भागधेयं धातुः "धाता गर्भं द-

1 Kd सतीववल्गु उत् रुचिरा. S' सतीववल्गुः यवृचिरा. 2 S' Kd अस्याकु॰ for अस्याः कु॰.

"धातु ते" इति [ऋ° १०.१८४.१] प्रसिद्धस्य देवस्य सत्येन अनुज्ञारूपेण यथार्थवचनेन पतिवेदनम् देवताव्यतिरिक्तस्य मनुष्यरूपस्य पत्युर्लम्भकं कृणोमि करोमि । सोमादिदेवतात्रयोपभोगानन्तरं कन्याया मानुषपतिसंबन्धः श्रुत्यन्तरे समाम्नायते । "सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः" [ऋ° १०.८५.४०] इति ॥

तृतीया ॥

इयमग्ने नारी पतिं विदेष्ट सोमो हि राजा सुभगां कृणोति ।
सुवाना पुत्रान् महिषी भवाति गत्वा पतिं सुभगा वि राजतु ॥ ३ ॥

इयम् । अग्ने । नारी । पतिम् । विदेष्ट । सोमः । हि । राजा । सुऽभगाम् । कृणोति ।
सुवाना । पुत्रान् । महिषी । भवाति । गत्वा । पतिम् । सुऽभगा । वि । राजतु ॥ ३ ॥

हे अग्ने इयम् अस्मदीया नारी कुमारी पतिं विदेष्ट विन्दतां लभताम् । ⧗विदॢ लाभे इत्यस्माद् आशिषि लिङि "लिङ्याशिष्यङ्" । "छन्दस्युभयथा" इति लिङः सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सलोपः । "सुट् तिथोः" इति सुडागमः⧗ ॥ हि यस्मात् सोमो राजा सुभगाम् सौभाग्ययुक्तां कृणोति करोति । ⧗सुभगाम् इति । "आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि" इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्⧗ ॥ पतिलाभानन्तरं पुत्रान् सुवाना जनयन्ती । ⧗षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदादिकः⧗ । महिषी महनीया श्रेष्ठा भार्या भवाति भवतु । ⧗महिषीति । मह पूजायाम् । अविमह्योष्टिषच् [उ° १.४५] । टित्वान्ङीप्⧗ ॥ इत्थं पतिं गत्वा लब्ध्वा सुभगा सौभाग्ययुक्ता सती वि राजतु विशेषेण तेजस्विनी भवतु ॥

१ B नारि. D नार्री. We with AKRS̈PP̊JV.

1 S' Kd °युक्तं.

चतुर्थी ॥

यथाखरो मघवंश्चारुरेष प्रियो मृगाणां सुषदा बभूव ।
एवा भगस्य जुष्टेयमस्तु नारी संप्रिया पत्याविराधयन्ती ॥ ४ ॥

यथा । आऽखरः । मघऽवन् । चारुः । एषः । प्रियः । मृगाणाम् । सुऽसदाः । बभूव ।
एव । भगस्य । जुष्टा । इयम् । अस्तु । नारी । समऽप्रिया । पत्या । अविऽराधयन्ती ॥ ४ ॥

मघवान् मंहनीयभोग्यपदार्थयुक्तः चारुः शोभनः मृगाणाम् आखरः निजावासप्रदेशः । * खनु अवदारणे इत्यस्माद् आङ्पूर्वात् "डरो वक्तव्यः" इति डरः । टिलोपः * । स प्रदेशः प्रियः सन् यथा येन प्रकारेण सुषदाः सुखेन स्थातुं योग्यो बभूव भवति । * छान्दसो लिट् । सुपूर्वात् सदेरसुनि रूपम् * । एव एवम् इयं नारी भगस्य भाग्येन जुष्टास्तु । किं कुर्वती । पत्या भर्त्रा सह संप्रिया संप्रियाणि सम्यक्प्रीतिकराणि भोग्यानि वस्तूनि अभिराधयन्ती अभिवर्धयन्ती । यद्वा पत्या सह संप्रिया संप्रीयमाणा अभिराधयन्ती पुत्रपश्वादिभिः समृद्धा भवन्ती ॥

पञ्चमी ॥

भगस्य नावमा रोह पूर्णामनुपदस्वतीम् ।
तयोपप्रतारय यो वरः प्रतिकाम्यः ॥ ५ ॥

भगस्य । नावम् । आ । रोह । पूर्णाम् । अनुपऽदस्वतीम् ।
तया । उपऽप्रतारय । यः । वरः । प्रतिऽकाम्यः ॥ ५ ॥

भगस्य भाग्यस्य प्राप्तिसाधनभूतां पूर्णाम् अभिमतफलैः परिपूरिताम्

१ K मघवां चारु : A B Bp B̊ D R S̊ V read मघवंश्चारु°, which we adhere to. २ A B R [illegible] प्रि° We with D K S ३ We read पत्यावि° with A B Bp B̊ D R S̊ P P̊ J V [illegible] and K पत्याभिराध° ४ So We with P P̊ J. ५ So We with P P̊ J. See

अनुपदस्वतीम् क्षयरहितां नावम् हे कन्ये त्वम् आ रोह ॥ तया उक्तलक्षणया नावा उपं अभिलष्यमाणपतिसमीपं प्रतारय आत्मानं प्रापय। प्रतिकाम्यः अयमेव मे भर्ता स्याद् इति प्रतिनियतं काम्यमानो यो वरः पतिस्तस्य समीपम् इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

षष्ठी ॥

आ क्रन्दय धनपते वरमामनसं कृणु।
सर्वं प्रदक्षिणं कृणु यो वरः प्रतिकाम्यः॥ ६ ॥

आ। क्रन्दय। धनऽपते। वरम्। आऽमनसम्। कृणु।
सर्वम्। प्रऽदक्षिणम्। कृणु। यः। वरः। प्रतिऽकाम्यः॥ ६ ॥

हे धनपते वैश्रवण वरम् वरयितारं पतिम् आ क्रन्दय एषा कन्या मे जाया भूयाद् इति संततम् उद्घोषय। अभिधापयेत्यर्थः। "आङः क्रन्द सातत्ये" इति णिच्। यद्वा वरम् आ क्रन्दय एतत्कन्याभिमुखम् आह्वय। क्रदि आह्वाने ॥ तथा आमनसम् अभिमुखमनस्कं कृणु कुरु ॥ किं च सर्वम् प्राणिजातं प्रदक्षिणम् प्रदक्षिणाचारं विवाहानुकूलव्यापारं कृणु कुरु। यो वरः प्रतिकाम्यः। उक्तोर्थः। तस्मै सर्वं प्रदक्षिणं कुरु इति संबन्धः ॥

सप्तमी ॥

इदं हिरण्यं गुल्गुल्वयमौक्षो अथो भर्गः।
एते पतिभ्यस्त्वामदुः प्रतिकामाय वेत्तवे ॥ ७ ॥

इदम्। हिरण्यम्। गुल्गुलु। अयम्। औक्षः। अथो इति। भर्गः।
एते। पतिऽभ्यः। त्वाम्। अदुः। प्रतिऽकामाय। वेत्तवे ॥ ७ ॥

इदं हिरण्यम् हिरण्मयालंकारः गुग्गुलु धूपनद्रव्यविशेषः प्रसिद्धः। अयम् औक्षः प्रलेपनद्रव्यम्। तत्स्वरूपं च कौशिकसूत्रभाष्यकारैर्दर्शितम्।

आवपेत् सुरभीन् गन्धान् क्षीरं सर्पिस्तपोदके।

१ ABKRPJV गुग्गु°. We with DSP. २ PPJ गुग्गुलु.

1 S'Kd omit °शेषः. 2 S'Kd आवयेत्.

एतद् आयनम् इत्याहुरौक्षं तु मधुना सह ।

इति [के° ४.१०,१०.५] । अथो अपि च तेषाम् अलंकारादीनाम् अधिष्ठाता [भगः] एतन्नामा देवः एते सर्वे धारणधूपनलेपनैः हे कुमारि त्वां पतिभ्यः सोमगन्धर्वाग्निभ्यः प्रतिकामाय प्रतिनियतम् एनां कन्यां कामयमानं मानुषं पतिं वेत्तवे वेत्तुं लब्धुम् अदुः दत्तवन्तः । ※ दाञो लुङि "गातिस्था°" इति सिचो लुक् । प्रतिकामाय । "क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्" इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । वेत्तवे इति । "तुमर्थे सेसेनसे°" इत्यादिना विदेर्लाभार्थात् तवेप्रत्ययः ※ ॥

अष्टमी ॥

आ ते नयतु सविता नयतु पतिर्यः प्रतिकाम्यः ।
त्वमस्यै धेह्योषधे ॥ ८ ॥

आ । ते । नयतु । सविता । नयतु । पतिः । यः । प्रतिऽकाम्यः ।
त्वम् । अस्यै । धेहि । ओषधे ॥ ८ ॥

हे कन्ये ते त्वाम् अभिलक्ष्य सविता सर्वस्य प्रेरको देवः आ नयतु वरम् आगमयतु । यः प्रतिकाम्यः । उक्तोर्थः । पतिः सोपि नयतु उपयम्य त्वां स्वगृहं प्रापयतु ॥ तथा हे ओषधे व्रीह्यात्मके त्वम् अस्यै कुमार्यै धेहि पतिं विधेहि । प्रयच्छेत्यर्थः । ※ "ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च" इति एत्वाभ्यासलोपौ ※ ॥

द्वितीये काण्डे षष्ठेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ॥

समाप्तश्च षष्ठोनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरप्रतापहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणार्येण विरचिते माधवीये अथर्ववेदार्थप्रकाशके द्वितीये काण्डे षष्ठोनुवाकः ॥

समाप्तं द्वितीयं काण्डम् ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् ।
निर्ममे तम् अहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयकाण्डे षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेनुवाके पञ्च सूक्तानि । तत्र "अग्निर्णः[*] शत्रून्" इति प्रथमं सूक्तम् । तस्य परसेनामोहनकर्मणि फलीकरणमिश्रितस्य वा कणिकिकामिश्रितस्य वा ओदनपिण्डस्य सांग्रामिकाग्नौ उलूखलेन होमे विनियोगः ॥

तथा अस्मिन्नेव कर्मणि एकविंशतिं शर्कराः शूर्पे कृत्वा परसेनां प्रति निष्पुनीयात् ॥

तथैव अप्वाख्यायै देवतायै अनेन सूक्तेन चरुं जुहुयात् ॥

तद् उक्तं कौशिकेन । "अग्निर्नः शत्रून्[३.१] अग्निर्नो दूतः[३.२] "इति मोहनान्योदनेनोपयम्य फलीकरणान् उलूखलेन जुहोत्येवमणून् ए- "कविंशत्या शर्कराभिः प्रतिनिष्पुनात्यप्वां यजते" इति [कौ॰२.५]॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्निर्नः शत्रून् प्रत्येतु विद्वान् प्रतिदहन्नभिशस्तिमरातिम् ।
स सेनां मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्च कृणवज्जातवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः । नः । शत्रून् । प्रति । एतु । विद्वान् । प्रतिऽदहन् । अभिऽशस्तिम् । अरातिम् ।
सः । सेनाम् । मोहयतु । परेषाम् । निःऽहस्तान् । च । कृणवत् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

अङ्गति गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति अग्निः । अगि गत्यर्थः । अ-

---

१ Sâyaṇa's text: अग्निर्णः. २ P कृणुवत्; P̂ कृणवत्. We with J.

1 So S'Kd. Dârila: कणिकिका; Kes'ava: कणिका.

स्माद् अङ्गेर्नलोपश्च [उ° ४. ५०] इति निप्रत्ययः । “नेड्वशि कृति”
इति इट्प्रतिषेधः । नैरुक्तास्तु अग्निशब्दम् अक्षरसाम्येन बहुधा व्युत्पा-
दयन्ति । तथा हि । अग्निरग्रणीः सर्वदेवतानां प्रधानभूतः “अग्निरग्रे प्र-
थमो देवतानाम्” [तै° ब्रा° २. ४. ३. ३] इति श्रुतेः । देवासुरसंग्रामे
देवसेनाया अग्रे नयनाद् वा अग्रणीरग्निः । सेनानीरित्यर्थः । “अ-
ग्निर्देवानां सेनानीः” इति हि ब्राह्मणम् । यद्वा अग्रं प्रथमं यज्ञेषु कर्त-
व्येषु तादर्थ्येन प्रणीयत इत्यग्निः । सर्वत्र अग्रशब्दोपपदान्नयतेः “सत्सू-
द्विष°” इत्यादिना कर्तरि कर्मणि वा क्विप् । पृषोदरादित्वाद् रूपसि-
द्धिः । यद्वा अङ्गं शत्रुसेनारूपं नयति दाहेन आत्मसात् करोति [इति]
वा अग्निः । अङ्गशब्दोपपदान्नयतेर्नमतेर्वा रूपसिद्धिः । अथ वा न क्नो-
पयति स्वसंबद्धपदार्थजातम् अनार्द्रं करोतीति वा अग्निः । क्नूयी शब्दे
उन्दे च । अस्मान्नञ्पूर्वाद् रूपम् ॥ अपि वा अयनेन आहवनीयादि-
स्थानगमनेन अभिव्यक्तः प्रज्वलितः नयति हवींषि देवान् प्रापयतीति ।
अयनेन हविषः स्वात्मप्राप्तिमात्रेण तद्धविर्दग्धं कुर्वन् देवान् नयतीति वा
अग्निः । अस्मिन् पक्षे एतेः अञ्जेर्दहतेर्वा नयतेश्च यथाक्रमम् अकारादीं-
स्त्रीन् वर्णान् उद्धृत्य अग्निः शब्दो व्युत्पाद्यः । एतत् सर्वं यास्केनो-
क्तम् । अग्निः कस्मात् । अग्रणीर्भवति । अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं
नयति संनममानः । अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविः । न क्नोपयति
न स्नेहयति । त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिः । इतात्
अक्ताद् दग्धाद्वा नीतात् । स खल्वेतेः अकारम् आदत्ते गकारम् अ-
नक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः इति [नि. ७. १४] ॥ । स च “इन्द्रो
मन्थतु” [कौ° २. ७] इत्यादिसूत्रोक्तप्रकारेण मन्थनादिसंस्कारसंस्कृतः
सेनाग्निरत्र विवक्षितः । सोयम् अग्निः विद्वान् जयोपायं जानन् नः अ-
स्माकं शत्रून् शातयितॄन् द्वेष्यान् प्रत्येतु प्रतिमुखं गच्छतु । प्रतिमुखो
भवतु इत्यर्थः । किं कुर्वन् । अभिशस्तिम् आभिमुख्येन अभितो वा
हिंसकम् । ॥ शसु हिंसायाम् । अस्मात् कर्तरि क्तिच् । छान्दसं
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । क्तिन्नन्तेन वा बहुव्रीहिः ॥ । अरातिम् दा-

1 S' K' नप्रत्यय 2 S' K' °कमनेन. 3 S' K' अयथाक्रम°. 4 S' K' प्रथ°.

तिर्दानम् तेन च श्रेयोमात्रम् उपलक्ष्यते । अस्मच्छ्रेयोविघातिनं शत्रुं प्रतिदहन् प्रातिकूल्येन प्रत्यङ्गं प्रतिपुरुषं वा भस्मसात् कुर्वन् । यद्वा । ❋ प्रतिदहन् इति “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति हेतौ शतृप्रत्ययः ❋ । प्रतिदहनाद्धेतोः शत्रून् प्रत्येतु इति संबन्धः ॥ अपि च सः अग्निः परेषाम् शत्रूणां सेनाम् इनेन अधिपतिना सह वर्तमानां शत्रुहननाय संभूय गमनयुक्तां वा । यथाहुः । सेना सेश्वरा समानगतिर्वा [नि॰२. ११] इति । तां चतुरङ्गबलरूपिणीं मोहयतु व्याकुलचित्तां करोतु । युद्धविषयकार्याकार्यविभागज्ञानशून्यां करोतु इत्यर्थः । ❋ मुह वैचित्त्ये ❋ ॥ किं च जातवेदाः जातानां प्राणिनां वेदिता सर्वज्ञोयम् अग्निः शत्रून् निर्हस्तान् हस्तव्यापारशून्यान् आयुधग्रहणासमर्थान् कृणवत् कुर्यात् । ❋ कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात् लिङर्थे लेटि अडागमः । “धिन्विकृण्व्योर च” इति उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन अकारोन्तादेशः । तस्य स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः । जातवेदा इति । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति [उ॰४. २२६] असुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ❋ ॥

द्वितीया ॥

यूयमुग्रा मरुत ईदृशे स्थाभि प्रेत मृणत सहध्वम् ।
अमीमृणन् वसवो नाथिता इमे अग्निर्ह्येषां दूतः प्रत्येतु विद्वान् ॥ २ ॥

यूयम् । उग्राः । मरुतः । ईदृशे । स्थ । अभि । प्र । इत । मृणत । सहध्वम् । अमीमृणन् । वसवः । नाथिताः । इमे । अग्निः । हि । एषाम् । दूतः । प्रतिऽएतु । विद्वान् ॥ २ ॥

हे उग्राः उद्गूर्णबलाः हे मरुतः एतन्नामानो गणदेवाः यूयम् ईदृशे अप्रधृष्ये संग्रामलक्षणे कर्मणि स्थ मत्सहायाः सन्तः संनिहिता भव-

१ KV मृणत:. We with A B B^h D R K^m S^m P P^J J. KV's reading represents the adoption of Sâyaṇa's reading without regard to the question of accent. २ Such is the accent read by A B Bp B^h D K K^m R S^m P P^J J V.

1 S' Kd आडागमः.

थ । ईदृशे इति । इदम्शब्दोपपदात् "त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ् च" इति कञ् प्रत्ययः । "इदंकिमोरीश् की" इति इदम ईश् आदेशः ॥ ततः अभि प्रेत आभिमुख्येन शत्रून् प्रहरणाय गच्छत ॥ अनन्तरं मृणतः हिंसतः युध्यमानान् शत्रून् सहध्वम् अभिभवत । "मृण हिंसायाम् । तुदादित्वात् शः ॥ तथा इमे वसवः वस्वाख्या गणदेवा नाथिताः जयार्थं प्रार्थिताः सन्तः अमीमृणन् शत्रून् अस्माकम् अभिघातयन्तु । मृणतेर्ण्यन्ताच्छान्दसे लुङि चङि "उ-ऋत" "नित्यं छन्दसि" इति ऋदादेशः ॥ हिशब्दः चार्थे । एषाम् वसूनां दूतः दूतवद् अग्रेसरः प्रधानभूतः । "अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्" [तै॰सं॰२.१.११.२] इति हि मन्त्रवर्णः । तथाविधः विद्वान् जानन्नग्निश्च प्रत्येतु शत्रून् प्रतिगच्छतु । यद्वा हि यस्माद् एषां वसूनां दूतः अनुचरः । "अग्निं दूतं वृणीमहे" [ऋ॰१.१२.१] इत्यादिश्रुतेः । अतः सोपि तत्प्रेरितः प्रत्येतु इति ॥

तृतीया ॥

अमित्रसेनां मघवन्नस्मान् छत्रूयतीमभि ।
युवं तानिन्द्र वृत्रहन्नग्निश्च दहतं प्रति ॥ ३ ॥

अमित्रऽसेनाम् । मघऽवन् । अस्मान् । शत्रुऽयतीम् । अभि ।
युवम् । तान् । इन्द्र । वृत्रऽहन् । अग्निः । च । दहतम् । प्रति ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् त्वत्परिचरणकर्तॄन् निरपराधानपि शत्रूयतीम् शत्रूनिव आचरन्तीम् अमित्रसेनाम् शत्रुसेनाम् अभि । गच्छेति योग्यक्रियाध्याहारः । शत्रूयतीम् इति । शत्रुशब्दात् "उपमानाद् आचारे" इति क्यच् । "अकृत्सार्वधातुकयोः॰" इति दीर्घः । तदन्तात् शतरि "उगितश्च" इति ङीप् । "अनित्यम् आगमशासनम्" इति नुमभावः । "शतुरनुमः॰" इति ङीप उदात्तत्वम् । ननु शत्रूयतीम् इति ...णस्य कर्मणः क्यजन्तधात्वर्थेन्तर्भावात् जीवति रोदिति इत्यादिवद्

१ K V अमित्रसेनां मघ॰. W ... ABB BDRSPPJ. २ R °स्मां छ°. W ABB BDKSV.

अकर्मकेण भवितव्यम् । सत्यम् । उपमानकर्मणोन्तर्भावेपि उपमेयकर्मणः अनभिधानात् तदपेक्षया सकर्मकत्वाद् अस्मान् इति कर्मणि द्वितीया । तद् उक्तं भगवता पतञ्जलिना “सुप आत्मनः क्यच्” इत्यत्र । “पुत्रीयति माणवकम्” इति प्रस्तुत्य “द्वे ह्यत्र कर्मणी उपमानकर्म च उपमेयकर्म च । उपमानकर्म अन्तर्भूतम् । उपमेयकर्मणा सकर्मको भवति” इति ॥ । हे वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य घातक इन्द्र त्वम् अग्निश्च युवम् युवां ताम् उक्तां शत्रुसेनां प्रति दहतम् प्रातिकूल्येन भस्मीकुरुतम् ॥

चतुर्थी ॥

प्रसूत इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु शत्रून् ।
जहि प्रतीचो अनूचः पराचो विष्वक् सत्यं कृणुहि चित्तमेषाम् ॥ ४ ॥

प्रऽसूतः । इन्द्र । प्रऽवता । हरिऽभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रऽमृणन् । एतु । शत्रून् ।
जहि । प्रतीचः । अनूचः । पराचः । विष्वक् । सत्यम् । कृणुहि । चित्तम् । एषाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव रथः प्रवता प्रवणवता मार्गेण । इन्द्रस्थानापेक्षया शत्रुसेनाप्रदेशः प्रवणः । अनेन अध्वनि रथस्य गतिप्रतिबन्धाभाव उक्तः । “उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे” इति वतिः । अत्र अर्थग्रहणसामर्थ्यात् वत्यन्तस्यापि अनव्ययत्वम् । हरिभ्याम् एतन्नामकाभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः सन् सुं सुष्ठु प्रं एतु शत्रुसेनां प्राप्नोतु ॥ ततस्ते त्वदीयो वज्रः प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् शत्रून् अस्मदरातीन् प्रैतु प्रगच्छतु ॥ त्वं च प्रतीचः प्रतिमुखम् आगच्छतः अनूचः अनु पश्चाद् आगच्छतः पराचः पराङ्मुखं गच्छतश्च शत्रून् जहि विनाशय । “हन्तेर्जः” इति हौ जादेशः । “असिद्धवद् अत्रा भात्” इति तस्यासिद्धत्वात् “अतो हेः” इति हेर्लुगभावः । प्रतीच इत्यादिषु प्रत्याद्युपसर्ग उपपदे “ऋत्विग्॰” इत्यादिना अञ्चतेः क्विन् । “अनिदिताम्॰” इति नलोपः । शसि “अचः” इत्यकारलोपे “चौ” इति दीर्घत्वम् । प्रतीचः अनूचः इ-

त्यत्र उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् । "चौ" इति पूर्वपदान्तोदात्तस्य तदपवादत्वेपि व्यत्ययेनात्र न प्रवृत्तिः । पराच इत्यत्र उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादत्वेन च चुस्वरे प्राप्ते परत्वाद् "अनिगन्तोञ्चतावप्रत्यये" इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ । किं च एषाम् शत्रूणां सत्यम् व्यवस्थितं शत्रुहननलक्षणककार्योद्यतं चित्तम् अन्तःकरणं विष्वक् सर्वतः अञ्चनशीलम् अव्यवस्थितं कार्याकार्यविभागज्ञानशून्यं कृणुहि कुरु । ॥ "उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्" इति हेर्लुगभावः ॥ ॥

पञ्चमी ॥

इन्द्र सेनां मोहयामित्राणाम् ।
अग्नेर्वातस्य ध्राज्या तान् विषूचो वि नाशय ॥ ५ ॥

इन्द्र । सेनाम् । मोहय । अमित्राणाम् ।
अग्नेः । वातस्य । ध्राज्या । तान् । विषूचः । वि । नाशय ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अमित्राणाम् शत्रूणां सेनाम् स्वकीयया मायया मोहय मूढां विचित्तां [विगत]कर्तव्यता[चितसं] कुरु । इन्द्रस्य मायासंबन्धः श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धः । "मायाभिरिन्द्र मायिनम्" [ऋ° १. ११. ७] इति ॥ ततः अग्नेः वातस्य वायोश्च मिलितयोस्तयोः [ध्राज्या] ध्राजिः दहनविषये या वेगिता गतिस्तथाविधया वेगगत्या तयोरेव वा गत्या तान् सेनागतान् शत्रून् विषूचः सर्वतः पलायमानान् कृत्वा वि नाशय । ॥ ध्राज्येति । ध्रज गतौ इत्यस्मात् वसिवपियजिराजिव्रजिध्रजीत्यादिना [उ° ४. १२४] औणादिक इञ् प्रत्ययः ॥ ॥

षष्ठी ॥

इन्द्रः सेनां मोहयतु मरुतो घ्नन्त्वोजसा ।
चक्षूंष्यग्निरा दत्तां पुनरेतु पराजिता ॥ ६ ॥

इन्द्रः । सेनाम् । मोहयतु । मरुतः । घ्नन्तु । ओजसा ।

१ The [illegible] is omitted by A B Bᵖ B D K S P P J V. We with Sāyaṇa. २ This is the reading of A B Bᵖ B D K R S P P J V.

चक्षूंषि । अग्निः । आ । दत्ताम् । पुनः । एतु । पराऽजिता ॥ ६ ॥

इन्द्रः देवानाम् अधिपतिः सेनाम् शत्रुसंबन्धिनीं मोहयतु ॥ तथा तत्सखिभूता मरुतश्च तां सेनाम् ओजसा बलेन घ्नन्तु । ॥ हन्तेर्लोटि "गमहन०" इत्युपधालोपे "हो हन्तेः०" इति घत्वम् ॥ ॥ अग्निर्देवः चक्षूंषि शत्रूणाम् अक्षीणि आ धत्ताम् स्वयं स्वीकरोतु । अपहरतु इत्यर्थः ॥ एवं मोहनादिना पराजिता पराभूता पुनरेतु प्रतिनिवर्तताम् ॥

[इति] तृतीयकाण्डे प्रथमेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ॥

"अग्निर्णो दूतः" इति द्वितीयसूक्तेन परसेनामोहनकर्मणि पूर्वसूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

तत्र प्रथमा ॥

अग्निर्नो[1] दूतः प्रत्येतु[2] विद्वान् प्रतिदहन्नभिशस्तिमरातिम् ।
स चित्तानि मोहयतु परेषां निर्हस्तांश्च कृणवज्जातवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः । नः । दूतः । प्रतिऽएतु । विद्वान् । प्रतिऽदहन् । अभिऽशस्तिम् । अरातिम् ।
सः । चित्तानि । मोहयतु । परेषाम् । निःऽहस्तान् । च । कृणवत् । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

अग्निः अञ्चनादिगुणयुक्तो दूतः देवानां दूतवद् अग्रेसरः विद्वान् नः अस्माकम् । शत्रून् इति शेषः । अन्यत् पूर्वसूक्ते व्याख्यातम् । सेनापदस्य चित्तानीति विशेषः ॥

द्वितीया ॥

अयमग्निरमूमुहद् यानि चित्तानि वो हृदि ।
वि वो[3] धमत्वोकसः प्र वो धमतु सर्वतः ॥ २ ॥

[1] Sâyaṇa's text: अग्निर्णो. [2] Such is the accent read by A B Bᵃ B D K Kᵘ R S P P J V, with doubtful correctness. Rw read प्रत्येतु correctly, but against their MSS. which like ours read प्रत्येतु. [3] B in both places mis-corrects वो into वौ, obviously with a view to restore a word बोध!

अयम् । अग्निः । अमूमुहत् । यानि । चित्तानि । वः । हृदि ।
वि । वः । धमतु । ओकसः । प्र । वः । धमतु । सर्वतः ॥ २ ॥

हे शत्रवः वः युष्माकं हृदि हृदये यानि चित्तानि अस्मदाक्रमणविषयज्ञानानि सन्ति तानि सर्वाणि अयं हूयमानोग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः अमूमुहत मोहयतु । ※मुहेर्ण्यन्ताद् लुङि चङि रूपम्※ ॥ ततो वः युष्मान् ओकसः स्वस्वनिवासस्थानाद् वि धमतु विशेषेण निःसारयतु । स्थानभ्रष्टान् करोतु इत्यर्थः ॥ अपि च सर्वतः सर्वस्मादपि स्थानाद् वः युष्मान् प्र धमतु प्रकर्षेण गमयतु । स्थानशून्यान् करोतु इत्यर्थः । ※ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । अस्मात् लोटि शपि "पाघ्राध्मा॰" इत्यादिना धमादेशः※ ॥

तृतीया ॥

इन्द्र चित्तानि मोहयन्नर्वाङाकूत्या चर ।
अग्नेर्वातस्य ध्राज्या तान् विषूचो वि नाशय ॥ ३ ॥

इन्द्र । चित्तानि । मोहयन् । अर्वाङ् । आऽकूत्या । चर ।
अग्नेः । वातस्य । ध्राज्या । तान् । विषूचः । वि । नाशय ॥ ३ ॥

हे इन्द्र चित्तानि शत्रूणां मनांसि मोहयन् आकूत्या अस्मच्छत्रुसंहरणबुद्ध्या सहितः सन् अर्वाङ् शत्रुसेनाभिमुखश्चर गच्छ ॥ अन्यद् व्याख्यातम् ॥

चतुर्थी ॥

व्याकूतय एषामिताथो चित्तानि मुह्यत ।
अथो यदद्यैषां हृदि तदेषां परि निर्जहि ॥ ४ ॥

वि । आऽकूतयः । एषाम् । इत । अथो इति । चित्तानि । मुह्यत ।
अथो इति । यत् । अद्य । एषाम् । हृदि । तत् । एषाम् । परि । निः ।
जहि ॥ ४ ॥

[illegible] the accent read by A B B B D K K R S P P J V. २ P इत. We with P J

हे व्याकूतयः विरुद्धाः संकल्पाः यूयम् एषाम् शत्रूणां मनांसि इत प्राप्नुत ॥ अथो अपि च हे[१] चित्तानि शत्रुसंबन्धीनि मनांसि यूयमपि मुह्यत मौढ्यं प्राप्नुत । यद्वा हे देवाः यूयम् एषाम् शत्रूणां व्याकूतयः विविधाकूत्युत्पादकाः सन्तः इत तान् गच्छत ॥ अथो अपि च तदीयानि चित्तानि मुह्यत मोहयत । मुह्यतिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः ॥ अथो अपि च हे इन्द्र एषाम संग्रामार्थं प्रवृत्तानां शत्रूणां हृदि हृदये अद्य इदानीं यत् चिकीर्षितं कार्यजातम् अस्ति एषां संबन्धि तत् सर्वं परि निर्जहि परितः सर्वतो नाशय ॥

पञ्चमी ॥

अमीषां चित्तानि प्रतिमोहयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे[१] परेहि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैर्ग्राह्यामित्रांस्तमसा विध्य शत्रून् ॥ ५ ॥

अमीषाम् । चित्तानि । प्रतिऽमोहयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ।
अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्ऽसु । शोकैः । ग्राह्या । अमित्रान् । तमसा । विध्य । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अप्वे अपवाययति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेति अप्वा पापदेवता । अपपूर्वाद् वेतेर्वीयतेर्वा "डोन्यत्रापि दृश्यते" इति डप्रत्यये उपसर्गस्यान्त्यलोपश्छान्दसः । यास्कस्त्वाह । अप्वा यद् एनया विद्धोऽपवीयते व्याधिर्वा भयं वा [नि° ६.१२] इति । हे तथाविधे पापदेवते अमीषाम् अस्मच्छत्रूणां चित्तानि मनांसि प्रतिमोहयन्ती प्रत्येकं मौढ्यं गमयन्ती । हेतौ शतृप्रत्ययः । प्रतिमोहनाद्धेतोः [अङ्गानि गृहाण] । गृहाणेति । प्राप्तकाले लोट् । हे अप्वे त्वत्कर्तृकस्य शत्रुग्रहणस्यायं प्राप्तः कालः तदर्थं परेहि असमत्तः पराङ्मुखी सती शत्रून् गच्छ ॥ गत्वा च अभि प्रेहि अभितः सर्वतः शत्रुशरीरं प्रसर्प ।

१ B Bᵖ B̈ D R have १ after °प्वे, and S̈ °न्यप्वे ३ परे°. We with K K̈ V.

1 S′ Kd अवाययति अपवाययति अपगमयति सुखं. 2 S′ Kd °वींयतेर्वा. 3 S′ Kd विद्धापमीयते.

प्रविशेत्यर्थः ॥ प्रविश्य च हत्सु हृदयेषु स्थिता सती शोकैः रोगभया-दिजन्यैर्निर्दह ॥ ततः तमसा तमोरूपया ग्राह्या पिशाच्या शत्रून् शात-यितॄन् अमित्रान् द्वेष्यान् विध्य ताडय । मारयेत्यर्थः । ॥ व्यध ता-डने । "ग्रहिज्या०" इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ ॥

षष्ठी ॥

असौ या सेना मरुतः परेषामस्मानैत्यभ्योजसा स्पर्धमाना ।
तां विध्यत तमसापव्रतेन यथैषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ ६ ॥

असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् । अस्मान् । आऽएति । अभि । ओजसा । स्पर्धमाना ।
ताम् । विध्यत । तमसा । अपऽव्रतेन । यथा । एषाम् । अन्यः । अन्यम् । न । जानात् ॥ ६ ॥

हे मरुतः असौ परिदृश्यमाना परेषाम् शत्रूणां या सेना ओजसा स्वकीयेन बलातिशयेन स्पर्धमाना अस्माभिः सह संघर्षं युद्धोद्यमं कुर्वाणा सती अस्मान् अभि ऐति अस्मदभिमुखम् आगच्छति । ॥ स्पर्ध सं-घर्षे । लटः शानच् । "तास्यनुदात्तेत्०" इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श-पः पित्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥ ॥ ताम् तथाविधां शत्रुसेनाम् अपव्रतेन । व्रतम् इति कर्मनाम । अपगतकर्मणा सर्वव्यापारविघातकेन तमसा भवद्भिः प्रेरितेन मायामयेन अन्धकारेण विध्यत ताडयत ॥ त-त्प्रकारं दर्शयति । एषाम् शत्रूणां मध्ये अन्यः कश्चित् पुरुषः अन्य-म् स्वव्यतिरिक्तं पुरुषं यथा येन प्रकारेण न जानात् न जानीयात् तथा विध्यतेति संबन्धः । परस्परवार्तानभिज्ञान् कृत्वा विनाशयतेत्य-र्थः । ॥ जानात् इति । ज्ञा अवबोधने । लेटि "इतश्च लोपः०" इति इकारलोपः । "ज्ञाजनोर्जा" इति जादेशः ॥ ॥

[इति] तृतीये काण्डे प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ॥

"अचिक्रदत" इति सूक्तेन शत्रूत्सादितस्य राज्ञः पुनः स्वराष्ट्रप्रवेश-र्थं शत्रुसेनाकारं पुरोडाशम् उदकेषु दर्भान् संस्तीर्य तत्र निनयेत् । त

तो निमज्जनार्थं तं पुरोडाशं लोष्टेन पूरयेत् ॥

तथा अनेन सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशार्थं क्षीरौदनं संपात्य अभिमन्त्र्य राजानम् आशयेत् ॥

अत्र सूत्रम् । "अचिक्रदत् [३.३] आ त्वा गन् [३.४] इति यस्माद् राष्ट्राद् अवरुद्धस्तस्याशायां सेनाविधं पुरोडाशं दर्भेषूदके निनयति" इत्यादि [कौ॰ २.७] ॥

अत्र "अचिक्रदत्" इत्यस्य साकमेधाख्यपर्वणि पूर्वेद्युः क्रियमाणायाम् आग्नेय्याम् इष्ट्यां प्रधानयागानुमन्त्रणे विनियोगः । उक्तं वैताने । "कार्तिक्यां साकमेधाः । पूर्वेद्युरिष्ट्याम् अग्नेरनीकवतोचिक्रदत्" इति [वै॰ २.५] ॥

तत्र प्रथमा ॥

अचिक्रदत् स्वपा इह भुवदग्ने व्यचस्व रोदसी उरूची ।
युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आमुं नय नमसा रातहव्यम् ॥ १ ॥

अचिक्रदत् । स्वऽपाः । इह । भुवत् । अग्ने । वि । अचस्व । रोदसी इति । उरूची इति ।
युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्वऽवेदसः । आ । अमुम् । नय । नमसा । रातऽहव्यम् ॥ १ ॥

हे अग्ने असौ स्वराष्ट्रात् प्रच्युतो राजा अचिक्रदत् पुनः स्वराष्ट्रप्रवेशाय त्वाम् आह्वयति । प्रार्थयत इत्यर्थः । ※कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च । अस्माद् ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । "अनित्यम् आगमशासनम्" इति नुमभावः※ ॥ स त्वदनुग्रहात् इह स्वराष्ट्रे स्वपाः स्वकीयानां प्रजानां पालकः सुकर्मा वा भुवत् भवतु । ※भवतेर्लेटि अडागमः । छान्दसः शपो लुक् । "भूसुवोस्तिङि" इति गुणप्रतिषेधे उवङ्※ ॥ तद्रक्षणार्थं त्वं च उरूची उरूच्यौ उर्वञ्चने । व्यापनशीले इत्यर्थः । ※उरुपूर्वाद् [अञ्चतेः] "अञ्चतेश्चोपसंख्यान-

¹ So P P̂ J K, and not व्यंचस्व or व्यचस्व.

1 So S'Kd. Kaus'ika: शयनविधं. But Kes'ava has सेनाविधं. 2 S'Kd अग्निरनीक॰

म" इति ङीप् । उदात्त[निवृत्ति]स्वरेण ङीप उदात्तत्वम् ॥ । ई-
दृशौ रोदसी रोदस्यौ द्यावापृथिव्यौ व्यचस्व व्याप्नुहि । ॥ व्यचति-
र्व्याप्तिकर्मा ॥ ॥ अपि च विश्ववेदसः सर्वविषयज्ञानयुक्ता मरुतः ए-
तन्नामान एकोनपञ्चाशत्संख्याका देवाः हे अग्ने त्वा त्वां युञ्जन्तु प्राप्नु-
वन्तु । त्वत्सहाया भवन्तु इत्यर्थः । ॥ विश्ववेदस इति । विद ज्ञाने
इत्यस्माद् भावे असुन् । "बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्" इति पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ । [नमसा] नमस्कारेण युक्तं रातहव्यम् दत्तहविष्कम्
अमुम् उक्तलक्षणं राजानम् आ नय पुनः स्वराष्ट्रं प्रापय ॥

द्वितीया ॥

दूरे चित् सन्तमरुषास इन्द्रमा च्यावयन्तु सख्याय विप्रम् ।
यद् गायत्रीं बृहतीमर्कमस्मै सौत्रामण्या दधृषन्त देवाः ॥ २ ॥

दूरे । चित् । सन्तम् । अरुषासः । इन्द्रम् । आ । च्यवयन्तु । सख्याय ।
विप्रम् ।
यत् । गायत्रीम् । बृहतीम् । अर्कम् । अस्मै । सौत्रामण्या । दधृषन्त ।
देवाः ॥ २ ॥

अरुषासः आरोचमानाः दीप्यमानाः । ॥ अरुषं आरोचनाद् इति
यास्कः [नि. १२.७] ॥ । ऋत्विजः दूरे चित् सन्तम् । चित् शब्दः
अप्यर्थे । स्वर्गे वसन्तं विद्यमानमपि विप्रम् । मेधाविनामैतत् । मेधावि-
नम् इन्द्रं सख्याय अस्य राज्ञः सखिकर्मणे साहाय्याचरणाय । ॥ "स-
ख्युर्यः" इति यः ॥ । आ च्यावयन्तु आगमयन्तु ॥ आनेतव्यस्येन्द्र-
स्य आधिक्यं दर्शयति । यत् यस्मात् कारणाद् देवाः प्रसिद्धाः अस्मा इ-
न्द्राय गायत्रीम् सोमाहरणादिना प्रख्यातवीर्यं गायत्र्याख्यं छन्दः बृहतीम्
अस्मान्न्यूनाधिकाक्षराणाम् अन्येषां छन्दसां प्रधानभूताम् । बृहत्याः प्राधा-

¹ BBB BDRPJ सख्याय ... with KKSPV ² JP सख्याय. We with PK

¹ S K । सन्तर्जाय ... दत्तहवि ... S K । ³ S K । बृहतः.

न्यं च अन्यत्र श्रूयते। "यानि च छन्दांस्यत्यरिच्यन्त यानि च नोदभवन् "तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त। साब्रवीद् बृहती। मामेव भूत्वा "माम् उपसंश्रयतेति" [तै° ब्रा° १.५.१२.३] "बृहती छन्दसां स्वाराज्यं परीयाय" इति। अर्कम् अर्चनसाधनभूतं मन्त्रात्मकं बृहदुक्थात्मकं शस्त्रम् सौत्रामण्या। सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा इन्द्रः। तद्देवत्यया क्रियया दधृषन्त अधारयन्। गायत्र्यादिभिरिन्द्रम् अतिशयितवीर्यम् अकुर्वन्नित्यर्थः। यद्वा गायत्र्यादिकम् अस्मा इन्द्राय। प्रायच्छन् इति शेषः॥ तथा सौत्रामण्या एतन्नामकेन हविर्यज्ञेन देवा दधृषन्त। पूर्वं विस्रस्तावयवम् इन्द्रं पुनः सर्वावयवोपेतम् अकुर्वन्नित्यर्थः। श्रूयते हि। "इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं[1] वीर्यं परापतत्। तद् देवाः सौत्रामण्या समभरन्" [तै° सं° ५.६.३.४] इति। तस्माद् अतिशयितवीर्ययोगात् तमेव आ च्यावयन्तु इति संबन्धः॥

तृतीया॥

अ॒द्भ्यस्त्वा॒ राजा॒ वरु॑णो ह्वयतु॒ सोम॑स्त्वा ह्वयतु॒ पर्व॑तेभ्यः।
इन्द्र॑स्त्वा ह्वयतु वि॒ड्भ्य आ॒भ्यः श्ये॒नो भू॒त्वा विश॒ आ प॑तेमाः॥३॥

अ॒त्ऽभ्यः[१]। त्वा॒। राजा॑। वरु॑णः। ह्व॒य॒तु॒। सोम॑ः। त्वा॒। ह्व॒य॒तु॒। प॒र्व॑तेभ्यः।
इन्द्र॑ः। त्वा॒। ह्व॒य॒तु॒। वि॒ट्ऽभ्यः। आ॒भ्यः। श्ये॒नः। भू॒त्वा। विश॑ः। आ। प॒त॒। इ॒माः॥३॥

हे परैरवरुद्धराष्ट्र राजन् त्वा त्वां वरुणो राजा अद्भ्यः स्वसंबन्धिनीभ्यः सकाशाद् ह्वयतु आकारयतु। [2]अद्भ्य इति। "अपो भि" इति तकारः[2]॥ तथा सोमः लतारूपेणावस्थितः पर्वतेभ्यः स्वनिवासस्थानेभ्यः त्वा त्वां ह्वयतु॥ इन्द्रश्च विट्पतिः। "स्वस्तिदा विशां[3] पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी। वृषेन्द्रः" [ऋ° १०.१५२.२] इति श्रूयते।

१ B omits the visarga after ॰भ्यः.

1 S'Kd दशधेंद्रियं. 2 S'Kd read this word after तकारः. 3 So S'Kd.

आभ्यः यासु प्रजासु त्वम् इदानीं निवससि आभ्यो विड्भ्यः प्रजाभ्यः सकाशात् त्वा त्वां ह्वयतु । राज्यभ्रष्टस्य राज्ञः त्रीणि निवासस्थानानि संभावितानि । समुद्रमध्यम् पर्वताः देशान्तरं वा । तेभ्यः सर्वेभ्यः स्वकीयेभ्यो वरुणादयस्त्वाम् आह्वयन्तु । पुनः स्वराज्यप्रवेशायेत्यर्थः ॥ एवं तैर्देवैराहूतस्त्वम् इमाः स्वकीयाः पूर्वं पालिता विशः प्रजाः श्येनो भूत्वा । श्येनः पक्षिविशेषः । स इव शीघ्रगतिः परैरनाधर्षितश्च भूत्वा आ पत आगच्छ । पत्लृ गतौ । लोटि "अतो हेः" इति हेर्लुक् ॥

चतुर्थी ॥

श्येनो हव्यं नयत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तम् ।
अश्विना पन्थां कृणुतां सुगं त इमं सजाता अभिसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः । हव्यम् । नयतु । आ । परस्मात् । अन्यऽक्षेत्रे । अपऽरुद्धम् । चरन्तम् ।
अश्विना । पन्थाम् । कृणुताम् । सुऽगम् । ते । इमम् । सऽजाताः । अभिऽसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः शंसनीयगतिः द्युस्थानो देवः अन्यक्षेत्रे परराष्ट्रे अवरुद्धम् शत्रुभिर्निरुद्धं चरन्तम् वर्तमानम् अत एव हव्यम् ह्वातव्यम् । "बहुलं छन्दसि" इति ह्वः संप्रसारणम् । ईदृशं तं राजानं परस्मात् परराष्ट्राद् आ नयतु स्वदेशं प्रति प्रापयतु ॥ तथा हे राजन् तव अश्विना अश्विनौ देवौ । "सुपां सुलुक्°" इत्याकारः । पन्थाम् पन्थानम् । छान्दसम् आत्वं नलोपो वा । आगमनमार्गं सुगम् सुखेन गन्तुं योग्यं निरोधकशत्रुशून्यं कृणुताम् कुरुताम् । सुगम् इति । "सुदुरोरधिकरणे" इति ड । हे सजाताः समानजन्मानो बन्धवः यूयम् इमम् पुनः स्व-

[1] S K V अवरुद्धं. We with A B Bc B D K R S P P J. V too, who recognises अप... reading. [2] E S पथां. We with A D K K R P P J V. [3] S K अव. We with P P J.

राष्ट्रं प्रविष्टं राजानम् अभिसंविशध्वम् अभितः सर्वतः प्रविश्य संविशध्वम् उपविश्य सेवध्वम् । विशेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ॥

पञ्चमी ॥

ह्वयन्तु[1] त्वा प्रतिजनाः[2] प्रति मित्रा अवृषत[3] ।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्ते[4] विशि क्षेममदीधरन् ॥ ५ ॥

ह्वयन्तु । त्वा । प्रतिऽजनाः । प्रति । मित्राः । अवृषत ।
इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । विशि । क्षेमम् । अदीधरन् ॥ ५ ॥

प्रतिजनाः हे राजन् त्वा त्वां वयन्तु सांतत्येन सेवन्ताम् । वेञ् तन्तुसंताने इत्यस्मात् लोट् । कर्तरि शप् ॥ तथा प्रतिमित्राः प्रतिकूलानि मित्राणि अवृषत विरोधं परित्यज्य संभजन्ताम् । वृङ् संभक्तौ इत्यस्मात् छान्दसे लुङि "लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु" इति पक्षे इडभावः । "उश्च" इति सिचः कित्वाद् गुणाभावः ॥ इन्द्राग्नी विश्वे देवाश्च विशि । जातावेकवचनम् । विक्षु प्रजासु ते तव क्षेमम् रक्षणम् अदीधरन् धारयन्तु कुर्वन्तु । धारयतेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥

षष्ठी ॥

यस्ते हवं विवदत् सजातो यश्च निष्ट्यः ।
अपाञ्चमिन्द्र तं कृत्वाथेममिहाव गमय ॥ ६ ॥

यः । ते । हवम् । विऽवदत् । सऽजातः । यः । च । निष्ट्यः ।
अपाञ्चम् । इन्द्र । तम् । कृत्वा । अथ । इमम् । इह । अव । गमय ॥ ६ ॥

हे राजन् ते तव हवम् स्वराष्ट्रप्रवेशविषयं पुनराह्वानं यः सजातः समानजन्मा । समबल इत्यर्थः । यश्च निष्ट्यः नीचः । निकृष्टबल इ-

१ SKV वयन्तु. We with ABBᵖ B̈DK̈RS̈PP̈J. २ KK̈V °जानाः. We with ABBᵖB̈DRS̈PP̈J. ३ DP अंवृषत. We with AB̈KK̈RS̈P̈JV. ४ Sâyana would read देवास्ते. B̈ seems to have देवास्ते. We with ABBᵖ DKK̈RS̈PP̈JV. ५ So PP̈J. K has वयन्तु with Sâyana.

त्यर्थः । "अव्ययात् त्यप्" इत्यत्र "निसो गते" इति वचनात् त्यप् । "ह्रस्वात् तादौ तद्धिते" इति सकारस्य मूर्धन्यः । अनयोरन्यतरः कश्चिद् विवदत् विवदत् नानुमन्येत । विपूर्वाद् वदेर्लेटि अडागमः । हे इन्द्र तम् उभयविधं शत्रुम् अपाञ्चम् अपगतं बहिष्कृतं कृत्वा अथ अनन्तरम् इमम् प्रकृतं राजानम् इह अस्मिन् राष्ट्रे अव गमय बोधय । अस्य राष्ट्रस्य अयमेव राजेति प्रख्यापयेत्यर्थः ॥

इति प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ॥

"आ त्वा गन्" इति सूक्तेन स्वराष्ट्रप्रवेशकर्मण्येव पूर्वसूक्तोक्तानि कर्माणि कुर्यात् । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ॥

अत्र "पथ्या रेवतीः" [७] इत्येषा प्रायणीयेष्ट्यां पथ्यास्वस्तियागानुमन्त्रणे विनियुक्ता । "दीक्षान्ते प्रायणीयायाम्" इति प्रक्रम्य "पथ्या रेवतीः [७] वेदः स्वस्तिः" [७.२९.१] इति हि वैतानं सूत्रम् [३.३] ॥

तत्र प्रथमा ॥

आ त्वा गन् राष्ट्रं सह वर्चसोदिहि प्राङ् विशां पतिरेकराट् त्वं वि राज।
सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो ह्वयन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥

आ । त्वा । गन् । राष्ट्रम् । सह । वर्चसा । उत् । इहि । प्राङ् । विशाम् । पतिः । एकऽराट् । त्वम् । वि । राज ।
सर्वाः । त्वा । राजन् । प्रऽदिशः । ह्वयन्तु । उपऽसद्यः । नमस्यः । भव । इह ॥ १ ॥

हे राजन् त्वा त्वां राष्ट्रम् शत्रुभिराक्रान्तं स्वकीयं राज्यम् आ गन् पुनरागमत् । गमेर्लुङि "मन्त्रे घस॰" इति च्लेर्लुक् । "मो नो धातोः" इति नत्वम् ॥ ततस्त्वं वर्चसा बलेन सह उदिहि उदि-

[illegible] ABB DKKRSPPJV.

[illegible] S K [illegible] text of the original also has विविदत्. But both [illegible] explanation of the word (विवदन् नानुमन्येत), and his grammatical note विपूर्वाद् [illegible] that he really meant to read and explain विवदत् and not विविदत्.

S K पूर्वसूत्रोक्तानि [illegible] S K प्रायणीयाम् for प्रायणीयायाम्.